કવીશ્વર દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ સ્મારક ગ્રંથમાળા નં ૧.

કવિ પ્રેમાનંદ રચિત

સુભદ્રાહરણ.

સંપાદક,

અંબાલાલ બુલાખીરામ જાની, બી. એ.,

મુંબાઇ.

છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર,

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટી તરફથી

હીરાલાલ ત્રીભોવનદાસ પારેખ બી. એ.,

આસિ. સેક્રેટરી, અમદાવાદ.

આવૃત્તિ પ્હેલી. પ્રત ૧૦૦૦.

સંવત ૧૯૭૫. ઇ. સ. ૧૯૧૯

કીમત એક રૂપિયો.

અમદાવાદ–સલાપોસ રોડ,
ધી "ડાયમંડ જ્યુબિલી" પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં
પરીખ દેવીદાસ છગનલાલે છાપ્યું.

કવીશ્વર દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ સ્મારક ગ્રંથમાળાનો

ઉપોદ્ઘાત.

તા. ૧૩ મી એપ્રિલ ૧૮૯૮ ના રોજ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટીની જનરલ સભા મળી હતી અને તેમાં એવો ઠરાવ થયો હતો કે, 'સ્વ. કવિ દલપતરામના સ્મારક માટે એક જાહેર ફંડ ઉઘાડવું' અને તે 'કવિશ્વર દલપતરામ ડાહ્યાભાઇ સી. આઇ. ઈ. સ્મારક ફંડ' તરીકે સોસાઇટીએ જૂદું રાખવું. તેનું વ્યાજ જૂનાં કાવ્યો સંશોધન કરી છપાવવામાં તેમજ ગુજરાતી સાહિત્યના ગ્રંથો તૈયાર કરાવી છપાવવામાં વાપરવું.' તે પ્રમાણે પ્રસ્તુત ગ્રંથ તૈયાર કરાવી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો છેઃ—

નંબર.	પુસ્તકનું નામ.	કર્તા અગર સંપાદક.	કીંમત.
૧.	સુભદ્રાહરણ—કવિ પ્રેમાનંદ રચિત.	અંબાલાલ બુલાખીરામ જાની, બી. એ.	રૂ. ૧).

પ્રસ્તાવના.

એ ખરું છે કે વિલંબના ધક્કાએ ચઢેલું કાર્ય અંત પર્યંત ધક્કા ખાયાં જ કરે છે. સુભદ્રાહરણની પ્રસિદ્ધિ સંબંધમાં પણ તેમ જ આરંભથી તે આખર સુધી થયું છે. છતાં પ્રભુકૃપાથી તે સવાઆઠ વર્ષે પણ પ્રસિદ્ધિને પામી શક્યું છે, એ બેશક મને તો આનંદપ્રદ છે. સન ૧૯૧૧ ના જાન્યુઆરી માસમાં પ્રેમાનંદકૃત સુભદ્રાહરણ, જૂની

પ્રતિઓની શોધ અને કાર્યની સોંપણી.

પ્રતિઓના આધારે શોધી, પાઠાંતર, ટીકા આદિ સાથે પ્રકટ કરનાર શોધકની શોધની એક જાહેરખબર ધી ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટીએ "બુદ્ધિપ્રકાશ" દ્વારા કાઢી. અને મેં તેના પ્રત્યુત્તરમાં તે કાર્ય ઉપાડી લેવાનું ઇચ્છાપત્ર ફેબ્રુઆરીમાં તેના માનવંત સેક્રેટરીને મોકલ્યું. પછી તા. ૨૧ મી માર્ચે તેની શરતોનો પત્ર નં. ૪૪ આવ્યો; તે પછી તે અનુસાર સુભદ્રાહરણની જૂની પ્રતિઓ મેળવવાનું કામ શરૂ થયું. પુરાણવસ્તુરસિક, વિદ્યાસંપન્ન, સા. શ્રીયુત તનસુખરામ મનઃસુખરામ ત્રિપાઠી બી. એ. એ પોતાના હસ્તકની સં. ૧૮૨૧ માં લખાયલી પ્રતિ કૃપા કરીને આપી. પરંતુ આ આખ્યાનની વિશેષ પ્રતિઓ મળે તો તે મેળવવા સારૂ, પ્રાચીન કાવ્યમાળાના સંશોધક અને ટીકાકાર સા. છોટાલાલ નરભેરામ ભટ્ટને તથા તેના એક કાર્યકર રા. રા. ઘનસ્યામ બાપુભાઇ વૈદ્યને સ્વ. ઇચ્છારામ સૂર્યરામ દેશાઇએ મારી તરફથી પત્ર લખી, પ્રાચીન કાવ્ય માળાના અંક ૧૪ માં પ્રકટ થયલા સુભદ્રાહરણની હસ્તલિખિત પ્રતિઓ ઉપલબ્ધ હોય તો તે અગર બીજી કોઇ પ્રતિઓ પ્રાપ્ય હોય તો તે મેળવી મોકલી આપવા જણાવ્યું; તે જ પ્રમાણે રા. રા. છગનલાલ ઠાકોરદાસ મોદી. બી. એ. મારફતે પણ તેમણે તેમને કહાવ્યું. તેના ઉત્તરમાં સા. છોટાલાલે તા. ૫–૯–૧૧ ના પત્રથી (જે પત્ર હાલ મારી પાસે મોજુદ છે,) રા. ઇચ્છારામભાઇને જણાવ્યું કે "સુભદ્રાહરણની લેખી પ્રતની તપાસ કરવા એક બે જાણીતા માણસોની યોજના મેં કરી હતી પણ મળી આવી નથી. હું......બહાર જઇ શકતો નથી. પાછળથી મળી આવશે તો

આપને જણાવીશ." પરંતુ તે પછીથી અદ્યાપિ પર્યંત તેમણે કોઇ પ્રતિ મળ્યાનું જણાવ્યું નથી. તેમ તેઓશ્રી સને ૧૯૧૧ માં મુંબાઇ પધારતાં રા. અંબાશંકર બહેચરભાઇ વૈદ્ય, જેઓ પણ પ્રાચીન કાવ્યમાળા માટે હસ્તલિખિત ગ્રંથો મેળવતા હતા, તેમને ત્યાં ઉતર્યા હતા, ત્યારે મેં આના પ્રતિ વિષે પૂછતાં તે પ્રાપ્ય નહીં હોવાનું જણાવ્યું હતું. વળી રા. રા. હરગોવિંદદાસભાઇને પણ મેં આ સંબંધમાં પત્રો લખ્યા હતા. પણ તેનો કાંઇ ઉત્તર જ ન આવ્યો. વળી તે પછી રા. ઘનસ્યામ બાપુભાઇ વૈદ્યને હું "સયાજીવિજય પ્રેસ" માં વડોદરે મે મહિનામાં મળ્યો હતો. તેમ જ પ્રાચીન કાવ્યમાળાનાં હસ્તલિખિત પુસ્તકોના એક બીજા પ્રાપક મારા સ્નેહી રા. અંબાશંકર બહેચરભાઇ વૈદ્યદ્વારા શોધ કરાવ્યો. પણ તેમને તેમ જ પ્રાચીન કાવ્યમાળાના લિખિત ગ્રંથો મેળવી આપનારા અન્ય કોઇ ગૃહસ્થને તેની જૂની પ્રતિ હાથ ન લાધી તે ન જ લાધી; તે પ્રમાણે પ્રાચીન આખ્યાનોના એક પ્રાપક રા. છગનલાલ વિદ્યારામ પણ આની કોઇ પ્રતિ મેળવી ન શક્યા.

આટલો શોધ પ્રતિઓની પ્રાપ્તિ વિષે કર્યા પછી, રા. તનસુખરામભાઇ વાળી પ્રતિ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટીના વ્યવસ્થાપક કાર્યકરોને અમદાવાદ, સુરત અને મુંબાઇમાં જાતે મળીને બતાવી. અને તેઓના અભિપ્રાયો મેળવ્યા. આમાં કેટલોક વખત નીકળી ગયો. પછી તેઓના અભિપ્રાય આદિ અને મારો રીપોર્ટ તા. ૨૭-૭-૧૧ ના સોસાઇટીના સેક્રેટરી રા. બ. રમણભાઇને મોકલ્યા. અને તા. ૧૮-૮-૧૯૧૧ના રોજ તેમની તરફથી ઉત્તર આવ્યો કે "એ કાવ્યને સ્વ. નવલરામભાઇના ગ્રંથસંશોધનને ધોરણે એડીટ કરવાનું કામ શરૂ કરશો."

સંશોધનનું યા ધૂળધોવાનું કામ.

આમ આ કાર્ય આટલા વિધિ પછી મને સોંપાતાં મેં ધૂળધોયાનું કામ આરંભ્યું. પ્રથમ રા. તનસુખરામભાઇવાળી સુભદ્રાહરણની પ્રતિને મુખ્ય ગણીને સ્વ. નવલરામભાઇએ પ્રેમાનંદકૃત મોંમેરાની પ્રસ્તાવનામાં આંકેલા ધોરણે અને નિયમે જોડણી, પાઠ, અમુક પાઠના સ્વીકરણની દલીલો આદિ સાથે એક પ્રતિ તૈયાર કરવાનું કામ તા. ૧-૯-૧૧ ના રોજ શરૂ કર્યું. તેમાં નીચેની પ્રતિઓનો ઉપયોગ કર્યો છે;—

૧ **મૂળ ગણેલી પ્રતિ**—સુભદ્રાહરણ સંવત ૧૭૫૮ માં (સંવત ૧૭૬૫ માં ?)* રચાયલું હોવાથી ૧૮૨૧ માં એટલે કે પછી ૬૩ વર્ષે લખાયલી પ્રતિની મુખ્ય ગણેલી છે. તેની 'ઇતિશ્રી' નીચે પ્રમાણે છેઃ–

"ઇતીશ્રી શોભદ્રાહર્ણની કથા સંપૂર્ણ સમાપ્રતે ॥ શ્રી સુંભરતુ ॥ શ્રી ॥ કલ્યાંણમસ્તુ ॥ સવંત ૧૮૨૧ નાં વરખે માહા સુભ માસે આશોમાસે શુકલપક્ષે તીથીયા ૫ વારે બ્રશેપતે સંધ્યા કાલે સંપુરણ થઇ જેહેવી પ્રત હતી તેહવું લખૂ છે લખનારને દોશ નથી. લખનાર પ્રગણે બલીશર મધ્યે ગાંમ જીલાવતાં વાસી ગન્યાતી કોલી બંધટ મધીનો ગાંમાં મધ્યે આવી વાશે વસ્યા તે વારે પટેલને ઉંબરે બેશી લક્ષાં છે આક્ષાંન ૨ ચોપડી એકમાંહાં આખાંન રૂપે ૧ લું શોભદ્રાહર્ણ પછી બીજું ॥ શ્રી ૪ ॥"

૨ **પ્રા. કા. ની પ્રકટ પ્રતિ**–પ્રાચીન કાવ્યમાળાના પ્રકાશકો પોતાને ત્રણ પ્રતિઓ મળ્યાનું જણાવે છે, પરંતુ તે કઇ સાલની લખેલી છે, તે જણાવવાનો તેમનો સંપ્રદાય સામાન્ય રીતે નહી હોવાથી તેની 'લખ્યા સાલ' જણાવી નથી. આથી તેની પ્રકટ પ્રતિને મુખ્ય લેખતાં અચકાવું પડયું છે. એ પ્રકાશકોએ પ્રાપ્ય ત્રણ પ્રતિઓમાંથી બે પ્રતિઓને આધારે આખ્યાન પ્રકટ કરેલું છે. તેમણે ગણેલી પ્રત ૧ લી સાથે મુખ્ય પ્રતિ ઘણેભાગે મળતી આવે છે; અને તેની નોંધ પ્રા. કા. ૧ લી અને પ્રા. કા. ૨ જી એ પ્રમાણે કરેલી છે.

૩ **શ્રી ફા. ગુ. સભાની પ્રતિ**—આ પ્રતિ શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભાના સંગ્રહમાંથી સા. તનસુખરામભાઇએ કૃપા કરીને ઉપયોગ અર્થે આપી હતી. તેના પહેલા ભાગનાં પાઠાન્તરો એક અલગ પરિશિષ્ટરૂપે પ્રકટ કર્યા છે અને બાકીના ભાગનાં પાઠાંતરોની નોંધ મૂળ ભાગની નીચે જ કરેલી છે. એ પ્રતિ સંવત ૧૮૩૬ માં લખાયલી છે.

તેમાં ઇતિશ્રી આ પ્રમાણે છેઃ—

---

* સ્વ. કવિ નર્મદાશંકરે રા. રા. દલપતરામ દુર્લભરામના ગ્રંથસંગ્રહમાંથી જોયાનું પોતાની નોંધમાં જણાવેલું છે, તેમાં સુભદ્રાહરણ રચાયાનો સંવત ૧૭૬૫ છે. કદાચિત પ્રેમાનંદે પુનરાવૃત્તિ કરી હશે. (વધુ સ્ફોટ માટે જૂઓ પ્રેમાનંદજીવન કળાનો અનુલેખ.)

"ઇતિશ્રી શોભદ્રાહરંણુ શંમપુરંણુ ॥ સ્તુ ॥ સવંત ૧૮૩૬ નાં રૂડો માશ્વ છે ચૈત્રતર શુદો ૫ સોમવારે સંપુરણુ લખું છે ॥ લખનાર કાંમ્બેજ કશબાવાશી ટવાટી નભુભાઇ જગદીશ ॥ એ લખાવનાર શૌની જગજીવંન શુ ॥ લખનારને દોશ મો દેશો બાલકબુધીએ લખું છે ॥ અક્ષર વધ ધટ હોએ તે ચલાવી લેજો ગાલ મો દેશો ॥ અંબાજી માતે શુખ આપી તારે લખું ॥ છે ॥ શ્રી ગોપાલજી ॥"

(અંતે કલંકી અવતારના ઘોડાનું ચિત્ર ચીતરેલું છે.)

આ પ્રતિમાં આ આખ્યાનનો લેખક કવિ પ્રેમાનંદ નહીં પણ વિપ્ર વલ્લભ હોવાનું જણાવેલું છે. પરંતુ માત્ર કવિના નામફેર સિવાય તેમ જ કડવા ૧ લામાં એક ૬૨ લીટીનો અને બીજો ૨૦ લીટીનો એમ બે ઉમેરા સિવાય કાંઇ પણ ફેર પ્રાપ્ય પ્રતિઓમાં નથી અને જે ઉમેરો છે તે કેવળ શુષ્ક અને ખુબી વિનાનો છે, તે જોતાં સુભદ્રાહરણનો કર્તા વિપ્ર વલ્લભ નહીં પણ પ્રેમાનંદ જ છે, એમ અસંદિગ્ધ રીતે કહી શકાય છે. વિપ્ર વલ્લભ પ્રેમાનંદના જમાનામાં જ થયલો છે અને એણે રચેલું શ્રીમદ્ ભાગવત પ્રસિદ્ધ છે તેની ધાટી સાથે સરખાવતાં પણ ઉપરનો નિર્ણય સાધાર ઠરે છે. કોઇએ જેમ કેટલાંક પ્રાચીન આખ્યાનોમાં આધાર ભટ્ટનું નામ 'ઘુસાડેલું' છે તેમ આમાં 'વિપ્ર વલ્લભ'નું નામ દાખલ કરેલું હશે, એમ નિર્વિવાદ કહી શકાય એમ છે.

આ પ્રતિઓ ઉપરથી ઉપર જણાવ્યું તેમ સ્વ. નવલરામભાઇના ગ્રંથ-શોધનના નિયમોથી બંધાઇને મારે શોધનકાર્ય કરવાનું હતું. આમાં મેં ઉપયોગમાં લીધેલા તેમના મુખ્ય નિયમો આ છેઃ—

૧ પોતાની તરફનો એક અક્ષરે ન ઉમેરવો.

૩ જ્યાં હસ્તદોષ અથવા બુદ્ધિદોષ ખુલ્લો માલમ પડે ત્યાં તે દોષ સુધારી લેવો અને પછી તે પ્રતિની સંમતિ કઇ તરફ આવે છે તે જોવું.

૪ શબ્દના સ્થાનમાં જ જો ફેર હોય, તો જેનું બંધારણ વધારે નિયમિત હોય તે પાઠ ખરો ગણવો.

૫ જ્યાં, ત્યાં, જ્યારે, ત્યારે, જો, તો, છે, વગેરે કેટલાએક શબ્દનો

કવિએ અધ્યાહાર રાખ્યો હોય તો ઉતારનારાઓ માંહે વધારી દે છે, તેથા એવા શબ્દને લીધે માપ જ્યારે વધી જતું હોય, ત્યારે તે કાઢી નાંખવા.

૭ અર્થનો ફેર પડતો હોય તો બધી તરફનો વિચાર કરીને એક પાઠ પસંદ કરવો અને તે પસંદ કરવાનું કારણ તથા જેટલા પાઠ જૂદા હોય તે આપવા.

૧૦ આ નિયમો જ્યાં એકબીજાની વિરૂદ્ધ આવે ત્યાં પોતાનો વિવેક વાપરવો અને તે વિષે નીચે ખુલાસો કરવો.

(જુવો સ્વ. નવલરામભાઇનું મોંમેરૂં પાનાં ૧૧-૧૨.)

જે એક વિશેષ નિયમનો સ્વ. નવલરામભાઇએ ઉપયોગ કર્યો છે, પણ જે એમણે આમાં નોધ્યાં નથી તે એ છે કે આખ્યાનમાં ચોક્કસ પંક્તિસમૂહો તેમાં વર્ણવેલા વિષયના શિર્ષકથી આંકવા.

મેં આ નિયમોને અનુસરીને પ્રસ્તુત આખ્યાનનું શોધનકાર્ય કરેલું છે. અલબત્ત આ નિયમોના સબંધમાં કેટલોક વાંધો ઉઠાવાય એમ છે, અને કેટલાક સાક્ષરોએ અન્યત્ર ઉઠાવેલો પણ છે, પરન્તુ આ આખ્યાન બહુ મહત્વની કૃતિ ન હોવાથી તેમ તેની પ્રાપ્ય પ્રતિઓ પણ લેખનની દૃષ્ટિથી બહુ મહત્વવાળી નહિ જણાયાથી ઉપર દર્શાવેલા નિયમો સ્વીકારી લીધા છે.

આ રીતે ગ્રંથશોધનનું કાર્ય પૂરૂં થતાં સ્વ. નવલરામભાઇના જ ધોરણે પ્રસ્તુત આખ્યાનની ટીકા લખેલી છે. છતાં કેટલેક સ્થળે જ્યાં જરૂર જણાઇ છે, ત્યાં વિશેષ માહિતી આપેલી છે. પરંતુ આ આખ્યાન ઉંચી પ્રતિનું નહિ હોવાથી (જે વિષે વિવેચન યોગ્ય સ્થાને કરેલું છે) સમાનવર્ણન કે વિચારશૈલીની પંક્તિઓ પ્રેમાનન્દનાં અન્ય તેમ ઇતર કવિઓનાં આખ્યાનોમાંથી ઉતારી, સ્વ. નવલરામભાઇની પદ્ધતિથી કોઇ નવીનતા દાખવવી યોગ્ય લાગી નથી. તેમ જ આ આખ્યાનમાં કવિ પ્રેમાનન્દના સમયની ભાષાનાં ચિહ્નો પણ જળવાઇ રહેલાં નહીં હોવાથી વ્યુત્પત્તિ આદિ તેમ જ જૂના વ્યાકરણપ્રયોગો સંબંધમાં પણ કંઇ વિસ્તાર કરવો યોગ્ય લાગ્યો નથી.

હવે રહી "લોકોનુરંજક મહાકવિ પ્રેમાનન્દની જીવન કલા" અને

લોકાનુરંજક મહાકવિ પ્રેમાનન્દની જીવનકલા

ગ્રંથવિવેચનની બાબત. પ્રેમાનન્દની જીવનકલાના સંબંધમાં સ્વ. સા. નવલરામભાઇની પદ્ધતિને નહિ અનુસરતાં એક નવીન ધાટીએ પ્રેમાનન્દનું જીવનચરિત આલખેલું છે સને ૧૯૦૯માં રાજકોટની સાહિત્ય પરિષદમાં સા. શ્રી. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દિવટીયા બી. એ. સી. એસ. નો "પ્રેમાનન્દનાં નાટકો" વિષે નિબંધ સાંભળતાં જ મને એવી ઉર્મિ થઇ હતી કે જો આંતર પ્રમાણો–કવિ પ્રેમાનન્દ તેના પુત્ર વલ્લભ અને તેના શિષ્યો તથા પૂરોગામી અને સમકાલીન કવિઓના ગ્રંથોનાં–પ્રમાણો અવલોકવાનું અને તેને આધારે આવા પ્રશ્નો તપાસવાનું કાર્ય થાય તો ઠીક. તુરત જ મારી આ ઉર્મિ મેં મારા સન્મિત્ર સ્વ. રણજીતરામ વાવાભાઇને જણાવી; ત્યારે તેમણે તેને સંમતિ આપવા ઉપરાંત પ્રેમાનન્દનું જીવનચરિત એ ધાટીએ પ્રથમ તૈયાર કરવાની અગત્ય દર્શાવી. અને મને તે યોગ્ય લાગ્યાથી મેં પ્રેમાનન્દની જીવનકલાનાં આંતર તેમ જ બાહ્ય પ્રમાણોનાં સાધનો એકઠાં કરવાની, તેમનું સાધન્ત અવલોકન કરવાની, અને તેનાં ટીપ્પણો નોંધવાની પ્રવૃત્તિ આદરી. દરમિયાન સ્વ. સા. ઇચ્છારામ સૂર્યરામ દેશાઇએ "ગુજરાતી પ્રેસ" તરફથી "પ્રેમાનન્દ કાવ્યમાળા" તેમ જ "શામળ કાવ્યમાળા" પ્રકટ કરવાનું કામ મને સોંપવાની ઇચ્છા બતાવી. એટલે મારો સંકલ્પ વિસ્તૃત અને સાધાર પ્રેમાનન્દની જીવનકળા તેમ જ શામળની જીવનકળા આલેખવાનો દૃઢ થયો. અને તે માટે જરૂરી પ્રમાણો આદિની ટીપણી પણ તયાર કરી. પણ દૈવવશા "પ્રેમાનન્દ કાવ્યમાળા"ની પ્રસિદ્ધિને અનુકૂળ નહિ હોવાથી સા. ઇચ્છારામભાઇ સને ૧૯૧૨માં સ્વર્ગસ્થ થયા અને "પ્રેમાનન્દ કાવ્યમાળા" અને "શામળ કાવ્યમાળા"ની યોજના પડી ભાગી એટલું જ નહીં તેમના વાંચન, વિચારણ, અને અવલોકનનો જે અમૂલ્ય લાભ તેમાં મળવા સંભવ હતો તે લાભ પણ ગયો, તેમ એમના ઉત્સાહના લોપ સાથે પ્રેમાનન્દ તથા શામળની જીવનકલાઓ આલેખવાની અનુકૂલતા પણ સૂઇ ગઇ અને મને નિરાશાએ ઘેર્યો. પરન્તુ સ્વ. ભાઇ રણજીતરામે સુભદ્રાહરણ સાથે જ પ્રેમાનન્દની જીવનકલા પ્રકટ

કરવા સૂચવ્યું; અને મારા સન્મિત્ર રા. રા. નટવરલાલ ઈચ્છારામ દેશાઈ બી. એ. એ એ સૂચનાને ટેકો આપ્યો, એટલું જ નહિ પણ મારા ઉત્સાહદીપને જ્વલંત કરનારાં કેટલાંક સાધનો અને સૂચનો રૂપી કેટલુંક ઘૃત પણ પૂરું પાડયું અને તેના પરિણામે પ્રેમાનન્દની જીવનકલા હાલના રૂપમાં પ્રકટ થાય છે.

આ જીવનકલાના પ્રત્યેક અંશનું જરૂરી આંતર પ્રમાણ તેની નીચે જ આપેલું છે તેથી તેનું કદ મોટું થયું છે અને તેને અંગે "માથા કરતાં પાઘડી મોટી" થઈ જવાના ભયથી પ્રેમાનંદની જીવનકલાઓમાંની કેટલીએક ટુંકવવી પણ પડી છે. તો કેટલીએક ચર્ચી શકાઇ જ નથી. પ્રસ્તુત લેખમાં (૧) પ્રેમાનંદના સમયની ભાષા, (૨) પ્રેમાનંદનું સ્વશિષ્યોની કાવ્યપ્રવૃત્તિ માટે રસપૂર્વક ઉત્તેજન અને માર્ગદર્શન, (૩) પ્રેમાનંદનાં આખ્યાનોનાં મૂળ અને તેને બહાર લાવવાની કલા, (૪) પ્રેમાનંદનાં મુખ્ય મુખ્ય આખ્યાનોનું સિંહાવલોકન અને (૫) તેનાં નાટકોના સંભવાસંભવનો વિસ્તૃત વિચાર, (૬) "પ્રેમાનંદ શામળનો ઝઘડો" (?) (૭) પ્રેમાનંદનું ગૃહજીવન, સંતતિ અને સંપત્તિ, (૮) પ્રેમાનન્દના આશ્રયદાતાઓ આદિ કેટલાક અગત્યના અંશોને યોગ્ય અને પ્રમાણસર અવકાશ આપી શકાયો નથી અને અનિચ્છાએ કેટલીક "મનની મનમાં રહી ગઇ છે." આ સર્વનો મારો પરિચય અને માહિતી સ્વતંત્ર રીતે પ્રકટ કરવાનું નાણાંસાધન મારી પાસે ન હોવાથી તેમ અન્યત્ર એ માટે આવશ્યક ઉત્તેજનનો અભાવ હોવાથી "મનની મનમાં" સદાય રહેશે, એમ હાલ તો લાગે છે. છતાં જે નવીન ધાટીએ તેની જીવનકલાના કેટલાક અંશ નિરૂપ્યા છે, તે પ્રેમાનંદના પ્રશંસકો અને અભ્યાસકોને રૂચશે, એવી આશા છે.

આ સંબંધમાં એક બીજી બાબત જણાવવા જેવી છે. અને ૧૯૧૬ માં મેં રા. બ. હરગોવિંદદાસભાઇનું બેએક વેળા મુંબાઇ આવવું થતાં, તેઓને પત્ર લખી પ્રેમાનંદના જીવન અને કાવ્યો સંબંધમાં વાતચિત કરવાની અનુકૂલતા કરી આપવા વિનતિ કરી હતી. તેઓએ કાર્ડ દ્વારા તેની ખુશીથી હા પણ પાડી હતી. પરંતુ અનુકૂળ સમય તેઓ અને અમે ગોઠવી શક્યા નહીં અને તે પછી એવી સંધિ આવી પણ નહીં. તેઓને પૂછવા માટે મારા સન્મિત્ર રા. રા. નટવરલાલ ઈચ્છારામે અને મેં નીચેની પ્રશ્નાવલિ તૈયાર કરી હતીઃ—

(૧) પ્રેમાનંદનો જન્મ સમય કયો માનો છો ?

(૨) શામળનો જન્મ સમય કયો માનો છો ?

(૩) પ્રેમાનંદપુત્ર વલ્લભનો જન્મસમય કયો માનો છો ?

(૪) હારમાળા કોની રચેલી માનો છો ? પ્રેમાનંદની પૂર્વેની જુની પ્રતો મોજુદ છે તેનો શો ખુલાસો કરો છો ? વિશ્વનાથ જાનીએ ૧૭૦૮ (સંવત) માં હારચરિત્ર રચ્યું છે તેનું કેમ ?

(૫) વિશ્વનાથ જાનીનાં નરસિંહ મેહેતાનાં કાવ્યો અને પ્રેમાનંદનાં એ જ વિષયનાં કાવ્યોમાં જે સામ્ય જણાય છે, તેનું કારણ શું.

(૬) પ્રેમાનંદે શામળશાહનો **મોટો** વિવાહ રચ્યો છે એટલે શું ? શું તેણે એક **નાનો** વિવાહ પણ રચ્યો છે, આપે જણાવેલું જાણમાં **મોટો** વિવાહ એ નામ કોણે આપેલું છે ?

(૭) પ્રેમાનંદ અને શામળના વચ્ચે કદી હરિફાઇ થયેલી માનો છો ? શા આધારે ?

(૮) વીરજી અને વલ્લભે પણ શામળ શાથે હરિફાઇ કરેલી શા આધારે માનો છો ? વીરજીનું સુરેખાહરણ ૧૭૨૦ માં રચાયલું અને પદ્માવતી ૧૭૭૪ માં રચાઇ છે તો તે બે કાવ્યો સ્પર્ધામાં હતાં, એ શા આધારે માનો છો ?

(૯) પ્રેમાનંદનો અવસાનકાળ કયો માનો છો ?

(૧૦) માર્કંડેય પુરાણના આરંભમાં શામળના શિવપુરાણ સંબંધે જે ઉલ્લેખ છે તે ક્ષેપક માનો છો કે કેમ ? ઘણાં વરસ પછી પાછળથી રચાયલાં કાવ્ય સંબંધી ઉલ્લેખ તેની પહેલાના કાવ્યમાં આવે ખરો ?

(૧૧) સં. ૧૭૬૬ પછી પ્રેમાનંદે કયાં કયાં કાવ્યો રચેલાં માનો છો ?

(૧૨) ભાષાવૃદ્ધિના કાર્યની વાટણીમાં રત્નેશ્વરને મરાઠીના જેવું સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરવાનું સોંપવામાં આવ્યું હતું એમ આપે જણાવેલું છે, તે શા આધારે ?

(૧૩) અંગદ વિષ્ટિની સ્પર્ધામાં વલ્લભે કૃષ્ણવિષ્ટિ રચી જણાવવામાં આવે છે તે શા આધારે ? અંગદ વિષ્ટિની રચ્યા સાલ ૧૮૦૮ મળે છે, તો કૃષ્ણવિષ્ટિ માટે રચાયલી માનો છો ? કારણ કે એ કૃષ્ણવિષ્ટિ સાંભળીને

પ્રેમાનંદે ખુશ થઇને પાઘડી પહેરી હતી એમ જણાવવામાં આવે છે, અને પ્રેમાનંદ ૧૭૯૦ માં મોડામાં મોડા સ્વર્ગવાસ પામ્યો કહેવામાં આવે છે તો સાંભળીને પાઘડી પહેર્યાની વાત કેમ બને?

(૧૪) શામળનો અવસાનકાળ કયો માનો છો? જે રીતે તમે રજુ કરો છો તે રીતે તો શામળનું આયુષ્ય ૧૫૦ વરસ ઉપર થવા જાય છે. શું તે શક્ય છે.

(૧૫) પ્રેમાનંદનાં કાવ્યોમાં અને નાટકમાં મળતાપણું કેમ આવે છે?

(૧૬) નાટકો સંબંધી રા. રા. નરસિંહરાવે ઉઠાવેલી શંકાનો ખુલાસો આપ કદી કરવાના છો?

(૧૭) પ્રેમાનંદ, શામળ, વલ્લભ, વીરજી, રત્નેશ્વર, દ્વારકો, હરિદાસ, સુંદર, નાકર, નારાયણ, નરસિંહનાં કાવ્યોની સંપૂર્ણ ટીપ પ્રકટ કરશો?

(૧૮) આપે બૃહત્કાવ્યદોહન ભા. ૮ મો તથા નરસિંહ મેહેતાકૃત કાવ્ય સંગ્રહની પ્રસ્તાવના અવલોકી છે, અને તે સંબંધી ખુલાસો આપ કરશો?

(૧૯) વલ્લભકૃત પ્રેમાનંદચરિત્ર આપ કદી પ્રકટ કરવાના છો ખરા? "વલ્લભ ઝગડો"-અને "પ્રેમાનન્દકથા," જેનાં અવતરણો આપે આપેલાં છે તે જોવા મળી શકશે ખરા?

× × × ×

હવે છેલ્લી બાબત. ગ્રંથવિવેચન સંબંધમાં પણ સ્વ. નવલરામભાઇથી તદ્દન જુદી ધાટીએ કામ લીધેલું છે. સુભદ્રાહરણ શ્રી મહાભારત અને શ્રીમદ્ ભાગવતના પ્રસંગોના આધાર ઉપર યોજાયલું હોવાથી મૂળ પ્રસંગોના સાર તેમ જ પ્રેમાનંદરચિત આખ્યાનનો કડવાંવાર સાર આપી, તે પછી તેના આલેખનની ખુબિઓ અને દોષો કંઇક શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ દર્શાવવાનું સાહસ ખેડ્યું છે. આશા છે કે ગુર્જર વિદ્વાનોને તે પસંદ પડશે.

આ રીતે સમગ્ર ગ્રંથ કેટલીક આપત્તિઓ અને વિટંબણાઓ વટાવતાં ૧૯૧૩ના અંતમાં તૈયાર થયો. તે પછી કેટલાક મિત્રાદિએ અવલોકયા બાદ ૧૯૧૪માં ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને પ્રકટ કરવા સુપ્રત કીધો, તેને કમિટીમાંથી સંમતિ મળતાં એક વરસ કરતાં પણ વધુ સમય

વહી ગયો. પછી તે છપાવવાનો ઉપક્રમ શરૂ થયો. થોડો વખત વીતતાં મરકી, વિશ્વવ્યાપી યુદ્ધના અંગની મોંઘવારી, ઇન્ફ્લ્યુઅંઝા, છાપખાનાનાં માણસોની તંગી, કૌટુમ્બિક વ્યાધિ, આદિ અનેક બાધાઓ નડી અને આખર ઈશ્વરકૃપાથી સવાઆઠ વર્ષે આ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધિને પામે છે.

અંતમાં આ ગ્રંથના સંબંધમાં તેમણે સહાયતા આપી છે, તેમનો આભાર માનવો આવશ્યક છે. સા. તનસુખરામભાઇએ પોતાની તેમજ શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભાની એક એમ બે પ્રતિઓ અને અન્ય સાધનો (પુસ્તકાદિ) આપીને તેમ જ વખતો વખત જરૂરી સૂચનાઓ તથા શંકા સમાધાન કરીને મને ભારે સહાયતા આપી છે; તે માટે તેઓશ્રીનો તથા મારા સન્મિત્ર રા. રા. નટવરલાલ ઈચ્છારામ દેસાઇએ ઉત્સાહપૂર્વક યોગ્ય સૂચનાઓ કરવા માટે તથા ઘટતાં સાધનોની અનુકૂળતા કરી આપવા માટે તેમનો જેટલો આભાર માનું તેટલો થોડો છે. આ બન્ને ગૃહસ્થોનું સતત ઉત્તેજન ન હોત, તો કદાચિત આ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધિને પામત કે કેમ, એવો વિચાર મને થયા વિના રહેતો નથી. આપણા પ્રાચીન કાવ્યસાહિત્યના અભ્યાસકો પૂરતા ઉત્તેજનના અને સાધનના અભાવે પોતાના વાંચન અને વિચારો પ્રકટ કરી શકતા નથી તે તરફ આપણી સાહિત્યપોષક સંસ્થાઓનું લક્ષ દોરાવાની અપેક્ષા છે, એટલું જ કહેવું બસ છે. છેવટે આ ગ્રંથની શુદ્ધ અને સમજભરી નકલ કરવાનું મિત્રકાર્ય અમદાવાદના "ગુજરાતી પંચ"ના તંત્રી મારા સ્નેહી ભાઇ ધનશંકર હીરાશંકર ત્રિપાઠીએ કરેલું છે, તેમનો પણ આ સ્થળે આભાર માનવો આવશ્યક છે. **ઇતિશમ્.**

પોષ વદ ૧૨ મંગળ
સંવત ૧૯૭૫
તા. ૨૮–૧–૧૯.
મુંબાઇ.

અંબાલાલ બુલાખીરામ જાની.

વિષયાનુક્રમણિકા.

સાંકેતિક શબ્દોનો સ્ફોટ.

મૂલ	મૂલ—રા. રા. તનસુખરામ મનઃસુખરામ ત્રિપાઠીવાળી પ્રત
પ્રા. કા.	પ્રાચીન કાવ્યમાળાની પ્રત
પ્રા. કા. ૧ લી	,, ની પ્રત ૧ લી
ફા.	શ્રીફાર્બસ ગુજરાતી સભાની પ્રત

લોકાનુરંજક કવિ પ્રેમાનન્દની જીવનકલા.

શાર્દૂલ વિક્રીડિત.

જેણે જીવન નિર્ગમ્યું હરિ અને સંતોતણાં ગાનમાં,
દાખ્યા ઘાટ જ સ્વર્ગ–નર્ક વસમા આખ્યાનવિમાનમાં;
ભાષા ગુર્જરી ખીલવી વિવિધવડે ભક્તિભર્યા માનમાં,
શિષ્યાશિષ્ય સુરંગી તત્પર કર્યાં વિદ્યોર્મિના તાનમાં. ૧

ભેદ્યો દુર્ગ પુરાણો દંભી જનનો ગાડ્યા મહા ગર્તમાં,
સ્થાપી ગુર્જરી ઉચ્ચ પીઠ ઉપરે ભાષા તણા સત્રમાં;
'સાંગોપાંગ સુરંગ' ભૂષણવતી સોહાવી સોહામણી,
પ્રેમાનન્દ સુવંદ્ય વંદુ કવિને સત્પ્રેમિ–શીરોમણિ. ૨

"પ્રેમાનન્દયુગ" નું સિંહાવલોકન.

ગુર્જર સાહિત્યના ઇતિહાસમાં વિક્રમ સંવત ૧૭૦૦ થી ૧૮૨૫ નો સવા સૈકાનો સમય, જેને વાસ્તવિક રીતે "પ્રેમાનન્દયુગ" કહી શકાશે, તે કંઈક યૂરોપિય "ઑગસ્ટન યુગ"ની માફક જ્વલંત જ્યોતિથી પ્રકાશી રહ્યો છે. આ "પ્રેમાનન્દયુગ"ની કાવ્યજ્યોતિની મનોહર, વિવિધરંગી, દેદીપ્યમાન છતાં શાન્ત, ગંભીર અને નિર્મલ પ્રભા ગુર્જર રસિક પ્રજાના હૃદયપટ ઉપર એવી તો ગાઢ છવાઈ રહી છે કે, તે એના સર્વંકષ મોહને સવા દોઢ સૈકું થવા છતાંયે અદ્યાપિ પર્યંત રંજમાત્ર દૂર કરી શકતી નથી, એટલું જ નહિ પણ માનવ લાગણી અને તેમની હૃદયોર્મિઓ તેમ જ સંસારવ્યવહારનાં હૂબેહૂબ પ્રતિબિંબ પાડનારા તેના રસભર ચમત્કારાઓ સુખના સમયમાં લોકોનાં હૃદયને ઉજાળે છે, તો સંકટના સમયમાં ગ્લાનિ રૂપી અન્ધકારને પણ પ્રજાળે છે.

લોકાનુરંજી આ યુગે ગુર્જર સાહિત્યના વિકાસક્રમમાં લગભગ નવું જ

પ્રકરણુ પ્રવર્તાવ્યું. ખરી રીતે કહીએ તો, તેના પૂર્વ યુગમાં (૧૬–૧૭ના સૈકામાં) શરૂ થયેલા, ભક્તિ અને ચરિત્રકથનને કેળવનારા સાદા પ્રકરણુના સૌન્દર્યને આ યુગના કવિઓએ યથેચ્છ પ્રકટાવ્યું તેમ દીપાવ્યું પણ ખરૂં. અથવા કવિ નર્મદ કહે છે તેમ તેમણે "પ્રસરિત અંગની, હાવકી, કુમળી, લીસી, તેજ મારતી અને ગુરૂઅણુ કુંવરી, રૂઅડલી સોહી પ્રભાત સમે હરિગુણુ ગાતી" ગુર્જરી ભાષાની પ્રતિષ્ઠા, "એકવડી પણુ ભરાવ, છતાં કહીં કુમળી ને કહીં કઠણુ કાઠીની, કૈંક ઘોંવર્ણી, કૈંક તેજસ્વી, ઉજમાળી અને હોંસીલી, રસમાં મગ્ન, કથા કહેલી સોહંત વિપ્રતનયા"ના[1] પદે કરી. આ યુગના સહૃદયી અને લોકાનુભવી કવિવરો બદલાયલો જમાનો આબાદ વર્તી શકયા અને ઉન્નત તેમ જ વિશાળ થવા ઇચ્છિતી લોકરૂચિના પલટાઓનું રહસ્ય પણુ બરાબર પરખી શકયા, અને તે પ્રમાણે તેમણે પોતાની કાવ્યશક્તિને કંઇક નવીન વલણે વાળી, ભૂતરૂચિને વર્તમાનરૂચિને અનુકૂલ કર્યો; અને ગુર્જર સાહિત્ય સુરંગી અને સુહાગી કીધું. તેમણે કેવલ પુરાણુમૂલક અને ભક્તિપૂરક ચરિત્રકથનને ઇષ્ટ સંસારમૂલક અને જ્ઞાનપ્રેરક રસિલી દિશામાં પ્રેર્યું અને તેના એકદેશી વિકાસને વિવિધદેશી કર્યો. તેઓ લોકની અધ્યાત્મતત્ત્વ અને દેવરહસ્યની જીજ્ઞાસા આબાદ કળી ગયા, તેને યોગ્ય રીતે તૃપ્ત કરવા મથ્યા અને તે અર્થે તેમણે પ્રાચીન સમયના જ ચિતાર આપનારી, દેવો, દેવકલ્પ નરવરો અને ઋષિઓનાં માહાત્મ્યો તેમ જ કથાઓને પોતાના જમાનાના સંસાર અને નીતિના વ્યવહારનો રસભર ઓપ ચઢાવ્યો. પુરાણો, રામાયણુ અને મહાભારતનાં દૈવી પાત્રોને પોતાના સમયના માનુષભાવમાં ઉતારી, પોતાના સમયના સામાજિક રંગે રંગી લોકગમ્ય કર્યાં. વ્રત–આચાર–પ્રાયશ્ચિત્તાદિના શુષ્ક અને નિરસ આલાપોને[2] મનહર પણુ અસરકારક ચરિત્રોના રસભર ધ્વનિમાં પલટાવ્યા; સ્થૂલ ધર્મબુદ્ધિને સૂક્ષ્મ ધર્મનાં તેમ જ નીતિનાં રહસ્યો પ્રતિ કંઇક વિશેષ અભિમુખ કરી, તેમ જ ભક્તિની પ્રેરણાને દૃષ્ટાંત–વૃત્તાંત વર્ણનથી વિશેષ રસભર કીધી.

---

૧ નર્મકોષ–**ગુજરાતી ભાષા** નિબંધ, પાનાં ગ–ઘ.

૨ જુઓ નાકરની "શિવરાત્રિ"; વિષ્ણુદાસનું "રુકમાંગદાખ્યાન" વિગેરે.

આમ કેવળ ધર્મ (આચારપ્રધાન) અને ભક્તિ(વ્રતપ્રધાન)ના સાંકડા ક્ષેત્રમાંથી નીતિ અને લોકવ્યવહારના વિશાળ ક્ષેત્રમાં કવિતા–પ્રવાહ સરલતાથી વહેતાં, લોકોનાં મન વિશાળ અને ઉન્નત થવા સાથે તેમના અભિલાષો ઉદાર બને, એવાં આખ્યાનાદિ થોકબંધ રચાયાં. ટુંકમાં એકદેશી ધર્મ, એકદેશી ભક્તિ, અને એકદેશી નીતિનાં, લાગણીને નહિ જેવી જ જગવનારાં 'ટાયલાં' જેવાં લાગતાં, લાંબાં લાંબાં કથનોનું રૂપાન્તર, તે જમાનાને ઘટતા કંઈક સર્વગ્રાહી ધર્મ, ઉદાર ભક્તિ, ઉન્નત નીતિ અને કંઈક ઉન્નત વ્યવહાર આલેખનારા રસિક રાસાઓ, આખ્યાનો અને વાર્તાઓમાં સુન્દર રીતે થયું. સંસ્કારી ભાષા, પ્રસાદ, મધુરતા, આત્મબોધ, ગંભીર વિચારદર્શન, 'કાન્તા–સંમિત ઉપદેશ,' લાગણી, વ્યવહારવેદન, કલા આદિ રસભર કાવ્યતત્ત્વો ખિલવી, પ્રચલિત લોકવ્યવહાર અને જનસ્વભાવ આલેખનારી કથા, રાસા, વાર્તા અને આખ્યાનોથી ગુર્જરસાહિત્ય સમૃદ્ધ અને સંપુષ્ટ થયું; અને પરિણામે ધર્મમિશ્રિત લૌકિક સાહિત્ય યથેષ્ટ પ્રતિષ્ઠા પામ્યું.

આમ અનેક અવનવી રીતિઓએ આ "પ્રેમાનન્દયુગે" ગુર્જર સાહિત્યના ઇતિહાસમાં અનેરો પ્રકાશ છાયો. અલબત્ત, આ પ્રકાશ તે જમાનાની લોકસ્થિતિને ઘટે તેવો મધ્યમસર હતો. પરન્તુ તે કલા અને લાગણીથી યુક્ત હોઇને અત્યંત મનોરંજક થઈ શક્યો. આ યુગના કવિવરોએ તેના પહેલાના યુગની કવિતારસની મીઠાશની ઓછપ ઘણી રીતે દૂર કરી અને તેના મંદ–સુમંદ પ્રવાહને રસઝરણાંથી સબળ કરી, તેનાથી અનેક નદીઓ રેલછેલ વહેવડાવી. સ્વાનુભવરસિક કૃષ્ણભક્ત **નરસિંહ મહેતા**, સુંદર વિષ્ણુભક્ત **કેશવરામ**, મધુરી ગિરિધરભક્ત **મીરાં**, સાહિત્યપ્રેમી રઘુનાથભક્ત **ભાલણ**, સરલ હરિભક્ત **ભીમ**, વાર્તાકાર **નરપતિ** આદિ સાહિત્યચંદ્રોના શાન્ત અને સૌમ્ય પ્રકાશ કાલબલથી કંઈક આવરાતાં, ગુર્જર સાહિત્યના શૂન્યપ્રાય આકાશમાં આખ્યાનકાર **નાકર** અને **વસ્તો**, કથાકાર **શિવદાસ**, **વિષ્ણુદાસ**, **દેવીદાસ**, **શ્રીધર** અને **મુરારી**, વાર્તાકાર **વચ્છરાજ** અને **મધુસૂદન વ્યાસ**, રાસકાર **ઉદયરત્ન**, **સમય સુન્દર** અને **નેમિ વિજયજી** આદિ અનેક ગ્રહો, તારકો અને ખદ્યોતો ચમકતા હતા. તેમના ઝળઝાંખળા પ્રકા-

શને હટાવી, આત્મજ્યોતથી વિલસતું, પ્રતિભાવાન કવિવરોનું સૂર્યમંડળ આ જ "પ્રેમાનંદયુગ" માં પ્રકાશ્યું. આ જ યુગના કવિવરોએ મહેતા અને મીરાંનાં પદોના મૃદુ અને મધુર લહેકના મંદપ્રાય થતા રણુરણાટનો અને રસભરી રામલીલા તથા હરિલીલાના તનમનાટનો સતત આસ્વાદ લેવાની લોકવૃત્તિને વિશેષ ઉત્તેજિત કરી અને એને કંઈક ઉન્નત પથે વાળવાનું સફળ અને સરસ મથન પણ કર્યું.

વાસ્તવિક રીતે એ સમય જ એવા કાર્યને આવાં પ્રબળ આંદોલનોથી તનમનાટ ભર્યું કરે એવો હતો. પાખંડખંડક અખાભક્તે વર્તમાન રંગઢંગને હસી કાઢી, અદ્વૈત બ્રહ્મનો ઉપદેશ કીધો; પ્રેમાનન્દે દેવકથામાં માનવભાવને અને સંસારને સુન્દર રીતે ઉતારી હરિગુણ ગાયા; પાત્ર, સમય અને સ્થિતિને યથાયોગ્ય સમજનાર, રંગીલા સામળે નીતિ અને લોકવ્યવહારની ભાવનાને અનુકૂળ વાર્તાઓ રચી ધંધાદારી લોકને રીઝવ્યા. અને વલ્લભ મેવાડાએ વિપરીત કાળબળનું ભાન ઠોક સાથે, ઉછળતા અને બળતા હૃદયે કરાવ્યું. આમ આ ચાર કવિવરોએ જાણે પોતપોતાના ગ્રાહકગણુની પરિસ્થિતિને ઉજાળે એવા લોકસાહિત્યની ઘટનાનો નિરનિરાળો જ ઉપક્રમ ધર્યો હોય, એવો ભાસ આ યુગના સાહિત્યનું અવલોકન કરનારને થયા વિના રહેતો નથી. આ ચારેય કવિવરો કર્તવ્યબુદ્ધિથી પ્રેરાઈ, પોતપોતાના દૃષ્ટિબિન્દુથી કાવ્યનૌકાને ગુર્જર સાહિત્યસાગરમાં સ્વતંત્ર રીતે હંકારતા હંકારત આગળ વધ્યા અને ઈષ્ટ તટે પહોંચ્યા પણ જણાય છે. તેઓમાંના પ્રત્યેકે સ્વાભાવિક રીતે એક બીજાના કાવ્યહેતુની ઊનતા એવી તો સરસ રીતે પૂર્ણ કરેલી છે કે કોઈ અનભિજ્ઞ પુરૂષ તો તે સહસા કળી શકે એમ પણ નથી. આ રીતે લોકસૂત્રધારણાનું કાર્ય, કદાચિત્ અહેતુક રીતિએ પણ, આપોઆપ ચાર ઈષ્ટ પ્રકારોમાં વહેંચાઈ ગયું અને પ્રત્યેક કવિ પોતપોતાના કાર્યમાં નિઃસંશય સફલ થયો. તેઓએ સાહિત્યના વિકાસમાં કેટલાંક આવશ્યક અંગો વિકસાવ્યાં અને તેના શુભ અને ઈષ્ટ પરિણામે ગુર્જર કવિતા નવીન રંગી અને આકર્ષક બની સુઘડ–સુઘટ્ટ થઈ. ભક્તિનાં એકધારાં પદો અને શુષ્ક કથાવર્ણનોના માર્ગ વટાવી, હવે **ભાષાનુરાગથી** પ્રેરાયલા વિલક્ષણ

ઉત્સાહના વેગે કવિતાનો પ્રવાહ આગળ વધ્યો અને જનસમાજનાં મનને ઉચ્ચ અભિલાષાઓથી બહલાવવાનો અને નિત્યના પામર વ્યવહારનાં બન્ધનોને નિવારવાનો કવિતાનો ઉચ્ચ અને ઉન્નત આશય ઉદય પામ્યો.[3]

ગુર્જરી ગિરાનો "પ્રેમાનન્દ" પ્રકાશ.

આ જ યુગમાં તેનો અધિષ્ઠાતા પ્રેમાનન્દ સૂર્યસમાન પ્રકાશ્યો. આજ યુગના પ્રેમાનન્દે રસિકતાનો વેશ લગભગ ઉતારી બેઠેલી ગુર્જરગિરાને, માતૃપ્રેમથી ઉભરાતી અનુપમ આગ્રહયુક્ત ભાષાભક્તિથી **આનન્દ** આપી, પુનઃ રસિકતાનો સર્વાંગસુન્દર વેષ ધારણ કરાવ્યો અને પોતાનું પ્રેમાનન્દ નામ સાર્થ કર્યું. આ યુગમાં નવીન, રમણીય અને આકર્ષક પરિવેષથી વિલક્ષણ પ્રભા પ્રાપ્ત કરી ગુર્જરગિરા વિશેષે પ્રકાશી તે મુખ્યત્વે પ્રેમાનન્દ અને તેના શિષ્યમંડળના પ્રતાપે જ. ખરેખર "ગુર્જર ગિરાના સદ્ભાગ્યે શ્રુતિપ્રોક્ત સો વર્ષ જેટલું લાંબું આયુષ્ય ભોગવનાર એ પ્રતાપી કવિ, આકાશગંગાનો તેજસ્વી પ્રવાહ જેમ આકાશને માપી લે છે, તેમ અઢારમી સદીને માપી લે છે. આપણા બ્રહ્માણ્ડને એ દ્વિજોત્તમે શતકના આરંભની વીશીથી માંડીને સમાપ્તિની વીશી પર્યંત દિવ્ય ગાનના ઉભરાવડે શબ્દાયમાન કરી મૂક્યું હતું.[4]"

સત્ય પ્રકાશ ઉપર આવરણ.

ગુર્જર ગિરાનો "અપ્રતિહત ગંગાવતરણ જેવો પ્રપાત જેના ભગીરથ પ્રયત્નમાં જ ખરેખરો દૃષ્ટિગોચર થાય છે,[4]" એ મહાકવિ પ્રેમાનન્દના જીવનચરિત્ર–રે તેના જીવનકાલ સંબંધી માહિતીનો આધાર પણ મોટે ભાગે પ્રચલિત કિંવદંતીઓ[5] ઉપર જ રહે છે, એ શું ઓછું ખેદજનક છે ? વીરજી, વલ્લભ, રત્નેશ્વર, દ્વારકાદાસ, હરિદાસ, સુન્દર આદિ સુવિ-

---

૩. વિશેષ સ્ફોટન માટે જુઓ આ લેખકનો "અખાભક્તની કવિતા" ના નિબંધનો ઉપોદ્ઘાત; સને ૧૯૦૯ નો બીજી સાહિત્યપરિષદનો રીપોર્ટ.

૪ "પ્રેમાનન્દ" પાનુ ૨.—સાક્ષર શ્રી કેશવલાલ હ. ધ્રુવ.

૫ પ્રેમાનન્દના ચરિતનો જે કંઈ પરિચય રા. બ. હરગોવિન્દદાસે

ખ્યાત શિષ્યો રૂપી અનેક પ્રતિભાસંપન્ન ગ્રહ, ઉપગ્રહોથી વિંટાયલા પ્રેમાનન્દ-સૂર્યની જીવનકાન્તિ અદ્યાપિ પર્યંત અનુમાન રૂપી મેઘોના પટલથી જ આવરાયલી રહે, અને તેય કહેવામાં આવે છે તેમ છતે સાધને, અને છતી શક્તિએ, એ શું ગુર્જર સાહિત્યસેવકોને ઓછું ગ્લાનિકર્ત્તા છે ? ક્યાં છે પ્રેમાનન્દનું કવિજીવન આલેખનારી, તેની કાવ્યકૃતિઓના સંજોગો દાખવનારી, તેના પુત્ર વલ્લભની કહેવાતી અને બેએક અવતરણોથી ઝાંખી પણ આપનારી, "**પ્રેમાનન્દ કથા?**" ક્યાં છે પ્રેમાનન્દના ગુણોની સ્તુતિ કરનારી "**પ્રેમાનન્દ પ્રશંસા?**" તેમ જ ક્યાં છે **વલ્લભની** "**પ્રેમાનન્દનિન્દા ?**" વળી ક્યાં છે પ્રેમાનન્દના વિરોધી કવિઓની ઝાટકણી કાઢનારો અને તેની કીર્તિને ઉજ્જ્વલ કરનારો ધમકદાર "**વલ્લભ ઝઘડો ?**" કે "**વલ્લભ સામળ સંવાદ**"[૬] ક્યાં છે પ્રેમાનંદનાં દ્રૌપદીહરણાદિ કાવ્યોની ટીકા ? ક્યાં છે પ્રેમાનન્દની અનુપમ

કરાવ્યો છે, તે માટે તેઓ નિઃસંશય ઘણા જ ધન્યવાદને પાત્ર છે; પરન્તુ પોતાની પાસે તેનાં જે કાંઈ સાધનો છે, તે ઉપરથી તેનો પ્રમાણભૂત સવિસ્તર પરિચય ગુર્જર સાહિત્યરસિક પ્રજાને કરાવવાનું જે જાહેર વચન ત્રણ દશકાથી તેમણે ['**ગુજરાતી**'માં ૧૮૮૫ (જુલાઈ પાનુ ૩૧૯)માં] આપ્યું છે, તે વચન પ્રમાણે તેમણે હવે તો સત્વર પ્રેમાનન્દ પુત્રકૃત "પ્રેમાનન્દ કથા," "**વલ્લભ ઝઘડો**" આદિ અથવા પ્રેમાનન્દસુત વલ્લભના પ્રમાણભૂત એ ગ્રંથોના આધારે તેમજ જાત માહિતીના આધારે પણ પ્રેમાનન્દનું ચરિત પ્રકટ કરવું ઘટે છે. છેલ્લો "શામળશાનો વિવાહ" પ્રકટ કર્યો ત્યારે તેમણે પણ શા માટે એ પોતાનાં સાધનો નહિ વાપર્યાં હોય? શું રંક ગુર્જર સાહિત્યની આટલી અપેક્ષિત સેવાયે બજાવવાનું કર્તવ્ય રા. બ. હરગોવિન્દદાસભાઈ જેવા સુજ્ઞાત અને સાધનસંપન્ન સાહિત્યસેવક પાર પાડશે નહિ? અને પોતાના સંમાન્ય સૂર્યને કિંવદંતીના અભ્રમાં જ છૂપાયલો રાખશે ?

૬ પ્રેમાનન્દના જીવનચરિત્રનાં સાધનો વિષે સ્વ. હરિલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ (સને ૧૮૮૯) લખે છે કે:—

Kavi Premanand has found his biogropher, critic and commentator of some of his different works in

ભાષાભક્તિ આલેખનારાં અને પિતાપુત્ર વચ્ચેના, કવિલક્ષણદર્શી કાવ્યહેતુ, રસનિષ્પત્તિ આદિ તત્ત્વો વર્ણવનારા રસિક અને માર્મિક સંવાદોને નિરૂપનારાં, અવશેષ ચાર રસના આસ્વાદ આપનારાં, ફક્ત વલ્લભનાં ચાર આખ્યાનો ? ક્યાં છે સંવિધાનચાતુર્યથી ઝળકતાં, રસોપરસથી છલછલતાં, સૂક્ષ્મ જનસ્વભાવનો પરિચય કરાવનારાં, પ્રેમાનન્દનાં અવશેષ આઠ નાટકો તેમ જ

---

his own son Vallabh. These works are (1) *Premanand katha* or the Life of Premanand. (2) *Premanand Prasansa* or a eulogy of Premanand, where the merits of the poet are discribed. (3) *Premanand Ninda* or the Censure of Premanand, where his faults are pointed out only turned to virtues. 4 *Vallabha-Shamal Samvad no Patra* or a letter of controversy between Vallabha and Poet Somal about the comparative merits of the latter and Kavi Premanand and (5)(6.)(7.) Tikas or Commentiries on some of the Poet's works viz the द्रौपदीहरण, नळाख्यान and दशम."

આ બધી વિગત સ્વ. શાસ્ત્રી નાથાશંકરે સ્વ. હરિલાલ ધ્રુવને કહી હશે, એમ લાગે છે. તેઓએ પ્રેમાનન્દરચિત જયદેવાખ્યાન અને 'કૃષ્ણવિષ્ટિ' વિષે પણ સા. કેશવલાલભાઇને કહ્યાનું "ગીતગોવિંદ"ની પ્રસ્તાવનાથી જણાય છે. વળી રા. છગનલાલ ઠાકોરદાસ મોદી અને રા. હામુભાઇ ડાહ્યાભાઈને પ્રેમાનંદના બીજા કેટલાક અપ્રસિદ્ધ ગ્રંથો વિષે સ્વ. શાસ્ત્રીએ જણાવ્યાનું, તેમના સટીક 'નળાખ્યાન'ની પ્રસ્તાવના સૂચવે છે. સ્વ. ઈચ્છારામભાઇને પણ તેમણે પ્રેમાનંદ અને વલ્લભનાં નાટકો વિષે કહેલું હતું. (આર્ય જ્ઞાનવર્ધક). પરંતુ ૧૮૯૬ માં શાસ્ત્રીજી સ્વર્ગસ્થ થતાં તે સર્વ સાધનો કીડીયારાની પેઠે પાછાં ભંડારાઇ ગયાં લાગે છે. જુઓ "બરોડા સ્ટેટ ડેલીગેટ" ૮ મી "ઇન્ટર નેશનલ કોંગ્રેસ ઓફ ઓરિએન્ટલીસ્ટસ" નો છપાયલો રીપોર્ટ. No. Vernaculars of Western India પાનાં ૭૯–૮૦.

કવિવીર વલ્લભનાં નાટકો અને ચંપુઓ? ત્રણ ત્રણ દશકાથી નામ માત્રથી પ્રસિદ્ધ થયેલા આ તેમ જ અન્ય કાવ્યગ્રંથો શું ભસ્માવશેષ થઈ સદાય નામાવશેષ જ રહેવાના? સાહિત્યનાં સાધનોની આવી પામર સ્થિતિમાં આ મહાકવિ પ્રેમાનન્દના સમગ્ર સાક્ષરજીવનની આલોચના થવાનો સમય હજી 'દૂર–દૂર–સુદૂર' જ છે, એમ સશોક કહેવું પડે છે, અને તેટલા માટે મોટે-ભાગે માત્ર ઉપલબ્ધ આંતર અને બાહ્ય પ્રમાણોના આધારે સંક્ષેપમાં પ્રેમાનન્દ કવિના કવિજીવનના કેટલાએક ચમકારા દર્શાવીને અટકવું, એ જ યોગ્ય છે.

પ્રેમાનન્દનો જીવનકાલ. આયંદે, અહીં તહીંથી મળતાં, પ્રસિદ્ધ ગ્રંથોનાં આંતર પ્રમાણોથી એટલું તો ચોક્કસ ઠરે છે કે પ્રેમાનન્દનો જીવનકાલ કંઈ નહિ તો સંવત ૧૬૯૦ થી ૧૭૯૦ નો તો હોવો જ જોઇએ. તેનો "રચ્યા સંવત"ની[7] છાપવાળો પ્રથમ ગ્રંથ "લક્ષ્મણા હરણ" સંવત ૧૭૨૦ માં રચાયો છે. જો કે તે પૂર્વે પણ તેણે રસાલંકારવાળી કવિતા કરેલી હોવાનું આ જ ગ્રંથથી ખુલ્લે ખુલ્લું સમજાય છે, કારણ તે પોતે જ આ કાવ્યને 'હાથલજામણું' કહે છે, તે શું સૂચવે છે? વળી બીજું કાવ્ય "હુંડી" સંવત ૧૭૨૦માં રચાયાનો એક ઉલ્લેખ છે. તેના બુરાનપુરવાસી ગાયક શિષ્ય **વીરજી**એ સં. ૧૭૨૦માં "સુરેખાહરણ"માં "પાવન પ્રભુ પ્રેમાનન્દ"ને નમન કર્યું છે અને તેના જ પ્રતાપથી પોતાની કાવ્યશક્તિ ખીલ્યાનો મુક્ત કંઠે 'બલિરાજાના આખ્યાન' માં સ્વીકાર કરતાં જણાવે છે કે "વિદ્યા અર્થે વટપુર સેવ્યું ગુરુનું ન કહેવું નામ રે" "ગુરુકૃપાથી, કવિકૃપાથી, મિત્રકૃપાથી સાર રે; કવિ **વીરજી** તો

---

૭ કવિ દલપતરામે છપાવેલા કાવ્યદોહન (સને ૧૮૬૪)માં પ્રેમાનન્દે સુદામા ચરિત્ર સં. ૧૭૦૫ માં રચ્યાનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે. પણ આ સાલવાળી પ્રતિ બીજા કોઈના જોવામાં આવી જણાઈ નથી. કવિ **નર્મદ નર્મગદ્યની** પ્રથમ આવૃત્તિમાં "મામેરુ" સં. ૧૭૧૭ માં પ્રેમાનન્દે રચ્યાનું જણાવે છે, પણ બીજી આવૃત્તિમાં "મામેરુ" સં. ૧૭૩૯માં રચ્યાનું કહે છે. (જુઓ જૂનું નર્મગદ્ય) "લક્ષ્મણા હરણ"માં કવિ પોતે કહે છેઃ—"પ્રેમાનન્દે પૂર્ણ પ્રયાસે સત્તરસેં વીસમા કર્યો ગ્રંથ રે." (કડવું ૧૭ મું.)

કવિતા કરતો." તેના બીજા વ્યાપારી શિષ્ય અને કારભારી હરિદાસે તેની પ્રેરણાથી સં. ૧૭૨૧ માં કવિતા કરવા માંડી અને સં. ૧૭૨૨માં "સીતા-વિરહ" માં "કવિવર વિપ્ર કેરો" શિષ્ય હોવાની ગર્જના કરી, પુરાણી બાવાઓના ઢોંગસોંગ વગોવ્યા. સં. ૧૬૮૦માં[8] જન્મેલો 'પ્રાસાદ કવિ' દ્વારકાદાસ તેના નિકટ સહવાસથી સં. ૧૭૩૦માં કવિતા કરતાં શિખ્યો.[9] અને કહેવાય છે તેમ, એ સમયે પ્રેમાનન્દનો પુત્ર ફક્કડ વલ્લભ "કવિ કાલિદાસ અને માઘ જેવા કવિ કાકા થશે,"[10] એવી સમજણભરી, એટલું જ નહિ પણ 'હોડભરી' હેકડી કરી શકે એવો મોટો હતો.

આ સર્વ આંતર પ્રમાણોથી એમ ઠરે છે કે પ્રેમાનન્દે સં. ૧૭૨૦ માં સમાન્ય કવિની કીર્તિ મેળવી હતી; તે એક જ દિવસમાં હોડ બકી મોટું આખ્યાન લખી શકતો; અને પોતાને હાથે ઉત્તમ આખ્યાન ન રચાય તે માટે લજવાતો હતો. તેણે પ્રશંસાપાત્ર ગુરુની પ્રતિષ્ઠા જમાવી હતી. ઠેઠ બુરાનપુરથી "વિદ્યા અર્થે વટપુર સેવવા" વીરજી આવ્યો. સં. ૧૭૩૦ માં તેનો પુત્ર વલ્લભ સમજણો અને કવિઓની ઠેકડી કરે એવો હતો, એટલે કદાચ તે આશરે પંદરેક વર્ષનો (સં. ૧૭૧૫ માં જન્મેલો) હશે તો તે આધારે પ્રેમાનન્દનું વય ૩૦-૩૫ નું ધારી શકાય. વળી પોતે રંક અવસ્થામાંથી કંઇક સારી સ્થિતિએ પણ આવેલો હોવો જોઇએ અને ગુરુપ્રેરણાથી અને સાહિત્યના અભ્યાસબલથી કવિતા કરવા માંડી હોવી જોઇએ. એટલે સં. ૧૭૨૦ માં તે ૨૫-૩૦ વર્ષનો હોવાનું ધારીએ તો પ્રેમાનન્દનો જન્મકાલ ૧૬૯૦ થી ૧૬૯૫ ની અવધિનો સુશ્લિષ્ટ ધારી શકાય.[11]

---

૮. સોળસેં એંશીમાં જન્મ છે રે, પચાસ વર્ષે ગુરુમેળાપ,
દ્વારકાદાસ અજન્મ છે રે, વિપ્ર ગુરુકેરે પ્રતાપ.
(બારમાસ પ્રા. કા. ગ્રંથ ૯, પા. ૧૪૫)

૯. આ તેમ જ ઉપરના ઉલ્લેખો માટે જુઓ પ્રાચીન કાવ્યમાળા ગ્રંથ ૯; તેમ જ જુઓ તેમાંનું જ કવિ ચરિત્ર પા. ૪.

૧૦. દુઃશાસન રુધિરપાનાખ્યાનમાંથી વલ્લભના જન્મ વખતે "કવિ પ્રેમાનન્દ ૩૨-૩૩ નો હોવાનું, તેનાં કારણો અને આધાર બતાવ્યા વિશે કહેલું છે.

૧૧. કવિચરિત્રના લેખક રા. ડાહ્યાભાઈ ઘેલાભાઈ પણ્ડિત (સને

વળી આ કાળ માનવાને બીજાં પ્રમાણોનો પણ ટેકો છે. પ્રેમાનન્દના વંશજ મનસુખરામે કવિ નર્મદને જણાવ્યું છે[૧૨] કે પ્રેમાનન્દ માશીને ઘેર રહેતો હતો. (નિર્વાહનાં સાધન વિનાનો પણ હશે.) ૧૪-૧૫ વર્ષ સુધી કેવળ જડભરત હતો અને "સિદ્ધના પ્રસાદથી કવિત્વશક્તિ તેને પ્રાપ્ત થઈ." કદાચિત્ બાલ્યકાલમાં તે કેવળ જડભરત હોવાની વાત ખોટી માનીએ, તો પણ તેનો પુત્ર વલ્લભ જણાવે છે તેમ ઉત્તર હિન્દના તીર્થપ્રવાસ દરમ્યાન, ઉત્તમ ભાષાની પરખ કરવાની બુદ્ધિવાળો પ્રેમાનન્દ, 'ઈશ્વરશા યોગીરાજ' 'રામચરણ' ના[૧૩] પ્રબોધથી ગુર્જર ગિરાનું વાસ્તવ સ્વરૂપ સમજ્યો

૧૮૬૮-૯ માં) પ્રેમાનન્દનો જન્મ સં. ૧૬૭૨ માં જણાવે છે (પાનું ૬૭). તેનાં પ્રમાણો જો તેમણે આપ્યાં હોત, તો તે વિશેષ માર્ગદર્શક થઇ પડત અને ઉપરનાં પ્રમાણોને વધુ સબળ કર્તા થઇ પડત. સને ૧૮૬૨-૩-૪ નાં 'બુદ્ધિપ્રકાશ' જોવાની અનુકૂલતા મળી નથી. કદાચ તેમાં કવિ દલપતરામે આ વિષય ચર્ચ્યાનો પાકો સંભવ છે. કવિ નર્મદ 'સકારણ' તેનો જન્મ સં.૧૬૯૫માં જણાવે છે. (જુઓ જૂનું નર્મગદ્ય) રા. ભાનુસુખરામ (પ્રેમાનન્દની પ્રસાદી આવૃત્તિ પહેલીમાં) પ્રેમાનન્દનો જન્મ સં. ૧૬૭૮ માં જણાવે છે પરંતુ તેનો આટલો વહેલો જન્મકાળ માનવામાં ખાસ સબળ કારણની જ અપેક્ષા છે; જે તેઓ આપતા નથી. પરંતુ હાલમાં પ્રકટ થયલા તેમના બભ્રુવાહન આખ્યાન "માં તેમ જ 'પ્રેમાનંદના જીવનચરિત્ર'માં તેઓ પ્રેમાનંદનો કાલ સંવત ૧૬૯૦-૧૭૦૦ નો આપે છે. શા આધારે તેમણે આ સુધારો ઇષ્ટ ગણ્યો તેનું કારણ જણાવવું યોગ્ય ધાર્યું નથી. આવો પણ જ્યાં પ્રમાદ ત્યાં ખરા સમયનો શોધ શી રીતે થાય? રા. છગનલાલ મોદી અને રા. બ. હરગોવિન્દદાસ સં. ૧૭૦૦ માં અને સા. શ્રી. કેશવલાલભાઇ તેમ જ સા. કૃષ્ણલાલ ઝવેરી પણ સં. ૧૬૯૫ કહે છે. રા. હરિલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ સં. ૧૭૦૦ અને દલપતરામ કવિ તેથી કંઇક દૂર માને છે. આથી પણ સં. ૧૬૯૦ થી ૯૫ નો ફલિત થતો સમય વધુ યોગ્ય લાગે છે.

૧૨. (જૂનું નર્મગદ્ય પાનું ૪૬૩).

૧૩. જુઓ દુઃશાસન રુધિરપાનાખ્યાન કવિત-૧.

અને તેને બહલાવવા ભીષ્મ પ્રતિજ્ઞા લીધી. સ્વયં 'સ્વભાષાવર્ધક[14] બિરુદ ધરનારો પ્રેમાનન્દ પોતે પણ ઓખાહરણ ગુરુ રામચરણ પ્રતાપથી તેમ જ દશમ સ્કંધમાં, નલાખ્યાનમાં અને માર્કંડેય પુરાણમાં તો ઠામ ઠામ, ગુરુ-પ્રતાપથી "સંસ્કૃતમાંથી શોધી પ્રાકૃત કવિતા" રચવાની શક્તિ આવ્યાનું જણાવે છે. સુજ્ઞને યોગ્ય, આ પ્રકારના પ્રબોધને અનુકૂલ, તેમ જ પુરાણાદિનાં "શોધી સંસ્કૃતથી કરી શુદ્ધ પ્રાકૃત" આખ્યાન રચવાના અને "કંઈક કથાભાગ પણ યથાશક્તિ જોડવાના" સામર્થ્યવાળું તેનું વય, પ્રેમાનન્દના સમયનો બહુધા વિદ્યાવિહીન જનસમાજ તેમ જ સંસ્કૃત તથા હિન્દી ભાષામાં અતિ અનુરાગ ધરાવનારો વિદ્વાન્ વર્ગ જોતાં ૨૦ થી ૨૫ વર્ષનું તો હોવું ઘટે છે.

વળી સં. ૧૭૨૦ માં તો દૂરવર્તી જિજ્ઞાસુ કવિઓ તેના શિષ્ય થયા છે. ઘટતા રસાલંકાર પોતાની કૃતિમાં ન આવ્યાથી ૧૭૨૦ માં તેણે નિર્ભર અસંતોષ દાખવ્યો છે; તેનો ઉત્તમ રસભર ગ્રંથ ઓખાહરણ, પ્રથમ (૨૯ કડવાંનો) સં. ૧૭૨૩ માં રચાયો છે.[15] એટલે આ હિસાબે પણ પ્રેમાનન્દનો જન્મકાળ ૧૬૯૦–૯૫ સુઘટિત ઠરે છે.

હવે પ્રેમાનન્દના અવસાનકાલના નિર્ણય માટે પણ આવા જ પ્રકારનાં

પ્રેમાનંદનો અવસાનકાલ. હેરીઆં આપણે મારવાં પડે છે. 'રચ્યા સંવત'ની છાપવાળા તેના છેલ્લા ગ્રંથો 'માર્કંડેય પુરાણ' સં. ૧૭૬૫ માં 'વટપત્તન' માં અને 'અષ્ટાવક્રાખ્યાન' સં. ૧૭૬૬માં 'નંદરબાર' માં પૂર્ણ થયાનું જણાય છે.

---

૧૪. જુઓ માર્કંડેય પુરાણ ભાગ ૧. કડવું ૩૫. કડી ૨૫.

જૂઠા બોલા જોઈ પુરાણી, કે વેદાન્તિ શાસ્ત્ર અજાણ,
સ્વભાષાવર્ધક નિન્દકનો કહાડ્યો છે મેં દુચ્ચરઘાણ.

૧૫. કવિ નર્મદાશંકરે કરેલી ખાનગી નોંધમાં નીચે પ્રમાણેની પંક્તિઓ જણાય છેઃ—

" સંવત સત્તર તેવીસ વિક્રમ, ચૈત્ર શુદ નવમી ગુરુવારજી;
શ્રી સુંદર ગુરુપ્રતાપ પ્રૌઢે, કર્યું કાવ્ય આધારજી. "

ઓખાહરણ

આથી પ્રેમાનન્દનું અવસાન સં. ૧૭૬૮ માં થયાનું કેટલાક જણાવે છે. પરન્તુ તેના પુત્ર તેમ જ શિષ્યના પ્રસિદ્ધ ગ્રંથો જોતાં તે અસંગત છે. કારણ સં. ૧૭૭૬ ની છાપવાળા નળાખ્યાનનો[૧૬] વિચાર ન કરીએ તોયે પ્રેમાનન્દના પુત્ર વલ્લભનો સં. ૧૭૮૦ ના 'દુઃશાસન રૂધિરપાન'નો સંવાદ,[૧૭] તેમ જ સં. ૧૭૮૧ ના 'યક્ષ પ્રશ્નોતર'નો સંવાદ, પ્રેમાનન્દ તે વેળા જીવતો હોવાનું સ્પષ્ટ જણાવે છે.[૧૮]

---

૧૬. પંડિત જ્યેષ્ઠારામની પ્રતિમાં સં. ૧૭૭૪ નો ઉલ્લેખ છે, તે આ લેખકે પોતે જોયો છે. કવિ દલપતરામના કાવ્યદોહન ભાગ ૨ જામાં (સને ૧૮૬૫) પાના ૧૮૦ માં ઉપર પ્રમાણેનો સં. ૧૭૬૬ નોંધેલો છે. કવિ નર્મદે જાતે એક પ્રતિમાં ૧૭૭૬ રચ્યા સંવત જોયો છે અને ગુ. વ. સો. ની એક પ્રતિમાં પણ આવો ઉલ્લેખ છેઃ—

મુહૂર્ત કીધું સુરતમાં થયું પૂર્ણ નંદરબારજી,
સંવત્ સત્તર છોતેરના જેઠ વદ છઠ મંગળવારજી.

એક ગ્રંથની જુદી જુદી સાલ હોવાનાં કારણોનો ખુલાસો અગાઉ કરેલો છે, તે જોવો.

૧૭. જુઓ કવિતા ૪ થી ૧૩.

૧૮. યક્ષ પ્રશ્નોત્તરમાં "કવીશ્વર શોચન" એ શિર્ષક નીચે ૫૨૬ અને ૫૨૭ કવિતાઓમાં કહ્યું છે કેઃ—

આવો ગ્રંથ લખ્યો અમે, કહ્યું પિતા રીઝયા તમે?
વાત નવ કરી ગમે! દમે બાપ સાપ શા!!
હવે ઓછું રહ્યું કશું, જુઓ છેટું છે બે તસુ,
અડી આકાશમાં વસું, વસુ તજું તાપ શા;
બ્રહ્મહત્યા ગણું નહિ, પિતાઘાત તણું નહિ,
પાપ હોય શણુ નહિ, હણું સહી બાપ શા.
કવીશ્વર કર્યો મને, તેણે સાંખી રહું મને
ચાલતું ન પ્રેમ કને, ધને અમે આપ શા. (૫૨૬)

વળી પ્રેમાનન્દનો ઉત્તમ કાવ્ય કલશરૂપ 'દશમસ્કંધ' તેના શિષ્ય, મેવાડા સુન્દરદાસે સંવત ૧૭૯૬ માં પૂર્ણ કર્યો છે.[૧૯] પ્રેમાનન્દની અન્તિમ ઇચ્છા આ ગ્રંથ સત્વર પૂરો કરવાની હતી, એ જોતાં નેવુ અધ્યાયમાંથી બાકીના અને તેય પ્રમાણમાં નાના ૪૭ અધ્યાય રચતાં તેના શિષ્ય સુન્દરને "વધારેમાં વધારે ચાર વર્ષ લાગ્યાં," એમ માનીએ તો પણ પ્રેમાનન્દનું અવસાન સં. ૧૭૯૨ માં થયાનું સુઘટિત અનુમાન કરી શકાય. વલ્લભે પ્રેમાનન્દની પ્રેરણાથી નવે રસના પૃથક્ પૃથક્ ગ્રંથો રચ્યાનું અને પ્રેમાનન્દને દાખવ્યાનું વલ્લભના જ પ્રકટ ગ્રંથોથી જણાય છે. આથી જો તેના અવશેષ ચાર ગ્રંથો પ્રકાશ પામે તો આ પ્રશ્નનો નિર્ણય વિશેષ ચોક્કસપણે થવા સંભવ છે. ગમે તેમ હો, પણ ઉપરનાં પ્રમાણ પ્રેમાનન્દનો અવસાનકાલ સં. ૧૭૯૦ ની આસપાસ હોવાનું ઠરાવે છે.

પરન્તુ આની સામે કદાચ એવો પ્રશ્ન થશે કે, ૧૭૬૬ થી ૧૭૯૦ સુધીમાં રચાયલી તેની કોઈ જ કાવ્યકૃતિ દેખાતી નથી તેનું કેમ ? આનું સમાધાન, 'રચત સંવતની છાપ' વિનાના મળતા 'દશમ સ્કંધ,' 'ભ્રમર-

---

પિતા દયા ધરો કાંઈ! માલ છે ઘણો આ માંઈ!
કો' શું કવિ! તજશું આંઈ, સાંઈ જેવા શુદ્ધ છો.
પ્રાસ અનુપ્રાસ તજ્યા, હાય શબ્દ ઘણા યજ્યા,
તોય અમને ન ભજ્યા! સમજ્યા શાસ્ત્રબુદ્ધ છો;
થોડા માંહી સારૂં કહું, વિનવી પિતાજી કહુ,
બહુ દમ્યે કશું બહું, રહું બન્ધ ક્રુદ્ધ છો;
શું કહો કે કશુંય થાય, વલ્લભ શું હારી જાય?
ગાયું આપ કેરૂં ગાય ? હાય ! શા વિરુદ્ધ છો !! (૫૨૭)

૧૯ સંવત સત્તરને છનેઉ આ વસન્ત પંચમી દિન,
અધ્યાય બાવનથી અધૂરો, તે થયો હરિકૃપાથી સંપૂર્ણ.
(જુઓ નર્મદનો ૧૦ મો સ્કંધ).

ખરી રીતે તો ત્રેપનમા અધ્યાયમાં ૯ કડવાં પણ પ્રેમાનન્દની જ છાપવાળાં છે.

પચ્ચીશી,' 'દાણલીલા,' 'બભ્રુવાહન,' 'વ્રજવેલ,' આદિ કેટલાક નાના મોટા ગ્રંથો તેમ નાટકો પણ તેણે આ જ અંતરાલમાં રચ્યાં હોવાનું માન્યાથી થાય છે.

આમ પ્રેમાનન્દનો જીવનકાલ સં. ૧૬૯૦ થી ૧૭૯૦ પર્યંતનો એટલે કે સો વર્ષનો ઠરે છે.[૨૦] આટલું દીર્ઘ આયુષ્ય, કંઈ તે જમાનો જોતાં તો કોઈ રીતે અસંભવિત નથી જ; ઉલટું શક્ય છે, અને પ્રેમાનન્દે પોતાનો દીર્ઘ જીવનકાળ તે જમાનાને યોગ્ય ઉત્તમ, સતત 'ભાષાવૃદ્ધિ'ના કાર્યમાં નિમગ્ન કર્યો છે, એ નિઃસંશય છે. વલ્લભ પણ તેની દીર્ઘ અને આજીવન સાહિત્યપ્રવૃત્તિથી આશ્ચર્યચકિત થઈ યોગ્ય જ કહે છે કે.—

પિતા જેટલું આયુષ્ય સુત જો સપૂત પામ્યો,
તો ગિર્વાણ ગભરાશે શું હિન્દી સ્વરૂપમાં-
(યુધિ. કવિત ૧૮).

પ્રેમાનન્દ[૨૧] નાન્દોરા 'ચાતુરવીંશી' (ચોવીસા) બ્રાહ્મણ હતો. તે

૨૦. કવિચરિત્ર, "નર્મગદ્ય," (આવૃત્તિ ૧ લી) આદિ આ મતને સંમત છે. ઉપર તારવેલાં આંતર પ્રમાણો જેવાં કોઈ પ્રમાણો તેમણે આપ્યાં હોત, તો વિશેષ સબળ અનુમાન થઈ શકત.

૨૧. કવિ દલપતરામ, કાવ્યદોહનમાં "ચાતુર્વેદી મોઢ", તેમ જ રા. ડાહ્યાભાઈ ઘેલાભાઈ પંડિત, કવિચરિત્રમાં "ચોવીસા મોઢ" બ્રાહ્મણ લખે છે, પરન્તુ પ્રેમાનન્દે પોતે તો 'ચતુર્વીંશી જ્ઞાતિ બ્રાહ્મણ' એમ ઘણે સ્થળે લખેલું છે અને કોઈ પણ સ્થળે "મોઢ" હોવાનું જણાવેલું નથી. પ્રેમાનંદ પોતે (ઋષ્ય શૃંગાખ્યાન) તેનો પુત્ર તથા વલ્લભ "દુઃશાસન રુધિરપાનાખ્યાન"માં પણ એમ કહે છે કેઃ—

કૃષ્ણસુત પ્રેમાનન્દ કે રામચરણ શિષ્ય,
વેદપાઠી આગમના નમું પ્રેમવાનને;
ચાતુર્વીંશી મણિને કે માધવ મિત્રને નમું,
રત્નગિરા ગુર્જરીને, નમું રૂડા વાનને. કવિત ૧.

તેનો બીજો શિષ્ય દ્વારકાદાસ તેને 'ચાતુરવીંશી વિપ્ર' કહે છે; જુઓ

પ્રેમાનન્દની ઓળખ-ગુરૂમહિમા.

ઋગ્વેદી, આશ્વલાયન શાખાધ્યાયી, ઉચ્ચશ્રવસ ગોત્રોત્પન્ન પંચપ્રવર અને "ઉપાધ્યા" અવટંકધારી હતો. તેના પિતાનું નામ કૃષ્ણરામ[૨૨] હતું. તેનું નિવાસસ્થાન વડોદરામાં મીયાં મહમ્મદને નામે ઓળખાતી વાડીમાં હતું; અને તેની ખડકી પ્રેમાનન્દની ખડકીને નામે હજી ઓળખાય છે. તે મૂળ સ્માર્ત (શૈવ) ધર્મી હતો, પરન્તુ પાછળથી વૈષ્ણવ ધર્મી, અને દશમ આદિથી જણાય છે તેમ કંઇક રામાનુજી સંપ્રદાયાભિમાની પણ થયો હતો, એ નિર્વિવાદ છે. છતાં તેણે રામ, શિવ અને શક્તિની ભક્તિને છોડી નહતી, એમ શ્રીમદ્ ભાગવત, સુભદ્રા હરણ, રુક્મિણી હરણ આદિ ગ્રંથોના આદિ અને અન્ત ભાગથી જણાય છે.

કવિની બાલ્યાવસ્થા સંબંધી પાકી હકીકત મળતી નથી. કહેવાય છે તેમ, તેના નિર્ધન પિતા અને માતા, પ્રેમાનન્દ બાળક હતો ત્યારે મરણ પામ્યાં હતાં અને તે માશીની છાયામાં ઉછર્યો હતો. તે ૧૪-૧૫ વર્ષ સુધી કેવળ 'મૂર્ખ અને જડભરત હતો.' તે મૂળથી જ સ્વભાવે 'ઓલીઓ' અને 'સુધો' હતો. તેનું 'સુધાપણું' તેનાં કાવ્યો દર્શાવે છે. દેવસ્થાનોમાં ભટકી સાધુસંતની સેવા કરતો અને ભિક્ષાવૃત્તિથી નિર્વાહ કરતો. પરન્તુ ભગવાન્

બાર માસ. પ્રા. કા. ૯. પા. ૧૩૧.

કવિ નર્મદે પ્રેમાનન્દના વંશજ મનસુખરામ પાસેથી મેળવેલી હકીકત પ્રમાણે તે 'મોઢ' નહિ પણ ચોવીસા બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિનો હતો, એમ જણાવ્યું છે. (જુઓ જુનું નર્મ ગદ્ય પા. ૪૭૩) અને એ જ ખરૂં છે. આ ચોવીસા બ્રાહ્મણો ચોવીસ ગોત્રના સમૂહના છે. તેઓ નાન્દોરા બ્રાહ્મણની છૂટાયલી શાખાના છે. તેમની ઘણી ખરી વસ્તી નર્મદા અને મહી વચ્ચે છે. (જુઓ બોમ્બે ગેઝેટીઅર. વો. પા.)

૨૨. કવિચરિત્રમાં રા. ડાહ્યાભાઈ તેના પિતાનું નામ કેશવ આપે છે. પણ પ્રેમાનન્દનો પુત્ર વલ્લભ તથા તેમના દ્વારકાદાસ આદિ શિષ્યો, તેમ જ ખુદ પ્રેમાનન્દ પણ કૃષ્ણસુત પ્રેમાનન્દ કહે છે, એટલે તે વિશેષ પ્રમાણભૂત છે.

શ્રી શંકરાચાર્યે જેમ હસ્તામલકને પંડિત બનાવ્યા, તેમ સિદ્ધ રામચરણની પ્રસાદીના પ્રતાપે પ્રેમાનન્દ સમર્થ કવિ થયો.[૨૩] પ્રેમાનન્દે પોતે 'દશમસ્કંધ'

---

૨૩. તેને કવિત્વશક્તિ પ્રાપ્ત થયાની દંતકથાઓ આ પ્રમાણે છેઃ—

કવિ નર્મદના જુના નર્મગદ્યમાં પાને ૪૬૩ માં નીચે મુજબ છેઃ—

(૧) (પ્રેમાનન્દના વંશજ) મનસુખરામના કહેવા પ્રમાણે ઘરડાઓની દંતકથા આમ છેઃ—પ્રેમાનન્દ માશીને ઘેર રહેતો. ૧૪–૧૫ વર્ષ સુધી કેવળ મૂર્ખ અને જડભરત હતો. (વડોદરામાં ઘીકાંટે) કામનાથ અને બહુચરાજીનું દહેરું છે, તે બેની વચ્ચે એક મકાનમાં કોઈ સિદ્ધ આવી રહ્યો હતો. તેને ત્યાં તે રોજ જતો, સેવા કરતો અને ગામમાં રખડ્યાં કરતો. એક પ્રસંગે તે સિદ્ધ બહાર જવા નીકળ્યો. તેણે તો કહ્યું કેઃ–કાલે સવારે મળસકામાં આવજે. પણ ઓલીયાભાઈ મોડા ગયા અને જોય છે તો મકાનમાં સિદ્ધ મળે નહિ, પણ દોડતો ને પૂછતો પૂછતો થોડેક દૂર ગયો તો ત્યાં સિદ્ધ મળ્યો–ગગળી ગયલા જેવો પગે પડયો ને પછી સિદ્ધે કહ્યું કે જા, તું પ્રાકૃતમાં કાવ્ય રચવા સમર્થ થઈશ. વહેલો આવ્યો હોત, તો સંસ્કૃતમાં રચવાને સમર્થ થાત–એ રીતે પ્રસાદ લઈને ઘેર આવ્યો અને તે પ્રસંગ પછી તેણે કવિતા રચવા માંડી.

(૨) વડોદરાના તેમ જ કેટલાએક સુરતના લોકોનો પણ એવો વિચાર છે કે પ્રેમાનન્દ પોતાની માશીને ઘેર રહેતો હતો અને ભિક્ષાવૃત્તિ કરી ગુજારો કરતા. એક પ્રસંગે કોઈ સિદ્ધ બારણે આવ્યો ને ટેહેલ નાંખી કહ્યું કે "મેં દો દિનકા અપબાસી હું"; તે ઉપરથી પ્રેમાનન્દે તેને ઘરમાં લઈ જઈ, તેની ઉત્તમ પ્રકારે સેવા બજાવી. પેલા સિદ્ધે કહ્યું, 'બચ્ચા, મેરેકુ કુલ જાનેકી બખત યાદ લાના,' પછી જ્યારે પેલો સિદ્ધ જવા નીકળ્યો ત્યારે પ્રેમાનન્દે તેને કહ્યું એટલે સિદ્ધે તેની જીભ ઉપર કંઈ લખ્યું; તે વખતથી તેનામાં કાવ્યશક્તિ આવી.

(૩) દ્રૌપદી હરણમાં આપેલા કવિચરિત્રથી પાને ૪ થે નીચે મુજબ લખેલું છેઃ—

તુલસીદાસ વાડીમાં એક સિદ્ધ પુરૂષ ઉતર્યા હતા, તેમની સેવા ચા-

'નલાખ્યાન' આદિ અનેક ગ્રંથોમાં 'ગુરુપ્રતાપે' કાવ્યશક્તિ પ્રાપ્ત થયાનું જણાવી, આત્મશ્રેયેચ્છુ શિષ્યે સીધી રીતે ગુરુનું નામ ન લેવાના નિયમને માન આપી, મુક્તકંઠે 'ગુરુમહિમા' ગાયો છે.[૨૪]

ગુરુપ્રતાપે જ્ઞાનપ્રાપ્તિ અને ભાષાભક્તિનો ઉદય.

પ્રેમાનન્દને કવિત્વશક્તિ પ્રાપ્ત થયા સંબંધી, કિંવદંતિઓ સત્ય હો વા ન હો, પણ એટલું તો સિદ્ધ થાય છે કે તે રંક અવસ્થામાં ઉછર્યો હતો અને સાધનસંપન્ન થવા પામ્યો તે સુરત અને નંદરબારના પરદેશસેવનથી અને તેય આત્મપ્રયાસથી જ; તેમ જ પ્રેમાનન્દનો જે તીવ્ર અનુરાગ ગુર્જરી ગિરા ઉપર બન્ધાયો તે કંઇક ઉમ્મરે

કરી પ્રેમાનન્દની મા ખરા ભાવથી કરતી. આથી સિદ્ધે પ્રસન્ન થઇ કહ્યું કે "બાઈ! કાલે સવારે તું તારા છોકરાને લઈ મારી પાસે આવજે. સવારમાં વહેલી આવજે." બાઈને જતાં વાર લાગી, એટલે સિદ્ધ ચાલતા થયા. સિદ્ધને ન જોવાથી બાઈ ગાભરી બની ગઇ અને તેમની પાછળ દોડી. થોડેક ગયા પછી સિદ્ધ મળ્યા. સિદ્ધને પગે પડી તે રોવા લાગી અને છોકરાને તેમના ચરણ આગળ મૂકી દીધો. સિદ્ધે છોકરાને માથે હાથ ફેરવ્યો અને પાંતરા ઉપર કાંઈ લખી તે છોકરાની જીભે છાપ્યું, એટલે લીલા અક્ષર પડયા. સિદ્ધે કહ્યું, "જા બાઈ! તારો છોકરો ગુજરાતીમાં મોટો કવિ થઈ પ્રખ્યાતિ પામશે. જો તું વ્હેલી આવી હોત, તો તે સંસ્કૃતમાં નામાંકિત કવિ થાત!" એટલું કહી સિદ્ધ ચાલતા થયા."

(૪) "પ્રેમાનન્દકથા"ના આધારે રા. બા. હરગોવિન્દદાસભાઇ લખે છેઃ–

"રામચરણ હરિહર નામે કોઈ સારો વિદ્વાન્ રામનાથના દેવળમાં ઉતર્યો હતો. પ્રેમાનન્દ તે વખતે આશરે ૧૪–૧૫ વર્ષની વયનો હતો, અને તેની પાસે જતો હતો. સાધુએ તેની બુદ્ધિની ચપળતા જોઇ તેને પોતાની સાથે ચાલવા કહ્યું, અને ઘરનાંને જણાવ્યા સિવાય તેની સાથે પ્રેમાનન્દ કેટલાંક વર્ષ ફર્યો. આ અરસામાં તે વ્યુત્પન્ન કવિ થયો હોય એમ લાગે છે, કવિના પુત્ર વલ્લભે "પ્રેમાનન્દકથા"માં આ વાત વર્ણવી છે."–પ્રા. કા. ગ્રંથ ૧ લો દ્રૌપદી હરણ પા. ૫.

આવ્યા પછી અને તેય હિન્દના તીર્થાટનમાં પાટણના નાગરગુરુ, ગુર્જર ભાષાભિમાની રામચરણના પ્રબોધથી.[૨૫] પૂર્વાશ્રમના નાગર ગુરુ, સંન્યાસી બ્રહ્માનંદના ઉપદેશથી અખો ભક્ત જેમ કાશીમાં ભાષાભક્તિનો મહામંત્ર પામ્યો તેમ રામચરણના પ્રબોધથી પ્રેમાનન્દ ભાષાભક્તિનો મહામંત્ર પામી, ગુર્જરી ગિરાના ઉત્કર્ષ અર્થે પ્રયાસ આદરવા તત્પર થયો, તે સમયે તેણે સંસ્કૃત અને હિન્દી કાવ્યસાહિત્યનું સટિક અને માર્મિક અધ્યયન કરેલું પણ ખરું, મરાઠી સાહિત્ય કદાચિત નિરખ્યું હશે, અને પૂર્વનું ગુર્જર સાહિત્ય તો નિર્ભર અવલોકેલું જ. પ્રેમાનન્દના પુત્ર વલ્લભે યુધિષ્ઠિર વૃકોદર સંવાદાખ્યાનમાં પ્રેમાનન્દના શ્રીમુખે જ કઢાવેલો ઉત્તર આ મતને ટેકો આપે છેઃ-

(પ્રેમાનન્દોત્તર.)

કવિનામધારી નથી, ભક્ત અમે ભાષાતણા,
ભટક્યા ભરતખંડ, દેવી જોવા જાગતી;
દેશ ને વિદેશ જોયા, આશ દાસ થાવા તણી,
કોડ કાંઈ પોંચ્યા નહિ, વાત વાંકી લાગતી!
હિન્દુસ્તાન મધ્ય ભાળી, ભાષા તેની ભલી જોઈ,
યવનથી ભ્રષ્ટ થઈ, હજી નથી ત્યાગતી.

× × × × × ×

કેટલાક દેશ અમે, યાત્રા કરવાને ગયા,
જેવો જોયો એવો અમે, સાર સમજાવીયો;

---

૨૫. પ્રેમાનન્દ પોતે નળાખ્યાનમાં કહે છે કે,
'ગુરુપ્રતાપે પદબંધ કીધો, કાલાવાલા ભાખાજી'. કડવું ૬૫.
"શ્રી રામચરણ પ્રતાપથી પદબંધ કથા હવી."
ઓખાહરણ. કવિ નર્મદની પ્રતિ.
"ગુરુચરણે ધ્યાન ધરી"—દેવી ચરિત્ર.
દશમ સ્કંધમાં તે "રામચરણ કમલમકરંદ" લેવાના ધ્યાન દ્વારા 'રામચરણ' ગુરુના ઉલ્લેખ ખુબીથી કરે છે જ.

કોક ભાષા દેવી દીન, મલિન ને માલવની,
કરે માલવાળી તેને, સાર શો સજાવીયોઃ ?
નવીનતા નડી કૈંક, ભાષા ભાત જાત જોતાં,
પ્રીતિ કેવી પેર થાય, વિચાર ન આવીયો.
એવે મળી આવ્યા સિદ્ધ, પૃથ્વીમાં પ્રસિદ્ધ પૂરા,
નમી પૂછ્યું તેમને મેં, ભલો ત્યારે ભાવીયો,
નિષ્કલંકી ભાષા કોઇ બતાવીએ નરવર !
પૂજક હું થાઉં તેનો, વ્યગ્ર મન અતિ છે.
જોઉં જેમાં તેમાં દોષ, ગિરવાણ શુદ્ધ ભાળું,
ન કરવાનું નિહાળું, મૂઢ મારી મતિ છે.
ધનવંત જોઈ પૂરો, ધન અર્પવા જવું તે,
હાંસી વિશ્વમધ્ય થાય, શક એમાં રતિ છે ?
ગિરવાણ જેવી નહિ, ઉતરતી એના થકી,
એક પગથીયું માત્ર, ગૂઢ કેવી ગતિ છે !
યોગિરાજ ઇશ્વિરશા, વધા વેણ ત્યારે તર્ત,
અલ્યા ! કઈ જાત તારી, પૂછ્યું એમ તેમણે.
મેં કહ્યું હું ગુજરાતી, મૂલ્યવાળો 'શું શાં' વિષે,
શુદ્ધ ભાષા જોવી મારે, મૂલ્ય કર્યું એમણે.
તારી ભાષા છે જ તેવી, જાણ્યું નવ તેં જરૂર,
વિચારી જો વાર વાર, ગુણથી ઘટે ગણે !
કોમલતા કમળથી અધિક દેખાય જેમાં,
મધુ સુધા મિષ્ટપણે હારી હારી જાય છે.
અમલતા એમાં નથી, નથી કોઈ ભાષા મધ્ય;
પ્રાચીનપણું તો જેનું મોટેરૂં મનાય છે.
નવરસની નાયિકા, સુખદાયિકા છે સિદ્ધ,
જાણે નહિ તેહ એના, ખોટા ગુણ ગાય છે.

કરડકણાપણું કૂહે છે, નથી એના માંહી રજ,
વીર ગ્રંથ ભાળ્યા નહિ, ખત્તા તેણે ખાય છે.
પોતે પોતા કેરી કરે, અથવા પોતાના તણી,
પ્રશંસા તો પેર પેર, તે માંહી તે માલ શો ?
પ્રશંસનીય જો પૂરા, તોય નૂર ઘટે તેમાં,
તેણે વધુ બોલું નહિ, રૂપીઓ છે રાળશો !
ગુર્જર ગિરાની તુલ્ય, ઉપમા ઉર્વીમાં નથી.
સર્વગુણસંપન્ન છે, ઉચ્ચાર રસાળ શો ! !
એમ સમજાવી મને, સારે પંથે વાળ્યો સિદ્ધ,
અનુભવે ખરૂં લાગ્યું, ટળ્યો નાના બાળશો.

(કવિત ૮ થી ૧૦)

વળી પ્રેમાનન્દે પોતે જ કાવ્યોમાં અત્રતત્ર કરેલા નિર્દેશથી પણ જણાય કે "સુન્દર ગુરુપ્રતાપ"થી કરેલો તેનો સંસ્કૃત કાવ્યાદિ સાહિત્યનો અને મહાભારત, રામાયણ, શ્રીમદ્ ભાગવત (સટીક) હરિવંશ, કૃષ્ણ-જન્મખંડ અને અન્ય પુરાણાદિકનો અભ્યાસ સંગીન અને ગંભીર હતો.[૨૬]

---

૨૬. "શ્રી ભાગવત ભાવાર્થમાં શ્રીધર થયા દીપ;
તે અનુસારે કહ્યું હરિ કરતા ઉદ્દીપ." (સપ્તમ સ્કંધ. અ. ૧૫.)

સકળ શાસ્ત્ર નિગમનું તત્ત્વ, સર્વશિરોમણિ શ્રી ભાગવત;
તે મધ્યે ઉત્તમ દશમ સ્કંધ, જોડ્યું મેં પ્રાકૃત પદબંધ.
કથાપ્રસંગ એકુ નવ પડે, ચાલ્યો જાઉં સુધે શેરડે.
આ પાસા વ્યાસ વાંચે સંસ્કૃત, આ પાસા શ્લોક સંબંધ.
બાંધ્યો ગ્રંથ જોડે સમાન, કહેશે લોક કીધું અભિમાન.
નથી વાદ વચન કીધું પ્રકાશ, જેમ શ્રોતાને આવે વિશ્વાસ.
વ્યાસ વાણી જાણી મેં જથા, તેવી પ્રાકૃત જોડી કથા.
રામચરણકમળમકરંદ લેવા ઇચ્છે પ્રેમાનન્દ.
વેહેવાર માત્ર કરો ઘરનાં કામ, શ્રોતાજન સમરો સીતારામ.

(અધ્યાય ૧૦. કડવું ૩૮.) (નોટ ચાલુ પાના ૨૭ ઉપર.)

સમગ્ર 'માર્કંડેય પુરાણ" તો તેણે ગુર્જર ગિરામાં રસભર ઉતાર્યું જ છે. શ્રીમદ્ ભાગવતના સપ્તમ, અષ્ટમ અને દશમ સ્કંધનો મનહર પરિચય શ્રીધરી ટીકાના આધારે શ્રોતાઓને કરાવ્યો છે, અને સમસ્ત મહા- ભારતનો તેણે પ્રાકૃત પદબંધ બાંધેલો કહેવાય છે, અને માર્કંડેય પુરાણમાંનો તેનો એ વિષેનો ઉલ્લેખ આ કથનીને સમર્થન આપે છે. (જુઓ માર્કંડેય પુરાણ બૃ. કા. ભા. ૭ પાનું ૬૭). વળી તેણે રચેલા તેમ જ અન્ય પુરોગામી કવિઓનાં આખ્યાનોના આધારે બહલાવેલા સમં- જાતા, કેટલાક ઉંચી કક્ષાના ગ્રંથોમાં પોતાના પૌરાણિક જ્ઞાનના જે સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરેલા છે તે, કાવ્યશાસ્ત્રના જે કેટલાક સાંકેતિક શબ્દો વાપરેલા છે તે, તેમ જ તેના જે નિયમો તેણે યથાર્થ પાળેલા છે તે, રસાલંકારની જે નિપુણ નિષ્પત્તિ અને નાયક–નાયિકાના ભેદ–ઉપભેદનું અને તેમના ચારિ- ત્ર્યનું જે પ્રમાણસર (proportionate) આલેખન તેનાં નળાખ્યાન, ઓખાહરણ, દશમસ્કંધ, દ્રૌપદીહરણ, અષ્ટાવક્રાખ્યાન આદિ આખ્યાનોમાં પ્રકટ થાય છે તે, આ સર્વ એટલું તો સિદ્ધ કરી આપે છે જ કે પંચકાવ્યો, પુરાણો, છંદશાસ્ત્ર અને નાટ્ય અને રસાલંકાર આદિ શાસ્ત્રો તેમ જ નાટ-

---

દશમ સ્કંધમાં ઘણે સ્થળે "પ્રેમાનન્દ પ્રભુ રામચરણે," "રામચરણ કમળમકરંદ" લેવા એવા ઉલ્લેખ છેઃ—

ગુરુપ્રતાપે ને સાધુને સંગે, પ્રેમાનન્દ ગુણ ગાયેજી;
આઠ પહોર મારે એની કૃપા વિણ, બીજું નથી કાંઇ સ્હાવુંજી.
શ્રીકૃષ્ણ ખંડ, હરિવંશમાં જોયું, વળી શુક દેવ મુખની વાણીજી;
ત્રણ ગ્રંથનો સાર લેઇને ગાયું, રુકિમણી હરણ પ્રમાણીજી. (૫૨).
(રુકિમણી હરણ).

પ્રકટ ઓખાહરણમાં "રામચંદ્રપ્રતાપ" થી (બૃ. કા. ભા. ૧ લો. આવૃત્તિ ૧ લી.) એવો ઉલ્લેખ છે. પણ ખરી રીતે તો "રામચરણ પ્રતાપ" જોઇએ.

'વિપ્ર પ્રેમાનન્દ શું કથે ગુરુ ગુણ કેરૂં પુણ્ય રે.'

(ઋષ્ય શૃંગાખ્યાન કડવું ૧૮. કડી ૩૪.)

કોનો પણ સારો અને પ્રશસ્ત પરિચય જ હતો. 'મદાલસા આખ્યાન,' 'અષ્ટાવક્રાખ્યાન' "ભ્રમર પચ્ચીશી," આદિ ગ્રંથો પણ તેનો વેદાન્તાદિનો, જેને પ્રેમાનંદે પોતે જ "મોક્ષશાસ્ત્ર" કહેલું છે તે તત્ત્વજ્ઞાનનો નિકટ પરિચય પ્રકટ કરે છે. પુરાણીઓ સાથેનો તેનો વાદ, ન્યાયશાસ્ત્રોનાં તત્ત્વોનું તેનું જ્ઞાન દર્શાવે છે.

પ્રેમાનન્દના નિરભિમાનતા આદિ ગુણો.

પ્રેમાનન્દ જાતે નિરભિમાની શાણો અને ઠરેલ હતો, તેમ આનન્દી અને ટોળીમજાકમાં નિપુણ હતો. તેની કાવ્યશક્તિ તેના કાળમાં નિઃસંશય પ્રશંસાપાત્ર ઠરી ચૂકી હતી, છતાં પણ તે પોતાને કવિઓનો દાસ જ ગણે છે; 'ભટ્ટ'ના સાદા નામથી જ ઓળખાવે છે અને પોતાની કવિતામાં ખોડ હોય તો "કવિજન રખે ખોડ માં દેશો," "કરગરી કવિઓને કહું છું દોષ રખે કોઈ ભાખો રે," એવી નમ્ર વાણીથી કવિઓની ક્ષમા માગે છે. કદાચિત્ તેનાં આ કથન માત્ર વિનયથી જ પ્રેરાયલાં મનાવા સંભવ છે, પરન્તુ એ માત્ર વિનયના જ ઉદ્ગાર નથી પણ ઉંડા હૃદયના છે; જો તેમ નહોત, તો તે 'પુરાણી બાવાઓની નિર્ભત્સના' કરતાં પોતાની પામરતા પ્રતિપાદન કરત જ નહિ. વળી એ ઉદ્ગાર હિન્દી અને સંસ્કૃત સાહિત્યના નિષ્ણાત કવિઓને ઉદ્દેશીને જ બોલાયલા હોવાથી તે સ્વાભાવિક છે. પ્રેમાનન્દની નિઃસ્પૃહતા અને નિરભિમાનતાના ઉપદેશ વિષે તેનો પુત્ર વલ્લભ કહે છે કેઃ—

કામવીર યોધ આવ્યો, પુષ્પબાણ સાથ લાવ્યો,
યુદ્ધ વાર વાર કીધું, યોધને હઠાવવા;
ક્રોધ સાક્ષકારી સથ્થ, રક્તવર્ણ ભાલ હથ્થ,
માર માર એ ઉચ્ચાર, ધારતો લજાવવા;
લોભપાશ લેઈ ઉભો, જેણે વિધવિધ દુભ્યાં,
મોહ માયા અસિ ગ્રહી, દેતો ન ચસાવવા.
મત્સર આયુધ સર્વ સજી બેઠો ધરી ગર્વ,
પ્રેમાનન્દ વલ્લભનો, ના દેતો જ ફાવવા. —૨—

નીતિનામ નારી સાહ્ય, કામ મારીયો કરાળ,
શાંતિ શાંતિ શાંતિ ભાખી, ક્રોધ મૂળ કાપતો;
અન્નચક વ્રત ધારી, લોભને લગાવી લાત,
મોહ મિથ્યા સર્વ માની, વીર્ય તેનું પામતો.
મત્સરને મારી કાઢ્યો, રીતિ ધારી સર્વ ધારી,
વધેર્યો વિના આયુધ, પંચવીર તાપતો.
આનન્દ આનન્દ આણી, યાચના કરૂં છું તેથી,
વલ્લભ કવીશ તોય રાખું એક રાપતો.

× × × × × ×

શું કરીએ બોલી બોલી છાલાં ફૂટે કશું થાય,
પ્રેમાનન્દ માને નહિ વલ્લભ જે ગાય છે.
વળી વારંવાર વ્હાલ આણી આણી આફળે છે,
ગ્રંથ લખી નમ્ર થાઓ, એ તો કયાંનો ન્યાય છે?
ગુરુતા ગુમાવવાનો મારગ માનીઓ મોહે,
પરીક્ષત જેવા શ્રોતા, તેવા દાસ થાય છે.[૨૭]

(દુઃશાસનરૂધિરપાનાખ્યાન કવિત ૨-૭.)

યક્ષ પ્રશ્નોત્તરના મંગલાચારમાં, તેમ જ દુઃશાસન રુધિરપાનાખ્યાનમાં પણ આથીયે સુન્દર પંક્તિઓમાં વલ્લભ પ્રેમાનન્દના નમ્ર અને વિનયી સ્વભાવનું વર્ણન કરે છે, અને તેને "વૈરી મિત્ર'ની ઉપમા આપે છે;[૨૮] વળી તેણે પોતાના વીરજી, રત્નેશ્વર આદિ પ્રશસ્ત શિષ્યોને ગુરુ તરીકે પોતાનું

---

૨૭ વળી જુઓઃ—કવિમણિ કવિરાજ નેમધારી નમનારો,

... ...

માની બાપનું હું ણુડયો નથી નમ્યો હું શેણે? (યુધિ. ૨૬૮)

૨૮ "પ્રેમાનન્દ વૈરીમિત્ર. માધવ તેમનો મિત્ર," (મિત્રધર્માખ્યાન. કવિત ૧)

નામ નહિ લેવાનો પ્રબોધ કર્યો હતો,[૨૯] તેથી તેમણે વ્યંગમાં પ્રેમાનન્દ ગુરુને નમન કર્યું છે અને "**ગુરોર્નામ...આયુઃકામો ન ગૃહ્ણીયાત્**" એ નિયમ પાળ્યો છે. એ પણ પ્રેમાનન્દની નિરભિમાનતા અચૂક સિદ્ધ કરે

---

૨૯ વિદ્યા અર્થે વટપુર સેવ્યું, ગુરૂનું ન કહેવું નામ રે;
ગુરુકૃપાથી, કવિકૃપાથી, મિત્રકૃપાથી સાર રે. (બલિ–આ. કડવું. ૧૮)

પાવનરૂપ પ્રભુ પ્રેમાનન્દ **ગુણ ગાતાં લજ્જાય,**
પ્રભુના નામે ગુણ ગાઇએ તો કોઈથી શું સમજાય?
કૃપા થાય જો પરમાનન્દે તો કવિ વીરજી થાય,
અનેક કથાઓ કરીને વીરજી ગુણ ગુરુના ગાય.
(બલિરાજાનું આખ્યાન કડવું. ૧૭.)

ગુરૂકૃપાએ ગ્રંથ કીધા લીલા ગાઇ ગોવિંદ,
પ્રેમ-આનન્દની પારખ શેની, મતિનો જો અંધ.
(દશાવતાર–વારાહાવતાર–૩૮.)

છતાં વ્યંગ્યમાં રત્નેશ્વર કહે છે કે

ગુરુકૃપાએ ગ્રંથ કીધો, લીલા ગાઇ ગોવિન્દ,
પ્રેમ–આનન્દની પારખ શેની. મતિનો જો મંદ.
........................પ્રેમવાળો પ્રતાપી
તેવે પ્રેમ જતન કરીને રત્ન કીધો કૃપાથી,
પૂર્ણાનંદી વર ગુરુ સદા વાટ વ્હેલી ઉથાપી.
રત્ને તેને નમન કરીઆં.................(મૂર્ખાવલી)
નથી જાતે જેવો પણ પરમ આનન્દ પ્રકટે
સમૂહો સુજ્ઞોના મતિ ગતિ વતી રત્ન પ્રકટે.
જદા પ્રેમે નેમે શિર કર ધર્યો કુષ્ટ હરવા,
તદા વિચારાબ્ધિ કશી કમી રહી રત્ન તરવા. –૨–
(મૂર્ખાવલી)

દ્વારકાદાસ પણ આવી જ ધાટીએ કહે છે કે

મળે પરમનું પદ ભારી, **આનંદ**પદ પર જાતું વારી રે, ૧૩

છે. લક્ષ્મણા હરણ"ની તેની જ કાવ્યપ્રશસ્તિ પણ તેની ખાત્રી આપે છે.

પ્રેમાનન્દની ધર્મશ્રદ્ધા ઉંડી હતી અને તે નિવૃત્તિપરાયણ સ્વભાવનો હતો, તેમ જ રસિક અને સ્વતંત્ર વિચારનો હતો.

પ્રેમાનંદની ધર્મશ્રદ્ધા. તેણે સાધુભક્ત અને પ્રભુના ગુણ ગાવાનો નિયમ લીધો હતો. તે પોતે જ કહે છે કે,

હું માગું કેશવકીર્તન કરતાં મારા ભવોભવ વીતી જાય.

વલણ.

ભવોભવ વીતી જાય મારા કવિતા સવિતા સમ ગણી રે;
છે એ જ વસ્તુ બ્રહ્મ મારો, એ આ ભૂમિનો ચિંતામણિ રે.
(માર્કંડેય પુરાણ કડવું ૫. કડી ૩૬.)

આઠે પોહોરે મારે એની રે કથની, બીજું નથી કાંઇ સ્હાવું જી,
અહોરાત્ર નિજ પદમાં લોટી, પ્રકૃતિપુરુષને ગાવુંજી.
જે જે રૂપ ધરે રાધાવર, તે તે લીલા ગાઉંજી.
ઉધમમાં એ ઉધમ મારો, સમજ્યો, એ પીવું, એ ખાવુંજી.
(રૂક્મિણી હરણ કડવું ૨૫–કડી ૪૯–૫૦.)

ભટ્ટ પ્રેમાનન્દ ગાય, ગોવિન્દ અવર ન મનસા એક રે,
કુબુદ્ધિ હીન દીન જન નવ તજશો વિવેક રે.
(માર્કંડેય પુરાણ. કડવું. ૫ કડી ૩૬.)

કરતાં કવિતા કૃષ્ણજીની નિમિત્ત માત્ર તે હુંય.
આશરો અવિનાશીનો, કવિજન બોલે શુંયે ?
(અભિમન્યું કડવું ૫૧.)

વિપ્ર પ્રેમાનન્દ કંઈ ન જાણું, વિખાણું ગુણ ગોવિન્દના રે.
હરિનામ એ અક્ષર વડે વળે કોટી ગંગસ્નાન રે.
(દશમસ્કંધ અ. ૭. કડવું ૨૫.)

પ્રેમપદમાં તે મનસા મારી, આનન્દપદને નાંખું ઓવારી રે. ૧૪
કૃષ્ણસુત કૃપા કરો મુને સારી, નહિ થાયે દ્વારકાદાસ અહંકારી રે. ૧૫
(કૃષ્ણલીલા પ્રા. કા. ૮ પા. ૨૨૫.)

હરિદાસ પણ 'ભારતસાર'માં કંઈક આવા ઉલ્લેખ કરે છે.

મારો, તારો, ધારો, ત્રિકમા ! જયમ ત્યમ પાર ઉતારો રે,
કોવિદ જન! કવિતા નથી કરતો, હરિગુણ ગણુ લવારો રે.
છે હરિગુણ ગણવા વારો મારો, સારો અર્થ સમારો રે.
(માર્કંડેય કડવું ૧. કડી ૨૩–૨૪.)

પ્રભુના ગુણગણ ગાવા અંતર આવે ભરતી ઓટ રે,
કવિતા ચંદ્રિકા નિધિ નિરખી મનતરંગ તૂટે કોટ રે.(હરિશ્ચન્દ્ર ક. ૨.)

કવિજુક્તિ જાણું નહિ કંઈ, કર્યું નરોત્તમગાનજી.
(માંધાતાખ્યાન કડવું ૫૧. કડી ૧૮.)

પ્રેમાનન્દ સદા કવિતારસમાં[૨૯] અને પ્રભુના ગુણગાન ગાવામાં જ નિમગ્ન હતો. તેને નન્દરબારના ઠાકોર, તેમ જ વૈષ્ણવી જનો દેસાઇ શંકરદાસ, માધવ આદિનો પાકો આશ્રય મળ્યો હતો.[૩૦] છતાં તેણે તેમની લેશ માત્ર

---

૨૯. પ્રેમાનન્દને કવિતા કરવાની એવી તો જીદ્દી આદત પડી હતી કે તે વિના ઝંપ વળતો નહિ. તે પોતે જ કહે છે કે,

" તેમાં કાળ પડેલો કૂડો, ધન્યભાગ્ય નહીં મહાકાળ રે,
તદાપિ ઓગણત્રીસો સુણતાં કંપે ધાવણાં બાળ રે.
તે સત્તરસેં ઓગણત્રીસે કાવ્ય કરી શું કીજે રે,
જાતિ સ્વભાવ મટે નહિ ભાઈ! કાવ્ય કર્યે મન રીઝે રે.
(ઋષ્યશૃંગાખ્યાન કડવું ૨૫–કડી ૨–૩.)

તેના માર્કંડેય પુરાણમાંથી આવા આશયના બીજા અનેક ઉતારા ટાંકી શકાય તેમ છે.

૩૦. દેસાઈ મહેતા શંકરદાસે મુને આજ્ઞા આપીજી.
(રણયજ્ઞ કડવું ૨૫.)

નંદરબારમાં ભક્ત ઘણેરા નરસિંહકથાથી તૃપ્ત ન થાય રે,
રાજાને રીઝવવા માટે ઉદરપૂર્ણ કરે શ્રી મહારાય રે.
(શ્રાદ્ધ કડવું ૨૫–કડી ૧૨.)

નંદરબાર વિષે વિચરી, કવિતા સવિતા સમ ચિત્ત ધરી, ભજીયા જ હરિ;

પણ પ્રશંસા કર્યાનું જણાવ્યું નથી. પ્રાકૃત મનુષ્યમાં માત્ર કૃષ્ણભક્ત નરસિંહનાં જ ગુણગાન તેણે સકારણ ગાયાં છે. બાકી તો મહાભારત અને પુરાણોમાંથી ધર્મનિષ્ઠ કે વિષ્ણુભક્ત 'નરોત્તમો'નાં ચરિત્રો જ પસંદ કરી, તેમનાં વખાણ કર્યાં છે. આવા કડક નિયમને લીધે વલ્લભ સાથે પ્રેમાનન્દને વારંવાર ઝઘડો થતો હતો; કહેવાય છે કે પ્રેમાનન્દના મિત્ર માધવની પ્રશંસા 'માધવકાવ્ય'થી વલ્લભે કરી માટે પ્રેમાનન્દ તેને વલ્લભ ભાટ કહેતો, એટલું જ નહિ પણ તેણે તેના 'માધવ કાવ્ય'નો નાશ કરાવ્યો હતો.[૩૧] આવા વૃત્તિથી જ તેણે 'ઘર ઘર અફળાય, જઈ શેર કોદરે ભાગવત વાંચે, રાજમાનના ગુણ' ગાનારા, (માર્કં. ક. ૮૮. કડી ૩૪-૩૮) "શ્રાદ્ધાન્નના લાડુ ખાવા, પાપ પોટલો વધારનારા (ક. ૮૪ કડી ૪૬), "અતિ રાગડા મોટા તાણી કથા શાણી શાણી કહેનારા," "કહેનાર પણ કરનાર નહિ," "જાણે વળગ્યું હોય ઝોડ," "ભૂત વળગ્યે મન ભમી ગયું હોય," "એવા દ્રવ્ય કાજે ભૂલા ભટકનારા," (લોલુપ પુરાણીઓની પણ સખ્ત ઝાટકણી કાઢી છે.

ઉદરનિર્વાહ અને રાજ્યાશ્રય.

આમ અઘટિત અને પામર માનવોની પ્રશંસાના વિરોધી, પ્રેમાનન્દનું ઉદરનિર્વાહનું મુખ્ય સાધન કથાગાન અને કાવ્યાલેખન હોવું વિશેષ સંભવે છે, અને તેના ગ્રંથો આની શાખ પૂરે છે. તે પોતે જ દ્રૌપદીહરણમાં કહે છે કે "કવિઓ નૃપના કે શ્રીના હળધર (જમિનદારો) બળધર ત્રાસ" વેઠે છે, પણ હું "જગતીસુર લોભી" એ ન્યાએ નિર્વાહ સાધન મેળવવા પૂરતો લોભી છતાંયે "દાસપણું કરતો નથી,

---

રાજગુરૂપદને લઇને મદને રદને કદને શિવ ઉચરી ભજ હરિ.

(અષ્ટાવક્રાખ્યાન કડવું ૧૪-કડી ૧૪૨.)

"મિત્ર રીઝાવા કારણે, વળી વાડવ મોદિક સારૂં રે."

(લક્ષ્મણા હરણ કડવું ૧૭.)

૩૧. જુઓ દુઃશાસનરુધિરપાનાખ્યાનની પ્રસ્તાવના. પા. ૩.

તેમ નિર્વાહ માટે "ઉદાસપણું" (બેપરવા) પણ સેવતો નથી.[32] વલ્લભ કહે છે તેમ—"કોઈ ઉદ્યમ રોજગાર" તે કરતો નહિ હોય. 'સુધન્વાખ્યાન,' 'નળાખ્યાન,' 'સુદામાચરિત્ર,' 'શ્રાદ્ધ,' 'દ્રૌપદીહરણ,' 'દ્રૌપદી સ્વયંવર,' આદિમાં પ્રેમાનન્દ પોતેજ 'ઉદર નિમિત્તે પરદેશ સેવ્યા'નું,[33] હિન્દુસ્તાનનાં તીર્થોનો પ્રવાસ શ્રીમંતો સાથે કર્યાનું, સુરત, નંદરબાર અને વડોદરામાં તેમ હસ્તિનાપુરમાં[34] પણ કથા કર્યાનું અને નંદરબારના રાજા તથા ભાવિક વૈષ્ણવોને રીઝવ્યાનું જણાવે છે. વડોદરામાં તે ક્યાંથી ક્યાં સુધી રહ્યો અને ક્યારે ક્યારે સુરત તથા નંદરબાર જતો, તે ચોક્કસ કહી શકાતું નથી; પરન્તુ સં. ૧૭૨૯ પહેલાંના કોઈ આખ્યાનમાં પરદેશ વેઠયાનું તેણે જણાવ્યું નથી, તેમ તે અગાઉ તે પરદેશ ગયો હોય, તેમ જણાતું પણ નથી. સં. ૧૭૨૦ માં વડોદરામાં તેણે મિત્ર માધવની પ્રેરણાથી 'લક્ષ્મણા

---

૩૨. દ્રૌપદી હરણ કડવું ૩૦. કડી ૨૯–૩૦.
કવિઓ નૃપના કે શ્રીના, હળધર બળધર ત્રાસ,
જગતિસુર હું લોભી તો, પણ વિપત્ત ન વાસ;
દાસપણું, ઉદાસપણું ના રહું પ્રેમાનન્દ થોભીરે.

૩૩. ઉદરનિમિત્તે પરદેશ વેઠયો, સેવ્યું નંદરબાર;
નંદીપુરમાં પદબંધ કીધો,............(સુધન્વા કડવું. ૬૫.)
"મુહૂર્ત કીધું સુરત માંહે થયું પૂર્ણ નંદરબારજી" (નળાખ્યાન ક. ૨૪.)
"ઉદરનિમિત્તે સુરત સેવ્યું ને ગામ નંદરબાર,
નંદીપુરમાં કથા કીધી જથા બુદ્ધિ અનુસાર." (સુદામા ક. ૧૪.)
"ઉદર કાજ વસી દીન આઠમાં, કવન આ ધરીયું ધરી પાઠમાં."
(દ્રૌપદી હરણ ક. ૩. કડી ૨૫.)
ઈત્યાદિ, ઈત્યાદિ.

૩૪. જુઓ હરિકૃપાએ હુંડી કવી, હસ્તનાપુરમાંહે.
શ્રોતાજન સહુ સાંભળો, વૈકુંઠ પ્રાપ્તિ થાયે. (નર્મદાશંકરની પ્રત.)

હરણ' રચ્યું. તેણે સં. ૧૭૨૩ માં 'ઓખાહરણ' ૨૯ કડવાંનું બાંધ્યું.[૩૫]

સં. ૧૭૨૭ માં "ચન્દ્રહાસાખ્યાન" અને અભિમન્યુ આખ્યાન અને સં. ૧૭૨૯ માં "મદાલસા આખ્યાન" રચ્યું. **આટલી કૃતિઓ તેણે વડોદરામાં રહી રચી;** પરન્તુ સં. ૧૭૨૯ માં ભારે ઓગમત્રીસો કાળ પડ્યો. "ક્ષુધાતુર થયાં પ્રાણી પણ ભક્ષે અન્યોન્યનાં બાળ,"[૩૬] માતા પુત્રને ખાય,' એવા કારમા દુકાળનો અનુભવ થતાં, ગુજરાતના અશરફ શરાફી વ્યાપારીઓથી વસાયલા, વ્યાપારના ધામ "નંદરબારમાં આવી વસ્યો કૃષ્ણસુત પ્રેમાનન્દ અરિનો અરિ" અને અનાવૃષ્ટિ ટાળનાર શૃંગી ઋષિના ગુણગાન કરનારૂં "ઋષ્યશૃંગાખ્યાન"નું સુંદર હૃદયદ્રાવક અને રસભર કાવ્ય રચ્યું, ભક્તની નાણાંભીડ ટળાવવા નરસિંહની હૂંડી ગાઇ અને સં. ૧૭૩૦ માં લોકસંકટ ઉદ્ધારવા જગદુદ્ધારક વામનજીની "વામન કથા" કરી. નંદરબારમાં તે **નંદીપરામાં** રહેતો હતો. અહિંના નિવાસના આરંભમાં તે કથાગાન કરતો હતો; પરંતુ તેની કીર્તિ ઠેઠ રાજદરબારમાં પહોંચતાં, સં. ૧૭૩૬-૩૭માં તેણે રાજાને રીઝવવા આખ્યાનો એક પછી એક રચવા માંડ્યાં.[૩૭] સં. ૧૭૩૭ માં સુદામાચરિત્ર ગાઇ, તે પાછો વડોદરે આવ્યો.

---

૩૫ ૨૯ કડવાની પ્રત દલપત દુર્લભરામવાળી જોઇ, કવિ નર્મદે પોતાની નોંધમાં (જે ગુજરાતી પ્રેસમાં હયાત છે) આ પંક્તિઓ ટપકાવી છેઃ-

"સંવત સત્તર ત્રેવીસ વિક્રમ ચૈત્ર સુદ નવમી ગુરૂવારજી
શ્રીસુન્દર ગુરુપ્રતાપે પ્રૌઢ કર્યું કાવ્ય શ્રી આધારજી."

પ્રેમાનન્દે બીજાં કાવ્યો જેમ બહલાવ્યાં તેમ ઓખા હરણ પણ અનેક કથાપ્રસંગે બહલાવ્યું હશે, એમ માનવા કારણ છે. રા. છગનલાલ રાવળવાળી ૨૯ કડવાંની પ્રતિમાં આ પંક્તિઓ છેઃ—

વીરક્ષેત્ર મધ્યે, વાડી માંહે વિપ્ર ચતુર્વિંશી જાત,
પ્રેમાનન્દ આનન્દે રહે, જય જય વૈકુંઠ નાથ.

૩૬ ઋષ્યશૃંગાખ્યાન કડવું ૫. કડી ૧૯-૨૯; ક. ૨૫. કડી ૧૭-૨૫.

૩૭ "નંદરબારમાં ભક્ત ઘણેરા, નરસિંહ કથાથી તૃપ્ત થાય રે
રાજાને રીઝવવા માટે, ઉદર પુર્ણ કરે મહારાય રે.
(શ્રાદ્ધ સં. ૧૭૩૬ કડવું. ૨૫)

વડોદરામાં મોમેરૂ નાગરી ન્યાતની પાટે ગાયું, સં. ૧૭૪૦માં સુધન્વાખ્યાન અને સં. ૧૭૪૧ માં રણયજ્ઞ ગાયો અને પાછી નંદરબાર તેમ સુરત વચ્ચે આંટાફેરી કરી, નળાખ્યાન અને દ્રૌપદીહરણ રચ્યાં. નંદરબારમાં રહેતાં ધીરે ધીરે તે સં. ૧૭૬૬માં (કે સં. ૧૭૪૫ માં) રાજગુરુપદ પણ પામ્યો.[૩૮] તે દરમ્યાન તેણે અનેક રસભર કાવ્યો અને આખ્યાનો સુરત અને નંદરબાર ઉભયમાં તેમ જ વડોદરામાં પણ બાંધ્યાં અને પૂર્ણ કર્યાં.

નંદરબારની સ્થિતિ કેવી હતી?

નંદરબાર તે અરસામાં વ્યાપારનું ધીકતું મથક હતું. તે કિલ્લાકોટ અને પાણીના સંગ્રહવાળું, આબાદ શહેર હતું. નંદરબારના 'ગુર્જરો', મૂળે ગુજરાતના 'લેઉઆ કણબી' એ હતા, અને તેઓ આ પ્રદેશ ખેડતા હતા. સંવત સૈકા ૧૭–૧૮ માં ગુજરાત અનધન સ્થિતિમાં હતું. ઘણા ગુર્જર શ્રીમંતોની પેઢીઓ નંદરબારમાં તેમ જ બુરહાનપુરમાં હતી. તેમ દક્ષિણમાં પ્રેમાનંદના પુરોગામી ભાલણ ઔરંગાબાદમાં શિવદાસ વિજાપુરમાં તેમજ અન્ય કવિઓ આવાં વ્યાપારનાં મથકોએ ગુર્જર બંધુઓના આશ્રયથી રહ્યા હતા. અંગ્રેજોએ સં. ૧૭૩૨ (ઈ. સ. ૧૬૬૬) માં પહેલાં અહીં કોઠી ઘાલી હતી અને પછી અમદાવાદમાંથી બદલી નંદરબારમાં સં. ૧૭૨૬ (ઈ. સ. ૧૬૭૦) મુખ્ય પેઢી સ્થાપી હતી. તે વેળા નંદરબારનો ઠાકોર (કદાચ ફોજદાર) કોણ હતો, તે પ્રાપ્ત ઇતિહાસ જણાવતો નથી;[૩૯] પરંતુ

"..................અલ્પ બુદ્ધિએ રીઝતું રાજાન
રાયે આજ્ઞા શ્રીમુખે ભાખી, ધર્મરાયની લીલા દાખી."
દ્રૌપદી સ્વયંવર સં. ૧૭૩૬ કડવું. ૭)

૩૮ "રાજગુરૂપદ લઇને" અષ્ટાવક્રાખ્યાન.

૩૯. સ્વ. ઇચ્છારામભાઇએ નંદરબારની મુલાકાત લઈ શોધ કર્યાના પરિણામે જણાવ્યું છે કે "તે વેળાના નંદરબારના રાજાનું નામ ભૂપતસિંહ અને રાજપુત્રનું નામ વીરસિંહ હતું. ઓખાહરણ સાંભળવા રાજાએ તેને તેડાવ્યો હતો, અને તે સાંભળી ઇનામ આપ્યું. પછી તેની સૂચનાથી રાજાને તેની મરણ પામેલી રાણીના શોકમાં દિલાસો આપવા નળાખ્યાન રચવા

મરાઠી પરિબલથી કંઈક અસ્તવ્યસ્ત થતાં, મોગલાઈની પડતીના કાળમાં કદાચિત્ ઝાલાવાડમાંથી ભાગી આવી અહીં સને ૧૪૨૯ થી વસેલા કોઈક ઠાકોરના કબજામાં આ પ્રદેશ હશે, એમ સમજાય છે.[૪૦] વળી એન્ડર્સનનું "વેસ્ટ ઇંડીયા" અવલોકતાં તેમ જ ઇતિહાસકાર ઈલીયટનો ગ્રંથ (vol. 7. P. P. 362-3), જોતાં સં. ૧૭૫૧(ઇ. સ. ૧૬૯૫)માં (પ્રેમાનંદ નંદરબારમાં હતો તે સમયે) મોગલ બાદશાહનો આશ્રિત એક "ફોજદાર" હાલના થાણુદાર કરતાં વિશેષ, મુલ્કી સત્તા અને સ્વતંત્રતા ધરાવનારો ઠાકોર નંદરબારનો વહીવટ ચલાવતો હતો અને તેણે મરાઠાઓને તેમ જ મોગલ સરદાર હુસેનઅલીને પણ હંફાવ્યા હતા; અને આખરે ન ફાવ્યું ત્યારે શહેરના વ્યાપારીઓની મદદથી રૂ. ૧॥ લાખ ઉઘરાવી તેમનાં મોઢાં સીડયાં હતાં. ઔરંગજેબ પણ તેની આગળ લાચાર થયો હતો. કદાચ આ ઠાકોર સ્વતંત્ર નહિ હોય, પણ ખંડણી ભરનારો હશે, પરન્તુ ઠાકોરને 'રાજા'ના નામથી સંબોધી પ્રેમાનન્દે તેનો ઉલ્લેખ કીધો હશે, એમ જણાય છે.

અહીં પ્રેમાનન્દ સં. ૧૭૬૬ સુધી તો રહ્યાનું અને સારી રીતે દ્રવ્ય સંપાદન કર્યાનું ચોક્કસ છે. વલ્લભના (અપ્રકટ) ગ્રંથના આધારે રા. બ. હરગોવિન્દદાસ કાંટાવાળા જણાવે છે કે, "નંદરબારના રાજા સાથે કવિને સારી મિત્રાચારી હતી; તેથી રાજા તેને ઘણી વાર પોતાને ત્યાં બોલાવતો... વડોદરાના બે ધનાઢ્ય નાગર વાણીઆ પ્રેમાનન્દના મિત્ર થતા હતા; તે તેને આશરો આપતા. તેમનાં પાગડાં પણ મોટાં હતાં. પ્રેમાનન્દનાં પુસ્તકોની નકલો એક શ્રીમંત ગૃહસ્થ પોતાને ખર્ચે વહેંચતો."

માંડયું, અને સં. ૧૭૪૨ માં પૂરૂં કીધું." (જુઓ નળાખ્યાન રા. છ. ઠા. મોદીવાળું પાનું ૨૧.)

પ્રેમાનન્દના પોતાના ઉલ્લેખો નંદરબારના રાજા સાથેના તેના સંસર્ગના છે. પણ તે વેળાનો નંદરબારનો સપ્રમાણ ઇતિહાસ મળે તો પ્રેમાનન્દના જીવન ઉપર સારો પ્રકાશ પડવા સંભવ છે.

૪૦. જુઓ "બૉમ્બે ગેઝેટીયર" વૉલ્યુમ ૧૨. પ્રકરણ ૧૪ પાનું ૪૫૭. જો "ટ્રેવરનીઅર ઇન હેરીસ" ગ્રંથ ભાગ બીજો મળે તો આથી પણ કંઇક વધુ ચોક્કસ હકીગત મળવા સંભવ છે.

પ્રેમાનન્દની વૃત્તિ પ્રશંસોપજીવી નહતી; તેથી કેવળ નંદરબારના રાજા પાસે જ પોતાનું કવિજીવન નિર્ગમન નહીં કરતાં પ્રસંગ પરત્વે સુરત[૪૧] અને વડોદરામાં પણ કથા કરતો અને ત્રણે સ્થળે પ્રસંગોપાત્ત 'જાવ આવ' કરતો. વડોદરામાં તેણે નાગરી ન્યાતની પાટે બેસી "મોમેરૂં" ગાયાની અને પ્રસન્ન થયલા નાગરોએ તેની આગળ પાણીના ચંબુ ધર્યાની વાત સુપ્રસિદ્ધ છે. નાગર મિત્રોના ચીઢવ્યાથી ચીઢવાઈ 'શામળદાસનો વિવાહ" (સં. ૧૭૪૦) અને શંકરદાસની પ્રેરણાથી 'સુધન્વાખ્યાન' (સં. ૧૭૪૦) વડોદરામાં રચ્યું, તેમ માર્કંડેય પુરાણ, મહાભારત અને શ્રીમદ્ભાગવતના ઘણા પ્રસંગોની છૂટક છૂટક કથાઓથી પુરાણીઓને તોબા પોકરાવ્યાનું સમજાય છે; પુરાણીઓ સાથે ચકમક ઝરવાનું મુખ્ય કારણ તેનું કથાગાન જ છે. આ પ્રવૃત્તિથી તે પુષ્કળ ધન કમાયો હતો તેમ ખર્ચ કરવામાં ઘણો જ ઘોતાળ હતો. તેણે પોતાની જન્મભૂમિ વડોદરામાં "ઘૃતસરિતા ચલવી, ખાંડની પાંજ બાંધી" અનેક ન્યાતવરાઓ કર્યા અને ૧૦ હજાર માલિકીનાં ટાંકાં તથા કુવાવાળાં આઠેક ઘર બાંધ્યાં. તે ભાગ પ્રેમાનન્દની ખડકીને નામે હજી પ્રસિદ્ધ છે.[૪૨]

ઉચ્ચ કોટીનો માણભટ્ટ અને પ્રસિદ્ધ કવિ.

પ્રેમાનન્દ કથાગાયક કે માણભટ્ટ હતો, એ કથન પ્રેમાનન્દના કેટલાક આરૂઢ પ્રશંસકોને રૂચતું નથી; પરન્તુ કથાકાર અને માણભટ્ટનો ધંધો હાલમાં કેટલાકને જણાય છે તેમ કેવળ ગાગરીયા, 'જોડકણાં જોડું' લાડુ ભટ્ટનો નહતો. એ ધંધો તે વેળા કોઈ રીતે ઉતરતો તો ન જ હતો, પણ

---

૪૧. સ્વ. ઇચ્છારામભાઈએ જણાવ્યું છે કે "પ્રેમાનન્દે ત્રણ વખત સુરતમાં કથા કરી છે. એક વાર ચારખાનાને ચકલે, એક વાર ઘીને કાંટે, અને એક વાર જદા ખાડીમાં. સુરતમાં લીંબુ શેરીને નાકે મોહનદાસ નામના કણબીને ત્યાં એ ઉતરતો હતો. આ મોહનદાસ દેવી ભક્ત હતો, પણ કથાનો શોખીન હતો, અને તેથી તેણે "ઘણાક પુરાણી અને ગાગરીયા ભટ્ટોને આશ્રય આપેલો છે." (નળાખ્યાન રા. છો. ઠા. મોદીવાળું પાનું ૧૦૦)

૪૨. જુઓ પ્રા. કા. ગ્રંથ ૧ લો. પાનું ૧૮.

ઉલટો અતિશય માન અને સત્કારને પાત્ર હતો. તે સમયની જનસ્થિતિ, લોકવ્યવહાર આદિ અવલોકતાં,[૪૩] એ તો સ્પષ્ટ થાય છે કે આખો દિવસ ધંધામાં પ્રવૃત્ત રહેનાર રસિક, પણ અર્ધ-શિક્ષિત જનસમાજ ધર્મ અને નીતિના ઉપદેશવાળાં અને તે સાથે જનસ્વભાવનાં અને સાંપ્રત સંસારના પાસવાળાં સચોટ અને રસભર આખ્યાનો ઘણી જ પ્રસન્નતાથી અને તેય ઊંડા ભાવથી મધ્યરાત્રિ પર્યંત સાંભળતો હતો. નરસિંહ મહેતા પોતાનાં પદ લહેકબંધ ગાતા હતા, સામળ કવિ કહે છે કે પોતે વાર્તાઓ રસની જમાવટ-પૂર્વક માતર આદિ સ્થળોએ પાટીદાર આદિ ખેડુ લોક સમક્ષ કરતો હતો અને ગુમાન બારોટ પાસે લહેકબંધ કહેવરાવતો હતો. કવિ દયારામ પોતાના શિષ્યો દ્વારા લોકમંડળી સમક્ષ પોતાનાં કાવ્યો ગવરાવતા. બહુધા આવી જ પદ્ધતિ પ્રાચીન ગુર્જર કવિઓને પોતાનાં આખ્યાનો લોકોમાં પ્રચારવા અનુસરવી પડી છે. સાંપ્રત સમયે પણ શ્રોતાઓનાં મન હરી લેનારા માણભટ્ટોનાં કથાગાનથી પરિચિત રસિક વર્ગ જ આ રહસ્ય સમજી શકશે. કવિ પ્રેમાનન્દ આ કળામાં સર્વથા નિપુણ હતો, એ નિઃશંસય છે, એમ તેનાં લોકાનુરંજક આખ્યાનો સિદ્ધ કરે છે.

પરંતુ આ સાથે એ પણ ન્યાય ખાતર કહેવું ઘટે છે કે, પ્રેમાનન્દ કેવળ સામાન્ય પ્રતિનો માણભટ્ટ ન હતો જ. તેણે 'બાર મણનું કોળું અને તેર મણનું બીયું' અથવા 'ભીમ ખાય અને શકુનીને ઝાડાની આદત થાય,' એવાં ગપોડાં હાંક્યાં નથી જ. તેણે ઉચ્ચ રસવૃત્તિ શ્રોતજનમાં વિકસાવી છે. બેશક તે એક ઉચ્ચ કોટીનો અને પ્રાસાદિક કવિ હતો. જેમ તેના કાવ્યકલાપના નમુના રૂપ 'દશમસ્કંધ' "દ્રૌપદીહરણ," "ઋષ્યશૃંગાખ્યાન," અને "અષ્ટાવક્રાખ્યાન" છે, તેમ લોકહૃદયને આલેખનારી, પ્રચલિત રાગબદ્ધ કૃતિઓ 'નળાખ્યાન,' 'ઓખાહરણ,' 'સુદામાચરિત્ર,' 'મોસાળું,' 'હુંડી,' 'વામનકથા,' આદિ ગુજરાતમાં ઘેર ઘેર ગવાય છે. તેના સમયાનુકૂળ કથા-પ્રસંગોની અદ્‌ભુત પસંદગી અને લોકને અનુકૂળ ભાવનાની જમાવટ, તેનાં

---

૪૩. વિશેષ વિગતથી આ મુદ્દાની ચર્ચા આ લેખકે પોતે બૃહત્ કાવ્યદોહન ભાગ ૮ મામાં "નાકરના" જીવનમાંથી કરી છે.

(જુઓ પૃષ્ટ-૨૬ થી ૨૮.)

મોહક અને આડંબરવ પ્રશંસાપાત્ર કથનો, આકર્ષક વર્ણનોની છટા, કંઇક વિશદ રસનિષ્પત્તિ, અલંકારાદિની ઉજ્જવલ ચમક, નિર્મળ અને આગ્રહી ધર્મભાવના, ટોળ અને ઠોકથી હલમલતા તેમ જ કટાક્ષભર પણ સુન્દર નીતિના ઉપદેશો, આ સર્વેય તત્ત્વોએ તે કાલના શ્રોતૃવર્ગને નિઃશંક પૂર્ણ પ્રેમાનન્દ ભક્ત કીધો હતો એટલું જ નહિ, પણ અદ્યાપિ પર્યંત કેટલાંક રસિક ગુર્જર સ્ત્રીપુરૂષો તેનાં આખ્યાનોના મોહમાં નિમગ્ન હોઈ તેમને કંઠે રાખે છે. તેમને સાતે વારમાંથી ચોક્કસ વારે તેનું ચોક્કસ આખ્યાન સાંભળ્યા કે ગાયા વિના ચેન પડતું નથી. એક જમાનો એવો હતો કે જ્યારે ગુજ-રાતનાં શહેરો અને ગામડાંઓનાં અનેકાનેક કુટુમ્બોનાં મીનાર્કે (ચૈત્ર–વૈશાખ) 'ઓખાહરણ' વિના, શ્રાદ્ધપક્ષ "નરસિંહના પિતાના શ્રાદ્ધ" વિના, શ્રીમંતના પ્રસંગો "કુંવરબાઇના મોંમેરા" વિના, ચાતુર્માસ 'દશમ સ્કંધ' વિના, નવરાત્ર, "ચંદ્રહાસ આખ્યાન" કે "દેવિ ચરિત્ર" વિના, દર શનિવાર "સુદામાચરિત્ર" વિના અને દર રવિવાર "હુંડી" વિના, અને સંકટના પ્રસંગો 'સુધન્વાખ્યાન' વિના ભાગ્યે જ ખાલી વીતતા. સગર્ભા સ્ત્રી આગળ તેનો 'અભિમન્યુનો ચકાવો' ગાવાની અને બુદ્ધિશાળી સગર્ભા સ્ત્રીએ તો તે મ્હોંએ કરવાની પ્રથા પ્રચલિત હતી. તેમ નળાખ્યાન અને મદા-લસાખ્યાન પણ યોગ્ય સમયે ગવાતાં.[૪૪] "ધન્ય છે એ પ્રેમાનન્દને કે જેના કાવ્યસમુદ્રમાં પર્વેપર્વ સ્નાન કરવાને આટલા બધા આત્માઓ દોડી આવે અને શુદ્ધ, કોમળ તથા ભક્તિમાન્ થઇ, સંસારમાં પાછા વળે."[૪૫] આવી વસ્તુસ્થિતિ હોઈને પ્રેમાનન્દ માણભટ્ટ કે કથાગાયક કહેવાય, તેમાં તેની શોભા રંજ પણ કમી ન થતાં ઉલટી વાધે છે.

પ્રેમાનન્દની કાવ્યશક્તિ અસાધારણ જણાય છે. લગભગ પોણા સૈકા પર્યંતની (સં. ૧૭૨૦ થી ૧૭૯૦) તેની સતત બહુવિધ અને

---

૪૪ આ લેખકે પોતે પણ પોતાનાં વૃદ્ધ સગાંને ત્યાં થોડાંક વર્ષ આ આખ્યાનો ગાયાં હતાં, તેમ જ પોતાનાં અ. સૌ. માતુશ્રીના કંઠથી પણ વર્ષો પર્યંત સાંભળ્યાં પણ હતાં.

૪૫ જુઓ સ્વ. નવલરામભાઇનું મોંમેરૂં. પાનું ૧૭.

પ્રેમાનન્દની કાવ્યશક્તિ અને તેના અંશો. ઉત્કૃષ્ટ કાવ્ય-પ્રવૃત્તિ નિરખતાં તેની કાવ્યશક્તિ અદ્વિતીય તેમ જ અતિ વેગવાળી દીસે છે. તેનાં અનેક આખ્યાનો પ્રસાદ, માધુર્ય, સૌન્દર્ય અને ક્વચિત ઓજસને માટે પણ વખાણાયલાં છે. તેની રસ જમાવવાની કળા અદ્દ્ભુત છે. અને આમાં કોઇ ગુજરાતી કવિએ એના પેંગડામાં પગ ઘાલ્યો હોય એમ જણાયું નથી. તે એક રસમાંથી બીજા રસમાં એવી સરળતા તથા સાહજિકતાથી સંક્રાન્ત થાય છે, તેમ જ એક પ્રસંગમાંથી બીજા પ્રસંગમાં એવી ખુબીથી સરે છે કે ચતુર શ્રોતાજનો જ તે સહસા કળી શકે. તેની બુદ્ધિ પ્રશસ્ત છે, તેનું વાંચન વિશાળ છે, વસ્તુ સાધનસંપત્તિ અઢલક છે, તેની વસ્તુયોજનાશક્તિ ઉત્કૃષ્ટ છે. નીતિભાવના ઉદાર અને ધર્મપરાયણ છે, તેનું વાક્ચાતુર્ય ઇશ્વરદત્ત છે, તેનો જુસ્સો વિરલ છે, તેનું અભિમાન ઉર્જ્વલ છે, શબ્દભંડાર વિપુલ અને સહજસિદ્ધ છે, ત્યારે શબ્દાડંબર ક્વચિત્ છે; તેના તર્કતરંગો ઉંચા અને તરવરતા છે, કલ્પનાનાં ઉડ્ડયનો રમણીય અને ભવ્ય છે; અલંકારો તો તેના હસ્તમાં જ રમી રહેલા જણાય છે. પરંતુ અતિમોહથી કેટલીક વખત ઉપરાઉપરી ખડકીને કૃત્રિમતા તેમ જ પાંડિત્યનો પાસ તેને દઇ દે છે. વિનોદ, ટોળ અને મર્મના નમ્ર પલટાઓ તાકયું તીર મારનારા છે; તેનું જનસ્વભાવનું, માનવ આવેશો અને લાગણીઓનું, લોકવ્યવહાર અને રૂઢિઓનું, સંસાર અને પ્રકૃતિનું જ્ઞાન ઊંડું તેમ જ મર્મગ્રાહી છે. આથી તેની ગ્રંથસંકલના અને પાત્રાલેખનની પદ્ધતિ ગુર્જર કવિઓમાં સર્વોપરિ નીવડી છે. તે મહાભારતાદિનાં પાત્રો અને પ્રસંગો ‘ઘરગતુ’ કરવામાં એક્કો સિદ્ધ થયો છે. જો કે કાવ્યશાસ્ત્ર અને કળા તેમ જ રસનિષ્પત્તિની દૃષ્ટિથી વિચારતાં તેમાં કેટલેક પ્રસંગે કંઇક ન્યૂનતાઓ અને અતિક્રમણો પણ જણાય છે ખરાં.

તેનું ગાન શાસ્ત્રનું જ્ઞાન પણ તેની કૃતિઓને દીપાવે છે અને લોકપ્રચલિત રાગો, ‘દેશીઓ’ અને ‘ચાલ’ યોગ્ય સ્થાને વાપરવાની તેની ખુબી સુરસ છે. આખ્યાનોની ઘટનામાં તેણે પોતાના જમાનાના સંસાર અને રૂઢિઓને ઘણી જ કુશલતાથી ઊતાર્યા છે અને હિંમતભેર ઇષ્ટ સુધા-

રાનાં સૂચનો સૌમ્ય રીતિએ કર્યાં છે, એટલું જ નહિ પણ પ્રસંગ પડયે તેના અનિષ્ટ અંશો અને ખરાબ અસરો ઉપર માર્મિક છતાં સમર્યાદ આક્ષેપો પણ નિડરપણે કીધા છે. પરંતુ આ રીતિનો અતિ મોહ થતાં તે કવચિત્ વિવેકની મર્યાદા વટાવી ગયો છે અને કેટલીક વખતે તો ઉચ્ચ પૌરાણિક સંમાન્ય અને કવચિત્ દિવ્ય પાત્રોને પણ અતિ માનવભાવમાં ઉતારતાં કેવળ અધમ સ્થિતિમાં જ મૂક્યાં છે. તે પોતાના મંદિરે પાછા ફરેલા વૃદ્ધ સુદામાના મુખે જાણે વેશ્યાઓને–સંબોધતો હોય, એવા અનુચિત ઉદ્દગાર પોતાની જ કુલીન રૂષિપત્ની પ્રત્યે કઢાવતાં તેની નિષ્કામવૃત્તિને લજાવે છે.[૪૬] સુભદ્રા-હરણમાં દ્રૌપદી જેવી પતિવ્રતા સ્ત્રીને મુખે "કંથ પાંચે પરહર્યા...પાપ-પુણ્ય બ્રહ્મ જાણે......મૃત્યુલોકમાં માર્ગ સર્વ મિથ્યા,"[૪૭] આદિ, "લે તારો સાહલો અને હું તો મારે ચાલી" એમ કરનારી, કોળણને યોગ્ય શબ્દો કઢાવી, તેના સતીત્વને કલંકિત કરે છે. અષ્ટાવક્રાખ્યાનમાં ઉદ્દાલક જેવા કુલ-ગુરુના મુખેથી "માતા પરણ્યા શૌરી......પશ્વાદિમાં જેમ જનેતા શું હશે?...એવો નથી કોઇ જ ભેદ શું તો મનુષ્યમાં[૪૮]?" આદિ અતિ અનીતિભર્યાં વચનો શિષ્ય પ્રત્યે ઉચ્ચારાવે છે. વળી જો કે તેણે નાગરિકતા માટે પંકાતા નાગરોની લગ્ન, સીમંત અને શ્રાદ્ધની રીતિઓને તેના ખુલ્લા સ્વરૂપમાં મજાકભેર પ્રકટ કીધી છે ખરી, પરંતુ શામળશાહના મોટા વિવાહમાં નાગર પ્રધા-નની કુલીન પત્નીને "કપટી અને વિશ્વાસઘાતી" આદિ વચનોથી પતિને સંબોધતી અને "છરો લઇને છોકરીને છુંદવા દોડતી" વાઘરણ જેવી ચીતરી છે.

આવા અપવાદો તેનાં આખ્યાનોમાં કવચિત દીસે છે ખરા. બાકી વિશેષ અંશે તો તેણે પ્રચલિત લોકરૂઢિનાં હસનીય, ત્યાજય અને ગ્રાહ્ય અનેક તત્ત્વો

---

૪૬ "હુ વૃદ્ધ ને તમો જોબન નારી, છે કઠણ લોકાચાર.
ભોગાસક્ત હુ નથી આવ્યો, મને પરમેશ્વરની આણ.
તમને પાપણીઓ પરમેશ્વર પૂછશે, હૂને કાં આણો છો વાજ",
સુદામાચરિત્ર કડવું ૧૩.

૪૭ સુભદ્રાહરણ કડવું. ૩૦

૪૮ અષ્ટાવક્રાખ્યાન કડવું છઠ્ઠું. કડી ૫૨–૫૯–આમાં આથી વધુ અશ્લિલ વચનો છે.

ઘણી જ નિપુણતાથી રસભર રીતે તેમ જ ટકોરબેર કાવ્યોમાં અત્રતત્ર આલેખ્યાં છે. સ્ત્રીશિક્ષણની તેની ઉચ્ચ ભાવના વિદ્યાનંદિની આદિ પાત્રો પ્રતિબિંબિત કરે છે. લગ્નની ઉચ્ચ ભાવના પણ નળાખ્યાનાદિમાં ઝળહળે છે. તેણે મુખ્યત્વે સુન્દર અને ઉચ્ચ ભાવનાઓવાળાં કુલીન પાત્રો અને પ્રસંગો જ પસંદ કરી, ગુર્જર બંધુઓનાં હૃદયમાં સૌન્દર્યબુદ્ધિ અને ઉચ્ચ ભાવના ખિલવવા સફળ મથન કીધું છે. હૃદયના સ્વયંભૂ પ્રેમબળથી આકર્ષાયલાં (ઉષા અને અનિરૂદ્ધ, નળ અને દમયંતી, મદાલસા અને ઋતુધ્વજ) નાયકનાયિકાઓનાં ચિત્રો આલેખી, તેમનું ઉચ્ચ જીવન બોધપ્રદ રીતે પ્રકટ કર્યું છે, અને તે દ્વારા ઉચ્ચ સંસાર અને ગ્રાહ્ય રૂઢિઓનો સારો અને નિર્મળ પ્રભાવ લોકોનાં હૃદય ઉપર પાડ્યો છે. તેનાં ઘણાં ચિત્રો અણિશુદ્ધ અને જીવંત છે. હુંડીનો ડોશીવાણીઓ, મોસાળાની નરસિંહની વહેલ, દ્રૌપદી સ્વયંવરની સુંદ ઉપસુંદને લલચાવતી મોહિની, નળાખ્યાનની હંસને પકડવા જતી દમયંતી, માંધાતાનો પ્રસવપ્રસંગ, અભિમન્યુ આખ્યાનમાં કૃષ્ણે ધરેલો શુક્રાચાર્યનો કપટવેષ, (કડવું ૮ મું) સુદામા ચરિતમાં સુદામાનો પ્રયાણસમયનો વેષ, આદિ અનેક ચિત્રો આબેહૂબ આંખ આગળ તરવરી આવે એવાં જીવંત છે.

પ્રેમાનન્દનો રસશાસ્ત્ર અને અલંકારશાસ્ત્રનો બહોળો પરિચય, તેનાં આખ્યાનો ઉજ્જવલ રીતિએ કરાવે છે. તેણે લગભગ નવે રસ સુન્દર રીતે વર્ણવ્યા છે. કરૂણ રસમાં તો તે એક્કો હતો. મુખ્યત્વે નળાખ્યાન સહૃદય વાચકના નેત્રમાંથી અશ્રુ વરસાવે છે. તેમ હરિશ્ચન્દ્રાખ્યાન પણ કંઇ કરૂણ રસમાં કમ નથી. તેજ પ્રમાણે તેનો વીર રસ પણ ઉચ્ચ પ્રતિનો છે. રણયજ્ઞ, અભિમન્યુ, સુધન્વા અને માંધાતાનાં આખ્યાનો અને દેવી ચરિત્ર, તેમ જ દ્રૌપદીહરણ પણ વીરરસના નમુના રૂપ છે. સુદામામાં હાસ્ય રસ વિલસે છે, તેમ માર્મિક હાસ્ય રસની અને મીઠી મશ્કરીની પ્રતીતિ મોસાળું, હુંડી, શ્રાદ્ધ અને શામળશાહનો વિવાહ પણ કાંઇ ઓછી કરાવતાં નથી. શૃંગાર રસની જમાવટમાં તો તેણે હદ કરી છે. કવિ નર્મદ કહે છે તેમ " જો કે એનો શૃંગાર દયારામના શૃંગાર કરતાં પ્રૌઢતર છે, પણ તેટલો મસ્ત નથી, તેમ ચિત્ર આપવામાં દયારામ કરતાં વધારે સારો છે; તો પણ જેવો કાલિદાસનો,

શેક્સપીઅરનો, બાયરનનો, હાફેઝનો અને સુરદાસનો દર્દ ભરેલાં ચિત્રો આપતો, દુનિયાદારી સમજાવી નીતિ બતાવતો, અને પંડિતાઇભરેલો છે; તેવો પ્રેમાનન્દનો નથી." (જૂનું નર્મગદ્ય) ઓખાહરણમાં તો શૃંગારરસ ઉછળે છે; મદાલસામાં વિપ્રલંભશૃંગાર દીપે છે, નળાખ્યાનમાં પણ તે ચમત્કારિક છે અને માર્કંડેયની પવિત્રતાની કથામાં પતિવિષયક રતિ ઉજ્જ્વલ રીતે પ્રકાશે છે. શાંતરસ સુદામાચરિત અને અષ્ટાવક્રાખ્યાનમાં પ્રધાનપણે છે. વત્સલ (વાત્સલ્ય) રસ, અને પ્રેમરસ, નાગદમણ, દશમસ્કંધ અને માર્કંડેયના અલર્કાખ્યાનમાં ઉચ્ચ રીતે વિલસે છે. રૌદ્ર અને અદ્ભુત રસના ચમકારા વામનકથામાં તેમ જ માર્કંડેયપુરાણના નરિષ્યંત, વત્સપ્રી, ધર્મવીર અને નાભારી વગેરેનાં ચરિત્રોમાં દિસે છે. ભયાનક અને બિભત્સ રસ પણ પ્રસંગપરત્વે માર્કંડેયપુરાણાદિમાં વર્ણવ્યા છે, તેમ તે તે રસના ઉદ્દીપન અર્થે કામ, ક્રોધ, ક્રૂરતા, શોક, અસૂયા આદિ ભાવો પણ તેણે પોતાનાં કાવ્યોમાં પ્રસંગપરત્વે ઉત્કૃષ્ટ રીતે ઉતાર્યાં છે. જનસ્વભાવનું સુન્દર વર્ણન, અષ્ટાવક્રાખ્યાન, માંધાતાખ્યાન, સુદામાચરિત્ર અને નરસિંહ સંબંધી સર્વે આખ્યાનોમાં ઉચ્ચ કક્ષાનું આલેખાયલું છે, તેમાં 'દશમ' તો સર્વોત્કૃષ્ટ છે. આથી કેટલાક તેના દશમને મીલ્ટનના 'પેરેડાઇઝ લોસ્ટ'ની તેમ જ નળાખ્યાન અને ઓખાહરણને "ડેન્ટી" કે "ગીટી"ના કાવ્યની કક્ષામાં મૂકે છે, અને તેનાં ચિત્રો અને કર્મરેખાને ચોસરના જેવાં નાટ્યકલાયુક્ત લેખે છે.

પ્રેમાનન્દનું સર્વાનુભવરસિકત્વ તે જ સ્વાનુભવરસિકત્વ.

પ્રેમાનન્દ સર્વાનુભવરસિક કવિ હતો. તે સ્વાનુભવરસિક કવિઓને છક્કડ મારે એવો ઉંડો પ્રતિભાશાલી કવિ હતો. કેટલાક (રા. ભાનુસુખરામ આદિ) કહે છે કે, તેનામાં સ્વાનુભવરસિકત્વ ન હોતું, અને તેટલે અંશે તેની કાવ્યશક્તિ એટલી ઊંડી ન હતી! પરન્તુ આર્યભાવનાવાળા કવિઓ વિશાળ ઉદાર ભાવનાવાળા હતા, એટલે કે "વસુધાને કુટુમ્બ" ગણવાના વિચારવાળા હતા; પોતાનાં આહ્લાદક બંધુઓનાં સુખદુઃખને પોતાનાં સુખદુઃખ માની તેનો આબાદ પડઘો પાડનારા કવિઓ હતા. તેથી પોતાનાં મહાન્ પાત્રો દ્વારા જ, તેઓ આત્મલક્ષી (subjective) થવાને બદલે પરલક્ષી (objective) થવાનું વિશેષ પસંદ

કરતા અને સ્વાનુભવને સર્વાનુભવની કક્ષામાં પૂરી ખુબિથી તેમ જ તાદાત્મ્યથી ઉતારતા. વળી સ્વાનુભવ તે કાંઇ સઘળીયે વ્યક્તિઓનો ઉદ્ધાર અને ઉન્નત હોય નહીં, અને હાલના કવિવર્યો અનેક કવિલલામોની પેઠે પ્રાચીન કવિઓ પોતાને મહત્વની વ્યક્તિઓ લેખતા નહી, પણ પામર લેખતા, એટલે તેઓએ સ્વાનુભવ પ્રથક્ ગાયો નહિ, એ તેમની પ્રકૃતિને અનુકૂલ હતું જ. બાકી ખરા, નૈસર્ગિક કવિની કૃતિમાં તો તેનો આત્મા ઉતર્યા વિના રહેતો જ નથી; અને તેનાં હૃદયગુંજનો પણ તેમાં પાત્રોનાં ગુંજનો દ્વારા યથાયોગ્ય અવકાશ પામ્યા વિના રહેતાં નથી જ. એટલે તેના સર્વાનુભવરસિકત્વમાં તેમનું સ્વાનુભવરસિકત્વ ઓતપ્રોત થયલું હોય છે જ, અને તે જ તેમની સ્વાભિમાનિક કૃતિની ઉત્કૃષ્ટતા સૂચવે છે. કાલિદાસ, ભવભૂતિ, આદિ કવિઓ આનાં જ્વલંત દ્રષ્ટાંત છે. તેમના હૃદયના ભાવો અને લોકલાગણીના અનુભવો તેમની કૃતિઓમાં તરવરતા જણાય છે. શું નરસિંહ મેહેતાનો દારિદ્રનો સ્વાનુભવ તેના 'સુદામાચરિત્ર'માં, ધીરાનો વૈરાગ્ય અને યોગનો સ્વાનુભવ તેનાં પદોમાં, દયારામભાઇનું હૃદયમંથન તેમની દર્દભરી ગરબીઓમાં પ્રત્યક્ષ થતું નથી? તેમ શું પ્રેમાનન્દનો પ્રભુ પ્રેમનો સ્વાનુભવ દશમ સ્કંધમાં ઉતર્યો નથી?

આથી નૂતન કવિવર્ગ સમજે છે તેવા અર્થમાં કદાચ પ્રેમાનન્દ સ્વાનુભવરસિક નહિ હોય, અને નથી જ, તોય તેથી કાંઇ તેની કાવ્યશક્તિની કીર્તિ ઝાંખી થતી નથી. તેની અદ્ભુત કલ્પના, પાત્ર દ્વારા પ્રસંગપરત્વે ઉચિત ભાવ પ્રકટાવવાની અને ઉચિત દૃશ્ય પ્રત્યક્ષ કરાવવાની નિપુણ કળા, ધાર્યો રસ જમાવવાની સિદ્ધ શક્તિ, આદિ કાવ્ય-અંશો તે જમાનાની સ્થિતિ અને લોકરસવૃત્તિ વિચારતાં અને ગુર્જર સાહિત્યનું પૂર નાણતાં ઉચ્ચ પ્રતિના જણાયા છે. અને એ કાંઈ તેને માટે ઓછું ગૌરવભર્યું નથી.

કવિ પ્રેમાનંદ અને ભાષાભક્તિનો યુગ

આવા રસિક અને પ્રાસાદિક કાવ્યપ્રદેશમાં યથેષ્ટ વિહરનાર, ગુર્જર બન્ધુઓનાં વ્યવહારશીલ જીવનને ધર્મ અને નીતિના રસાલ બોધથી રસનાર, તેમ જ હરિભક્તિનાં દ્રવમય રહસ્યથી વિલસાવનાર, પ્રેમાનન્દના હૃદયમાં માતા ગુર્જરીને સર્વાંગસુંદર તેમ જ હૃષ્ટપુષ્ટ, જાજરમાન કલેવરવાળી કરવાનો અનુરાગ દૃઢમૂલ નિઃસંશય જામ્યો હતો અને તેણે એ અનુરાગનો બહેકાટભર્યો પમરાટ પણ વિવિધ રસિક કાવ્યકૃતિઓથી પોતાના "ગરવા દેશ ગુજરાત"માં ગામેગામ પમરાવ્યો હતો, એ વિષે શંકા હોઇ શકે જ નહિ. છતાં કેટલાક બુદ્ધિમાનો તેની એવી ભાષાભક્તિ અને દેશભક્તિ વિષે પણ શંકા ઉઠાવે છે. તેઓ તરફથી એમ કહેવામાં આવે છે કે, "પ્રેમાનન્દની ગુર્જર ભાષા તરફની તથા દેશ તરફની ભક્તિ વિષે **બહુ સ્તુતિ** થાય છે. અને તેના પુરાવામાં આ નાટકોનાં ભરતવાક્યો વારંવાર ઉપસ્થિત કરાય છે. **વસ્તુસ્થિતિ શી હશે**, તે પ્રભુ જાણે ! [૪૯]"

પ્રેમાનન્દ શું ભાષાભક્ત હોઈ શકે ?

આમાં પક્ષવાદીને શું ખુંચે છે, તે અમે પણ કહીશું કે પ્રભુ જાણે ! શું પ્રેમાનન્દની **બહુ સ્તુતિ** તો ખુંચતી નહીં હોય? કારણ તેમ માનવા સાધન છે. અથવા નવીનોની ભાષાભક્તિ અને દેશભક્તિનો એકલહથ્થો—નો દાવો—ઈજારો પ્રાચીનોના વારસા રૂપ ઠરે છે, અને તેના આરંભના યશના ભાગી પ્રાચીનો થાય છે, એ ખ્યાલ શું ખુંચતો તો નહીં હોય? અરે રે !

---

૪૯ રા. રા. નરસિંહરાવ **ભોળાનાથ** દિવેટીયાનો કવિ પ્રેમાનન્દનાં નાટકો—નો નિબંધ; પાનું ૧૯ ૧—[क]. અન્ય ટીકાકારોની ટીકા સ્થળસંકોચથી અહીં ઉતારી નથી, તેથી આક્ષેપનું સંધાન એક જ વ્યક્તિ ઉપર છે, એમ સમજવાનું નથી જ; માત્ર સ્થાલિપુલાક ન્યાયે, પૂર્વપક્ષના વાદની કોટિ ઉપરના કથનમાં—યથાર્થ દર્શાવાયલી હોવાથી તે સર્વ રીતે ઉતારેલી છે. તેના વક્તા અત્ર ગૌણ, અતિ ગૌણ છે.

જ્યાં ઝગહળતા દીપકપેરે પ્રેમાનન્દનાં તેની સતત ભાષાસેવા અને ભાષાભક્તિના જ્વલંત મૂર્ત સ્વરૂપ, સંમાન્ય, સંખ્યાબંધ આખ્યાનો ગુર્જર બંધુઓના હૃદયને અદ્યાપિ પર્યંત ઉજમાળી રહેલાં મોજુદ છે, ત્યાં "વસ્તુસ્થિતિ શી હશે," એવી શંકા ઉઠાવાય છે. અને જે તપાસવાનાં સાધનો અતિ સુલભ છે છતાંયે, પ્રભુને તેની જાણનો હવાલો અપાય છે! ત્યારે પ્રેમાનન્દપુત્ર વલ્લભના શબ્દોમાં સખેદ એટલું જ કહેવાઈ જવાય છે કે.

આહા! વળી એના થકી, સારા માઠા શું કરાય ?
પૂજાય છે પેરવના, વારૂ જ્યાં વિવેક છે!!

× × × ×

વિદ્યાવાન હતા ગયા, એવો ગુજરાત આ.

× × × ×

ધિક્ક ધિક્ક ધ્યાન માન, અરે ન સહુ સમાન
કરવું હવે તો બ્યાન, લાગો ખુરે દેવતા.[૫૦]

છતાંયે વસ્તુસ્થિતિ **શી હોવી ઘટે છે?** અને શી હતી? તે બાહ્ય તેમ જ આંતર પ્રમાણોથી તપાસવી આવશ્યક છે.

પ્રથમ તો એ પ્રશ્ન ઉઠે છે કે શું ભાષાભક્તિ સાહજિક નથી? શું માતાના દૂધની સાથે જ તે અંતરમાં પ્રવેશ પામતી અને જામતી નથી? ભાષાનો પહેલો હેતુ જ વ્યવહારસાધના છે અને વ્યવહાર સાથે અભિમાન તો નિકટપણે સંકલિત છે, એ વિચારતાં શું ભાષાભિમાન પણ અંતરનું સ્ફુરણ નથી ઠરતું? શું સુજ્ઞ વિચારકોનું આ કથન સત્ય નથી કે, સંસારમાં માતા વિના સંતાન જીવન વિતાડી શકશે, પરન્તુ ભાષા વિના તો એક ઘડી પણ નિભાવી નહીં શકે[૫૧]? તો પછી શું એક સહૃદય કવિના અંતરમાંથી

---

૫૦. મિત્રધર્માખ્યાન–કવિત પત્ર અને ૮ મું. પ્રા, કા. ગ્રન્થ.

૫૧. પ્રસ્તુત લેખ છપાતી વેળા મારા એક સ્નેહી દક્ષિણુ વિદ્વાન રા. રા. મોરો વિનાયક શિંગણેએ આ વચન સાંભળતાં, મરાઠી અભિનવ કાદંબરીના ભાષાંતરની પ્રસ્તાવનામાં રા. ગંગાધર રામચંદ્ર મોગરેએ દર્શાવેલા આવા જ નીચેના ઉદ્ગાર તરફ મારૂં લક્ષ ખેંચ્યું છે:—

એવી વૃત્તિ પ્રકટે, એ અસ્વાભાવિક અને અસંભવિત છે? અને તેમાંય વળી જે કવિને જનસ્થિતિનો ગાઢ પરિચય છે, જેનું ગીર્વાણ તેમ જ હિન્દી ભાષાનાં ઉત્કૃષ્ટ સાહિત્યનું અવલોકન ઊંડું છે, જે સ્વભાષાના સાહિત્યની પામરતાથી પૂરેપૂરો વાકેફ છે, તેમ જ જેનું હૃદય ગીર્વાણ અને હિન્દી ભાષાનાં આખ્યાન-વાર્તાદિના સારોદ્ધાર સાંભળવાની લોકસમૂહની ઉત્કટ આતુરતાએ વિંધ્યું છે અને જેના રસાળ આખ્યાનો રચવાના પ્રયાસો સમાજના મુખ રૂપ ગણાતા પુરાણી આદિ કેટલાક સ્વભાષાભાષી બંધુઓની તેના વિકાસ પ્રતિ અવજ્ઞા અને સાંકડા મનના સ્વાર્થી અંતરાયોને લીધે ઉલટા ઉત્તેજાયા છે અને અનેકશાખી અને અનેકરંગી થયા છે, તેમ જ સંસ્કૃત અને હિન્દી સાહિત્ય તરફના ગુર્જર વિદ્વાનોના એકપક્ષી અનુરાગે પોતાના ગુર્જર બંધુઓને તે સાહિત્યનો પરિચય કરાવવાની જેની ઉદાર વૃત્તિને સતેજ કરી છે, એવા સહૃદય કવિની ભાષાભક્તિ શું તીવ્રતા ધરી ઉત્કટ થાય નહીં? ટુંકમાં મતાગ્રહને ઘડીભર દૂર કરી, ઉપરના સપ્રમાણ સંયોગો લક્ષમાં લેવાય અને તે સાથે આ સહજ પ્રશ્નો વિચારાય, તો પ્રેમાનન્દની વિવિધ રસોત્પાદક અને લોકહૃદય આકર્ષનારી લોકભોગ્ય તેમ જ ઉચ્ચ સંસ્કૃત સાહિત્યનું પ્રશસ્ત પ્રતિબિંબ પાડનારી વિદ્વદ્ભોગ્ય કૃતિઓ પણ તેની સ્વભાષા પ્રત્યેની ઊંડી ભક્તિથી યોજાયલી હોવાનું સમજાયા વિના નહીં રહે, તેમ જેના દૃષ્ટાંત, તેમ જ પ્રેરણાથી પ્રેરાઇને સંસ્કૃત શિષ્યમંડળી અન્ય ભાષાસાહિત્યોને પડછે ધરાય એવી અને એકએકને ટકોર મારે એવી, ચમત્કારિક રસભર કૃતિઓ ઉપરાછાપરી સ્વભાષામાં પ્રકટ કર્યાં જાય, તે પુરૂષ સ્વભાષાના વિકાસ અર્થે અભિમાનથી પ્રેરાયો ન હોતો, એમ કહેવું, એ શું સમંજસ છે ખરૂં? તેમાંયે જ્યારે પ્રેમાનન્દના પુરોગામી ભાલણ, ભીમ, નરપતિ, અખો, શિવાનંદ, રાજધર આદિ કવિઓને કાદંબરી, પ્રબોધચંદ્રોદય, ગીતગોવિન્દ, શિવગીતા. ભગવદ્ગીતા,

---

माता तशी स्वभाषा सेवाया हो आपणां उचित;
।कबहुना मातेहुनि अधिक हिची योग्यता असे खाचित.
द जन्म मात्र माता, भाषाव्यवहार चालवी सकल;
माते शिवाय जन्म हि जाय, न भाषे शिवाय एक पळ.

યોગવાસિષ્ઠ, બૃહત્કથા આદિ સંસ્કૃત ભાષાના કઠિન અને કૂટ ગદ્યપદ્યમય ગ્રંથોના "ભાષાબંધો મુગ્ધ રસિક શ્રોતાઓને" "સાહિત્ય ચાતુરી પ્રીછવાને બાંધવા," "મુગ્ધરસિકોને રીઝવવા," "પુરાણુનાં અધિકારી નહીં, એવાં નરનારીઓને કથામૃત પાવા અને ક્ષુધિતપણું ટાળવા" અભિમાનપુરઃસર પ્રેરાયેલા જોઇએ છીએ, તેમ જ જેના અનુયાયી અનુભવાનંદ, રત્નેશ્વર, વલ્લભ, શામળ, ધીરો, દયારામ આદિ કવિઓની રસાલ કૃતિઓ પણુ એવા જ "લોકભાષા"ના ઉછળતા અનુરાગથી યોજાયલી આપણે જોઇએ છીએ, ત્યારે અથાક ભાષાસેવા ઉઠાવનારો પ્રેમાનન્દ એવી ભાષાભક્તિથી કેવળ મુક્ત અને નિર્લિપ્ત જ હતો, એમ માની શકાતું નથી જ. આ વિચાર કેવળ અનુમાનથી પ્રેરાયલો નથી, પરન્તુ ખુદ્દ પ્રેમાનન્દના અને તેના પુત્ર બાંકા વલ્લભના ઉદ્દગારોનો પણુ એને સબળ ટેકો છે.[૫૨]

લોકભાષાનું ગુર્જરોનું સહજ અભિમાન.

પ્રેમાનન્દની ભાષાભક્તિને આમ અંકુરિત અને પલ્લવિત કરનારા સંજોગો આ પ્રમાણે પ્રતિપ્રશ્નોથી સૂચવાતાં, પ્રતિપક્ષીની શંકાનું સમાધાન કદાચ નહીં થાય, તેથી કંઇક વિસ્તારથી, ભાષાભક્તિના સ્ફુરણુનો પ્રશ્ન પુરાવાસર તપાસવો, એ યોગ્ય છે. એ સિદ્ધ નિયમ છે કે, "ભાષાનો પ્રથમ ઉપયોગ વ્યવહારસિદ્ધિ છે" પરન્તુ જેમ જેમ એક ભાષા કેવલ વ્યાવહારિક સ્થિતિ વટાવી ચિરંતન શિષ્ટ સ્વરૂપ પામતી જાય છે, તેમ તેમ સાહિત્યવતી થતી જાય છે. આમ એક કાળે જ સાહિત્યની ભાષા અને બોલચાલની અર્થાત્ લોકભાષા કેટલેક અંશે સ્વરૂપમાં ભિન્ન પડતી જાય છે. પછી જેમ જેમ એક લોકભાષા પ્રચાર તેમ જ કાળબલ, દેશબલ, અને પાત્રબલના યોગે શિષ્ટતા તેમ જ ઉચિત બંધારણુ પામતી જાય છે, તેમ તેમ તેના પ્રયોજકો–સેવકોની લેખનપ્રવૃત્તિઓ દ્વારા તે ભાષા સાહિત્યવતી વાણીનું સ્વરૂપ લેતી જાય છે અને તેમની પ્રવૃત્તિઓ એવી વ્યવહારવતી વાણી–લોકભાષા દ્વારા

---

૫૨. પ્રેમાનન્દમાં કાવ્યશક્તિ કેમ ખીલી, એ વિષે જણાવતાં, તે સ્થળે, આ મુદ્દાનો ટેકો આપનારાં તેના પુત્ર વલ્લભે પ્રેમાનંદના શ્રીમુખે કહાવેલાં વચનો ટાંકેલાં છે, તેથી અહીં તેની પુનરૂક્તિ કરેલી નથી.

સામાન્ય લોકને કાં તો રસાસ્વાદ કે કાં તો નવીન જ્ઞાન આપવાની વૃત્તિ-જે ખરી રીતે ઉંચી ભાષાભક્તિ જ છે તે-થી યોજાય છે. કેટલાક વિદ્વાનો વેદકાલના ઉત્તર ભાગમાં પણ વેદની સંસ્કૃત ભાષાની સાથે બીજી સંસ્કૃત લોકભાષા હોવાનું અને સમય જતે તે શિષ્ટ સંસ્કૃત સાહિત્યની ભાષામાં પરિણામ પામી હોવાનું કહે છે. સંસ્કૃત ભાષાસાહિત્યના યુગમાં જેમ જેમ જનસમૂહની લોકભાષા પ્રાકૃત બહુશઃ સંમાન્ય થતી ગઇ તેમ તેમ તેના શિષ્ટ સંયોજકોની પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા યોગ્ય શિષ્ટતા અને ખચિત બંધારણ મેળવી, પ્રાકૃતભાષાસાહિત્યમાં પરિણામ પામી. આમાં પણ એ સંયોજકોની પ્રાકૃત ભાષા પ્રત્યેની ભક્તિ કોઇ ને કોઇ હેતુવાળી દેખાય છે. ટુંકમાં જન-સમાજ કાંઇ શિષ્ટ સાહિત્યવતી ભાષામાં નિત્યના વિચારવ્યવહાર ચલાવતો નથી પણ તે કાર્ય તો લોકભાષાથી જ સધાય છે, અને તે દેશ, કાળ અને પાત્રના ભેદે સાહિત્યવતી ભાષાથી ભિન્ન લક્ષણવાળી હોય છે અને કાળે કરીને તેના સંયોજકોની અભિમાનપુરઃસર યોજાયલી શિષ્ટ પ્રવૃત્તિઓથી તે પાછી સાહિત્યવતી થાય છે. આ જ ન્યાયે અને ધાટિએ ગુર્જર લોકભાષા પ્રાકૃત અપભ્રંશાદિ સ્વરૂપોમાંથી ગળાઇને ગુર્જર સાહિત્યમાં પરિણામ પામી છે. બંગાળી અને મરાઠીનો વિકાસ આવી જ ધાટીએ થયલો જણાય છે. આપણી ગુર્જરી-ગુજરાતી ભાષાનું મૂળ પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ સાહિત્યમાં છે. આ સાહિત્યનો અનેકશાખી અને અનેકરંગી વિકાસ વેદધર્માનુયાયી તેમ જ જૈનમતાનુયાયીઓએ, ભાષાભિમાન-અથવા કહો કે પામર બંધુઓને સંસ્કૃત સાહિત્યનું જ્ઞાન લોકભાષા દ્વારા કરાવવાની આગ્રહી વૃત્તિ-થી પુરાણો, આગમો, કાવ્યો, ચરિતો, આખ્યાનો, રાસાઓ, અને અનેક કથાગ્રન્થો રચીને કર્યો છે. તેમાં બેશક જૈન કવિઓનો હિસ્સો મોટો અને માનપ્રદ છે. વળી ગુર્જર નૃપતિઓના દરબારમાં જૈનોનો પ્રભાવ જામતાં કુમારપાલ આદિ સમ્રાટોના સમયમાં રાજ્યબલે પ્રાકૃત ભાષા કંઇક અંશે વ્યાપક ભાષા પણ બની હતી, અને તે ખચિત બંધારણ પામતાં જૈન લેખકોને હાથે પ્રાકૃત સાહિત્યમાં, સંગીતશાસ્ત્ર અને વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર જેવી ફૂટ વિદ્યાઓ પણ ચિરંતન સ્થાન પામી છે. તેઓનાં તેમ જ બૌદ્ધોનાં પણ પોતાનું ધર્મસાહિત્ય પ્રાકૃતમાં જ અંકિત કરવાનાં પ્રથા અને આગ્રહ સુપ્રસિદ્ધ છે. જૈનોનું પ્રાકૃત ભાષા પ્રત્યેનું

અભિમાન એટલું તો જ્વલંત હતું કે તેઓએ પ્રાકૃતને **ધર્મભાષાની** સંજ્ઞા આપી છે, અને સાહિત્યવિકાસને જીવનકાર્ય ગણ્યું છે અને હજુ સુધી પણ તેઓમાંના કેટલાક ગુર્જરસાહિત્યના ઘટકો પણ પ્રાકૃતનો મોહ ત્યજી શકતા નથી.

કુદરતી રીતે જ દેશાભિમાન અને સ્વભાષાભિમાનનું સ્ફુરણ પ્રત્યેક વ્યક્તિને તેની પાત્રતાના પ્રમાણમાં અવશ્ય થાય છે, અને ગુર્જર પ્રજાને, પોતાની પ્રાકૃત ભાષા વિષે એટલું બધું અભિમાન હતું અને તે એમને એટલી તો પ્રિય હતી કે,–अपभ्रंशेन तुष्यन्ति स्वेन नान्येन गुर्जराः– ગુર્જરો **પોતાની જ અપભ્રંશ ભાષા સિવાય બીજી કોઇ ભાષાથી સંતુષ્ટ થતા નથી,** એ ઉક્તિ સાહિત્યમાં સુપ્રસિદ્ધ રીતે અંકાએ છે. વળી આવા જ ભાષામોહને લીધે લાટ દેશના લોકો સંસ્કૃતના વિદ્વેષી ગણાતા[૫૩] હતા, એ

---

૫૩. પ્રાકૃતનો મોહ ગુર્જર લોકને કેટલો હતો, તે નીચેના શ્લો. કોથી જણાશેઃ—

श्रुण्वन्ति लटभं लाटाः प्राकृतं संस्कृतद्विषः।
अपभ्रंशेन तुष्यन्ति स्वेन नान्येन गुर्जराः॥
(સરસ્વતી કંઠાભરણ. ૨. ૧૩.)

यद्योनिः किल संस्कृतस्य सुदृशां जिह्वासु यन्मोदते
यत्र श्रोत्रपथावतारिणि कटु भाषक्षुराणां रसः।
गद्यं चूर्णपदं पदं रतिपतेस्तत्प्राकृतं यद्वच—
ताँल्लाटाँल्ललिताङ्गि पश्य नुदती दृष्टेर्निमेषव्रतम्॥
(સરસ્વતીકંઠાભરણ. ૨.૨૩.)

लक्षीकर्त्तुं प्रवृत्तोऽपि लाटी लडहवीक्षितैः।
लक्षीभवति कन्दर्पः स्वेषामेवात्रपत्रिणाम्॥
गिरः श्रव्या दिव्या प्रकृतिमधुराः प्राकृतधुराः
सुभव्योऽपभ्रंशः सरसरचनं भूतवचनम्।
विदग्धानामिष्टे मगधमधुरावासिभणिति—
र्निबद्धा यस्तेषां स इह कविराजो विजयते॥
(બાલરામાયણ ૧-૧૧)

સુવિદિત છે. આવો ભાષામોહ કેટલાક રાજાઓના દરબારોમાં પણ રાગપૂર્વક પ્રવર્ત્યાના દૃષ્ટાંતો સંસ્કૃત સાહિત્યમાં અંકાયલાં મોજુદ છે.

ગુજરાતમાં વિક્રમ સંવત ૧૪ મા સૈકા પર્યંત સંસ્કૃત ભાષા અને પ્રાકૃતભાષાનું પ્રાબલ્ય પૂર જોરમાં હતું, પરંતુ તે પછી વ્યવહારવતી—ગુજરાતી ભાષા ધીરે ધીરે સાહિત્યવતી થતી ગઇ, અને મુસલમાનોના આક્રમણે નવાં બલ અને નવાં તત્વ જમાવતાં તેને પૂરતી અનુકૂળતા કરી આપી. આ સમયમાં તેમ જ તે પછીના સમયમાં વૈદિક તેમ જ જૈન કવિઓના અવિરત પરિશ્રમને યોગે ઉત્તરોત્તર પ્રાચીન ગુર્જર સાહિત્ય ઉદ્ભવ પામતું જામ્યું.[૫૪]

આથી જણાશે કે, પ્રાચીન ગુર્જર કવિઓના અંતરમાં ભાષાભક્તિનાં બીજ મૂળ—જન્મથી જ પરંપરાગત ઉંડાં જામતાં આવેલાં છે, અને સહૃદય પ્રેમાનંદ તથા તેના અનુયાયી કવિઓના અંતરમાં પણ દૃઢમૂલ થયાં હતાં, એ નિઃસંશય છે. એ જ ભાષાભક્તિના જોમે તેઓએ, તેમના પૂરોગામી કવિઓએ તેમ જ જૈન કવિઓએ પણ પુરાણો, ઇતિહાસ, તત્ત્વજ્ઞાન, યોગ, સંગીત આદિ શાસ્ત્રો અને આગમોના આધારે કાવ્યો, કથાઓ, સજાયો, ગાથાઓ આદિ રચી, ગુર્જર જનસમાજનાં હૃદય ઉજમાળ્યાં અને ઉન્નત કીધાં છે. ભાષાભક્તિના સંબંધમાં આવી વસ્તુસ્થિતિ સુસ્પષ્ટ છે.

---

૫૪ કવિ નર્મદ નર્મકોષની પ્રસ્તાવનામાં ગુજરાતી ભાષાના નિબંધમાં નોંધે છે કે, "ભાષા અર્થઘટ અને ઘાટિલી સુંદર થતી આવી છે, ને થાય છે. કોઇ પણ મોટા અર્થને યથાસ્થિત સુંદર દર્શાવવાને સત્વર વળી શકે તેવી છે." અહીં ટીપણમાં તે લખે છે કે "દ્રવિડ પણ્ડિતના વિશ્વગુણાદર્શ નામના ગ્રંથમાં ગુજરાતી ભાષાને મીઠી કહી છે. મને એ સાંભરે છે કે ખંભાત વિષે એક ગવર્મેણ્ટમાં રેકર્ડ મેં વાંચ્યું છે કે ખંભાતના કોઇ કલ્યાણરાય નામના વાણીયાના કાળમાં ગુજરાતી ભાષા સુંદર કહેવાતી. એણે ખંભાતમાં પારસીઓના વધી ગયલા જોરને તોડયું હતું. જયદેવ કવિએ અષ્ટપદીમાં ગુર્જરી રાગને ઘણા માન સાથે ગણનામાં લીધો છે. સોરઠી મીઠી એમ કંચનીઓ ગાય છે. ગરબીગરબાની વાણી ગુજરાતીની જ વખણાય છે." વગેરે.

આ સાથે એક બીજો પ્રશ્ન પણ વિચારવાનો છે. ઉપર કહ્યું તેમ ગુર્જર કવિઓને ભાષાભક્તિનું સ્ફુરણ થયું હતું, અને થવું જોઇતું જ હતું, તો એ પ્રશ્ન કેટલાકને થશે કે તેઓએ શા માટે મુક્ત કંઠે ગુર્જર ભાષાનાં ઉત્તમ લક્ષણોનું ગાન પોતાની કૃતિઓમાં કર્યું નથી તથા પોતાના ભાષાભિમાનના આલાપો લીધા નથી ? તેનો ઉત્તર એટલો જ કે તેઓ નિરભિમાનતા—અભિમાનના ત્યાગ—ને કવિનું એક મુખ્ય લક્ષણ ગણતા, એ તેમના ઉદ્દગારો જ કહી આપે છે. જો કે ક્વચિત્ કોઇ શેખીખોર કવિએ આપવડાઇ હાંકી છે ખરી, પણ તેવાં દૃષ્ટાંત વિરલ છે. દૃષ્ટાંત તરીકે ભાલણ, ભીમ, શિવદાસ, પ્રેમાનંદ, શામલ, આદિએ પોતાને રસ, અલંકાર, પિંગલ, ભાષાભેદ, કલા, આદિનું જ્ઞાન નહીં હોવાનું કહ્યું છે, પરંતુ તેમની કૃતિઓ એ સર્વનું જ્ઞાન તેઓમાં સવિશેષ હોવાનું સિદ્ધ કરે છે. વળી જે સંસ્કૃતસાહિત્યના આધારે તેમને પોતાનાં આખ્યાનો રચવાનાં હતાં તે પ્રત્યેની તેમની માનબુદ્ધિ કંઇ ઓછી ન હતી. એટલે તેઓ તેની અપેક્ષાએ ગુર્જર ભાષાને વખાણવાનું પસંદ કરતા જ નહીં, અને કરે જ નહીં, એ કુદરતી છે. પરંતુ સંસ્કૃત, વ્રજ અને હિન્દી ભાષાના ગુર્જર ભક્તોએ તેમના લોકભાષાસેવાના પ્રયાસોની કરેલી નિંદા સહન ન થતાં, લોકભાષાની મહત્તા અને અગત્ય સચોટ રીતે સમજાવવા ખાતર જ એવા સ્પષ્ટ ઉદ્દગારો કાઢ્યા છે અને તેમ કરતાં પણ અભિમાનનો પાસ લાગી ન જાય તે માટે શાસ્ત્ર, પુરાણ, ઇતિહાસ, તત્ત્વજ્ઞાન આદિનાં રહસ્યોનો પરિચય ગુર્જર બંધુઓને કરાવવાનો અને ધર્મોપદેશ તથા સંસ્કૃત સાહિત્યના રસાસ્વાદથી જીવન ઉન્નત કરવાનો નમ્ર હેતુ ઉઘાડ વર્ણવ્યો છે.

લોકભાષાની ઉપયોગિતાનાં કથન.

વળી હાલ જેમ સમસ્ત ભારતવર્ષ માટે એકરાષ્ટ્રીય ભાષા ખીલવવાની હિમાયત થાય છે અને તેનો પ્રેરક હેતુ સ્વદેશભક્તિ છે, તેમ પ્રાચીન ગુર્જર કવિઓની લોકભાષાની સેવાનો પ્રેરક હેતુ ધર્મજ્ઞાનભક્તિ હતો. આંગ્લ સાહિત્યના ઇતિહાસથી જણાય છે કે, મિલ્ટનના જમાનામાં લેટીનમાં જ શિષ્ટ લેખકો ગ્રંથો લખે, એવો અતિ આગ્રહ હોવા છતાં સામાન્ય જનોને અર્થે આંગ્લ ભાષામાં સાહિત્ય લખવાની મિલ્ટન આદિ આંગ્લ લેખકોની પ્રવૃત્તિ

તીવ્ર થઇ હતી. વર્તમાન કાલમાં રોમેશચંદ્ર દત્ત, બંકીમચંદ્ર અને સર રવીન્દ્રનાથ ટાગોર પણ અંગ્રેજી સાહિત્યના સમર્થ પૂજક અને લેખક હોવા છતાંયે પોતાના બંગાલી બંધુઓ માટે સ્વભાષા બંગાલીના સાહિત્યને પુષ્ટ કરવા પ્રવૃત્ત થયા. મરાઠી પ્રાચીન તત્ત્વજ્ઞાતા કવિઓ મોરોપંત, વામન, રામદાસ, જ્ઞાનેશ્વર આદિ ગીર્વાણ ભાષાના પંડિત હોવા છતાંયે પોતાના પ્રાકૃત બંધુઓને ધર્મ–ઉપદેશ આપવા મરાઠી સાહિત્ય વિકસાવવા પ્રેરાયા, તેમ જ ભાલણ, ભીમ, પ્રેમાનંદ આદિ પણ પ્રેરાયા હતા. તેઓ સંસ્કૃત સાહિત્ય રચવાને સમર્થ હતા છતાં પોતાના પામર ગુર્જર બંધુઓની ખાતર લોકભાષા ખીલવવા પ્રેરાયા હતા. અખા જેવો શુષ્ક કવિ હિન્દીનો જ્ઞાતા હોવા છતાંયે વેદાંત ગુજરાતીમાં ઉતારવા પ્રેરાયલો છે. નાકર જેવો બહુશ્રુત કવિ આખ્યાન ઉપર આખ્યાન લખી ગુર્જર પ્રજાને સાદર કરવા પ્રવૃત્ત થયો છે. તેઓનો કાવ્યહેતુ નીચે ઉતારેલાં કથનોથી વિશેષ સ્પષ્ટ થાય છે. ગુર્જર કવિઓએ જે ભાષાસેવા નિષ્ઠાપૂર્વક, અને પોતાના કાલના એક પંડિતંમન્યવર્ગની નિંદાઓ અને આક્ષેપો સહીને બજાવી છે, તે એમની ઉંડી ભાષાભક્તિનું જ્વલંત દૃષ્ટાંત છે.

રાધા ઘનશ્યામનો સુરત સંગ્રામ આ, વર્ણવી આમ હું વંદુ સહુને;
છે દોષ દરિયાવ, પણ ગાયન માવ, કરિએ ભાઇ! રાવ, નમંન બહુને.
અપભ્રષ્ટ ગિરા વિષે કાવ્ય કેવું દીસે, ગાય, હીસે ને જ્યમ તીર લાગે;
તેમાં કોવિદ કવિ નહીં, વાત કંઇ નવી નહીં, ભક્ત અનુભવી નહી રે અગે.
વાસ વસવા નહી, સાધન નાગરવટ નહીં, કંઇ ખટખટ નહીં, એક ઘરી
ઘડ હરિગાન કરવું પાસ નહી, વળી કૃષ્ણનો દાસ થઇ ઉલટ ભણવું;
ઉરકતો સહુ સુણી, કાવ્ય જાગે ભણી, મતિ સહુ સહુ તણી જોડી જોયું.

(નરસિંહ સુરતસંગ્રામ પદ ૧૨ બૃ. કા. બા. ૪)

(અપભ્રષ્ટ ગુર્જર ભાષામાં કાવ્યું કેવું લાગે, એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં જણાવવાનું કે જેને ગાતાં હૃદય હીસે–આનન્દથી બહેકાય અને જેમ તીર સોંસરું હૃદયમાં પ્રવેશે છે તેમ તેના ભાવ ઉંડા જામે. તેમાંયે જો હું કોવિદ કવિ હત, મારે કાવ્યની વાત નવી કહેવાની હત, તેમ જ મારી પૂર્વના ગુર્જર

અનુભવી ભક્તોનાં કાવ્ય મારી સમક્ષ હત, મારાં નાગરવટ—નાગરોની ટાપટીપ, અને ખત્તરવટ થઇ ખટખટ કરવાની વૃત્તિ હત, વળી કૃષ્ણનો દાસ હોવા છતાં મારે રાધા જિતી એમ ઉલટું ગાવું પડયું છે, તેમ ગાવાનું ન હોત; ટુંકામાં આવી આવી, **હરકતો નડી ન હત** તો ખરૂં ગુર્જર કાવ્ય કાંઇ ઓર જ અસર કરનારૂં થાત)

આગે અનેક કવિજન હવા, તેણે પ્રબંધ કર્યા જૂ
તેહ કથાનાં લેઇશ રૂપ, **માંડીશ સરોવર જમલો કૂપ.**

(ભીમકૃત હરિલીલા કલા ૧–લી, કડી ૪૧)

ગ્નાનસાગર ભાગવત સાર, ભક્તિ, વૈરાગ્ય, વિવેક વિચાર,
બ્રહ્મવિદ્યા ને આત્મબોધ, વળી વિશેષે શાક્તપ્રયોગ;
તેણે કારણે શૂદ્ર નરનાર, કઠિન ગ્રન્થ નવ લહે વિચાર.
પ્રાકૃત અર્થ જાણવા સહી, ભીમ ભણે કીધી ચોપાઇ.
કહીશ કથા એહ સમરથ, માંહે મૂકીશ પરમારથ
અલ્પમતિ નહીં જાણે હોય, જાણ હશે ગ્નાનીને જોય.
વિઘ્ન કરે જે કુત્સિત મતિ, યાત્રા જાતાં દ્વારામતી,
હરિગુણ ગાતાં જે નર હસે, કલ્પ કોટી તે રૈરવ વસે.[૫૫]

(ભીમ–હરિલીલા ષોડશકલા–કલા બીજી ૯૨–૯૭ પ્રા. કા. ભા. ૪.)

(અહીં કવિ શૂદ્ર નરનારને કઠિન ભક્તિ, વૈરાગ્ય, વિવેકવિચાર અને આત્મબોધના રહસ્યથી વાકેફ કરવા, અલ્પ મતિવાળાંઓનાં વિઘ્નો છતાં લોકભાષામાં ગ્રંથ બાંધવા પ્રેરાયાનું જણાવી, તેની હિમાયત કરી અનુરાગ દાખવે છે.)

---

૫૫ જૈન કવિઓની ભાષાભક્તિના ઉદ્દગારો સમયસંકોચ તેમ સાધનોની અસુલભતાથી અહીં ઉતારેલા નથી. તેથી પ્રજા ક્ષમા કરશે, એવી આશા છે. તેઓની અવજ્ઞા કરવાનો યત્કિંચિત્ પણ હેતુ નથી. આ વિષય વિષે એક સ્વતંત્ર લેખ ઇશ્વરેચ્છાથી લખવામાં આવશે તો તેમાં અવશ્ય તેને યથાયોગ્ય અવકાશ મળશે જ.

માર્કંડેય પુરાણમાંની કથા, મહિમા જગદંબાય,
એકમને જે સાંભળે તેણે જન્મમર્ણું ભય જાય.
જેને પુરાણનો અધિકાર નહી, સ્રીશૂદ્રકેરે કામ,
ભાષાએ કરી બાંધીયું, અંબિકા કેરૂં આખ્યાન.
જેનું સ્તવન બ્રહ્માદિક ન જાણે, તો મનુષ્ય છિં કુણ માત્ર,
સ્તવન માટે વર્ણવું પદબંધ કરીને ગાત્ર.

(ભાલણ—ચંડી આખ્યાન, કડવું. ૧૯—૪—૬)

સમુદ્રમાહિ ચંચ ભરી છે, જાણું નહીં પ્રબંધ કે છંદજી,
વાંકો ચૂકો ગોધૂમનો રોટલો, ક્ષુધિતપણું તો જાયજી;
કથામૃતને પાવું પ્રીતે, અમૃત પીતાં કુણ ધરાયજી?
નાગરકાજે શ્રમ દુ વેળા કવિને કરમે લાગ્યોજી
ધ્રુવાખ્યાન અને નળાખ્યાન બે પુનરપિ કરી અનુરાગ્યોજી
ગાંધીને કહેવું મરી માટે, મૂર્ખ જાણે નહિ મરીની ખોટજી
ગુરૂકૃપાએ કવિતાસાગરમાં, આવે ગ્રંથરૂપી ભરતી ઓટજી.

(ભાલણ—નળાખ્યાન. કડવું ૨૭—૫—૮.)

ભોજરાયનિ ભવનિ મહાકવિ પ્રસિદ્ધ પંડિત બાણ.
કાદંબરી કથા કરી ઉત્તમ, પ્રીછિં જે અતિ જાણ,
અનેક ઉપમા, કઠિણ સંસ્કૃત ગદ્ય પદ્ય, કયંહી એક;
સાહિત્ય સકલ તણી ચાતુરી તેહમાંહા રચા વિવેક.
અતિ પંડિત જે હુઇ તે પ્રીછિં, તેહનું નહી ઉપાય;
મુગ્ધ રસિક સાંભળવા ઇછિં, પણ પ્રીછિ નવિ જાઇ.
તેહનિ પ્રીછવા કારણ કીધું ભાલણ ભાષાબંધ;
સકલ ઉપમા દહી ન જાઇ, કિંચિત કથાસંબંધ;

(રા. કેશવલાલ. હ. ધ્રુવની આવૃત્તિ—ભાલણકૃત કાદંબરી પૂર્વભાગ કડવું ૧ લું ૭—૧૪)

સર્વ ઉપમા કહી નવિ જાય, કિહિતાં ગ્રંથ ઘણું અતિ થાય.
તે માટે સંક્ષેપિ કરી **મુગ્ધબોધની** કાદંબરી.

કથામાત્ર લેઇ રસસાર કહિ ભાલણ બુદ્ધિમાનિ પ્રકાર.
ભાષાઇં કીધું આખ્યાન રસિક મુગ્ધ રીઝવવા ગાન.
વિપ્રલંભ શૃંગાર સંયોગ પ્રીતિ ઘણી ઉપાઇ ભોગ.

(કાદંબરી પૂર્વભાગ. કડવું ૨૫. પૃ. ૧૬૯.)

કવિતબંધ અહીં જોવો નહી, કૃષ્ણકથા સાંભળવી સહી;
જેને નામે પાતક બળે, તે કો પ્રેમે નવ સાંભળે ? ૧૪
બ્રહ્માદિક ન લહે ગુણપાર અહર્નિશ ધ્યાયે ત્રિપુરાર;
પ્રાકૃત પ્રીછવવાને કરી, ગુર્જર ભાષાએ વિસ્તરી. ૧૫
ખળ જોવાને જાયે દોષ, કવિ કહાવ્યા માટે મન રોષ
મર્મ મનકેરો જે લહે, સાધુ હોયે તે તો ગુણ ગ્રહે. ૧૬
દૂષણ દેવા જે મન કરો, તે મોહે આવી ઉચ્ચરો
કહે ભાલણ દેખાડીશ યુક્તિ, ઉત્તર દેવા છે મુજ શક્તિ.[૫૬] ૧૭

(ભાલણ-દશમસ્કંધ.)

વીરકથા એ જે નર સુણી ॥ શ્રવણ સુખ હોયે તેહ તણિ ॥
ભાવ ભવારથ રશ વારતા ॥ જાણી મરંમ ઇંદ્ર દેવતા ॥ ૫૫૧ ॥
જેહવી મીઠી પ્રાકૃતિ હોએ ॥ તે સમોવડી ન દિશિ કોએ.
ગાહા દૂહા ચોપઇ ગીત ॥ ઉષ્ણકાલિ જેમ વાહાલુ શીત ॥ ૫૫૨ ॥
કવિતા વ્યગતા શ્રોતા નાંમ ॥ જાંહાં જેહનિ તાહાં પ્રમાણ ॥
જો જીવ્હા વસિ સરસ્વતી ॥ તો અક્ષર આણિ જુગતિ ॥ ૫૫૩ ॥

(નરપતિકૃત પંચદંડ-સંવત્ ૧૫૪૪, સંવત્ ૧૬૬૫ ની પ્રતિ.)

ભાષાને શું વળગે ભૂર, જે રણમાં જિતે શૂર,
સંસ્કૃત બોલે તે શું થયું ? કાંઇ પ્રાકૃતમાંથી નાશી ગયું ?
બાવનનો સઘળો વિસ્તાર, અખા ત્રેપનમો જાણે પાર. ૨૪૬

---

૫૬ રા. બ. હરગોવિંદદાસની પ્રતિમાં ૩૬૬ મું છે પરંતુ મારી પાસેની જૂની પ્રતિમાં ૫૬ ૩૧૫ મું છે, તેનો પાઠ ઉપર ઉતારેલો છે.

સંસ્કૃત પાકૃત જે વડે ભણે, જેમ કાષ્ઠ વિષે રહ્યો ભાથાકણે,
તે છોડયા વાણો નાવે અર્થ, તેમ પ્રાકૃત વિના સંસ્કૃત તે વ્યર્થ
બધા દામ વ્યાપારી લખે, અખા **વ્યાજ નોહે છૂટયા પખે.** ૨૪૭
હરખે કરખે અનુભવ કશા, આકાશ ઉદરમાં વરતે દશ દિશા
જયારે જેનું રાજ જ જાણ, ત્યારે માનવી તેની આણ
જ્ઞાનગગનમાં નોહે દેશકાળ, એ તો અખા અણજાણ્યા બોલે આળ.૨૪૮
(અખાભક્ત–ભાષાચંગ. બૃ. કા. ભા. ૧.)

વિક્રમ કથા યદિ સાંભલિં, પાતગ દરિદ્ર પરેહુ પલિ;
રસ શૃંગાર, કરુણા, વીર, હાસ્યિ, રૌદ્ર ભયાનક હીર. ૧૦૫૧
પ્રાકૃત કથા ભાક્ષા પ્રસ્તાવ; ભલુ સુણતાં લહીયો ભાવ
અતિ આતુરતા હુઇ આનન્દ, કાવ્ય **રાજધર** કહિ પ્રબંધ. ૧૦૫૨
(પંચદંડ રાજધરકૃત સૈ. ૧૭૭૯–લિપિ સંવત્ ૧૭૮૧)

અષ્ટાદશ કીધાં છે પુરાણ, સમજે તે પામે નિવારણ— ૨૫
કર્મ ઉપાસન વિવિધ પ્રકાર, ઇતિહાસના કરી વિસ્તાર;
સમજાવવાના કીધા પ્રકાર, તોયે કો નવ લહે નિરધાર. ૨૬
તેથી **મંદ મતિને માટે,** સમજે તો કો આવે વાટે,
કરીએ પ્રાકૃતમાંય પ્રબંધ જેમ સમજી શકે મતિમંદ. ૨૭
ગ્રંથ મહદ્ છે પદ્મપુરાણ, તેમાં શિવગીતા નિરવાણ
શિવે કહ્યું રાઘવને જેહ, કહીએ **વિશદ અર્થ** કરી તેહ. ૨૮
છે તો અર્થ ઘણો ગંભીર, સમજી શકે કો વીરલા ધીર. ૨૯

× × × × × ×

ગુર્જર ભાષાએ કહે તેમ, અનુભવાનંદ લહે છે જેમ
નામ પ્રથમે જે નાથ ભવાન, તેજ અનુભવાનંદ નિદાન. ૮૬
(સંવત્ ૧૭૯૮ અનુભવાનન્દ શિવગીતા. પ્રા. ક. ત્રિ. વર્ષ ૯ અંક ૧)
કવિ પૂર્વે તો કોટિધા, પડયું જમતાં જે જૂઠ;
શામળ ભટે સંઘરી કર્યું, માન દેઇ રાખ્યું મૂઠ. ૨૦૧

વિચાર કર્યો નિજ મન વિષે, સંસ્કૃતનો છે સાર;
કરવો અર્થ પ્રાકૃત પડે, પ્રાકૃત પાખી ન પાર. ૨૦૨
સંસ્કૃત રુડી શાળ છે, ખાંડયા વિણુ ન ખવાય;
પ્રાકૃત તાંદુલ પાધરા, ઝટ ચવાય ગવાય. ૨૦૩
સંસ્કૃત મોહોર સોનાતણી, પંડિત વિણુ ન પરખાય;
પ્રાકૃત પૈસા તેહના, વારંવાર વપરાય. ૨૦૪
સારૂં સંસ્કૃત સર્વથી, જવરલા સમજે કોય;
એવો ગ્રંથ કઠિણ છે, અધિક રૂચિ હૈં હોય. ૨૦૫
જેનું મન જ્યાં માનશે, તે તો સાંભળે ત્યાંય;
એમાં વારતા એક છે, સંસ્કૃત પ્રાકૃત માંય. ૨૦૬
અમત કરે તે મૂરખો, અહંકાર કરે અજાણ;
મહિમા બાવન માત્રિકા, પ્રૌઢું પુણ્ય પુરાણુ. ૨૦૭
સંસ્કૃતમાં વાંચે સહુ, જુગતે રુડી જાગ;
પ્રાકૃત વિના જો પ્રીછવે, તો નિત પ્રણમું પાગ. ૨૦૮
નામાં લેખાં નાણાવટાં, ભણુતર ગણુતર ભાર;
પ્રાકૃત વિના પ્રીછે નહિ, પામે કયાંથી પાર ? ૨૦૯
પોતપોતાની બોલિયો, પોતપોતાનો અર્થ;
પરદેશીને પ્રિય નહિ, સ્વદેશમાં નહિ વ્યર્થ. ૨૧૦
વિષ્ણુ શિવ ને શક્તિનાં, નિર્મળ રુડાં નામ,
પ્રાકૃતમાં પ્રીછે સહુ, જો જે ઠામો ઠામ. ૨૧૧
રામકૃષ્ણુ ગોવિંદ ગુણુ, શિવ મહાદેવ કે શક્ત;
પુણ્ય નામ એ પ્રાકૃતે જાણે આખું જગત. ૨૧૨
કનૈયો રીઝે કિરતને, રુડા છત્રીસે રાગ;
જગદંબને ગરબા ગમે, પ્રાકૃત લાખિણો લાગ. ૨૧૩
સ્થૂળ સૂક્ષ્મ લઘુ દીર્ઘમાં, ભગણુ તગણુના ભેદ;
લેશ માત્ર લે'તો નથી, વાણી વ્યાકરણુ વેદ. ૨૧૪

તેત્રિશ કોટી દેવતા, સહસ્ત્ર અઠયાસી ઋખ;
સંસ્કૃત નામ શોધી જુવો, પ્રાકૃત સૌને મુખ. ૨૧૫
હાઠ કરશે તે હારશે, મમત કરે તે મૂઢ;
ઈશ્વરને મન એક છે, પુણ્યવંત પ્રાકૃત પ્રૌઢ. ૨૧૬

આટલાં લાંબાં અને અનેક અવતરણોથી ગુર્જર કવિઓની ભાષા-ભક્તિ લોકભાષામાં આખ્યાન બાંધવાના આગ્રહી અનુરાગ સંબંધમાં વસ્તુસ્થિતિ શી હતી તે સ્પષ્ટ થશે.

હવે પ્રેમાનંદમાં એ ભાષાભક્તિ કેમ અને કેવી જામી હતી, એ પ્રશ્ન વિચારવાનો છેઃ—

પરંતુ તેનો વિચાર કરતાં પ્રેમાનંદનો પુત્ર કવિ વલ્લભ ગુર્જરી ભાષાના અભિમાન વિષે પોતના પિતાના ભાષાસેવાના સ્વધર્મવિષે શું કહે તેના પુરાવા તપાસીએઃ—

વલ્લભ વલ્લભ ગાય ભાષાભાવ ભાવતો.

(દુઃશાસન–પ્રા. કા. ૪. પાનું ૨૧)

ભારતીએ ભક્ત પહેલો (પ્રેમાનન્દ) જાણીને લીધો જીવાડી,
આરતી અતિશે પૂરી, બની અનુરક્તને
ચંદ થઇ ગયો મંદ, ગ્રંથે રાખ્યો જીવતો તે
ભારતીના ભક્ત આગે કોણ લેખે શક્તને.
પ્રેમાનંદ પિતા મારા, ભારતીના પૂરા ભક્ત
સરસ્વતીસુત થયા પછે નવ પૂજ્યાં કોઇ

× × × ×

સ્વધર્મ એ (પ્રેમાનંદે) સાચો માન્યો, પરધર્મ પૂજ્યો નહી
ભારતી ભક્ત થતાં, મારવી ન માખને

(કુન્તીપ્રસન્નાખ્યાન પ્રા. કા–૨૭ પાનાં ૩–૪)

(સ્વધર્મ વિદ્યાના પઠનપાઠન અને ભાષાસેવા, બ્રાહ્મણને યોગ્ય પર-ધર્મ–ચંદ્રે યુદ્ધ કર્યું તો તે પર–ક્ષત્રિયને યોગ્ય લડાઇનો ધર્મ.)

પ્રેમને કે આનંદને, કે પરમાનંદને નમું,
નમું કવિભૂષણને, કે પ્રતાપવાનને

× × × ×

રત્નાગીરા ગુર્જરને............

(દુઃશાસન–પ્રા. કા–૪ પાનું ૧૦)

જન્મ જે ભૂમિની મધ્ય **ભારતી શી ભાષા** તેની
જો જુવે વખોડનાર દેહ એહ તેની છે.

....

જાત જાત તણા ગ્રંથ વાકય શબ્દ રચનાથી
સિદ્ધાંત સાંચો કરાવું, અવદશા એની છે !!

(યુધિષ્ઠિર વૃકોદરસંવાદાખ્યાન પ્રા. કા. ૨સ પાનું ૬)

ઉમર મૂકી અને તું ડુંગરને પૂજે કેમ?

....

નારી (ગુર્જરી) ભાષા છેજ એવી જાણું નવ તેં જરુર

× × × ×

ગુર્જર ગિરાની તુલ્ય ઉપમા ઉર્વીમાં નથી
સર્વ ગુણ સંપન્ન છે, ઉચ્ચાર રસાળ શો?

× × × ×

અનુભવે લાગ્યું ખરૂં ટજ્યો નાના બાળ શો

× × × ×

રે લાવ્ય, તું બતાવ્ય તું ગુર્જરી શા ગ્રંથ ગૂઢ
મતિમૂઢ વહી જાતું વૈરાગી અપૃપમાં.[૫૭]

(યુધિ. પ્રા. કા. ૨૮ પાનાં ૬–૧૩)

---

૫૭ આ કવિતો યુધિષ્ઠિરવૃકોદરસંવાદાખ્યનના (પ્રા. કા. ગ્રંથ ૨૮) પાનાં ૬ થી ૧૬ માંથી વાંચતા આ મુદ્દાનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ આવશે. ગુજરાતી ભાષાના રસાળ લક્ષણનાં કવિત માટે જુઓ આજ વિષયનું પાનું ૧૮ થી ૨૦.

પ્રેમાનંદની પૂર્ણ આસક્તિવાળી ભાષાભક્તિનાં બીજ તે પોતે તેમ જ તેનો પુત્ર વલ્લભ કહે છે તેમ, (જુઓ યુધિષ્ઠિર વૃકોદરસંવાદાખ્યાન કવિત ૧૦ થી ૧૭) શ્રી રામચરણ ગુરૂના પ્રતાપથી અંકુરિત થયાં એ ખરૂં, પરંતુ તે નવપલ્લવિત અને સુપુષ્પિત, સુંદર તરૂકુંજમાં પરિણામ પામ્યાં તે તો પ્રાકૃત ગુર્જર જનસમાજને મહાભારતાદિ આકર ગ્રંથોનાં પાવક ઉપદેશરત્નોનો પરિચય કરાવવાના તેના વિશિષ્ટ આશયના પ્રતાપ વડે જ. પુરાણીઓના કટ્ટા અને વિદ્વેષી વિરોધે તેના આ આશયને સતત ટકાવ્યો; એટલું જ નહીં પણ તેને સાભિમાન અનેક શાખાઓથી સુમંડિત કરાવ્યો; તેમ એ આશયને લોકોના અનહદ સત્કારે પરિપોષ્યો અને તેના શિષ્યમંડળે તેને પાંગરાવ્યો. કથા માટે શ્રીમદ્‌ભાગવત, મહાભારત, રામાયણ, પુરાણાદિના ધર્મ અને નીતિની છાપ પાડનારા પ્રસંગોની તેની પસંદગીથી, તેમ જ તેના રસમય, જીવન્ત વિસ્તરોથી પુરાણીઓને પુરાણ ભાખવાનો પોતાનો ધંધો જતો રહેવાનો ભય થયો હતો અને તેમણે પ્રેમાનંદ, રત્નેશ્વર, વીરજી, આદિનાં આખ્યાનોને પ્રાકૃત કોટિનાં જણાવી ઉતારી પાડવા માંડ્યાં હતાં, એ ચોક્કસ જ છે. રે, ભાલણના આખ્યાનકથનને, અખા ભક્તના પ્રાકૃત વેદાન્તબોધને તેમ જ પ્રેમાનન્દ શિષ્ય રત્નેશ્વરના સંસ્કૃત અનુ-

પ્રેમાનંદની આસક્તિ-પૂર્ણ ભાષાભક્તિ.

પ્રેમાનંદની અને તેના પુરોગામી તેમજ અનુયાયી કવિઓની સ્વાભાવિકી જ્વલંત દેશભક્તિના સબળ પુરાવા રૂપ ઉદ્ગારો વિષય અતિ લાંબો થવાથી આપવાનું માંડી વાળવું પડે છે. પરંતુ તે સંબંધી વસ્તુસ્થિતિ પણ ભાષાભક્તિની વસ્તુસ્થિતિ જેટલીજ ઉઘાડ અને સાધાર છે.

માત્ર પ્રેમાનંદના પુત્ર વલ્લભનું એકલું મિત્રધર્માખ્યાન (પ્રા. કા. ગ્રંથ માંના) જોતાં અને તેમાંના ઉદ્ગારોના કવિત ૪ થી ૮ જોવાથી આની ખાત્રી થશે? **जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी** એ ભાવનાના પૂજક આર્યાવર્તમાં દેશભક્તિ જ્વલંત ન હોય એ શું સંભવિત છે?

વાદોને[૫૮] અને **શામળના** પુરાણમહિમાને પણ તેમણે ટીકાબાણથી વિંધવા મથન કીધેલું છે,[૫૯] તો તેમની આજીવિકા છીનવનાર પ્રેમા-નંદને તેઓ જતો કરે ખરા ? ચતુર પ્રેમાનંદ, પુરાણીઓના આ સ્વાર્થી વિરોધનું કારણ સમજ્યો; અને પોતાના હૃદયમાં કાવ્યપ્રવૃત્તિના વિશિષ્ટ આશયનો ઉદય થતાં, તેની ભાષાભક્તિ વિશેષ સતેજ અને સંવૃદ્ધ થઇ. કુદરતી રીતે ધાર્મિક ભાવનાવાળા પણ સંસ્કૃત ભાષાથી અજાણ આર્ય પુરૂષો અને સ્ત્રીઓને પવિત્ર ધર્મગ્રંથો, પુરાણ, મહાભારતાદિનાં રહસ્યો જાણવાની અને પોતાનાં જીવનને તેના નીતિરસથી રસવાની ઉત્કટ અભિલાષા થાય જ. જો કે કાલબળે પુરાણીઓના હાથમાં આ ધંધાનો ઇજારો મૂકયો હતો ખરો; પરંતુ તેઓ પણ ઉદરંભરી અને અર્ધશિક્ષિત હોઇને, કથા કરતાં ફાવે તેમ ' અગડં બગડં ' હાંકયા જતા હતા. અને પામર શ્રદ્ધાળુ જનો આવા કથા-શ્રવણથી 'ન મામાથી કહેણા મામા સારા,' એ વૃત્તિથી જ પોતાને ધન્ય ધન્ય માનતા. છતાં તેઓ ધર્મરહસ્ય સમજી શકતા ન હતા, તેમ તેમની આંતર વૃત્તિ તો સંતોષાતી ન હતી. પ્રેમાનન્દે આ સ્થિતિ ચાણકય દૃષ્ટિથી જોઇ, એટલે તેણે પ્રાકૃત–લોકભાષામાં જ પુરાણાદિનાં રહસ્ય ઉતારવાનું કર્તવ્ય પૂર જોસથી ઉઠાવ્યું. અથવા ખરૂં કહીએ તો, પુરોગામી કવિઓના પ્રયાસોમાં જનસ્વભાવ સાંપ્રત લોક વ્યવહારના નિરૂપણનો જે આત્મા નહોતો તે આત્મા ઉતારવા તરવરતા સચેત પ્રયાસો આદર્યા. પોતાના અભિનિવેશ–*ruling passion*–નો હેતુ '**સરસ્વતીના લાડીલા**' થવાનો હતો અને તે પોતે જ આમ જણાવે છે:–

શારદા માતાને કરૂં પ્રણામ, કરો કૃપા મુને મહાધામ;
કામના માર્કંડેય કરવા પૂર્ણ, આઇ કરો વિઘ્ન મમ ચૂર્ણ.
નથી અર્થકાજે ઉદ્યોગ, કરવો પ્રાકૃત સંસ્કૃતનો સંજોગ.

---

૫૮ વિંટાયો વધુ આખે હતો, દર્ભાવતી દર્ભમાંય;
વિખેરી વૈરી **રત્ન** કર ગ્રહ્યું લાડી મેઘજ બાંહ્ય.
૫૬ ૨૦. પ્રા. કા. ૧૫. પાનું ૧૪.

૫૯ ઉપર આપેલાં અવતરણોથી આ કથન સાધાર જણાશે.

મોટું કામ લીધું મેં માથે, જાણી મૂઢ મતિ સાહો હાથે.
પૂર્ણ પ્રતિજ્ઞા માત કરાવે, આઈ તારો તો આ દ્વિજ કહાવે.
લોક લાડીલો કહેતા આવે, સરસ્વતી ઉપાસક કહાવે.
એવું વેણ કરાવો સત્ય, માણું અલ્પમતિ મહામત્ય.
(માર્કંડેય પુરાણ. કડવું ૧૬૫ મું, કડી ૨–૫ બૃ. કા. ભા. ૭)

છતાં તેને પોતાની કાવ્યશક્તિમાં અને વિશિષ્ટ આશયની ઉચ્ચતામાં એટલો તો ઉંડો વિશ્વાસ હતો કે, દશમસ્કંધમાં તેણે કેટલેક સ્થળે આ ગ્યોગ્ય જ કહ્યું છેઃ—

સકળશાસ્ત્ર નિગમનું તત્ત્વ, સર્વશિરોમણિ ભાગવત;
તે મધ્યે સાર છે દશમસ્કન્ધ, જોડું હું પ્રાકૃત પદબન્ધ,
કથા પ્રસંગ એકુ નવ પડે, ચાલ્યો જાઉં સુધે શેરડે;
આ પાસા વ્યાસ વાંચે સંસ્કૃત, આ પાસા મારૂં પ્રાકૃત.
....
નથી વાદ કીધો પ્રકાશ, આણવા શ્રોતાને વિશ્વાસ;
મૂળ અર્થ છે પ્રાકૃત નામ, શ્રોતાને વલ્લભ ગુણગ્રામ.
મૂકો હરિજન ઘરનાં કામ, જેમતેમ સમરો સીતારામ.

તેમ માર્કંડેય પુરાણમાં પણ, મૂળ ગિર્વાણ ભાષાને અનુસરતી પોતાની કૃતિની ખુબી વિષે સૂચન અનેક સ્થળે કર્યું છે. પોતાનો આશય સ્પષ્ટ કરતાં તે કહે છે કેઃ—

"આ પાસા વ્યાસ વાંચે સંસ્કૃત, આ પાસા મારૂં પ્રાકૃત;
કવિઓ કહેશે આ શો ગર્વ? નથી ગર્વ સાંભળજો સર્વ.
થયા પુરાણી મોંઘા દાટ, તેથી થયો ઘણો ઉચાટ;
હવે કોણ દેખાડે વસમી વાટ, થયા અન્ધ સ્વર્ગનર્કના ઘાટ.
ત્યારે કર્યું પ્રાકૃત વિમાન, જાણવા ન જોઈએ મહાન્;
બમણું શ્રોતાથી વક્તાને પુણ્ય, એવું શાસ્ત્રમાં કહ્યું મહામુન્ય.
વળી કરવા શ્રમ પુરાણીનો થોડો, મેંય યથામતિ કથાભાગ જોડ્યો.
(માર્કંડેય–કડવું–૩૨–કડી–૧૧૨–૧૧૬)

તેના આશયને ઉતારી પાડવા પુરાણીઓએ પ્રાકૃતમાં કરાયલી કથા પુણ્યકારી નથી, એવો મત ઉઠાવતાં પ્રેમાનંદ તેનો ઉત્તર આપે છે કેઃ—

અણસમજ્યું સંસ્કૃત વાંચે રે, વળગે પ્રાયશ્ચિત્ત પાંચે રે,
ન ઘટે પ્રાકૃતે કાંઇ રે, માલ જો હોય વાંચ્યા મહીં રે.
શુણી શ્રોતાજન હરખાય રે, નવ આંખે ધુળ નંખાય રે.

....

—સમજે સજ્જન મર્મ આવા રે, કરે પુરાણી તો દાવા રે,
પ્રાકૃત સુણ્યે ન મળે ખાવા રે, જમના જાવું ન પડે નહાવા રે.

(માર્કંડેય. કડવું ૬૯ કડી ૯૨–૯૭.)

આમ પુરાણીઓના દાવા તોડી, પ્રાકૃત કથાગાનની ઉત્સુકતા વિષે તે કહે છેઃ—

નિત્યની ભાષા શું ભ્રષ્ટ થયલી નથી બોલતા આપ રે !

....

તૃપ્ત હોય તેને તૃપ્ત કર્યેથી, કહો કાંઇ ફલ થાય રે.
સ્વભાષા અપૂર્ણ રાખી, ધાયા તેને કોણ ધાય રે.

....

જેટલો શ્રમ પ્રાકૃતમાંહે તેટલો સંસ્કૃતમાં નવ લહીએ રે
શબ્દોનો સાગર જેમાં ભરિયો દરિયામાંહે કોણ દુઃખી રે,
અલ્પ શબ્દના સરોવરમાં ઝીલવું, કહો તેણે કોણ સુખી રે.

(શામળશાહનો મોટો વિવાહ. કડવું ૪૫–કડી ૨૭–૩૧)

આથી પણ વિશેષ સ્પષ્ટ રીતે પોતાનો આશય સમજાવવા તે કહે છે કેઃ-

જેવી ભાષા પ્રાકૃત મારી, તેવી યોગની યુક્તિ સમારી;
ગીર્વાણ ભાષા મહાભારી, અતિ સરસ અને વળી સારી. ૩
નવધા ભક્તિ મહામોટી, પણ નાસ્તિકને મન ખોટી;
તેવા સંસ્કૃત–નાસ્તિક સર્વ, કેવા તેને ભાષાગર્વ ! ૪
મહામાયાને વહેતી મૂકી, ધારી સારી, સુખ ન દેતી;
કરી ભાષામાર્ગ અનેક, ભૂલ્યા વેખરી કેરો વિવેક. ૫

તેહ વિવેક લાવવા માટે, ગિરવાણુ ગિરાને ઘાટે;
મૂઢ મારા જેવા ઉતારૂ, થયા તેણે આવું વિચાર્યું. ૬
સારી ગિરાનો સ્વાદ લેવા, અજાણને કેવી તે કહેવા;
કિંચિત માર્ગના દર્શક થાવું, યોગ વેદાંત યુક્તિએ ગાવું. ૭
હોય આકાશમાં સૂર્ય જેહ, કંઇ વિધિયે લવાય તેહ ?
તોય બાળકને ભરી પાણી, પિતામાતા આપે આણી. ૮
તેટલું જ લવાય ગિરાથી, કંઇક લવાય ચીરાથી;
તે જોઇ શું થવું નિરાશ ? વધારવી વડપપણ આશ.
(માર્કંડેય-કડવું ૩૯ મું.)

આવા વિશિષ્ટ આશયથી પ્રેરાયલો પ્રેમાનંદ જણાવે છે કે

પ્રેમ હું જે **નેમધર** વ્હેમને વિદારી નાંખું
ગુર્જર ગિરાને કાજે, કર મેં આ આપીયો.

(નેમધર-ભાષા વૃદ્ધિની પ્રતિજ્ઞા કરનારો હું તેણે આ હાથ માતૃભાષાને જ સમર્પણ કીધો છે.)

"ગુર્જર ગિરાના રત્ન" પ્રેમાનન્દે આમ સ્વભાષાના વિકાસ અર્થે કર સમર્પણ કરીને નહીં અટકતાં, તે સર્વાંગ સુંદર થાય તે પર્યંત પાઘડી નહીં પહેરવાની ભીષ્મ બાધા લીધી,[૬૦] શિષ્યો તે કાર્યમાં પ્રવૃત્ત કર્યા અને ભાષાવૃદ્ધિ અર્થે પોતે કટિ કસી, એક એકને ટક્કર મારે એવાં અનેક લોકરંજક કાવ્યો બાંધ્યાં અને નાટકો રચ્યાં અને તે રચી વિમાનો પણ સ્વર્ગનર્કના દાખવવા પૂરાં પાડ્યાં. તેમાં ગુર્જરી ગિરા પ્રતિનો તેનો અનુરાગ અતિ દૃઢપણે જામ્યો છે. અને તેથી જ તેનું હૃદય યથાર્થ રીતે નીચેના ઉદ્‌ગાર ગુંજે, એ શું અશક્ય અને અસંગત છે ?

સાંગોપાંગ સુરંગ અંગ અતિશે, ધારો ગિરા ગુર્જરી,
પાદે પાદ રસાલ ભૂષણવતી, થાઓ સખી ઉપરી;
જે ગિર્વાણ ગિરા ગણાય ગણતાં, તે સ્થાન એ લ્યો વરી,
થાયે શ્રેષ્ઠ સહુ સખીજન થકી એ આશ પૂરો હરી.
(સત્યભામા રોષ દર્શિતાખ્યાનનું ભરતવાક્ય.)

---

૬૦ જુઓ વલ્લભ યક્ષપ્રશ્નોત્તરનાં કવિત્ત-૫૨૧-૨ પ્રા. કા. ગ્રંથ ૨૧.

તેનું ગુંજન આટલી આશથી અટકતું નથી, પણ ગુર્જરી અન્ય ભાષાઓથી શ્રેષ્ઠ થાય, અખિલ આર્યાવર્ત ઉપર ફેલાય, એવી અભિલાષા પ્રકટાવે છેઃ--

ભાષા ગુર્જરી આર્યાવર્ત અખિલે, ફેલાય ફાલી ઘણી,
સર્વે દેશ વિદેશ ગુર્જર ગિરા, સોહાય સોહામણી;
વાણી સંસ્કૃત મૃત્યુપ્રાય થઇ છે, આ થાય શિરોમણિ,
અર્પો તો પ્રભુ એ જ અર્પણ કરો, આ આશ પ્રેમી તણી.

(પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાનનું ભરતવાક્ય.)

પુરાણીઓ સાથે તામસિક કલહ.

આ પ્રકારનો, પુરાણાદિના આધારે રસીલાં આખ્યાનો બાંધવાનો તેનો આશય કલ્યાણકારી હતો, છતાં ઉપર જણાવ્યું તેમ પુરાણીઓ રૂપી તામસિક સત્વોએ તેના આ ભાષાસત્રની પૂર્ણાહુતિમાં અનેક બાધાઓ નાંખી અને તેને તથા તેના શિષ્યોને નવનેજા પહોંચાડી હતી, પરંતુ પ્રેમાનંદ અને તેના શિષ્યો તેમનાથી એમ ગાંજ્યા જાય એવા ન હતા, એટલે તેઓ અંતે ફાવ્યા અને પુરાણીઓ ભોંઠા પડ્યા. પુરાણીઓ સાથેના તેમના કલહને vested interests–સ્થાપિત લાભો ધરાવનારા વર્ગ વિરુદ્ધ હક્કદાર સમર્થ વ્યક્તિના કલહનું નામ યોગ્ય રીતે આપી શકાય એમ છે. આવો કલહ કાંઇ પ્રેમાનંદની કાવ્યપ્રવૃત્તિએ જ પ્રથમ જગાવ્યો ન હતો, પરંતુ તેની પૂર્વના કવિઓની પ્રવૃત્તિ તેનું નિમિત્ત કારણ હતી અને વર્ષો પર્યંત પરંપરાથી તે ચાલતો આવેલો હતો. પ્રાચીન કવિઓના ભાષાભક્તિના ઉદ્ગારો (જે ઉપર ટાંકેલા છે) આની સબળ સાક્ષી પૂરે છે જ. તેથી કહેવામાં આવે છે તેમ "પ્રેમાનંદે રચેલાં આખ્યાનોથી કથા કહેવા માંડી ત્યાંથી જ આ વિરોધનું મૂળ રોપાયું"[૬૧] એ યથાર્થ નથી જ. અલબત્ત પ્રેમાનંદની રસમય બાનીએ પુરાણીઓનાં માન ઘટાડવા માંડ્યાં અને તેમની વૃત્તિ કપાઇ, એટલે તેઓએ છેક જીવ ઉપર આવી અનેક બાધાઓ નાંખી અને પ્રેમાનંદે તેમજ તેના શિષ્યોએ એ "નિંદક જનોનું, શિરે અતિશય

૬૧ પ્રેમાનંદનો નિબંધ–સા. શ્રી. કેશવલાલભાઇનો, પાનું ૧૬.

વૃદ્ધિંગત થયલું દેવું આપવા"[૬૨] તેમની સખ્ત ઝાટકણી કાઢી. માર્કંડેય પુરાણુ-માંના તેના ઉલ્લેખોથી પણ પુરાણીઓના કલહ સંબંધમાં આજ વસ્તુસ્થિતિ હોવાનું સમજાય છે. શરૂઆતમાં પ્રેમાનંદે પુરાણીઓના માર્મિક પ્રહારોને લેખવ્યા નહતા, છતાંયે સંવત્ ૧૭૨૯ માં તે ઋષ્યશૃંગાખ્યાનમાં[૬૩] ટકોર કરી તેમનો ઉપહાસ કરવા ચૂક્યો નહતો; તેમ તેના શિષ્ય હરિદાસે 'ભારત-સાર'માં (સં. ૧૭૩૭) તેમને "ઢોંગી" અને "મૂર્ખા" ની શાલ મામરી ઓઢાડી[૬૪] હતી. પરંતુ પુરાણીઓનું નિંદાકાર્ય અતિ તીવ્ર અને અસહ્ય થતાં, પ્રેમાનંદનો પીત્તો અતિશય ઉછળ્યો અને ગુરૂની આજ્ઞા 'નિંદ-કજન' ન થવાની હોવા છતાં, તેણે ચક્રવૃદ્ધિ વ્યાજ સાથે વિવિધ રીતિએ પચ્ચીશી ઉડાવી.[૬૫] તેમ કરવાનો પોતાનો હેતુ પ્રેમાનંદે સ્પષ્ટ કીધો છે, એ નીચેના ઉતારાઓથી સમજાશે:—

---

૬૨ જુઓ માર્કંડેય પુરાણની ઇતિશ્રી. પ્રા. કા. ૨૦. પાનું ૧૧૮૪.

૬૩ " બન્યા પુરાણી ખુલખુલા, સુસ્વરે ભાખે જ્ઞાન,
ઉપપુરાણ પુરાણનું, મેળવે બહુ માન. "
કડવું ૧૨. કડી ૨૨ પ્રા. કા. ત્રિ. વર્ષ ૩.

૬૪ કહે સુણે ભારત પૂરુંજી તેનું આવરદા થાય અધૂરૂંજી
એતો મૂર્ખ કેરી વાતોજી, જાણો અજ્ઞાન કેરી રાતોજી
નવ જાણે પુરાણી બાવાજી (તેથી) એવા ઢોંગ મચાવ્યાજી
(કડવું ૨૦—૩—૪. પા. કા. ૯ પાનું ૯૮)

૬૫ માર્કંડેય પુરાણમાં પુરાણીઓની નિંદાના તેમજ પુરાણીઓના સ્વરૂપ પ્રકાશનના અનેક ઉદ્દગારો અનેક સ્થળે અંકિત છે; સ્થળ-સંકોચથી તે ન આપતાં માત્ર તેમાંના ઘણાક મુખ્ય ઉદ્દગારોનું સૂચન જ અહીં આપેલું છે:—કડવું ૧ કડી ૫, ૧૦, ૧૬, ક. ૧૩–૪૮, ૪૯; કડવું ૩૦–૩૯, ૫૫; કડવું ૩૨–૧૧૨, ૧૧૫; ક. ૩૩–૪૧, ૪૩; ક. ૩૩-૨૪, ૨૭; કડવું ૩૭–૧૩૪, ૧૩૭; ક. ૩૯–૧૭૪, ૧૭૬; ક. ૪૦–૩૧, ૩૩; ક. ૪૨–૮૦, ૮૪; ક. ૭૪–૪૬, ૪૯; ક. ૮૮–૩૫, ૩૭; ક. ૧૦૩–૬૭, ૭૧; ક. ૧૧૦–૬૩, ૬૬; ક. ૧૧૭–૩૭, ૪૦, ૪૩, ૪૬; ક. ૧૩૭–

નથી કવિ રવિશા નિંધા, કદીએ, આશું ટીખળ તૂત ?
જૂઠા બોલા જોઇ પુરાણી કે વેદાંતી શાસ્ત્રી અજાણુ;
સ્વભાષાવર્ધક નિંદકનો કાઢયો છે મેં કચ્ચરઘાણુ.
શિખ્યા થોડું કરી કેહ મોટું, એવાનાં મેં કાપ્યાં નાક;
નાસ્તિક જનનું નામ ન રાખ્યું, વજાડી નિગમધર્મની હાક.
(ક. ૩૫. ૨૪–૨૬)

વળી પુરાણીઓ સાથે પૂર્ણ તામસ ભર્યા કલહ આખરે શમતાં તે કહે છે કેઃ—

પુરાણી પશ્ચાત્તાપ કરતા, દ્વિજ (પ્રેમાનંદ) પામતો આનંદ,
હવાં ભય એ પરવારીયા, આપણુ એક છે સ્વચ્છંદ.
નિંદકજન કદી નવ થાવું, એમ ગુરૂએ કર્યો ઉપદેશ;
કિંતુ મૂઢમતિને હૃદય કયમ તે, સ્થિર થઇ રહે લવલેશ.
કારસું કાંઈ કર્યા પૂઠે, પશ્ચાત્તાપ કરવો પૂર,
શાસ્ત્રે કરી નિવૃત્તિ એથી, વધા વચન વ્યાસ મધુર.

૬૫, ૬૮; ક. ૧૪૨–૩૬, ૧૦૩; ક. ૧૪૩–૭૪, ૭૭; ક. ૧૪૪–૩૭, ૪૦; ક. ૧૪૬–૧૨, ૧૫; ક. ૧૬૫–૪૪, ૪૬; ક. ૧૬૬–૭૮; ક. ૧૬૭–૫૮, ૬૦; ક. ૧૬૮–૧૯, ૨૦; ક. ૧૭૧–૩૯; ક. ૧૭૪–૫૫, ૫૭; ક. ૧૮૦–૬૨, ૬૫; ક. ૧૮૨–૩૬, ૩૯; ક. ૧૮૪–૩૫; ક. ૧૮૫–૮૩; ક. ૧૮૬–૭૬, ૮૦; ક. ૧૮૭–૩૮, ૪૪; ક. ૧૯૨–૮૪, ૮૬; ક. ૧૯૩–૨૬, ૩૦; ક. ૧૯૬–૫૪; ક. ૨૦૪–૫૬, ૫૮; ક. ૨૦૫–૪૬, ૪૮; ક. ૨૦૬–૪૮, ૫૦; ક. ૨૦૭–૬૨, ૬૬.

આ સર્વ આંકડા કેટલાક વાચકોને નિરર્થક લાગશે. પરંતુ જો પુરાણીઓની, જનસમાજમાં તેમણે ફેલાવેલી મોહની, અને તેમના મોહને તોડવામાં પ્રાચીન કવિઓને પડેલા શ્રમની તથા તે વેળાના સંસારની, તથા ધાર્મિક માન્યતાઓની પણ હકીગત તારવવાનો પ્રયાસ કોઇ કરશે તો તે આ વિષય ઉપર ઘણું જ અજવાળું પાડી શકશે. અને તેટલા માટે માર્ગદર્શનના હેતુથી જ આ આંકડા ટાંકેલા છે.

વસિષ્ઠ જેવા મહામુનિએ કર્યો સમય પરત્વે ક્રોધ;
દ્વિજ મૂઢમતિએ તે જ ગ્રહ્યો ઝટ, અશુભ એક જ બોધ.
જ્ઞાત હશે તે જાણશે, અજ્ઞાનને શું કહેવું;
કિંતુ અતિશય વૃદ્ધિંગત થયું હતું નિંદક જનનું દેવું.
તે આ ભવે નવ આપીએ તો પડે પરભવે આપવું જાણ;
ઝાડમાંહે ઝાડ ઉગી, વાળી લે માગતું નિર્વાણ.
ગુરુ કૃપાએ તે આપી દીધું, વળી થાય અન્ય માગણ કોઇ;
ત્યારે ધર્મ ધોઇશું, સહુ જોઇશું, કેહ કોઇશું દ્વિજ સોઇ.

....

વનમાર્જારીને ખીજવી મધ્ય મૂક્યો પુરોડાશ પાવન,
પછે ચક્ષ મીંચી રહેવું બેશી, કયમ પ્રાપ્તિ થાય પૂજન.
રે મૂર્ખજન કરતા શોચ એવો, નવ રહે ઉદય અસ્ત સદાય;
કોઇ મહાવ્યાઘ્ર આવી માર્જારી હણશે,વા પુરોડાશને દૂષી શાય.

(કડવું ૩૧૬–૬૩–૭૫)

પ્રેમાનંદસૂર્યનું શિષ્યરૂપી ગ્રહમંડળ

આવા વિશિષ્ટ લોકોન્નતિકારક આશય અને પ્રશસ્ત ભાષાભક્તિથી પ્રેરાઇ, પ્રેમાનંદે ૬૦ વર્ષનું સતત કાવ્ય પ્રવૃત્તિમય જીવન નિર્ગમન કર્યું હોવાનું ચોક્કસ સમજાય છે અલબત્ત આ કાર્યમાં તેના ઓજસ્વી શિષ્યમંડળે પણ પોતાનો માનપ્રદ અને અમૂલ્ય હિસ્સો આપ્યો છે, એ વિસરવા જેવું નથી. વાર્તાકાર **વીરજી**, સરલ આખ્યાનકાર **હરિદાસ**, પ્રાસાદિક કવિ દ્વારકાંદાસ, ફક્કડ વલ્લભ, રત્નકવિ રત્નેશ્વર, અને 'સાદો' સુંદર એ છ [૬૬]શિષ્યોરૂપી ગ્રહમંડળે પ્રેમાનંદ સૂર્યની તેજસ્વિતા બઢાવી

---

૬૬ સા. શ્રી કેશવલાલભાઇએ (પ્રેમાનંદના નિબંધમાં) પ્રેમાનંદનાં શિષ્ય શિષ્યાઓ **પર** અને સા. શ્રી. ગોવર્ધનરામે (કલાસીકલ પોયેટ્સ ઓફ ગુજરાતમાં) **૩૭** હોવાનું અને રા. બ. **હરગોવિંદદાસે ૧૦૦** હોવાનું કહ્યું છે. (દ્રૌપદી હરણ પ્રા. કા. ૧ પાનું ૨૦) આના ટેકામાં **વલ્લભના** કોઈ નામ વિનાના અપ્રકટ ગ્રંથનો નીચેનો અશુદ્ધ સવૈયો લોકસમક્ષ ધર-

અને પુરાણીઓના તમોગુણપ્રધાન કલહ રૂપી આવરણને વિદારવામાં સહાયતા કરી, એટલું જ નહીં પણ ગુર્જરી ભાષાનો સાંગોપાંગ વિકાસ થતાં પર્યંત પાઘડી નહીં પહેરવાની, "વ્રતધારી" ગુરુ પ્રેમાનંદે ભાષાસેવાના "સાચા માનેલા સ્વધર્મના પરિપાલન" અર્થે લીધેલી ભીષ્મ બાધા મૂકાતી.[૬૭] વીરજીએ

વામાં આવે છે.

છે નવદાસ અને ભાઈ ચાર જ, રત્ન ભલાં દૂય શિષ્ય કહાવે,
છે ભવ રાશ અને બધ બાર જ રત્ન મળ્યાં ક્ય વિષ્ય વહાવે;
છે વીર પંચમ, જી ગણીએ ત્રણ, નંદ અપુરણ નામ સુહાવે,
છે વીર વલ્લભ શૌ ભણીએ ગણ, એક જ પ્રેમનું નામ સુહાવે.

(પ્રા. કા. ૯—વિવેચન પાનું ૨—૩)

આ ગણત્રી ૩૯ ની છે, તેમાં બાર તો સ્ત્રી—શિષ્યાઓ હોવાનો ઉલ્લેખ છે. આવી સંખ્યા ગમે તેટલી હો, પરંતુ છ શિષ્યો સિવાયનાં બીજાં શિષ્યશિષ્યાઓનાં નામ અને ગ્રંથોનો કંઇ પણ નિર્દેશ વર્ષો થયાં સાંપડતો નથી, અને રા. બ. હરગોવિંદદાસભાઈ તથા પ્રા. કા. ના, કાલભક્ષ થતાં વંચેલા, કાર્યવાહકો મન ઉપર લેશે નહીં, તો તે ભવિષ્યમાં સાંપડે, એ વાઘના કુલ્લાનું મધ મેળવવા જેવું સંભવિત લાગતું નથી જ.

"આર્યજ્ઞાનવર્ધક" વર્ષ ૧૮૮૮ ના એક અંકમાં પ્રેમાનંદના પુત્ર વલ્લભ ઉપરાંત વલ્લભ નામનો એક શિષ્ય હતો, અને વીરેશ્વર જાની કરીને સુરતનો એક કવિ તેનો શિષ્ય હતો અને તે મરાઠી કવિતા જેવી કવિતા કરતો હતો, એમ જણાવાયલું છે.

૬૭ પ્રેમાનંદની આવી બાધામાં અશ્રદ્ધા ધરાવનારાઓ પ્રેમાનંદનું નીચેનું વચન વિચારશે, તો બસ છેઃ—

........................ભાવે ભજું સીતાનો સ્વામી;
પ્રેમાનંદપ્રભુ વ્રતધારી, રાજીવલોચન મનસા ધારી.
પિતૃવચન પાળ્યું જેમ, પળાવો દ્વિજને પ્રભુ તેમ;
....
કર્યાં તેનાં કારણ તે અનેક, ધર એવો વિપ્ર કાજે વિવેક.

(મા. પુ. કડવું કડી)

સંસ્કૃત—ફારસી—ઉર્દુ—વાર્તાઓનો, **હરિદાસે** મહાભારતાદિના પલટાઓનો, **વલ્લભે** નવે રસના આખ્યાનોથી હિંદીની ઝાંકડી છટાનો, રત્નેશ્વરે સંસ્કૃત મહાકાવ્યોની ગંભીર શૈલીનો અને કહેવાય છે તેમ "મરાઠી ધાટીની કવિતાનો" (?) અને સુંદરે પૌરાણિક સાદી કથનીનો પરિચય ગુર્જર જનસમાજને રસભર કરાવ્યો.

આ સ્વભાષાવૃદ્ધિના સત્રમાં **ઋત્વિજના સ્થાને** વિરાજતા **પ્રેમાનંદનો** હિસ્સો સર્વોપરિ હતો. રસભર અને કલાદર્શી આખ્યાનો ત્વરાથી બાંધવાની પરિપાટી તેને હસ્તગત હતી, એમ તેના આઠ દિવસમાં રચેલા ચાતુર્યયુક્ત **દ્રૌપદીહરણથી,** માંદા માંદા પણ એક દિવસમાં રચેલા અને અઢી ઘડીમાં વંચાય એવા **લક્ષ્મણાહરણથી,** તેમ જ બે દિવસમાં રચેલા **શામળશાહના** મોટા વિવાહથી નિધડક કહી શકાય છે. આવી તેની કાવ્યપ્રવૃત્તિ અતિ ત્વરાવાળી, સરળ અને પ્રતિભાવાળી હતી. તેનાં આખ્યાનોમાં કેટલે અંશે તેના પુરોગામી કવિઓનાં આખ્યાનો તેને સહાયક થયાં હશે, એ જો કે અચૂક ખાત્રીથી કહી શકાતું નથી; પરંતુ **ભાલણ, ભાલણ—સુત ઉદ્ધવ, નાકર, વિષ્ણુદાસ, વિશ્વનાથ જાની, વજીઓ,** આદિ પ્રેમાનંદના પુરોગામી કવિઓનાં ઉપલબ્ધ અપ્રકટ તેમ જ પ્રકટ આખ્યાનો જોતાં અને પ્રેમાનંદે પણ રચેલાં એ જ આખ્યાનોની પ્રતિઓ અવલોકતાં એવું સબળ અનુમાન નીકળી શકે એમ છે કે, પ્રેમાનંદે પોતાના પુરોગામી કવિઓનાં આખ્યાનો જોયલાં તો ખરાં

પ્રેમાનંદ અને તેના પુરોગામી કવિઓ.

આ ઉપરાંત **વલ્લભનું** પણ આ કવિત વિચારવા જેવું છેઃ—

"માગ માગ મારા સુત મુખ માગ્યું આપું તને
કવીશ્વરે એવી ઘડી એક વાર આણીતી;
દ્વિજે અગ્નિ કાષ્ઠ માગ્યાં મૃગ લઈ ગયો જેહ
પાઘ પેરાવી કવિએ કવિતા વખાણીતી,
યક્ષે કહ્યું એ તો મેં જ પરીક્ષા જોવાને હર્યાં
પિતાએ કર્યું'તું એમ સુતરીત જાણીતી;
આપ્યાં કાષ્ઠ તર્ત આપી, આનંદ થયો અપાર
વીરજીએ પાઘ આપી, પ્રેમથી પ્રમાણીતી—૫૨૧ (યક્ષ પ્રશ્નોત્તર)

જ.[૬૮] અને તેમાંના પ્રસંગોને, એ આખ્યાનોના મૂળ સંસ્કૃત ગ્રંથમાં નથી, એવા પણ ખુદ્દ તે કવિઓએ દાખલ કરેલા નૂતન પ્રસંગોને, એક કે બીજી રીતે મૂળને ક્રમે કે ક્રમના ફેરફારે, વસ્તુભેદ, જનરૂચિ, પાત્રવિવેક તેમ જ રસ-જમાવટની ચાતુરી ઉપર લક્ષ રાખી, વિશેષ વિસ્તારથી ખીલવેલા હશે!

શામળના શિવપુરાણાદિનાં મૂળ પણ પ્રાચીન આખ્યાનો ને વાર્તાઓમાંથી સાંપડે છે. પ્રખ્યાત નાટકકાર **શેકસપીઅર** માટે પણ આમ કહેવાય છે. અલબત્ત આથી કાંઈ મહાકવિ પ્રેમાનંદની પ્રશસ્ત કાવ્યશક્તિ અને લોકરૂચિને પોષે એવાં, તેમ ક્વચિત્ ઉત્કૃષ્ટ રસથી જમાવેલાં, ઉત્તમ આખ્યાનો રચવાની સરલતા અને પ્રતિભાની પ્રખરતા તેમ જ કલાને ઉતારી પાડવાનો હેતુ નથી જ. ઉપર સૂચવેલી ખીલવણીમાં નિઃસંશય પ્રેમાનંદનું જ્ઞાન, બુદ્ધિ, કલાભિજ્ઞતા, રસસંવેદન, ચાતુર્ય, અને અવલોકનની તેજસ્વિતા સવિશેષ આકર્ષક છે અને એ જ ગુણો તેને નિઃસંશય ગુર્જર કવિઓમાં અગ્ર પદે શોભાવે છે.[૬૯]

શામળ-પ્રેમાનંદ ઝઘડો? અસંભવ.

કેટલાક જનો પ્રેમાનંદનાં કાવ્યોની ઓજસ્વિતામાં **શામળ** સાથે તેને અને તેના શિષ્યોને ચાલેલો ઝઘડો કારણભૂત હોવાનું કહે છે.[૭૦] પરંતુ પ્રેમાનંદનો **શામળ** સાથેનો ઝઘડો તો સાવ નિરાધાર જણાય છે. કારણ **શામળ** સંવત્ ૧૮૨૧ માં બો જીવતો હોવાનું અને તે જ સમયે રસભર સુડા બોહોતેરી સંપૂર્ણ કર્યાનું પ્રમાણ મોજુદ છે. તેમ

---

૬૮ ભાલણ, માધવ, દેવસુરી વળી કણબી તળજો એક,
એમણે દેવી માહાત્મ્ય પ્રાકૃત કર્યાં, **ધરી અર્થનો ખરો વિવેક.**
(દેવીચરિત્ર કડવું ૨ ધ્રુ-૨૩)

૬૯ આ મુદ્દો કાવ્યદોહનના આઠમા ભાગમાં આ લેખકે સવિસ્તાર ચર્ચેલો છે, એટલે તેની પુનરુક્તિ આ સંક્ષિપ્ત લેખમાં કરવી ઉચિત નથી. ઉપરાંત ૧૯૦૮ ના "સમાલોચક"નું "સુદામાચરિત"નું વિવેચન પણ આ મુદ્દા ઉપર વિશેષ પ્રકાશ પાડે એમ છે.

૭૦ પ્રથમ દ્રૌપદી હરણમાં રા. બ. હરગોવિંદદાસે આ મુદ્દો ઉભો કીધો અને સા. કેશવલાલભાઈએ 'પ્રેમાનંદ'માં તેને મઠારી મઠારી બહલાવ્યો. એટલે બીજાઓએ એ જ 'તુનતુની' બજાવી. ત્યારે રા. ભાનુસુખરામે "પ્રેમાનંદની

તેમ તેની કાવ્યપ્રવૃત્તિ ૧૭૭૪ થી કંઈક વહેલી શરૂ થયાનું આંતર પ્રમાણોથી ચોક્કસ જણાયલું છે. વળી **શામળ**ની કાવ્યો અને વાર્તાઓની સ્પર્ધામાં રચાયલાં કહેવાતાં પ્રેમાનંદ અને તેના શિષ્યોનાં આખ્યાન વાર્તાઓની રચનસંવતની અસંગતિ, તેમ જ તેનાં વસ્તુનાં સામ્યાદિ સ્પર્ધાના અંશોનો અભાવ પણ આ મુદ્દાને ખોટો ઠરાવે છે જ.[71] દાખલા તરીકે **વીરજી**ના સુરેખાહરણનો રચનસંવત્ ૧૭૨૦ છે અને કામાવતીનો સં. ૧૭૨૫ છે, ત્યારે તેની સ્પર્ધામાં રચાયલી કહેવાતી **શામળ**ની પદ્માવતીનો રચનસંવત્ ૧૭૭૪ છે. **શામળ**ની વિનેચટની વાર્તાની નાયિકા વિદ્યાવિલાસીને ઝાંખી પાડવા **અષ્ટાવક્ર** આખ્યાનમાં વિદ્યાવિનોદીનું ચિત્ર પ્રેમાનંદે ચિતર્યાનું કહેવાય છે, પણ **અષ્ટાવક્રા**ખ્યાન સંવત્ ૧૭૬૬ (કદાચ ૧૭૨૬)માં રચાયું છે, જ્યારે 'વિનેચટ'ની વાર્તા તે પછી જ રચાઈ છે. વળી **શામળ**ની "ઉદ્યમકર્મ"ની વાર્તાની

પ્રસાદી"માં ચાર ચંદા આગળ વધી વિના તપાસે એમ ચીતરી કાઢ્યું છે કે, "કુંવરબાઈનું મામેરૂં, હુંડી, **શામળ**શાહનો વિવાહ, શ્રાદ્ધ અને હારમાળા જેવાં પુસ્તકો તેણે (પ્રેમાનંદે) રચ્યાં છે તેનું કારણ કેવળ "કવિ **શામળ**દાસ સાથેનો વિગ્રહ" (જુઓ પ્રેમાનંદ પ્રસાદી આવૃત્તિ ૧ લી પાનું ૧૨). વળી તેમણે પ્રેમાનંદના કીયા ગ્રંથમાં **શામળ**ને 'ગાલિપ્રદાનથી વધાવ્યાનું' વાંચ્યું છે, તે બતાવવાની શું તેઓ કૃપા કરશે? મારૂં તેમને એ બતાવવાનું જાહેર આહ્વાન છે.

૭૧ 'પ્રેમાનંદ'ના નિબંધમાં, આ મુદ્દો રચ્યા પછી પોતાને અન્ય પ્રમાણો મળતાં સા. શ્રી કેશવલાલભાઈએ, **શામળ**નો કવનકાળ પ્રેમાનંદના ઉત્તર વયમાં અને તેના પુત્ર વલ્લભના સમયમાં હોવાનું સપ્રમાણ જણાવ્યું છે; એ રીતે **શામળ**–પ્રેમાનંદની સ્પર્ધાનો મુદ્દો નિરાધાર સાબીત થાય છે. (જુઓ સ. કૃ. મો. ઝવેરીકૃત 'માઇલ સ્ટોન્સ ઇન ગુજરાતી લીટરેચર' પાનું ૯૩–૮–૯ ફુટનોટ.) છતાં એ અતિશય દિલગીરીની વાત છે કે રા. **ભાનુસુખરામે** હાલમાં (સને ૧૯૧૮ ના એપ્રીલમાં) પ્રકટ કરેલા "પ્રેમાનન્દ"માં તે ઉપર લક્ષ જ આપ્યું નથી અને ઉલટો બાગડો વાટ્યો છે. આ પ્રકારની સત્યશોધનની પ્રવૃત્તિ જ્યાં સુધી ગુર્જર વિદ્વાનોમાં છે, ત્યાં સુધી પ્રાચીન સાહિત્યનો ઇતિહાસ અણિશુદ્ધ શોધખોળભર્યો રચાય, એ કેવળ મુશ્કેલ જ છે.

સ્પર્ધામાં પ્રેમાનંદે દ્રૌપદીહરણ રચ્યાનું, કહેવાય છે તેમ, માનીશું તો તે સંવત્ ૧૭૪૫ની અગાઉ લખાયલી માનવી પડશે કે જે સમયે શામળ નાનો બાળક હોવાનો સંભવ છે. પ્રેમાનંદનું માર્કંડેયપુરાણ ૧૭૪૫માં આરંભાઈ સં. ૧૭૬૫ પૂરું થયું, ત્યારે સામળનું શિવપુરાણ (ખરી રીતે તો શિવપુરાણનું માહાત્મ્ય) સં. ૧૮૦૪ માં રચાયું. પ્રેમાનંદનું મરણ ૧૭૭૨માં થયું તે પહેલાં વલ્લભે જેની સ્પર્ધામાં કૃષ્ણવિષ્ટિ રચી તે અંગદવિષ્ટિ સં. ૧૮૦૮ માં રચાયલી જણાય છે.[૭૨] "કાષ્ટના ઘોડાની વાર્તાને ટક્કર મારવા કુંતિ પ્રસન્નાખ્યાન" વલ્લભે લખેલું કહેવાય છે, પરંતુ કુંતી પ્રસન્નખ્યાન સંવત્ ૧૭૭૭ માં રચાયું છે, ત્યારે "કાષ્ઠના ઘોડા"ની (બત્રીસ પુતળીમાંની) વાર્તા ૧૭૮૫ પછી રચાયાનું શામળ પોતે જ કહે છે.

આમ રચનસંવતોની કેવળ અસંગાત ઉપરાંત પણ વસ્તુસામ્ય, પાત્રવર્ણનાનું મળતાપણું, સમસ્યાદિની સ્પર્ધા વગેરે વિષે પણ ઘણું કહેવાયું છે, પરંતુ તે પણ નિરાધાર છે, એમ આંતર પ્રમાણોથી સિદ્ધ કરી શકાય એમ છે.

આવાં તેમ જ બીજાં પ્રમાણોથી શામળનાં કાવ્યોની સ્પર્ધામાં પ્રેમાનંદે કે વીરજીએ (કદાચ વલ્લભે પણ?) આખ્યાન-વાર્તાઓ બાંધ્યાનું કથન અશ્રદ્ધાને પાત્ર ઠરે છે. તેમ જ શામળ સાથે પોતાને થયલા ઝઘડામાં (રા. બ. હરગોવિંદદાસ જણાવે છે તેમ) વિજય મળ્યાથી પ્રેમાનંદે સો મહોરો દક્ષિણામાં આપ્યાનું કથન પણ સબળ, આંતર પુરાવાના અભાવે માનતાં અચકાવું પડે છે.[૭૩] પરંતુ વલ્લભના કેટલાક માર્મિક અને વ્યંગ્ય-

---

૭૨ આ તેમ જ વસ્તુસામ્યનો અભાવ, આદિ બીજા અનેક અગત્યના મુદ્દાઓ "સિંહાસન બત્રિશી"ની પ્રસ્તાવનામાં ઇશ્વરેચ્છા હશે તો સવિસ્તર ચર્ચવાનો મારો સંકલ્પ છે.

૭૩ જુઓ દ્રૌપદી હરણ પ્રા. કા. ૧. પ્રસ્તાવના પાનું ૧૮. રા. બ. હરગોવિંદદાસભાઈ, આને વલ્લભના વચનનો ટેકો હોવાનું કહે છે, પણ તેનું મૂળ તેમ જ એના ખુદ ઉદ્દગારો પૂર્વાપર સંબંધ સાથે અવલોક્યા વિના તે, માનતાં અચકાવું પડે છે. વળી પ્રેમાનંદ શામળના ઝઘડાના ગ્રંથને

ભર્યા ઉલ્લેખ (કુંતિ પ્રસન્નાખ્યાન–કવિત ૨૦૨, મિત્ર ધર્માખ્યાન કવિત ૮, યુધિષ્ઠિર વૃકોદર સંવાદાખ્યાન કવિત ૨૪–૨૫) જોતાં તેમ **શામળનો** કવનકાળ સં. ૧૭૬૦–૧૮૨૧ નો વિચારતાં **વલ્લભ–શામળ** વચ્ચે વાક્કલહ ચાલ્યાનો સંભવ સમજાય છે. કદાચિત્ આ કલહમાં પુત્ર વલ્લભના માન-ખાતર પ્રેમાનંદે ઉત્તરાવસ્થામાં મહોરો ખર્ચી હોય તો તે સંભવિત છે. બાકી તો પ્રેમાનંદનો હરિગુણ ગાવાનો કાવ્યહેતુ અને તેનાં આખ્યાનોનાં સાધનો, તેમ જ તેની કથનરીતિ, **શામળનો** હેતુ, વાર્તાસાધનો અને કથનરીતિથી કેવળ ભિન્ન હતાં; ઉપરાંત પ્રેમાનંદનો શ્રોતૃવર્ગ **શામળના** શ્રોતૃવર્ગથી જૂદી જ કોટિનો અને ભિન્ન રસવૃત્તિવાળો હતો. ઉત્તરમાં **શામળ** માતર પ્રગણામાં ખેડુતવર્ગ આગળ વાર્તાઓ હાંક્યો જતો, ત્યારે પ્રેમાનંદ દક્ષિણ તરફ નંદરબાર અને સુરતમાં આખ્યાનો લ્હેકારતો હતો. આ મુદ્દો પણ તે સાથે વિચારવા જેવો છે.

આમ પ્રેમાનંદ–**શામળની** પ્રતિસ્પર્ધાનું કથન જેમ અશ્રદ્ધેય અને આધાર વિનાનું જણાય છે તેમ પ્રેમાનંદનાં ગણાયલાં કેટલાંક કાવ્યો દ્રૌપદી હરણ, માર્કંડેય પુરાણ, અષ્ટવક્રાખ્યાન, દ્રૌપદી સ્વયંવર આદિનો કર્ત્તા તે નહીં હોવા વિષે અશ્રદ્ધા કેટલાક તરફથી દર્શાવાય છે. પરંતુ કીયાં સબળ કારણો આંતર–બાહ્ય અને પુરાવાઓ તેના આધારમાં છે, એ મુદ્દાસર પૂરવાર થયલું નથી જ. એટલે તેની ચર્ચાના ઉંડાણમાં ઉતરવું, એ આ લેખની મર્યાદા બહારનું ગણાશે. છતાં માત્ર એટલું જ કહેવું યોગ્ય થશે કે વાક્છટાથી કહેવાય છે તેમ, એ "શ્રદ્ધાશીલ મનુષ્યો" કેવળ આંખો મીંચીને જ તેનો સ્વીકાર કરવા જેવી અંધશ્રદ્ધાથી પ્રેરાયા નથી; અલબત્ત જેમ કાલિદાસને નામે અને શ્રીમાન્ શંકરાચાર્યને નામે ભાવિક પુરુષોએ રચેલી કૃતિઓ ચઢી છે, તેમ કદાચ પ્રેમાનંદને નામે તેના શિષ્યાદિએ કે શ્રોતાએ રચેલી કૃતિઓ ચઢવા સંભવ છે ખરો! અને પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં એવો પ્રકાર નરસિંહ, મીરાંબાઇ, વિષ્ણુ-

પ્રેમાનંદનાં કેટલાંક આખ્યાનો વિષે શંકા.

રા. બ. હરગોવિંદદાસ 'વલ્લભ ઝવડો' નામ આપે છે, જ્યારે સ્વ. હ. હ. ધ્રુવ, તેને "વલ્લભ–શામળ સંવાદ"નો પત્ર કહે છે. તો ખરૂં કોણ? અને કીયો ગ્રંથ સપ્રમાણ?

દાસ આદિની કૃતિઓ સંબંધમાં બનેલો સુવિદિત છે. પરંતુ ઉપર જણાવેલી પ્રેમાનંદીય કૃતિઓ પણ એ જ કક્ષામાં સમાય છે, એવો નિર્ણય દર્શાવવા પૂર્વે સાધાર પૂરાવાની અને દલીલસર વિવેચનની અપેક્ષા રહે છે.

દાખલા તરીકે કહેવાય છે કે, દ્રૌપદીસ્વયંર એ પ્રેમાનંદની કૃતિ નથી. કારણ તેમાં "કુંડી, ઘેમાસુર, કંકાલી અને કબીરાની સ્વપ્નામાં પણ કાનેથી પડેલી કથાના ગોળા ગબડાવી દીધા છે."[૭૪] પરંતુ પ્રથમ તો રા. ભાનુ- સુખરામ પાસે જે પ્રેમાનંદી મહાભારત છે,[૭૫] તેમાં આ આખ્યાન છે કે નહીં, તે તપાસવું પડશે. કારણ, દ્રૌપદી સ્વયંવર એ તેના આદિપર્વનો ભાગ છે. વળી પ્રેમાનંદની કાવ્યરચનાની રીતિ, જે મૂળ ગ્રંથને આધારે અમુક ગ્રંથ રચવાનો હોય, તે જ ગ્રંથને વળગી ન રહેતાં બીજા ગ્રંથોમાંના એ જ વસ્તુને લગતા પ્રસંગો તેમ જ અન્ય સંસ્કૃત અને ગુર્જર કવિઓએ જોડેલા પ્રસંગો પણ તેમાં ઉતારવાની છે. દશમસ્કંધ, રુક્મિણીહરણ, માર્કંડેયપુરાણ આદિમાં તો તેણે આવી રીતિનો સ્પષ્ટપણે સ્વીકાર કરેલો છે.[૭૬] પ્રેમાનંદના પ્રસંગોને ઘણીએક

---

૭૪ જુઓ સા. "કેશવલાલભાઈનો પ્રેમાનન્દ" પાનું ૨૪.

૭૫ રા. ભાનુસુખરામે પોતાનું મહાભારત, તેમને ઘેર મારા સ્નેહી રા. નટવરભાઇ જોવા ગયા હતા, પણ તે બતાવ્યું નથી, તેમ મેં પણ રૂબરૂ બે વાર કહ્યું હતું, છતાં તેમણે તે ધ્યાનમાં લીધું નથી. એટલે આ બાબતમાં અંગત તપાસની કોઈ કોટાઇ નથી જ.

૭૬ છે એ કથાસર્પણ તણું વૃત્તાંત, રખે શ્રોતાને પડતી ભ્રાંત;
કોઇએક પુસ્તકે છે નહીં એહ, ભાઇ તે માટે ઉપજે સંદેહ.
કોઇએક પુસ્તકે છે એ કથા, તે માટે પદબંધ કીધી કથા;
કોઈ ગ્રંથ વિષે કહ્યું છે એહ, રખે શ્રોતા મન આણો સંદેહ.
(દશમ અધ્યાય ૪૫ નર્મદની જુની આવૃત્તિ પાનું ૧૦૩)

ગ્રંથાંતરે કથા એમ છે, સ્વર સમ્યક્ સુણી,
કે કોઇ શિષ્ય થયો પ્રસન્ન, ગુણભુજ કે ગુણી;
કિંતુ અસંબદ્ધ કથા તેહ છે, સ્વર સમ્યક્ સુણી,
તેનું કારણ જાણશે શ્રોતજન, ગુણભુજ છે ગુણી.
(પ્રા. કા. ૧૯—માર્કંડેય પુરાણમાંનું)

કિંવદંતીઓ અને કથાપ્રસંગોનો આધાર તેના પુરોગામી કવિઓનાં આખ્યાનોમાંથી સાંપડે છે. આથી પૂર્વ પક્ષવાદીઓએ "કુંડી-ધેમાસુર" વાળો પ્રસંગ તેના પુરોગામી કવિઓના મહાભારતમાં કે કોઈ આખ્યાનોમાં નથી તેમ કિંવદંતીઓમાં પણ નથી, એવી ખાત્રી કરવાની શું અગત્ય નથી?

આ જ પ્રમાણે માર્કંડેય પુરાણ પણ પ્રેમાનંદી નહીં હોવાનું કહેવાય છે; અને 'પિષ્ટપેષણ,' 'ટાયલાં,' આદિ વાળા ભાગોને તેના સમર્થનમાં ધરાય છે, પરંતુ તેના ખુલાસામાં તેનો કર્તા પોતે જ કહે છે કેઃ—

પિષ્ટપેષણ કરવું પડ્યું, પુરાણી કેરે માટ;
કહેશે કથાભાગ કઠિન હતો, તેણે તજ્યો પામી ઉચ્ચાટ.
ધાટ ધડે એવા મળી, તેમને કાજે કીધું આમ;
કહેનારનું મુખ નવ ઝલાયે, જોઈ મૂર્ખ કરાય પ્રણામ.

(મા. કડવું ૧૭૬-૮૯-૯૦)

આથી એ સ્પષ્ટ સમજાશે કે, તેણે માર્કંડેય પુરાણના કેટલાક નિરસ પ્રસંગોને છાંટી નાંખ્યા નથી, તેમ પુનરાવૃત્ત થયલા પ્રસંગો પણ ફરી ફરી વર્ણવ્યા છે. જો કે તેણે તેમાંનાં આખ્યાનોના કેટલાએક પ્રસંગો કલાયુક્ત કરવા સારૂ તેમાં પોતાની કાવ્યરીતિને અનુસરીને યત્રતત્રથી રસિક પ્રસંગોનું ઉમેરણ કીધું છે, પણ શ્રાદ્ધ, તત્ત્વજ્ઞાન આદિના શુષ્ક પ્રસંગોને છેડયા નથી, તેને લીધે કેટલીક નિરસતા, શુષ્ક શબ્દમયતા તેમાં જણાય છે. છતાં માર્કંડેય પુરાણનો ઘણો મોટો ભાગ જે મદાલસાખ્યાન, હરિશ્ચંદ્રાખ્યાન અને દેવિચરિત્રમાં રોકાયલો છે, તે જ્યારે પ્રેમાનંદીય ગણાઇ ચૂક્યો છે, ત્યારે બાકીના ભાગ વિષેની અશ્રદ્ધા પણ ડડળતી લાગ્યા વિના રહેતી નથી.

જેને જેવી ચિંતવી તેવી ભાખી વાણ,
આમ જ કરવું એવી ક્યાં ફરી દુરાગ્રહી નૃપ આણ;
પણ સારૂં કરી માહું ફેરવીયું સજ્જનને થાય જાણ,
યથામતિએ સર્વે કરતા વૃદ્ધિ થાય કે હાણ.

(માર્કંડેય-કડવું ૧૨૨-કડી ૨૫-૨૮.)

પ્રેમાનંદનાં નાટકો–તેના સંભવની માન્યતા.

આ જ પ્રમાણે પ્રેમાનંદના નાટકો વિષે પણ કંઈક અશ્રદ્ધા ઉઠાવાયલી છે, અને જો કે સને ૧૮૯૩ થી તે સંબંધી ચર્ચા જાગેલી છે, પરંતુ તેની વિશેષ મુદ્દાસર ચર્ચા ૧૯૦૯ થી આરંભાઇ છે. એ ત્રણ પ્રસિદ્ધ નાટકો પ્રેમાનંદકૃત નહીં હોવાનાં કારણોમાં, પ્રેમાનંદના કાલમાં ગદ્યલેખનનો અભાવ, અન્ય ભાષાઓનાં સાહિત્યનો જણાતો પરિચય, છંદરચનાવાળાં કાવ્યોનો ઉદ્‌ગમ, મરાઠી અને અંગ્રેજીનો સંપર્ક, ફારસી શબ્દો, કહેવતોનાં મૂળ, તે કાળે નાટ્યરચનાનો અભાવ, આદિ અનેક ઘટિત–અઘટિત કારણોનો જે **'શંભુમેળો'** સા. શ્રી. નરસિંહરાવે રજુ કર્યો છે, તેનો નિરાસ કરનારાં અનેક આંતર તેમ જ બાહ્ય પ્રમાણો સામાં પડછે ધરાય એમ છે અને ધરાયાં પણ છે, એટલે સામા પક્ષનાં વિશેષ સમર્પક પ્રમાણોના અભાવે અને તેય પ્રેમાનંદનાં ગણી શકાય એવા અનેક આંતર અંશોના તેમ જ વલ્લભ આદિનાં કથનોના સદ્‌ભાવે તથા અન્ય બાહ્ય પ્રમાણોના આધારે, તેમ જ **स्थितस्य समर्थनीयं** એ ન્યાયે પ્રેમાનંદનાં ગણવામાં કોઈ બાધ જણાતો જ નથી. તેમ સામો આ પણ પ્રશ્ન એવા શંકાશીલોને પૂછી શકાશે કે, "પ્રેમાનંદનાં નાટકો આદિ ગ્રંથો કોઇ પાસે બનાવરાવી, પ્રા. કા. ના પ્રકાશકોએ તેને નામે પ્રકટ કર્યાં, તેને લગભગ પચ્ચીશી (હવે ત્રીશી) થયા છતાંયે હજી, પ્રેમાનંદનાં બાકીનાં ૮, વલ્લભને નામે ચઢાવવા ધારેલાં બીજાં કેટલાંક, ઉભયના અનેક ચંપૂગ્રંથો, દ્રૌપદી હરણ, અષ્ટાવક્રાખ્યાન, માર્કંડેય પુરાણ (પાંચ ભાગ), આદિ કેટલાકે શંકાસ્પદ માનેલા ઈતર ગ્રંથો કેમ પ્રકાશમાં આવતા નથી? એ શિબિ રાજાઓ અને દધીચિ મુનિઓ મૂળ "પ્રાચીન કાવ્યમાળા"ની યોજના જમીનદોસ્ત થતાં છતાં અને પોતાની રોજી ટળતાં છતાં શા માટે બાકીની કૃતિઓ પ્રકટ કરવા અને તેને નાશથી બચાવવા બહાર પડતા નથી?"[૭૭]

---

૭૭ આ સંબંધમાં "સમાલોચક"ના સને ૧૯૧૪ ના એપ્રીલ તથા આગષ્ટના અંકની સવિસ્તર ચર્ચા જોવા સુજ્ઞ વાચકને વિનતિ છે. તેમ "વસંત"ના ૧૯૭૦–૭૧ના બે એક અંકોમાં આ વિષે સપ્રમાણ ઉત્તરવાળાં ચર્ચાપત્ર પણ મેં લખ્યાં હતાં, તે જોવાં.

આમ જેમ પ્રેમાનંદની કાવ્યશક્તિ અને ગ્રંથકૃતિઓ સંબંધમાં હાલ અનાસ્થાશીલ તેમ જ શ્રદ્ધાશીલ વિદ્વાનોના પણ રાગભર તફા જણાય છે, તેમ તેના પોતાના જ સમયમાં પણ તેના ગુણપૂજકો અને પ્રશંસકો તેમ જ નિંદકો પણ હતા.

પ્રેમાનંદની ઊણી કદર.

જે કવિનાં આખ્યાનો, બસો–સવાબસો વર્ષ થવા છતાં લોકપ્રિયતા ટકાવી રહ્યાં છે, તેની બૂઝ તેના સમયમાં પૂરતી થઇ હોય, એમ લાગતું નથી. તુલસીદાસજીનું એ કથન સત્ય છે કે, "પોતાના બાપના ગામમાં પ્રસિદ્ધ પુરુષે કીર્ત્તિની આશા ન રાખવી." અને પ્રેમાનંદના સંબંધમાં કંઇક અંશે તેમ બન્યું હોય તો નવાઇ નથી. જેમ ભાલણને તેમ પ્રેમાનંદને પુરાણીઓ ઉપરાંત ટોળી નાગરો તરફથી પણ અનેક વિટંબણાઓ વેઠવી પડી હતી; અને તેનો કંઈક ખ્યાલ "શામળશાહના મોટા વિવાહ"ના ઉત્પત્તિપ્રસંગથી આવે છે.[૭૮] આવાં કારણોસર મિત્રધર્માખ્યાનમાં તેના પુત્ર વલ્લભે કંઇક મર્યાદાસર ગુર્જર પ્રજાની 'ગોળ અને ખોળ એક હારે ગણવાની' વિવેકહીનતાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, અને તેથી સંતોષ ન વળ્યો ત્યારે તે અતિશય રોષાન્વિત થઇને કુંતિપ્રસન્નાખ્યાનમાં જણાવે છે કે;--

ધિક્ક ગુર્જર ! ધિક્ક રસિક ન સાથ રાખ્યો,
પ્રતાપી પ્રભાકરને પિછાણ્યો ના કોઇએ;
છંદ પ્રેમતણા ઘણા, પદમાં તો શેની મણા ?
દુહા ને ચોપાઇ ઘણી, સાખબંધ જોઇએ.
ચાર જણે જેહ કર્યું, એક જણે કર્યું આ તો,
એવું નવ જુએ કોઈ, ખાંતે ખરૂં ખોઇએ;
મૂગા મૂઢ નિર્લજ સૌ પેટે પડિયા પાષાણ,
ગૂજરાત શુષ્ક થયો, શું રસાળ બોઇએ.

અલબત્ત વલ્લભનું આ કથન હિન્દી સાહિત્યના લોકના મોહને અંગે છે, એ ખરૂં, પરંતુ તેનાં આવા રોષથી કથાયલાં અન્ય કથનો જોતાં,

૭૮ જુઓ રા. બ. હરગોવિંદદાસે પ્રકટ કરેલી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામાં ઉતારેલી એક જૂની કવિતા.

પ્રેમાનંદની યોગ્ય કદર ગુજરાતમાં ન થયાથી જ ઉભરો તેણે આમ કાઢયો છે.

વલ્લભને પોતાના પ્રતાપી પ્રભાકરસમ વિરાજતા પિતા પ્રેમાનંદને માટે તેમ જ તેની કૃતિઓ માટે અગાધ પૂજ્યભાવ હતો, તેથી તેનાથી તેની થતી અવજ્ઞા સાંખી ન જ શકાય. તેણે કેવળ આમ અન્ય ટીકાખોરો ઉપર આક્ષેપ કરીને જ પોતાના પિતા પ્રત્યેનો માનભાવ દાખવી અટક્યો નથી, પરંતુ પોતાની ઉત્તમ કૃતિઓથી પિતાને પ્રસન્ન કરી, વરદાનમાં તેમનાં પુસ્તકો વારસામાં મેળવવાની યાચના કરી, પોતાનો નિઃસીમ માનભાવ પ્રકટ કર્યો છે. નવેરસના નવ ગ્રંથો બનાવવાની પિતા સમક્ષ પ્રતિદીન લીધા પછી, કરુણરસભર્યો યક્ષપ્રશ્નોત્તર પ્રેમાનંદને તેણે બતાવી પાઘડી પહેરાવી અને પછી વરદાન માગવાનું કહેતાં તેણે માગ્યું કે,

પિતાની કૃતિઓ પ્રત્યે પુત્રનું અસાધારણ માન

(બન્ને તણુ બાપે કહ્યું, બીજું કાંઇ માગો સુત,
માગ્યું ધર્મે તે જ ભાખું, પછે કહું માહરૂં,
ઘંટીએ બેસવું જેની, ગીતાં તેનાં ગાવાં પેહેલાં,
ધર્મસુતુ માગે ધર્મ, જગતમાં એ જાહરૂં.
કવીશ્વરે માગ્યું કહું!) **પુસ્તક તમારાં જેહ,**
મુને મળે સર્વ પિતા! (આપિયું તે તો ખરૂં!)
(કવિત પ૨૨. પ્રા. કા. ગ્રંથ ૨૧)

પિતાનાં આઠ મોટાં ભર્યાભાદર્યાં, કુત્રા ટાંકાંવાળાં, દશ હજારની કીમતનાં ઘરને ઠોકર મારી, માત્ર તેનાં પુસ્તકો માગનાર આવા કદરદાન પુત્રો જ ગુર્જર સાહિત્યની ઉન્નતિ અને અભિવૃદ્ધિ સાધવા સર્વથા પાત્ર છે.

આ વિષય અહીં જ પૂરો કરતાં તેના જ શબ્દોમાં સાભાર નમનપૂર્વક આપણે કહીશું કે,

પ્રેમને કે આનંદને કે પરમાનંદ નમું,
નમું કવિભૂષણને કે પ્રતાપવાનને;
કૃષ્ણસુત પ્રેમાનંદ કે રામચરણશિષ્ય,
વેદપાઠી આગમના નમું પ્રેમપાનને.

ચાતુરવિંશીમણિને કે માધવમિત્ર નમું,
રત્ન ગિરા ગુર્જરને કે નમું રૂડા વાનને;
નમું નમું નમું કયું કયે અંગે પણ નમું,
(વલ્લભ કવિશ–તોય ધારે ના એશાનને.)

અનુલેખઃ—

પ્રેમાનંદનાં આખ્યાનોના ભિન્ન ભિન્ન રચનસંવતનો ખુલાસો.

પ્રેમાનંદનાં આખ્યાનોના રચનસંવત્ ભિન્ન ભિન્ન મળી આવે છે, તે ઉપરથી તે ક્યારે મૂળ રચાયાં હશે તે વિષે શંકા ઘણાને ઉઠે છે. દાખલા તરીકે ઓખાહરણના રચનસંવત્ ૧૭૨૩ (૨૯ કડવાં) અને ૧૭૩૨ મળે છે. હુંડીના રચનસંવત્ ૧૭૨૦, ૧૭૩૦ અને ૧૭૫૪; નળાખ્યાનના ૧૭૪૨, ૧૭૭૩ અને ૧૭૭૬; સુદામાચરિતના ૧૭૦૫ અને ૧૭૩૮; મામેરાના ૧૭૩૨ અને ૧૭૩૯; વગેરે વગેરે. આમાથી ખરો રચનસંવત્ કીયો લેવો, એ પ્રશ્ન સ્વાભાવિક રીતે ઉઠે છે. આ પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરતાં ત્રણ મુદ્દાઓ વિચારવાના છે. પ્રથમ તો પ્રાચીન ગુર્જર કવિઓનાં આખ્યાનો, તે વેળા મુદ્રણકળા નહતી, તેમ જ વાચકોની સંખ્યા પણ ગણીગાંઠી હતી તેથી, ઠામઠામ ગવાતાં; તે કાં તો કવિ પોતે ગાતા અથવા તેમના શિષ્યાદિ લલકારતા. એટલે કુદરતી રીતે કવિ, પોતાને વખતોવખત તે ગાવાનો પ્રસંગ આવતાં, યથાસમયે યથાબુદ્ધિ તેમાં સુધારોવધારો કરતા અને કરે, એ જ કુદરતી વૃત્તિ છે. ભાલણે ધ્રુવાખ્યાન અને નળાખ્યાનની ફરીથી શ્રમ લઇ નવી આવૃત્તિ કર્યાનું,[૭૯] (અને એ બે ભિન્ન નળાખ્યાન હયાતીમાં છે,) તેમ જ નાકરે પણ શિવવિવાહ અને ધ્રુવચરિત્ર " નાને વાંચતાં મન નવ રીઝયા " થી " મોટું કરી મન તૃપ્ત " કર્યાનું[૮૦] જણાવ્યું છે. ખુદ પ્રેમાનંદે " શામળશાહ "નો એક વાર રચેલો તે તેના ગુરૂને ન પસંદ પડયાથી બીજો રચ્યાની વિગત સુપ્રસિદ્ધ છે. વળી તેણે

---

૭૯ જુઓ બૃ. કા. ભા. ૬. નળાખ્યાન કડવું . કડી .

૮૦ બૃ. કા. ભા. ૮ પ્રસ્તાવના આ જ લેખકે લખેલું નાકરચરિત પાનું ૪૫.

સંવત્ ૧૭૨૮ માં રચેલું મદાલસાખ્યાન ફરીથી સંવત્ ૧૭૬૫ માં સુધાર્યું-વધાર્યું છે. તેનું કારણ તે પોતે જ આમ કહે છે:—

સુત કાણો કૂડો હો, ન નાંખી દે કોઇ;
ગ્રંથ રૂડો ભૂંડો હો, રાખ્યો એવી સોઇ જોઇ.
ઠઠમઠ કરી ઠેલે હો, કુરૂપો વિવાહ કાજે;
વિપ્ર ગ્રંથ મેળે હો, ન્યાય છે એવા રાજે.

(કડવું ૪૩ મું. પ્રા. કા. ગ્રંથ ૧૬)

સંવત્ સત્તર અઠ્ઠાવીસે, કર્યું પ્રથમ આખ્યાન;
અપૂર્ણતાએ પૂર્ણતા કરી, વધાર્યું વ્યાખ્યાન. ૪૧
તે કાળ સંવત્ સત્તરો છે, પાંસઠ પૂર પાવન;
શ્રોતા વક્તા સહુ કહો, જયજય જગજીવન. ૪૨

(માર્કંડેય પુરાણ કડવું ૫૧ મું. પ્રા. કા. ગ્રંથ ૧૭)

આમ તેનાં આખ્યાનોના ભિન્ન રચનસંવતોનો એક રીતનો ખુલાસો મળી રહે છે. વળી આવી ભિન્નતાનું બીજું કારણ એ છે કે, કવિએ કે તેના શિષ્યે જે અમુક સમયમાં અમુક સ્થળે જે આખ્યાન ગાયું હોય (તે સમય પૂર્વે રચાયું હોય છતાં) તે સાલ, તે જ વર્ષ તેની પ્રતિ તે વેળાએ ઉતારનાર તેમાં દાખલ કરે, અને એ કારણે ભિન્ન સંવત્ પ્રવેશ પામે. તેમ લહીઆએ પણ અક્ષરચૂકથી કેટલીક વખત આંકડા ઉલટાવ્યા હોય, એમ પણ બને.

પ્રેમાનંદનાં આખ્યાનોની યાદી.

આખ્યાન.	રચનસંવત.	પ્રકટ કે અપ્રકટ.
૧ સ્વર્ગની નિસરણી (જૂની અનેક પ્રતોના આધારે તેની જ જણાય છે)		બૃ. કા. દો. ભાગ ૪
૨ લક્ષ્મણાહરણ	૧૭૨૦	પ્રા. કા. ત્રિ. વર્ષ ૧, અંક ૧ તથા બૃ. કા. દો. ભાગ ૩.
૩ ઓખાહરણ	૧૭૨૩–૧૭૩૨	બૃ. કા. દો. ભાગ ૧

૪ ચંદ્રહાસાખ્યાન	૧૭૨૭	પ્રા. કા. ત્રિ. વર્ષ ૧, અંક ૨, બૃ. કા. દો. ભાગ ૨
૫ અભિમન્યુ આખ્યાન	૧૭૨૭	બૃ. કા. દો. ભાગ ૨
૬ મદાલસા આખ્યાન	૧૭૨૮ ફરી વધાર્યું ૧૭૬૫	બૃ. કા. દો. ભાગ ૨ પ્રા. કા. ગ્રંથ ૧૭
૭ ઋષ્યશૃંગાખ્યાન	૧૭૨૯	બૃ. કા. દો. ભા. ૪ પ્રા. કા. ત્રિ.
૮ હુંડી	૧૭૨૦–૧૭૩૦ ૧૭૫૪	પ્રા. કા. ત્રિ. બૃ. કા. દો. ભા. ૨
૯ વામનકથા	૧૭૩૦	પ્રા. કા. ત્રિમાસિક બૃ. કા. દો. ભાગ ૨
૧૦ દ્રૌપદી સ્વયંવર	૧૭૨૬	બૃ. કા. દો. ભાગ ૬
૧૧ શ્રાદ્ધ (નરસિંહના બાપનું)	૧૭૩૭	બૃ. કા. દો. ભાગ ૬
૧૨ માંધાતા આખ્યાન	૧૭૩૭	પ્રા. કા. ગ્રંથ ૩૪
૧૩ સુદામાચરિત્ર	૧૭૩૮, ૧૭૦૫ (?)	બૃ. કા. દો. ભાગ ૧
૧૪ શ્રીમદ્ ભગવદ્‌ગીતા	૧૭૩૮	પદબંધ ભાગવત ગુ. પ્રેસનું
૧૫ મામેરૂં	૧૭૩૯, ૧૭૩૨	બૃ. કા. દો. ભાગ ૧
૧૬ સુધન્વાખ્યાન	૧૭૪૦, ૧૭૨૪	બૃ. કા. દો. ભા. ૩ પ્રા. કા. ત્રિ. વર્ષ ૧ અંક ૨
૧૭ શામળશાહનો મોટો વિવાહ	૧૭૪૦	રા. બા. હરગોવિંદદાસની આવૃત્તિ
૧૮ રણયજ્ઞ	૧૭૪૧	પ્રા. કા. ત્રિ. વર્ષ ૧ અંક ૧ ૨ બૃ. કા. દો. ભાગ ૩
૧૯ નળાખ્યાન	૧૭૪૨–૧૭૭૩–૧૭૭૬	બૃ. કા. દો. ભાગ ૧
૨૦ દ્રૌપદીહરણ	૧૭૪૫, ૧૭૬૨	પ્રા. કા. ગ્રંથ ૧ બૃ. કા. દો. ભાગ ૫
૨૧ હરિશ્ચંદ્રાખ્યાન	૧૭૫૦ વધાર્યું ૧૭૬૫	બૃ. કા. દો. ભાગ ૫ પ્રા. કા. ગ્રંથ ૧૬

૨૨ દેવીચરિત્ર	૧૭૫૨, ૧૭૬૫	બૃ. કા. દો. ભાગ ૫ પ્રા. કા. ગ્રંથ ૧૯
૨૩ સુભદ્રાહરણ	૧૭૫૮, ૧૭૪૬	પ્રા. કા. ગ્રંથ ૧૪
૨૪ માર્કંડેય પુરાણ	૧૭૪૫ થી ૧૭૬૫	પ્રા. કા. ગ્રંથ ૧૬ થી ૨૦ બૃ. કા. દો. ભા. ૭
૨૫ અષ્ટાવક્રાખ્યાન	૧૭૨૬, ૧૭૬૬	પ્રા. કા. ગ્રંથ ૮ બૃ. કા. દો. ભાગ ૬

સાલ વિનાનાં છપાયલાં કાવ્યો.

૨૬ દશમસ્કંધ	નર્મદાશંકરની આવૃત્તિ, ગુ. પ્રેસ પદબંધ ભાગવત
૨૭ દાણલીલા	બૃ. કા. દો. ભા. ૧
૨૮ ભ્રમર પચ્ચીશી	બૃ. કા. દો. ભા. ૩ (દશમસ્કન્ધમાં પણ કાંઈક ફેર સાથે છે.)
૨૯ વિવેક વણઝારો	બૃ. કા. દો. ભાગ ૨
૩૦ પ્રલ્હાદાખ્યાન (સપ્તમ સ્કન્ધ)	બૃ. કા. દો. ભાગ ૪
૩૧ રુક્મિણીહરણ	પ્રા. કા. ગ્રંથ ૧૪
૩૨ દ્વાદશ માસ	બૃ. કા. દો. ભા. ૮ (સં. ૧૭૫૮ ની પ્રત ઉપરથી છાપેલું છે.)
૩૩ વામનચરિત્ર	પ્રા. કા. ત્રિમાસિક
૩૪ બભ્રુવાહન આખ્યાન (?)	રા. ભાનુસુખરામે છાપ્યું છે
૩૫ અશ્વમેધ	"સાહિત્ય" માસિકમાં છપાયું છે.

પ્રેમાનંદનાં છપાંયલાં નાટકો.

૩૬ સત્યભામા રોષદર્શિકાખ્યાન (નાટક)	(પ્રા. કા. ગ્રંથ ૨૬)
૩૭ પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાન (નાટક)	(પ્રા. કા. ગ્રંથ ૩૦)
૩૮ તપ્તાસંવરણ આખ્યાન (નાટક)	(પ્રા. કા. ગ્રંથ ૩૧)

આ ઉપરાંત કેટલાંક આખ્યાનો તથા નાટકો પ્રેમાનંદનાં હોવાનું કહે-

વાય છે, પણ તે પ્રકટ થયાં નથી કે જોવામાં આવ્યાં નથી તેથી, તે ખાત્રીથી તેનાં હોવાનું કહી શકાય એમ નથી.

પ્રેમાનંદનાં નહીં છપાયલાં પણ જોયલાં કાવ્યો.

નાસકેતોપાખ્યાન.
પાંડવોની ભાંજઘડ.
દશમ લીલા.
વિષ્ણુ સહસ્ત્ર નામ.
વ્રજવેલ.
નાનું પ્રહલ્લાદ આખ્યાન.
શામળશાહનો વિવાહ (નાનો)
સભાપર્વ.

પ્રેમાનંદનાં નહિ છપાયલાં પણ તેનાં રચેલાં સંભળાતાં કાવ્યો.

ડાંગવાખ્યાન.
લવકુશાખ્યાન.
ભીષ્મ ચરિત્ર કે ભીષ્મ ચંપુ.
કર્ણ ચરિત્ર (મહાકાવ્ય).
યમદેવાખ્યાન.
રામાયણ.
મહાભારત.
રઘુવંશ.
હરિવંશ.
નરકાસુર આખ્યાન.
દ્રૌપદી વસ્ત્રહરણ.
જયદેવાખ્યાન.
કપીલગીતા
રેવાખ્યાન.
ભાગવંત સંપૂર્ણ.
શુકજનક સંવાદ
સુરેખાહરણ.

પ્રેમાનંદે રચેલાં નાટકોનાં સંભળાતાં નામો.

લોપામુદ્રાખ્યાન.
હનુમાન વિજય અથવા મારૂતી પ્રસન્નાખ્યાન.
દુષ્ટ ભાર્યા નાટક (માર્કંડેય પુરાણના એક ભાગ ઉપરથી રચેલું).
રત્નાવલી આખ્યાન.
મિથ્યા આરોપદર્શક નાટક.
પાંચાલીપ્રસાદ.

તેનાં આ સિવાયનાં બીજાં નાટકોનાં નામો સાંભળવામાં આવ્યાં નથી, પણ કહેવાય છે કે તેણે બધાં મળીને અગીઆર બાર નાટકો રચ્યાં હતાં.

મહાભારતમાંની કથાનો સાર.

પાંચાલી સાથે સહગમન સંબંધી "આપણા બધામાંથી જે ભાઇ પોતાના અન્ય ભાઇને દ્રૌપદી સાથે અંતઃપુરમાં બેઠેલો દેખે તે બાર વર્ષ પર્યન્ત બ્રહ્મચર્ય વ્રત આચરે અને વનનો પ્રવાસ આદરે," એવો આગ્રહી નિયમ નારદ મુનિ સમક્ષ વિહિત કરી, પાંચ પાંડવ બાંધવો શાંતિ અને સંપથી ધર્મકર્ત્તવ્ય અનુસરતા, અને યુધિષ્ઠિરની આજ્ઞા પાળતા, પોતાને ભાગે આવેલા રાજ્યના પાટનગર ઇંદ્રપ્રસ્થમાં રાજ્યવ્યવહાર તથા સંસારવ્યવહાર ચલાવતા હતા. એવામાં એક સમયે એક બ્રાહ્મણ રાજદરબારમાં રોતો કકળતો આવ્યો અને કહેવા લાગ્યો કે "ઘાતકી, ક્ષુદ્ર તસ્કરો મારા ગોધનને હરી જાય છે; હે પાંડવો! મારા શત્રુ પાસેથી મારી ગાયો મને પાછી આણી આપો. જે રાજા પ્રજા પાસેથી ષષ્ઠાંશ ભાગ કર રૂપે લે છે, છતાં તે જો પોતાની પ્રજાનું રક્ષણ કરતો નથી, તો તે સર્વ લોકમાં પાપાચારી ગણાય છે. મારી ખાતર હાથમાં ધનુષ ઉપાડો." બ્રાહ્મણનું આવું કરુણમય રુદન સાંભળી, દુઃખી થતો અર્જુન હવે શું કરવું તેના વિચારમાં પડ્યો. તેને તત્કાલ વિચાર આવ્યો કે "તપસ્વી બ્રાહ્મણનું ગોધન હરાઈ જતાં અવશ્ય મારે તેનાં આંસુ લોહવાં જોઇએ; કર્ત્તવ્યની ઉપેક્ષાથી રાજાને શિરે મહાન્ અધર્મ ચોટે છે; તેથી અમારા રક્ષણ કરવાના કર્ત્તવ્યમાં સર્વને અનાસ્થા થવાની અને લોકમાં અમારો અધર્મ ગણાવાનો; તેમ જો રાજા યુધિષ્ઠિર દ્રૌપદી સાથે હોવાથી તેમનો અનાદર કરી, એમના અંતઃપુરમાં પેશી, મારાં આયુધો લાવીશ, તો તેમાં મારૂં એમના પ્રતિનું અસભ્ય વર્ત્તન અવશ્ય થયું ગણાશે. અને તેને પરિણામે મારે બાર વર્ષનો વનવાસ ભોગવવો પડશે." આવા વિચારોને અંતે "ભલે રાજાનો અનાદર થતો હોય તો થાય, ભલે અસભ્ય વર્ત્તનથી મને મહાન્ અધર્મનો દોષ લાગતો હોય તો લાગે, ભલે વનચર્યામાં મારૂં મર્ણ થવાનું હોય તો થાઓ, પરંતુ શરીરના વિનાશ કરતાં ધર્મપાલન જ વિશેષ મહત્વનું છે" એવો ધર્મવિદ્ ધનંજયે નિશ્ચય કર્યો અને યુધિષ્ઠિરની સંમતિથી તેમના અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કર્યો; પોતાનાં આયુધ લીધાં; બ્રાહ્મણની વહારે ધાયો અને તસ્કરને

મારી તેનું ગોધન પાછું આણી આપ્યું.

બ્રાહ્મણના રક્ષણનો યશ પ્રાપ્ત કરી આવેલો અર્જુન, પછી સર્વ વડીલોને પગે લાગ્યો અને ધર્મરાજા પ્રત્યે બોલ્યોઃ "હે પ્રભુ! મારે હવે કેવું વ્રત આદરવું, તેનો મને આદેશ કરો. મેં આપણા નિયમનો ભંગ કર્યો છે." ત્યારે શોકથી પીડાતા યુધિષ્ઠિરે અર્જુનને ઉત્તર આપ્યો, કે "જો તું મને પ્રમાણભૂત માનતો હોય તો તો હે નિષ્પાપ! મારૂં આ વચન સાંભળ. તેં જો કે મારા અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કરી મારૂં અપ્રિય કર્યું છે એ વાત ખરી, પણ તેથી મારા હૃદયમાં કાંઈ પણ કિલ્મિષે ઘર કર્યું નથી. નાનો ભાઇ, મોટા ભાઈના અંતઃપુરમાં પેસે એમાં કાંઇ દોષ નથી; માટે હે મહાબાહુ! તારો વનવાસનો વિચાર ફેરવ. અને મારૂં વચન પાળ. એમાં તેં કાંઇ પણ ધર્મલોપ કે વડીલનો અનાદર કર્યો નથી." ત્યારે અર્જુને તેમને કહ્યુંઃ "તમારી પાસેથી જ મેં સાંભળ્યું છે કે **ધર્મ આચરવામાં કદી પણ બહાનાં કાઢવાં નહીં.** સત્યની ખાતર મેં આયુધ ઉપાડયાં છે, માટે હું સત્યથી ચળીશ નહીં જ." આમ કહી તેણે વનચારીની દીક્ષા લીધી અને બાર વર્ષના વનવાસને અર્થે ત્યાંથી પ્રયાણ કર્યું.

યશસ્વી અર્જુનની સાથે વેદવેદાંતવિદ્ બ્રાહ્મણો, મહાત્માઓ, અધ્યાત્મચિંતકો, ભિક્ષાર્થીઓ, ભગવદ્ભક્તો, સૂતો, પૌરાણિકો અને કથકો પણ ચાલ્યા. રમણીય અને ચિત્રવિચિત્ર વનો, પર્વતો, નદીઓ અને પ્રદેશો વટાવી, તેમણે પ્રથમ ગંગાદ્વારમાં પડાવ નાંખ્યો. ત્યાં એક સમયે અર્જુન ગંગામાં સ્નાન કરતો હતો તેવામાં તેના રૂપથી મોહ પામેલી નાગકન્યા ઉલૂપી તેને જળમાં ઉંડો ખેંચી ગઇ અને નાગરાજના ભુવનમાં તેને આણ્યો. ધર્મલોપ અને બ્રહ્મચર્યના ભંગ સંબંધી, નૈતિક મન્થન સંબંધી તથા તેની સાથે કેટલોક વાદ થયા પછી, આખરે અર્જુને તેની સાથે લગ્ન કર્યું અને એક રાત્રિ ત્યાં રહી તેને સંતોષી, પુત્ર આપ્યો. તેનું નામ ઈરાવાન હતું. પછી ત્યાંથી અર્જુન પાછો ગંગાદ્વારમાં આવ્યો, અને બ્રાહ્મણમંડળીને આ સર્વ વાત વિદિત કરી. પછી તેણે પાછો વનપ્રવાસ આરંભ્યો. હિમાચળના પાર્શ્વનાં પુણ્યતીર્થમાં અટન કર્યા પછી, તેણે પૂર્વ દિશા ઝાલી, અને વિવિધ પ્રદેશોનું અટન કરી, તે

કલિંગ દેશમાં આવી પહોંચ્યો. ત્યાંથી બ્રાહ્મણો આદિ અનુયાયીઓને વિદાય કર્યા અને સમુદ્રતીર ઉપરના મણિપૂરના ધર્મજ્ઞ રાજા ચિત્રવાહનને આવી મળ્યો. પછી તેની સુન્દર, દર્શનીય, પુત્રી ચિત્રાંગદા સાથે, તે પ્રેમબંધને બંધાયો. તેના સમાગમથી થનારા પુત્રને રાજપાટ માટે તેના માતામહ ચિત્રવાહનને સોંપી દેવાની શરતે તેને પરણ્યો અને બે વર્ષ ત્યાં રહ્યો. તેને પરિણામે બભ્રુવાહન નામનો પુત્ર તેને થયો, એટલે સ્ત્રીપુત્રાદિને ભેટી, અર્જુન દક્ષિણસમુદ્રનાં તીર્થો પ્રતિ પ્રવાસે વિચર્યો.

ત્યાંથી વિચરતાં વિચરતાં તે પાંચ પુણ્યશાળી તીર્થોમાં આવી પહોંચ્યો. તેમાંના એક સૌભદ્ર તીર્થમાં સ્નાન કરતાં તપસ્વીઓને અતિ સંતાપનારા અને તેમના જીવનને સંદેહમાં નાંખનારા મગરે તેનો પગ પકડ્યો. સમર્થ અર્જુને બલથી મગરને કાંઠે આણ્યો. એટલે તે એકદમ સુંદર સ્ત્રીમાં પલટાઇ ગયો. તેણે પોતાના વૃત્તાંતમાં, શાપ લાગવાથી અપ્સરા મટી મગર થવાનું ભાવિ અર્જુનને હાથે સંચિત હોવાનું કહી સંભળાવ્યું. તેની પેઠે, તેની બીજી ચાર સહચારિણી અપ્સરાઓ પણ એવી જ સ્થિતિમાં મગરી બની ગઇ હતી તેમનો પણ, અર્જુને તેના આર્જવથી ઉદ્ધાર કર્યો.

આ પ્રમાણે પાંચ ગ્રાહ(મગર)નો ઉદ્ધાર કરી, તે પાછો મણિપૂર આવ્યો અને પુત્ર તથા પત્નીને ભેટ્યો. રાજસૂય યજ્ઞના પ્રસંગમાં પાછા મળવાનું વચન આપી, અર્જુન ત્યાંથી વિદાય થયો. દક્ષિણમાં કેરલનાં અને ગોદાવરી આદિ નદીઓનાં પુણ્ય તીર્થોમાં સ્નાનાદિ પુણ્ય કર્મો કરી, તે પશ્ચિમમાં પ્રભાસ પાટણના પુણ્યતીર્થમાં આવ્યો.[૧]

---

૧ અહીં મહાભારતની મૂળ કથાશ્રેણીમાં નહીં એવો ૩૦૦ શ્લોકનો એક ભાગ, દક્ષિણની કુંભકોણમની પ્રતિમાં દાખલ થયલો જણાય છે; અને તે માત્ર એ પ્રતિમાં મળે છે. કવિ પ્રેમાનન્દે, સુભદ્રા હરણમાં અર્જુનને યતિ અવધૂત–સંન્યાસીનું રૂપ લેવરાવી, હરણ કર્યાનું જે જણાવ્યું છે, તેને તથા બીજાં કથાંતરોને, મૂળ પ્રતની કથાથી ટેકો મળતો નથી, પરંતુ કુંભકોણમનું પાઠાંતર તે સર્વને સબળ સમર્થન આપે છે, માટે તેનો સાર નીચે આપેલો છે:—

ત્યાં પ્રભાસમાં એને મળવા એના સખા માધવ આવ્યા. અન્યોઅન્ય હર્ષથી મળ્યા અને કુશળ વર્ત્તમાન પૂછ્યા. પ્રભાસમાં ઇચ્છા અનુસાર વિહાર કર્યા પછી, અર્જુન શ્રીકૃષ્ણ સાથે રૈવતક પર્વત ઉપર ગયો. ત્યાં શ્રીકૃષ્ણની આજ્ઞાથી રમણીય દૃશ્ય રચાયલાં હતાં. ત્યાં નટનર્ત્તકોનાં નૃત્ય તેણે દીઠાં;

પ્રભાસમાં પહોંચ્યા પછી રાત્રે અર્જુન, પૂર્વે ગદ યાદવે સુભદ્રાનાં માધુર્ય, રુપ, સંપત્તિ અને ગુણોની કરેલી પ્રશંસાનું સ્મરણ કરવા મંડયો અને કિયા ઉપાયથી તે મેળવી શકાશે તેનો વિચાર કરવા મંડયો. તેણે વેષ બદલ્યો અને પરિવ્રાજકનું રુપ ધારણ કર્યું. આમ વિકૃત વેષ ધારણ કરવાથી કુકુર, અન્ધક, વૃષ્ણિ આદિ યાદવો તેને ઓળખી શકે નહીં, એવો તે થયો. ઉપર્યુક્ત વેષમાં તે ભિક્ષાવૃત્તિ કરવા અને ભ્રમવા મંડયો. " કોઇ પણ ઉપાયથી હું સુભદ્રાના મહાન્ રાજમંદિરમાં પ્રવેશ કરીશ અને કૃષ્ણની અદ્વિતીય, સુંદર, ભગિનીને ભેટીશ. તે પછી વાસુદેવની અનુમતિ લઇ, તે સંબંધમાં જે શુભ અને હિતકારી હશે તે હું કરીશ," એવો નિશ્ચય કરીને અર્જુને ભિક્ષાચારી પરિવ્રાજકની દીક્ષા લીધી. તે ત્રિદંડી સંન્યાસી બન્યો; તેણે માથું મુંડાવ્યું. હાથમાં કમણ્ડલ લીધું, બેરખો પકડયો અને યોગીની દીક્ષા લીધી. પછી તે વૃષ્ટિના ભયથી વડના કોટરમાં પેઠો અને ક્લેશનો નાશ કરનારા દેવેશ કેશવનું ચિન્તન કરવા લાગ્યો. કૃષ્ણ દ્વારકામાં સૂતા હતા ત્યાં અંતરદૃષ્ટિથી અર્જુનનો આવો પ્રકાર નિહાળી, એકાએક જાગી ઉઠયા, અને ખડખડ હસ્યા. સત્યભામાએ હસવાનું કારણ પૂછતાં યતિવેષધારી અર્જુન સુભદ્રાને મેળવવાનું કામ ચિન્તન કરે છે એમ જણાવ્યું અને તુર્ત જ પથારીમાંથી બહાર નિઃસરી પ્રભાસપાટણ આવી, યતિવેષધારી અર્જુનને મળ્યા. અર્જુન સાથે ભોજનવિલાસ આદર્યા પછી શ્રીકૃષ્ણ, એ યતિરુપધારીને સહસા ત્યાં જ છોડી, દ્વારકા પાછા ગયા. લોકોએ તેમનો સારો સત્કાર કર્યો. યાદવોએ આ પ્રસંગે દ્વારકાને વિવિધ ઉત્તમ રીતે શણગારી. સર્વના સત્કારનો સ્વીકાર કરી, શ્રીકૃષ્ણે આનંદમાં દિવસ નિર્ગમન કર્યા.

કેટલાક દિવસ પછી, યાદવોનો રૈવતક ગિરિનો ઉત્સવ આવ્યો. યાદવોએ બ્રાહ્મણોને દાન દીધાં અને પર્વતની આસપાસના પોતાના રમ્ય પ્રાસા-

વિવિધ ભોજનસામગ્રીઓ આરોગી અને રાત્રે દિવ્ય શયનમાં શ્રીકૃષ્ણ સાથે કથાવાર્તા કરતાં કરતાં નિદ્રાને અધીન થયો. પ્રભાતમાં સ્તુતિ અને મંગલ-વચનોથી જાગ્રત થઇ, શ્રીકૃષ્ણ સાથે સુવર્ણરથ ઉપર ચઢી, અર્જુન દ્વારકા આવ્યો. તેના સત્કાર માટે દ્વારકા પુરી અદ્ભુત રીતે શણગારવામાં આવી હતી. પુષ્કળ લોકસમૂહ તેનો સત્કાર કરવાને એકત્ર થયો.

દોને અલંકારો અને વિવિધ શોભાસામગ્રીઓથી શણગાર્યાં. વાદિત્રો વાદનારા વાદકો, નર્તકો, નટો, મધુર ગેય ગાયનોની આનન્દની રેલછેલ વર્ત્તાવી રહ્યા. અને અનેક ઉંચાં નીચાં યાન, વાહનોના ગણગણાટ ગાજવા માંડ્યા, ચિત્ર વિચિત્ર પદાર્થોથી હાટો ઉભરાયાં અને લોકોની ઠઠના ઘોષપ્રતિઘોષ છવાયા. ત્યાં પોતપોતાના બાંધવો, પરિચારકો અને હઝારો દાસીઓ સાથે પ્રતાપી બલરામ, ઉગ્રસેન, પ્રદ્યુમ્ન આદિ પ્રમુખ યાદવો પણ પધાર્યા. વસુદેવ પણ ત્યાં સીધાર્યા અને પરિવ્રાજક અર્જુનને મળ્યા—ભેટયા. મેળામાં ફરતાં ફરતાં કામી અર્જુનનું મન, સુંદર, અતિરુપવતી અને લાવણ્યવતી સુભદ્રા પ્રતિ આકર્ષાયું. શ્રીકૃષ્ણે, હરણ કરી સુભદ્રા મેળવવાનો ઉપાય તેને સૂચવ્યો, અને યતિ અર્જુને તેનું હરણ કરવા સંબંધમાં યુધિષ્ઠિરની સંમતિ મંગાવી મેળવી.

ઉત્સવ સમાપ્ત થતાં, શ્રીકૃષ્ણની અનુજ્ઞાથી યતિરુપધારી અર્જુને દ્વારકાના ઉપવનમાં નિવાસ કર્યો. ઉપવનના સાગ, તાલ, અશ્વકર્ણ, બકુલ, અર્જુન, ચમ્પક, અશોક, અંકોલ, અતિમુક્ત, કેતક, પાટલ, પુન્નાગ આદિ રમણીય વૃક્ષો અને વિવિધ પુષ્પોથી છવાયલી સુગંધીપૂર્ણ લત્તાઓથી આવૃત્ત આરામના શિલાતલ ઉપર યતિ અર્જુનને ઉત્સવમાંથી પાછા ફરતા યાદવોએ જોયો. અર્જુન પણ ઉત્સવથી નિવૃત્ત થતા યાદવોને નિહાળતો, મનમાં સુભદ્રાનું ચિન્તન કરતો, અપ્રાપ્તિ માટે શોક ધરતો, સર્વ દશ્ય નિરખતો હતો. યાદવો વિનયથી યતિની આસપાસ વિંટળાઇ વળ્યા અને તેની આગતાસ્વાગતા કરી. યતિનાં વચનોથી તેઓ પરમ પ્રસન્ન થયા. યતિએ પોતાનો મૂળ વેષ છૂપાવી, તેમને કુશલ પ્રશ્નો પૂછ્યા.

બળદેવ પણ યતિને આવી મળ્યા. તેમણે વિનય અને ભક્તિથી તેને કહ્યું કે "હે વિપ્ર! તમે ક્યાંથી આવ્યા? મારી ઉપર કૃપા કરો. તમે ક્યાં

દ્વારકામાં રહેતાં કેટલાક દિવસ વહી ગયા તે પછી, રૈવતક (હાલનો ગિરનાર) ગિરિનો ઉત્સવ આવ્યો. તેની આસપાસ યાદવોએ ચિત્રવિચિત્ર રત્નોથી પોતાના પ્રાસાદો શણગાર્યા હતા; તથા વાદિત્રો, નટનર્ત્તકો, ગાયકો આદિથી અનેક વિલાસો મહાણવાની તૈયારીઓ કરી હતી. અનેક હાટ મંડાયાં હતાં તથા

કીયાં પુણ્યતીર્થો જોયાં? કીયા કીયા પર્વતો, વનો, દેવસ્થાનો અને નદીઓ નિહાળ્યાં"? તેના ઉત્તરમાં યતિ અર્જુને પોતાના વનપ્રવાસની વિવિધ અદ્દભુત કથાઓ સર્વને સંભળાવી, આનંદ આપ્યો. પછી યાદવોએ એ ભિક્ષુકનું પૂજન અર્ચન કર્યું. યાદવો પરસ્પર વાર્ત્તા કરવા મંડયા કે આ દેશાતિથિ છે. આ શ્રીમાન યતિરૂપધારી દ્વિજને માટે કીયું આવાસસ્થાન આપણે નિર્માણ કરીશું? સર્વે એ બલરામ તરફ નજર કરી અને બલરામે શ્રી કૃષ્ણને કહ્યું કે "આ વિદ્વાન્ યતિ દેશાતિથિ છે. તે વર્ષ એકના નિવાસ માટે આપણી દ્વારકામાં આવેલો છે. તેનો કીયા સ્થાનમાં નિવાસ કરાવવો, એ હે જનાર્દન! તમે સૂચવો." શ્રી કૃષ્ણે ઉત્તર આપ્યો, કે "તમને જે સ્થાનઃરૂચિકર જણાય, ત્યાં એનો નિવાસ કરાવો. એ ચતુર યતિ ભલે આ ઉપવનમાં એક વર્ષ પર્યંત રહે અને સુભદ્રાના કન્યાગૃહમાં ભોજન કરી જાય. પરંતુ તેને આ લતાગૃહમાં રાખવો, એવો જ મારો વિચાર છે. આ યતિ વાક્શૂર, શ્રીમાન, સુંદર અને બહુશ્રુત છે તેથી તેને કન્યાપુરમાં કે તેની સમીપમાં રાખવો, એ યુક્ત નથી. તમે પોતે જ ધર્મજ્ઞ છો, શાસ્ત્રના જ્ઞાતા છો, શુભાશુભના પારખનાર છો. તમારી ઇચ્છા વિરુદ્ધ હું કાંઇ કરીશ નહીં." એટલે બલરામે કહ્યું કે "હે શ્રીમાન્ કૃષ્ણ! આ યતિ સત્યવાદી, જિતેન્દ્રિય, વિનયસંપન્ન, ધર્મધારીઓમાં ઉત્તમ અને ધૈર્યશીલ છે. પણ એ યતિનું મન કોણ પારખી શકે? હે કૃષ્ણ! તું એને કન્યાપુરમાં લઇ જા અને સુભદ્રાને વિવિધ ભોજ્ય અને પેય, ઇષ્ટ સામગ્રીઓ તૈયાર કરવાની મારી તરફથી આજ્ઞા આપ."

પછી શ્રી કૃષ્ણ બલરામની આજ્ઞાથી યતિ સાથે, પ્રસન્ન થઇ અર્જુનને હાથે ઝાલી, રમણીય કન્યાપુરમાં આવ્યા. પ્રિય અતિથિ—યતિ—અર્જુનનું આતિથ્ય કરવાનું કામ શ્રી કૃષ્ણે સુભદ્રાને સોંપ્યું અને કહ્યું કે, આર્યની આજ્ઞા છે, કે 'તારે એનો યથાયોગ્ય સત્કાર કરવો. આ યતિ તારે પૂજ્ય

અનેક ક્રીડાઓની વ્યવસ્થા થઇ હતી. હજારો યાદવયાદવીઓ, પગે ચાલી, કે વિવિધવાહનો ઉપર ચઢી ત્યાં આવ્યાં હતાં. વિવિધ શૃંગારો અને વસ્ત્રોથી તેમની શોભામાં ભારે વૃદ્ધિ થઇ હતી. ત્યાં બલરામ, પ્રદ્યુમ્ન, સાંબ આદિ મુખ્ય યાદવો પોતપોતાની સ્ત્રીઓ, ગણિકાઓ અને અનુચરો સાથે

છે. આરોગવાની ભોજનસામગ્રીઓથી તેને પ્રસન્ન કરજે. આ ઋષિ જે કહે તે તારે કરવું. તારી સખીઓ સાથે તેને વશ વર્તજે. પૂર્વે પણ આવી ભિક્ષાથી યતિઓનું તેં કન્યાપુરમાં આતિથ્ય કરેલું છે.” ત્યારે સુભદ્રાએ તેનો પ્રતિઉત્તર આપ્યો: “હું મારા વ્રતથી આ ઉત્તમ દ્વિજને સંતોષીશ.”

તદનંતર યતિ—અર્જુન કુશલતાથી પોતાના વેષને છૂપાવતો ભદ્રા સુભદ્રાના ભદ્રપ્રેમભર્યા સત્કારનો સ્વીકાર કરતો, સર્વાંગ સુંદર કન્યાનું સતત ચિન્તન કરતો, કામથી પીડાતો અને દીર્ઘ અને ઉષ્ણ નિશ્વાસ નાંખતો, કન્યાપુરમાં કેટલોક સમય રહ્યો. તે સુભદ્રાને રૂપમાં દ્રૌપદીથી પણ ચઢીઆતી માનવા લાગ્યો અને સાક્ષાત્ વરુણની પુત્રી ઇંદ્રસેના ભૂમિપર અવતરી હોય એમ ધારવા લાગ્યો. ઘણો સમય વીત્યા છતાં, સુભદ્રાના સહચારમાં તે કાલ તેને લાંબો જણાયો જ નહીં. સુભદ્રાએ શ્રીકૃષ્ણ અને યાદવો પાસેથી યશસ્વી અર્જુનની ખ્યાતિ સાંભળી હતી, યાદવો પોતાના બાલક-કુમારોને અર્જુન સમાન પરાક્રમી અને ધનુર્ધારી થવાનો બોધ દેતા હતા. આથી સ્વાભાવિક રીતે, બાલ્યાવસ્થાથી જ સુભદ્રાનું મન અર્જુન પ્રતિ પ્રબળપણે આકર્ષાયું હતું. અને ઉમ્મરે આવતાં તેણે મનમાં એવી ગાંઠ વાળી જ હતી, કે “મારો પતિ અર્જુન જ થશે.” તેનાં રુપ, ચાતુર્ય અને સત્ય પ્રીતિનાં શ્રવણથી, તેનો પ્રેમ દૃઢતર બનતો ગયો હતો. અતિથિ યતિને જોઇ તેના મનમાં નિશ્ચય થયો કે આ જ સાક્ષાત્ અર્જુન છે. આથી એક સમયે નિશ્ચય કરી, સુભદ્રાએ કથાંતરથી તેને પૂછયું કે “હે યતિ! તમે કીયા કીયા દેશો, તીર્થો, વનો, સરવર અને નદીઓ નિહાળ્યાં છે? તમે કઇ કઇ દિશાઓમાં વિચર્યા છો? તમારા પ્રવાસને કેટલો સમય થયો છે? તમે ઇંદ્રપ્રસ્થમાં ધર્મધારી યુધિષ્ઠિર અને શૂરવીર ભીમને જોયા છે? નિયમનો ભંગ કર્યાથી વનવાસ ભોગવતા ફરતા પરાક્રમી અર્જુનને ક્યાંયે જોયા છે? તમે

આવ્યા. શ્રી કૃષ્ણ સાથે અર્જુન પણ આવ્યો. મેળામાં ફરતાં ફરતાં તેની દૃષ્ટિ, સુંદર, મોહિની જેવી સુભદ્રા ઉપર પડીઃ શ્રી કૃષ્ણ, પાર્થનું લક્ષ સુભદ્રા ઉપર એકી ટસે ખેંચાયલું જોઈ, હસ્યા અને બોલ્યા કે "વનચારીનું મન, કામથી કેમ ડહોળાઇ જતું હશે? એ તો મારી બહેન છે અને મારા

તેના નિવાસ સંબંધી કંઇ, ક્યાંયે સાંભળ્યું છે?" અર્જુને, તેનાં આવાં મધુર વચનોથી પ્રસન્ન થઇ કહ્યું કે "અર્જુન હાલ યતિરૂપ ધરી, દ્વારકામાં જ વસે છે." આ સાંભળી ચકિત થયેલી બાળાને વધુ ચકિત બનાવતો તે બોલ્યોઃ— "હું પોતે જ અર્જુન છું. હે ભામિની! તારી ખ્યાતિ અને રૂપસંપત્તિથી આકર્ષાઇ, હું જ પૂર્ણ ભાવથી તારામાં મારૂં મન પરોવી અહીં રહ્યો છું. હે ભદ્રા સુભદ્રા! સત્યવાન્ જેમ સાવિત્રીનો પતિ થયો હતો; તેમ હું અવશ્ય તારો પતિ થઇશ."

અર્જુનની આમ સહસા ઓળખ થવાથી સુભદ્રા, સ્રીસહજ લજ્જાને વશ થઈ અને એ લલિત લલના પોતાના મંદિરમાં ચાલી ગઇ. મોહથી તે પીડાવા લાગી. દિવ્ય શયનમાં તેને નિદ્રા આવવા ન લાગી. તેમ લજ્જાથી તેણે યતિની નિત્યની પૂજા કરવી બંધ કરી. શ્રી કૃષ્ણે દિવ્ય દૃષ્ટિથી આ વૃત્તાંત જાણી લીધો અને રૂક્મિણીને યતિ—અર્જુનની આગતાસ્વાગતા કરવાનું કાર્ય સોંપ્યું, આ પાસ સુભદ્રાનો દેખાવ ઉન્મત્ત થયો. તેનું વદન ફિક્કું પડી ગયું. તે નિશ્વાસ ઉપર નિશ્વાસ કાઢવા લાગી અને રાત્રિદિવસના તેને ઉજાગરા થયા. શોકમાં આમ ડૂબેલી પોતાની નણંદને જોઇ, રૂક્મિણીએ શ્રી કૃષ્ણની અનુમતિથી પોતાની સાસુ દેવકીને એકાન્તમાં સુભદ્રાની કામપીડાની વાત વિદિત કરી, અને કહ્યું કે "યતિરૂપધારી અર્જુન, કન્યાપુરમાં પધારેલો છે. તેને અર્જુન રૂપે ઓળખીને સુભદ્રા તેની ઉપર મોહી પડી છે. તેને હવે કાંઈ ચેન પડતું નથી. તેથી તે ખાતી કે પીતી નથી."

આમ પોતાની પુત્રીની વિરહવેદના જાણી દેવકી તેની પાસે આવી અને ધીરજ આપતાં બોલી કેઃ—"હે પુત્રી! શોક કર મા! બુદ્ધિમાન્ વસુદેવને હું આ વાત કરીશ અને તારૂં પ્રિય થશે. એ યતિ અર્જુન છે એમ મેં પણ સાંભળ્યું છે." પછી વસુદેવે મુખ્ય યાદવો, પોતાની પત્ની દેવકી

પિતાની વહાલી પુત્રી છે. તે રૂપસંપન્ન હોવાથી તેની ઉપર કોણ મોહી ન પડે ? જો તારૂં મન એની ઉપર ચોંટયું જ હોય તો હું મારા પિતાને તે સંબંધી વાત કરૂં !" ત્યારે અર્જુને કહ્યું કે "એ કલ્યાણી મારી પટરાણી થાય તો કેવું સારૂં ? એ કીયા ઉપાયથી મળી શકે ?" શ્રી કૃષ્ણે જણાવ્યું કે "ક્ષત્રિયોને માટે સ્વયંવર એ જ યોગ્ય વિવાહ છે. પરંતુ સ્ત્રીનો સ્વભાવ અનિશ્ચિત હોઇને અજાણ્યા અને મોહથી ચકિત કરનારા, પરંતુ ઉત્તમ નહીં એવા રાજાને તે પસંદ કરે, એવો સંભવ વિશેષે કરીને શક્ય હોવાથી રાજકન્યાનું હરણ સાહસપ્રિય ક્ષત્રિય કરે, એ પ્રશસ્ય છે. ધર્મજ્ઞોએ, શૂર-વીરોને માટે વિવાહનો એ જ પ્રકાર યોગ્ય ગણ્યો છે. માટે મારી બ્હેનનું તું હરણ કર." આ કહેવું સાંભળીને અર્જુને, શીઘ્ર ગતિવાળા દૂતો ઇંદ્રપ્રસ્થ પાઠવ્યા અને સુભદ્રાનું હરણ કરવાના કાર્યમાં યુધિષ્ઠિરની સંમતિ મંગાવી.

અને રોહિણી તથા પુત્રવધૂ સત્યભામા અને રૂક્મિણી સાથે વિચાર કરી, શ્રી કૃષ્ણની સલાહ પ્રમાણે બાર દિવસ પછી, ઉદ્ધવ અને બલરામ જાણે નહીં, એમ સુભદ્રાનો વિવાહ અર્જુન સાથે કરવાની એક યુક્તિ યોજી. વસુદેવે, એ યુક્તિ પ્રમાણે યાદવોને મહાદેવના ઉત્સવ નિમિત્ત દ્વારકામાંથી ખસેડવાની ગોઠવણ કરી. લોકમાં પડો વજડાવ્યો કે આજથી ચોથે દિવસે સુભદ્રાની પીડાની શાન્તિને અર્થે અંતર્દ્વીપમાં ઉત્સવ અર્થે સર્વે વર્ણોએ, પુત્રો, બાંધવો, દારા અને અનુચરો સહ આવવું. ત્યાં ચોત્રીસ દિવસનો પરમ ઉત્સવ થશે ! આ મુજબ, ઉત્સવને દિવસે યાદવો યંત્રથી ચાલતી નૌકાઓમાં બેશી, અંતર્દ્વીપમાં સીધાવ્યા. કૃષ્ણ, પ્રદ્યુમ્ન, સાત્યકિ આદિ મુખ્ય મુખ્ય યાદવ યોદ્ધાઓ પણ ત્યાં સીધાર્યા. વિવિધ વાદ્યોથી અનેક રમણીય ક્રીડા-ઓથી, પલ્લવો અને પુષ્પોથી મનોરમ વાપીઓ, કાનનો તથા ઉપવનોમાં ઉત્તમ વિહારવિલાસથી યાદવો પરમ આનન્દથી ઉત્સવ ઉજવવા મંડયા.

શ્રી કૃષ્ણે અંતર્દ્વીપમાં સીધારતી વખતે યતિ—અર્જુનની સેવા ઉઠાવ-વાને સુભદ્રાને દ્વારકામાં રહેવાની આજ્ઞા કરતાં એવી સૂચના કરી કે, તારે બાર દિવસ યતિની સેવા ઉઠાવવી, એને વશ વર્તવું, કીર્તિ તથા ધર્મને લક્ષમાં રાખી, આ તપસ્વી અતિથિઓમાં મુખ્ય યતિનાં સર્વ કાર્યો કરવાં.

સુભદ્રાના હરણમાં યુધિષ્ઠિરની સંમતિ મળતાં, શ્રી કૃષ્ણની અનુજ્ઞાથી; શસ્ત્રાયુધોથી સજ્જ કરેલા સુવર્ણ રથમાં બેશી, મૃગયાને બહાને મેળામાંથી તેણે સુભદ્રાને ઉપાડી જવાનો ઉપક્રમ માંડયો. સુભદ્રા, રૈવતક ગિરિનું અર્ચન કરી, દેવતાઓને પૂજી, બ્રાહ્મણો પાસે સ્વસ્તિવાચન ભણાવી, દ્વારકા પાછી ફરતી હતી, ત્યાં કામબાણથી પીડાયલા અર્જુને વાટમાંથી બલાત્કારે તેનું હરણ કરી, રથમાં બેસાડી દીધી અને પોતાના નગર તરફ પ્રયાણ કર્યું.

હર્ષયુક્ત યાદવોથી ખાલી થયેલી દ્વારિકામાં અર્જુન સુભદ્રાના ઉદ્વાહની રાહ જોતો કાલ-નિર્ગમન કરવા લાગ્યો. બારમે દિવસ તેણે સુભદ્રા સાથે વિવાહ વિષે વાતચિત કરતાં કહ્યું કે "આજે રાત્રે આપણાં લગ્ન થશે. કામદેવે મને મોહિત કર્યો છે. આ ધર્મસંકટમાં શું કરવાથી આપણને સુખ થશે તે હે માધવિ ! તું કહે." અર્જુનનું આવું વચન સાંભળી તેની આંખો આંસુથી ઉભરાઇ. કામવેદનાથી પીડાતી સુભદ્રા કાંઇ પણ બોલી શકી નહીં અને પિતાના મંદિરમાં ચાલી ગઇ.

તે સ્થાને રાત્રી પડતાં ગંધર્વો, અપ્સરાઓ, નારદ આદિ મહામુનિઓ, વશિષ્ઠ આદિ સપ્તર્ષીઓ, ઇંદ્ર અને નિદ્રામાં પડેલા બલરામ શિવાય કેટલાક મુખ્ય યાદવો પણ આવ્યા. કૃષ્ણે સુભદ્રાના વિવાહની યોજના કરી અને સર્વ દેવાદિનો સત્કાર કર્યો. મહર્ષિ કાશ્યપ હોતા અને નારદ આદિ સદસ્ય થયા. સર્વે દેવો અને લોકપાલોનાં સ્તુતિવચનો સાથે મહેન્દ્રે અર્જુનને અભિષેક કર્યો અને શુભ આશિષ આપી. પછી સુભદ્રાનાં લગ્ન થયાં. પછી ઇન્દ્ર આદિ ત્યાંથી વિદાય થયા; અને યાદવો પણ અંતર્દ્વીપમાં પાછા સીધારી ગયા. યદુનંદને જતાં જતાં અર્જુનને સૂચના કરી કે આજથી બાવીસમે દિવસે મારા શૈબ્ય અને સુગ્રીવ નામના હય જોડેલા રથમાં બેસી, સુભદ્રાને સાથે લઇ, તું સુખેથી ઇંદ્રપ્રસ્થ ચાલ્યો જજે; પછી યાદવો સહિત હું આંહિ આવીશ. ત્યાં સુધી તું યતિવેષે રૂક્મિણીના મંદિરમાં રહેજે.

પછી જનાર્દન અંતર્દ્વીપમાં પધાર્યા. ગુપ્ત લગ્ન થયાને બાવીસ દિવસ થયા એટલે ધનંજયે સુભદ્રાને પોતાની સાથે ચાલી આવવાનો વિચાર જણાવતાં કહ્યું કે વ્રતની સમાપ્તિ નિમિત્ત મુખ્ય મુખ્ય દ્વિજોને ભોજન આદિથી સંતોષ;

તત્કાળ હાકોટા વાગી રહ્યા અને સર્વ યાદવો યુદ્ધની તૈયારી કરવા મંડયા. રણતુરી વાગી રહી અને વૃષ્ણિ વીરોની આંખો ક્રોધથી લાલચોળ બની ગઇ. તેમણે મહા અમૂલ્ય કવચો અને ધનુષ્યો સજ્જ કર્યાં; બલરામે આમ યાદવોના અતુલ સૈન્યને સજ્જ થતાં જોયું, પરન્તુ શ્રી કૃષ્ણને અવ્યગ્ર અને નિર્વિકારી દેખતાં, તેમણે યાદવોને શ્રી કૃષ્ણની સલાહ લેવાની સુચના કરી. એટલે તત્કાલ તેમની સભા ભરાઇ. બલરામ સભામાં બોલ્યા કે "હે કૃષ્ણ ! તારી ખાતર અમે અર્જુનનો દ્વારકામાં સત્કાર કર્યો. પણ એ કુલાંગાર દુર્બુદ્ધિ, આપણી પૂજા અને સત્કારને યોગ્ય નથી. એવો કીયો મૂર્ખ અન્ન ખાઇ, ખાધાનું પાત્ર ભાંગી નાંખે ? આપણા પૂર્વના સંબંધને માન આપી, તેનો અમે સત્કાર કર્યો. તેણે હે કેશવ ! તારો પણ અનાદર કર્યો અને સુભદ્રાનું હરણ કરી, મૃત્યુના મુખમાં પ્રવેશ કર્યો છે. મારા માથા ઉપર તેણે પગ કેમ મૂકયો ? હું આજે પૃથ્વી નિષ્કૌરવી કરીશ. એ અર્જુને કરેલો

શૈબ્ય, સુગ્રીવ, મેઘપુષ્પ અને બલાહક, એ ચાર શીઘ્ર ગતિવાળા શ્રીકૃષ્ણના અશ્વ જોડાવી રથ તૈયાર કરાવ; આયુધો, ધનુષ્યો, ગદા આદિથી તેને સજ્જ કરાવ અને તારી સખીઓને ભેટી લે. તેમને જણાવજે કે વ્રતની સમાપ્તિ માટે શ્રીકૃષ્ણના ઉત્તમ રમણીય રથમાં બેશી, હું દેવસ્થાનમાં જવાની છું.

અર્જુનની આજ્ઞા શિરે ચઢાવી, સુભદ્રાએ બ્રાહ્મણોને નોતર્યા અને તેમનો યથાવિધિ સત્કાર કર્યો. પછી શ્રીકૃષ્ણનો રથ સજ્જ કરાવ્યો. અર્જુન માટે રથમાં ઉત્તમ કવચ, ધનુષ્ય, મુકુટ આદિ આભરણો મૂકાવ્યાં. રથ તૈયાર થતાં સુભદ્રા તેમાં બેઠી અને અર્જુન યતિવેષનો ત્યાગ કરી, શ્વેત વસ્ત્ર ધારણ કરી, રથ ઉપર ચઢયો અને ઘોડા મારી મૂકયા. યતિ સાથે સુભદ્રાને નાશી જતી જોતાં, રણવાસમાં શોરબકોર મચી રહ્યો. દ્વારકાના રક્ષણાર્થે રહેલો વિપ્રથુશ્રવા સૈન્ય લઇ તેની પાછળ ધસ્યો, અને વચ્ચે તુમુલ યુદ્ધ થયું. અર્જુનના સારથીનું સ્થાન સુભદ્રાએ લીધું અને કુશલતાથી રથના અશ્વોને નિયમમાં રાખ્યા. અંતર્દ્વીપમાં બલરામ આદિ યાદવોને યતિરૂપધારી અર્જુને કરેલા સુભદ્રાના હરણની વાત સાંભળી, ક્રોધ ચઢયો. (અહિંથી બાકીની કથાશ્રેણી ઉપરના સારને અનુસરતી છે.)

દોષ હું સાંખનાર નથી." અન્ય યાદવોએ પણ આમ મેઘની પેઠે ગાજતા બલરામના કથનને અનુમોદન આપ્યું.

તે પછી સર્વને શાન્ત પાડતાં શ્રી કૃષ્ણે તેમને આવું ધર્મયુક્ત વચન કહ્યું; "અર્જુને પોતાના કૃત્યથી કોઇ જ આપણું અપમાન કર્યું નથી; આ કૃત્યથી તો તે આપણા વિશેષ સન્માનને પાત્ર ઠરે છે. સૌ આ વાત સારી રીતે જાણે છે કે આપણે યાદવો કાંઈ અર્થના લોભી નથી. એટલે આપણે એવા વરને તે વરાવવાની નથી. સ્વયંવરમાં કન્યા યોગ્ય વરને વરતી નથી. પશુદાન સમાન કન્યાદાનને અર્જુન ઉતરતું ગણે છે. વળી કીયો પુરુષ પોતાના સંતાનનો વિક્રય કરે ? અર્જુન આ સર્વ દોષો સમજે છે. તેથી જ તેણે આમ ધર્મને અનુસરતું હરણ કર્યું છે. યશસ્વી સુભદ્રાનો એની સાથેનો સંબંધ ઉચિત છે. પાર્થના જેવો કોઇ શીઘ્ર શસ્ત્રધારી નથી. એનો કોઈ પરાજય કરી શકે એમ નથી."

કૃષ્ણનાં આવાં વચનથી યાદવો શાન્ત પડયા અને અર્જુનને દ્વારિકા બોલાવ્યો. પછી કૃષ્ણે તેનું લગ્ન કર્યું અને અર્જુન ત્યાં બાર માસ રહ્યો. તે પછી વનવાસનાં બાકીનાં વર્ષ, અર્જુને પુષ્કર તીર્થમાં ગાળ્યાં. વનવાસ પૂર્ણ થતાં, તે સુભદ્રા સાથે ઇંદ્રપ્રસ્થ આવ્યો. સર્વ વડીલોને નમ્યો અને બ્રાહ્મણોનું પૂજન અર્ચન કર્યું.

પછી અર્જુન પોતાની પ્રિયા દ્રૌપદી પાસે ગયો. દ્રૌપદીએ પ્રણય-કોપ કરી તેને કહ્યું: "જ્યાં સાત્વતની પુત્રી સુભદ્રા હોય ત્યાં હે ધનંજય! તમે જાવ. સારી રીતે બંધન બાંધેલા ભારને એક વધુ નવું બંધન બાંધતાં પૂર્વનું બંધન શિથિલ થઇ જાય છે." આમ અનેક પ્રકારે વિલાપ કરતી દ્રૌપદીનું ધનંજયે વારંવાર સ્નેહવચનો કહીને, સાંત્વન કર્યું અને પુનઃ પુનઃ ક્ષમા માગી. પછી ગોવાલણીને વેષે, રાતા રેશમનાં કપડાં પહેરાવી અર્જુને સુભદ્રાને રણવાસમાં મોકલી.

રણવાસમાં તે કુંતા માતાને પગે લાગી. કુંતાએ તેનું માથું સુંઘ્યું અને આશિષ દીધી. તે પછી દ્રૌપદીએ પોતાની શોક્ય અને માધવની બેન સુભદ્રાનો આલિંગનથી સત્કાર કર્યો અને પ્રસન્નતાથી કહ્યું:—"તારો પતિ

અજિત થાવ.” પછી બન્ને જણાં સંપથી રહેવા લાગ્યાં.

એવામાં મહાન્ સૈન્ય સાથે બલરામ અને શ્રીકૃષ્ણ ઈન્દ્રપ્રસ્થ આવી પહોંચ્યા. તેમના સત્કાર માટે સામા નકુલ સહદેવ ગયા; યુધિષ્ઠિરે ધ્વજા-પતાકાથી ઇંન્દ્રપ્રસ્થની શોભા વધારી દીધી. રાજમાર્ગો સુગંધી છાંટણાંથી છાંટી દીધા અને પુષ્પોનાં તોરણો આદિથી તેમને અનુપમ રીતે શણગાર્યા. ઠામ ઠામ અગર આદિના ધૂપ બહેંકી રહ્યા; માર્ગો આનંદી લોકથી ઉભરાયા અને હાટોથી શોભી રહ્યા. હજારો બ્રાહ્મણોના સત્કાર સાથે બલરામ અને કૃષ્ણે રાજભુવનમાં પ્રવેશ કર્યો. પછી અર્જુનને પહેરામણીમાં કૃષ્ણે પુષ્કળ અને ઉત્તમ ધન સમર્પ્યું. ઘંટડીઓથી ગાજતા, કુશળ સારથીઓએ કેળવેલા ચાર ચાર ઘોડા જોડેલા સુવર્ણના હઝાર રથ, મથુરાંની દુધાળી, વર્ચસ્વી, દશ હઝાર ગાયો, સુવર્ણના અલંકારોથી શોભતી, ચન્દ્રનાં કીરણ જેવી, શુદ્ધ ધોળી હઝાર ઘોડીઓ, યુવાન અને સ્નાનપાનમાં કુશળ હઝાર ગોરી દાસીઓ, દશ મનુષ્યોના વજનનું સોનું, મદ ઝરતા હાથીઓ, વિગેરે અનેક અનેક સાધન-સામગ્રીઓ કન્યાદાનમાં બલરામે અર્જુનને આપી.

આનંદવિહારમાં કેટલાક દિવસ નિર્ગમન કરી, બલરામ દ્વારકા પાછા સીધાવ્યા. શ્રીકૃષ્ણ ત્યાં રહ્યા અને મૃગયા આદિ અનેક વિહારો અર્જુન સાથે કર્યા. પછી કેટલેક સમયે સુભદ્રાને અભિમન્યુ નામનો પુત્ર થયો અને દ્રૌપદીને પણ પાંચ પાંડવોથી પાંચ વીર પુત્રો થયા. આમ પાંડવોનો સંસાર-વ્યવહાર સુખશાન્તિથી ચાલવા માંડયો.

પ્રેમાનંદકૃત "સુભદ્રાહરણ"નો સાર.

અશ્વમેધ યજ્ઞની પૂર્ણાહુતિ વેળા, અવિચારપણાથી થયલી અઢાર બ્રહ્મ હત્યાઓનાં અધર્મી કર્મથી છૂટવા અતિશય ઉત્સુક મહારાજા જન્મેજયે મહામુનિ વૈશંપાયનને અર્ધ્યપાદ્યાદિથી આતિથ્યસત્કાર કરી, પોતાના પાપના નાશનો ઉપાય પૂછ્યો; એટલે મહાનુભાવ વૈશંપાયન ઋષિએ શ્રી વેદવ્યાસની ઉત્તમ વાણીથી ભરપૂર મહાભારતનાં અઢાર પર્વદ્વારા તેના ધર્મશીલ પૂર્વજ પાંડવોનાં માનવ દેહને પવિત્ર કરનારાં, ચરિત્ર સાંભળવા પ્રેરણા કરી અને કથારંભ કર્યો. પાંડવોની ઉત્પત્તિ, તેમના કાકા ધૃતરાષ્ટ્રે રાજ્યકાર્યમાં ભાગ નહીં આપી અન્યાય કર્યાનો પ્રકાર, દુર્યોધનની તેમનું કાસળ કાઢવા લાક્ષાગૃહમાં બાળવાની પેરવી, તેમાંથી છટકેલા પાંડવોનો વનવાસ, કૌરવોનાં અનેક કપટોથી ભગવત્કૃપાએ થયલું રક્ષણ અને દ્રૌપદી સ્વયંવરમાં અર્જુનનો સફળ મત્સ્યવેધ, દ્રૌપદી સાથે પાંચે પાંડવોનાં લગ્ન, રાજ્યધાની હસ્તિનાપુરમાં પાંડવોનું પુનઃ આગમન આદિ અનેક પ્રસંગો ક્રમે ક્રમે વૈશંપાયને જન્મેજયને સંભળાવ્યા. પછી, જન્મેજયની ઇચ્છાથી કૃષ્ણની ભગિની સુભદ્રાનું હરણ અર્જુને કર્યાની કથા વૈશંપાયને નીચે પ્રમાણે સવિસ્તર કરી. (કડવું ૧).

દ્રૌપદીને વર્યા પછી પાંડવો હસ્તિનાપુર પધાર્યા; સર્વ નગરલોક આનંદથી અને મુક્તા તથા કુસુમથી તેમને વધાવ્યા; પછી નિજધામમાં સ્વસ્થ થઇ, દ્રૌપદી સાથેના પોતપોતાના ભાવી વર્તન સંબંધી પાંચે ભાઇઓ વિચાર કરવા મળ્યા. એટલે તેમની ગૂંચ ઉકેલવા મહાન્ ઋષિરાય નારદ અંતરિક્ષથી ઉતરી આવ્યા. તેમણે પ્રત્યેક બંધુનો દ્રૌપદીસહગમનનો અવધિ નક્કી કરી આપ્યો. તેને અનુસરીને નારદે, જેના આવાસમાં દ્રૌપદી રહેતી હોય તેના આવાસમાં બીજા કોઈ ભાઇએ અચાનક પ્રવેશ ન કરવો અને કરે તો તેણે બાર વર્ષ બ્રહ્મચર્ય (?) ધરી, વનફૂલ પહેરી, બારવર્ષ વનવાસ સેવવો, આવી પ્રતિજ્ઞા નારદે પ્રત્યેક પાંડવ પાસે લેવરાવી. બલવાન ભાવીથી એમ બન્યું કે વડવીર ધર્મંજયનો દ્રૌપદીના સહગમનનો વારો હતો, હેવામાં એક દિવસે મધ્ય રાત્રિએ એકાએક મહાબૂમરાણ ઉઠાવતો, ધાઓ રે ધાઓ રે એવો શોરબકોર મચાવતો એક

દ્વિજ રાજદ્વારે આવ્યો અને મઠમાંથી પોતાની ધેનુ ચોરી લઈ નાસી જતા ચોરને પકડવા કીલકીલાણુ મચાવી મૂક્યું. જીવના ભોગે પણ ગૌબ્રાહ્મણનું પાલન કરવાની પ્રતિજ્ઞા ધરનાર અર્જુન, ચોરની ઉપાધિથી બ્રાહ્મણને મુક્ત કરવા, આયુધ શોધવા તત્પર થયો. થવા કાળ હતું, તે યુધિષ્ઠિરના જ ભુવનમાં તેનાં આયુધ હતાં. તેથી અર્જુને બાર વર્ષ વનવાસ જવું પણ બ્રાહ્મણનું કાર્ય તો અવશ્ય કરવું, એવો ઉચ્ચ આશય ધરી, યુધિષ્ઠિરના અંતઃપુરમાં જઈ, આયુધો લઇ, ચોર પાછળ દડબડ દોડ કાઢી, ચોરને પકડી, બ્રાહ્મણને તેની ગાય પાછી સોંપી. પણ પછીથી આવેશમાં ને આવેશમાં મૂળની પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કર્યો માટે તે પસ્તાવા લાગ્યો! પરંતુ છેવટે ક્ષત્રિયને યોગ્ય કર્ત્તવ્ય–પાલનથી મન વાળ્યું અને વન સીધાવા અર્થે સર્વ સ્નેહીઓની આજ્ઞા માગી. વનકુલ ધારણ કરી, ઋષિજનોના મોટા સાથ સાથે વનના માર્ગે પરવર્યો, ભગવત્સ્મરણ કરતાં અને પાવન તીર્થાટન આદરતાં તેણે પૃથ્વીનો પાર કાઢવા માંડયો. ‘ ભાવિ પદારથ ’ હતું તેથી તે વનવાસમાં વનિતાઓને વર્યો પછી, તેણે દક્ષિણ સમુદ્રના ઉપકંઠનાં અગત્સ્યાદિ પંચ તીર્થોમાં વસતી, શાપથી મગરી બનેલી, પાંચ અપ્સરાઓનો ઉદ્ધાર કર્યો. પછી નાગરાજ કૌરવ્યની પુત્રી ઉલૂપિને સંતોષી, મણિપૂર આવ્યો અને ચિત્રાંગદ રાજાની પુત્રી ચિત્રાંગદા સાથે લગ્ન કરી, તેનાથી બભ્રુવાહન પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યો. પછી અર્જુન ત્યાંથી આજ્ઞા માગી નીકળ્યો અને અવશેષ અપરિમિત તીર્થો ફરી, પૃથ્વીનો પાર કાઢયો. આમ પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે લગભગ દ્વાદશ વર્ષનો વનવાસ થતાં તેણે ઋષિમાત્રને વિદાય કીધા અને શ્રીકૃષ્ણને મળવાની ઇચ્છા થવાથી દ્વારકા ગયો (કડવું બીજું).

માર્ગે વિચરતાં તે દ્વારકા પાસેના વનમાં આવી ઉભો અને હર્ષથી હરિનું સ્મરણ કર્યું. એટલે તત્કાળ અવિનાશી ચતુર્ભુજે દેખા દીધી. પ્રદક્ષિણા કરી, અર્જુન ભાવશું તેમને ભેટયો. પછી કૃષ્ણે તેને કુશળ વાર્ત્તા પૂછી અને તેનાં વનવાસનાં કર્મ જાણી લીધાં. તે પછી બન્ને પ્રભાસ પાટણ આવ્યા; સરસ્વતીમાં સ્નાન કરી ગિરનારની યાત્રાએ વિચર્યા. કૃષ્ણનો અભિલાષ પોતાની બેન સુભદ્રા સાથે અર્જુનનાં લગ્ન કરાવવાનો હોવાથી, તેને એક

વર્ષ દ્વારકા રહેવા નિમંત્રણ કર્યું. પણ અર્જુન તે વેળા તો તેમનો એ હેતુ કળી ન શક્યો, પણ દ્વારકા જતાં રસ્તે સુંદરશ્યામે પોતાના હેતુને ઉદ્દેશી જ્યારે એક એવી યુક્તિ અર્જુનને સુઝાડી કે તારે તપસી, અવધૂતનું રૂપ લેવું અને દ્વારકામાં છાના રહેવું; અને લોકો તને બાવો માનશે, ત્યારે અર્જુન મનમાં તેમનો ગુપ્ત હેતુ કળી ગયો. પછી દ્વારકા ગામને પાદર આવતાં, અર્જુને અતીત થવાની પેરવી કરવા માંડી અને કૃષ્ણ પોતાને મંદિર સિધાર્યા. (કડવું ત્રીજું)

આ પાસ અર્જુને તપસીનું સુંદર રૂપ ધર્યું. તેણે અદ્ભુત, જોગી, સંન્યાસી, મહંત, સાધુ, ગોરજી, એ સર્વ ત્યાગીઓના વેષાલંકારમાંથી રસમય ચુંટણી (કસુંબર) કરી, એક નવીન અતીતનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. તેણે બાવનાચંદનનાં બાર તિલક કર્યાં (વલ્લભ ગોસાઇ), માથે જટા બાંધી (જંગમ અને શૈવી બાવો) અને શરીરે પીતાંબર વીંટાળ્યું (ગીર અથવા મહંત); ભગવાં વસ્ત્રની ગાંઠડી, વ્યાઘ્રાંબર અને ગજચર્મ, બગલમાં મારી લીધાં (જોગી અને સાધુ); ગળામાં સોને મઢેલી રૂદ્રાક્ષમાળા ઘાલી, પીતાંબરનો કછોટો ભીડયો અને કેડે મેખલા બાંધી, ખભે ઝોળી ભરવી અને તેમાં શંખ ભસ્મના ગોળા અને શાલીગ્રામ મૂક્યાં. આ શિવાય બીજી, જોગીને યોગ્ય–વસ્તુઓ પણ લીધી. પોથી, પુસ્તક, મુદ્રા, કંકણ, પણ ઝોળીમાં ભર્યાં; હાથમાં સોનાનાં કડાં અને કોણી ઉપર માદળીઆં ચઢાવ્યાં. (અવધૂતનો વેષ); તેની રાતીચોળ આંખ; લાલબુંદ અરૂણ સરખું શરીર અને વિશાળ છાતી શોભતાં હતાં. પછી તેણે જટાને ફરતું, સોનેરી જરકશી વસ્ત્ર વીંટયું, કાને છોગાં મૂકયાં અને ફેંટાના છેડાની સેરો લટકતી રાખી અને જટામાં માળા ઘાલી; હાથમાં પીંછી (જૈની ગોરજી) લીધી અને કરવડો સાહ્યો, પાવડી ઉપર ચઢયો અને લાલ છડી પકડી. આ અદ્ભુત વેષથી ત્રૈલોક્યનું તેજ અર્જુનના ભાલે આવી રહ્યું હોયની તેમ દેખાવા લાગ્યું. જાણે તે કામદેવ હોય તેમ શોભી રહ્યો અને અર્ધચંદ્રાકાર ત્રિપુંડથી તે સદાશિવ જેવો દેખાયો. અમરોનો ધન્યવાદ લેતો તે આવા અતીતના વેષે બારેખમ થઇ, હળવાં હળવાં ડગ ભરતો ભરતો દ્વારકા આવ્યો. ગોવાળ, પશુ અને થોકે થોક સૌ સંસારી અર્જુનના આવા અવેષથી મોહ પામી

સ્તબ્ધ થયાં; અને તે કોણુ હશે, ઇંદ્ર, બ્રહ્મા કે વિષ્ણુ હશે તેની કલ્પના કરવા લાગ્યાં, સર્વ નરનારીઓએ મોતી અને પુષ્પોની વૃષ્ટિથી તેને વધાવી લીધો. પરંતુ તેના પ્રભાવથી સર્વ ચિત્ર પેરે આશ્ચર્યચકિત થયલાં હોવાથી, તમે કોણુ છો, ક્યાંથી આવ્યા અને ક્યાં જશો ? ઇત્યાદિ આદરસત્કારનાં વચનો પણુ પૂછવાની કોઇની હિંમત ચાલી નહી. (કડવું ૪ થું)

દ્વારકાના પુરદ્વારે આવી પહોંચતાં આબાલવૃદ્ધ સૌ કોઈ તેને જોવા આવ્યાં અને મોહ પામી જાણે ચિત્રમાં જડેલાં હોયની તેમ સ્તબ્ધ થઈ ગયાં. એક યાદવ બહાર આવ્યો અને પ્રદક્ષિણાદિથી અર્જુનની પૂજા કરી અને ચારે વર્ણના સર્વે લોક પગે પડયા. તુરત બાવાએ સર્વેને આશિષ આપી. પછી યાદવોએ બાવાને તેમનું નામઠામ, દ્વારકા આવવાનું નિમિત્ત અને ત્યાંથી સિધારવાના સ્થળ વિષે પૃચ્છા કરી. એટલે જાણે પોતે ત્યાગથી સર્વ એષણાઓ તરી ગયો હોયની તેમ, તદ્દન બેપરવાઇથી બોલ્યો: " જ્યાં જઇએ તે અમારૂં ધામ અને અમારે તે નામ સાથે શું કામ ? ગમે તે નામથી મને બોલાવો. હું પ્રભાસપાટણથી આવું છું. પૃથ્વીનાં સર્વ તીર્થો ફરવાની મારી ઇચ્છા છે. મેં ગોમતીસંગમમાં સ્નાન કરતાં અહીંની ભાવિક પ્રજાની ખ્યાતિ સાંભળી, તેથી અહીં ચાતુર્માસ રહેવા આવ્યો છું. બાવાની પોતાના પુરમાં રહેવાની ઇચ્છા સાંભળી, પોતાને ધન્ય માનતા લોક અર્જુનને પુરમાં તેડી ગયા.

યાદવ માત્રનો સમુદાય તેમની સેવામાં સજ્જ થયો અને " જય નારાયણુ " ના વંદનાપૂર્વક ઉચ્ચારથી શેરીએ શેરીએ તેમનો આદરસત્કાર કર્યો. (કડવું ૫ મું)

નગરમાં પધારતાં ઠામઠામ ઉલ્લાસ પામતાં આબાલવૃદ્ધ યાદવ યાદવીઓએ ઉંડા ઉમળકા અને ભાવથી તેમના વિવિધ પ્રકારના આતિથ્યસત્કાર કર્યા; જલ, આસન, પૂજન, અર્ચન, મુખવાસ આદિ ઉપચારોથી બાવા અર્જુનની સેવા ઉઠાવી. પછી તેમણે તેના નિવાસને અર્થે એક મઢી બાંધી આપી; અગ્નિકુંડ, બેઠક, મંડપ તથા અન્ય અગત્યનાં સાધનસમારંભ તૈયાર કરી આપ્યાં. પછી તેમના નિર્વાહ અર્થે તેમણે બાવાને ભોજનના વારા બાંધી

દીધા. અર્જુને મઢીમાં નિવાસ કર્યો. અહીં તેણે નિત્ય ગોમતીસંગમમાં સ્નાન કરી, વેદ ઉપનિષદાદિનો પાઠ ભણી, ભાવિક યાદવોને ઘેર વારા ફરતી જમી, દ્વારકામાં દિવસ નિર્ગમન કરવા માંડયા. (કડવું ૬ ઠું)

ધીરે ધીરે તેના ભકતો વધતા ગયા. તેઓ મેવા આદિ વિવિધ ખાદ્યવસ્તુઓ તેને અર્પણ કરવા લાગ્યા અને પાદસેવન આદિ ઉપચર્યા અને સેવા ઉઠાવવા માંડી. અર્જુને પણ તેમની શ્રદ્ધા જમાવવા વિવિધ ચમત્કારો આદર્યા. કોઇને મંત્રજંત્રની વિદ્યા તો કોઇને વશીકરણ વિદ્યા અને કીમીઓ શીખવ્યાં; તો કોઇને મુક્તિનાં સાધન બતાવ્યાં. વચનસિદ્ધિથી કોઈની વિત્ત, પુત્ર અને લોકકીર્તિની એમ ત્રણે એષણાઓ સંતોષી. તેમની ભય, મારણ, ઉચ્ચાટણ, મુઠ, દષ્ટિદોષ આદિ બાધાઓ ટાળી. કોઈના રોગ દોરાચીઠ્ઠી બાંધી, તો કોઇના રોગ મંત્રેલાં માદળીઆં, અને કંઠા બંધાવી નિવાર્યા. આમ અર્જુનના પાખંડથી સર્વનાં આધિ, વ્યાધિ, ઉપાધિ એ ત્રિતાપનાં કષ્ટ વિરામ પામવાથી તેનો મહિમા સર્વત્ર ગવાયો. નિત્ય નવનવાં ભોજનો, અને નાનાવિધ ભેટોથી, ચારે વર્ણના સર્વ લોક ગર્વ મૂકી, અદ્દ્ભુત આસનાવાસનામાં રચ્યાપચ્યા રહ્યા. તેની સિદ્ધિ પ્રસિદ્ધ થઇ. 'પરમ સિદ્ધ દેવ' રૂપે તે પૂજાયો અને કૃષ્ણના પ્રતાપથી દ્વારકાપુરમાંથી સર્વનું દુઃખ માત્ર પણ ટળી ગયું. (કડવું ૭ મું)

આમ દિનપ્રતિદિન અર્જુનનો મહિમા વધતાં, ચારે વર્ણના લોક દૂર દેશાવરથી દર્શન અર્થે આવવા લાગ્યા; તેમ અહીંતહીંથી ખોડાં, લૂલાં, બહેરાં પાંગળાં, કોઢીઆં, રગતપીત્તીઆં લોક પણ આવતાં અને બાવાનું દર્શન કરી, આશિષ લઇ, સત્વર સુખ પામી ઘેર પાછાં સીધારતાં. જળ અને મીનના સંબંધ પેરે આબાલવૃદ્ધ તેના સ્નેહને વશ થયાં અને ઉત્તમમાં ઉત્તમ વસ્તુ ભેટ ધરવા લાગ્યાં. બાળકો પણ નિદ્રામાંથી બાવાનું નામ કાને પડતાં તત્કાળ ઝંખી ઉઠતાં અને માર્ગે પણ તેને જોઇ ગાંડાંઘેલાં થઇ જતાં. જેને ત્યાં બાવો આરોગવા જતો તેના ઘરનાં તેને ' અછો અછો ' કરતાં તેમ પરમેશ્વરના જેવો જ ભય ધરી તેનો બોલે બોલ ઉપાડતાં. ટુંકમાં સર્વ પ્રજા તેનાથી પ્રસન્ન અને હર્ષઘેલી થઈ ગઈ. (કડવું ૮ મું)

આમ ગામેગામ અને ઘેરેઘેર બાવાની કીર્ત્તિ પ્રસરી અને અંતે ઠેઠ

રાજદ્વારે પણ પહોંચી. એક વૃદ્ધ યાદવે અહોબુદ્ધિથી પ્રેરાઈ, રાજદ્વારમાં અર્જુનના અતીત રૂપનાં, અદ્‌ભુત ગુણશક્તિનાં વર્ણન કર્યાં. શ્રદ્ધાળુ બલરામે બાવાને રાજદ્વારે આમંત્રણ કરી, તેની સેવા ઉઠાવવાનો સંકલ્પ કર્યો. અને કૃષ્ણની સંમતિ તેમાં માગી. પોતે ભાવિ જાણતા હોવાથી તેમજ પાછળથી બળરામ ન ચેતાવ્યા માટે ઠપકો ન આપે તેથી કૃષ્ણે એકદમ તેને સંમતિ દીધી નહીં. અને સાવધાનતાનો બોધ કરી, મૂંડ્યા માથાના બધાયે સાધુઓ સંત હોતા નથી; તેવા ઘણાયે પાખંડી, લંપટ, દાંભિક, અવધૂત, સિદ્ધ આદિ જુદાં નામો ધારણ કરી, પ્રતારણા ચલાવનારા હોય છે, એમ સવેળા ચેતાવી, પાણી પહેલાં પાળ બાંધવાની સૂચના કરી. પરંતુ અતિશ્રદ્ધાળુ બલરામના મનમાં તે વાત ઉતરી નહીં અને કૃષ્ણ નાહક પોતાના સ્વભાવ અનુસાર સાધુની નિંદા કરી, યાદવકુલને પરમ સંન્યાસીનાં આશિર્વચનથી પાવન કરાવવામાં આડખીલી નાખે છે, એમ સમજી તેમણે કેટલાંક મહેણાંટુણાંનાં વચનો છૂટથી શ્રીકૃષ્ણને કહ્યાં. (કડવું ૯ મું)

એટલે કૃષ્ણે બાવાને નહીં નોતરવાનાં કારણ, બલરામને વિગત સાથે સમજાવી કહ્યું કે, "આહારના ભોગી પાખંડીઓ, દંડી, સંન્યાસી, જોગી થઈ, ઉદરનિમિત્ત અનેક વેશ ધારણ કરે છે. જો તેઓ ખરા સિદ્ધ હોય તો વનમાં જ રહી પંચ ઇન્દ્રિય વશ રાખી, એકચિત્તથી મનીષા ઠામ રાખી, નારાયણ સાથે મન કેમ મેળવતા નથી ? સિદ્ધને તે વળી એવી શી ઉણપ છે કે તે પાખંડે અને ચમત્કારથી સંસારીઓને લોભાવવા સંસારમાં આવે છે ? આ પેટભરા બાવાથી યાદવો મોટા પણ તમારા જેવાએ એનામાં શા ગુણ દીઠા કે, તેને નોતરવા આટલી બધી તત્પરતા દર્શાવો છો." આ વચનથી ભોળા બલરામને રોમેરોમ ક્રોધાગ્નિ વ્યાપી ગયો અને કહેવા ન કહેવાનાં વચનો કૃષ્ણને કહ્યાં. બલરામને બરોબર રૂસેલા જોઈ, કૃષ્ણે તરત જ દોરી ઢીલી મૂકી દીધી અને તે મોટા ભાઈની આજ્ઞા શિરે ઉઠાવવા તૈયાર થયા; આથી બલરામ પણ પ્રસન્ન થયા. (કડવું ૧૦ મું)

તરત બલરામે અંતઃપુરમાં જઈ, બાવાની આગતાસ્વાગતા અને સઘળી સંભાળ સારૂ જોઈતી સામગ્રીઓની વરદી આપી અને તેને નોતરવા પોતે, શ્રીકૃષ્ણ,

અનેક સેવકો તથા પરિજનો સાથે મઢીએ સીધાર્યા. દૂરથી બાવાએ શ્રીકૃષ્ણને નીરખ્યા અને બહારથી મહાત્માનો ડોળ ટકાવી, અંતરના શુદ્ધ ભાવથી પ્રથમ નેત્ર દ્વારા તેમને પ્રણામ કીધા; તથા સમસ્યાથી પરસ્પર સંકેત કર્યો. અતિ-શ્રદ્ધાળુ બલરામ તો વેગથી બાવાને પગે પડયા અને પ્રદક્ષિણા કરી. અર્જુને પણ વેષને અનુરૂપ તટસ્થતાથી આશિર્વચન દીધાં અને પધારવાનું કારણ પૂછ્યું, એટલે ભાવપૂર્વક બલરામે ભોજન અર્થે રાજદ્વારે પધારવા નિમંત્રણ દીધું. (કડવું ૧૧ મું)

ભાવ ખાવા તેમ જ યતિના વેષને યોગ્ય નિસ્પૃહતાનું ભાન કરાવવા, અર્જુને તેમના નિમંત્રણનો અસ્વીકાર કરતાં, સંન્યાસીને મન ધનવંત તેમ જ દરિદ્રિ બન્નેય સમાન હોવાથી, તેમ જ પંચામૃત ભોજન અને સુકાપાકા અન્નમાં એકસરખો સ્વાદ લાગતો હોવાથી તથા જોગીએ ભોગની ઈચ્છા રાખવી અયોગ્ય હોવાથી અદચ્છાથી નગરમાં જે કાંઈ મળે છે તેથી મને સંતોષ છે, એટલે હું ચિત્તને મોહિની લગની લગાડનારા અને તપને ભાગનારા રાજ-દ્વારે નહીં આવું, એમ જણાવ્યું. આથી બલરામની શ્રદ્ધા તેનામાં વિશેષ દૃઢ થઈ અને અનેક કાલાવાલા કરી તેમનું મન મનાવવા કોશિષ કરી. પણ બાવો એકનો બે ન થયો એટલે કૃષ્ણે આ નિમંત્રણ સ્વીકારવા આગ્રહ કીધો. બાવાએ તેનો સ્વીકાર કરતાં, કુમારિકાએ પીરસેલું જ ભોજન આ-રોગવાની પોતાની પ્રતિજ્ઞા દર્શાવી અને બલરામે બહેન સુભદ્રા તેમને ભોજન પીરસશે, એવી ગોઠવણ કરવા જણાવ્યું. સુભદ્રાનું નામ સાંભળતાં બાવો હર્ષના આવેગમાં આવ્યો. (કડવું ૧૨ મું)

ઝટપટ બાવાએ રાજદ્વાર જવા, શણગાર સજવા માંડયો; અને પૂરા ઠાઠમાઠથી મહંત બની, પાવડીએ ચઢી, બલરામ આદિ સાથે તેઓ પરવાર્યા. માર્ગમાં સર્વેએ તેમને ' અછોવાના ' કર્યાં; સર્વત્ર જય જયના ઉદ્ઘોષો ગાજી ઉઠયા. રાજદ્વારે આવતાં, મણિમય જ્યોતિથી ઝળહળતાં જાળીઆં, ગોખ અને ચિત્રામણથી શોભતાં છજાં; ઝરૂખાથી દીપતાં રાજભવનની રચના નિરખી, બાવો હર્ષ પામ્યો અને સભામંડપની સત્કારસામગ્રી અવલોકી, આનં-દમાં નિમગ્ન થયો. (કડવું ૧૩ મું)

બલરામે પૂર્ણ શ્રદ્ધાથી જાતે બાવાની સેવા આદરી, રાજદ્વારનાં સર્વ

બાલયુવાનવૃદ્ધે નયનથી તેમને સંતોષ્યા; સૌ પરિવાર તેનું કામદેવ સરખું રૂપ નિહાળી મોહ પામ્યો; અને સર્વને માથે હાથ મૂકી તેણે આશિર્વાદો આપ્યા. બલરામને વિશેષ પ્રસન્ન કરવા બાવાએ તેમનાં, ત્રિભુવનમાં અનુપમ ધામનાં વખાણ કીધાં; અને તેમના જેવા અતીતોના વિશ્રામની છાયામાં ચાતુર્માસ ગાળવાનો પોતાનો સંકલ્પ દર્શાવ્યો. બલરામને પોતાનો જન્મ કૃતાર્થ લાગ્યો; તેમણે બાવાને નમન કરવા સુભદ્રાને બોલાવી. અદ્દ્ભુત રૂપયૌવનવાળી, મરાલની ગતિવાળી, દેવાંગના અપ્સરાને પણ પાણી ભરાવે એવી સુભદ્રાને નીરખી, અર્જુનને ચિત્તવિભ્રમ થયો, અને સર્વ તીર્થયાત્રાના ફલથી જ પોતે આ રમણીને પામશે એમ લાગ્યાથી તેણે પોતાની જાતને કૃતકૃત્ય માની. શ્રીકૃષ્ણ આ સઘળો પેચ તથા અર્જુનના મનની સ્થિતિ જાણતા હતા. સુભદ્રા બાવાને પગ ધોવા જલ આપવા આવી, એટલે બાવો મંદિરની બહાર આવ્યો, કનકાસન ઉપર વિરાજ્યો તથા અંગથી વિભૂતિ ઉતારી. એટલે વાદળાંમાંથી નિસરતા ચંદ્ર પેરે અર્જુન દીપી ઉઠયો, અને રાજકુમારી મોહ પામી; તેના અદ્દ્ભુત સુંદર અંગથી તે કળી ગઇ કે આ બાવો નથી, પણ કોઇ મહાન્ રાજા છે. તેની સાથે લગ્ન કરવાની તેની વૃત્તિ ઉત્કટ થઇ અને પોતે આદરેલાં સર્વ વ્રતના પુણ્યના પરિણામે તેને પામવાનો સંકલ્પ કર્યો. તરત દેવીનું સ્મરણ કર્યું અને તેની કૃપાવડે બાવાની સાથે 'જીવ જોડવા'ની આશાને પોષી. (કડવું ૧૪ મું)

પાદપ્રક્ષાલન કરી, અર્જુન ભોજન માટે આસને બેઠો. તેની સન્મુખ સોનાના થાળમાં વિવિધ પંચામૃત પકવાન્ન સુભદ્રાએ પીરસ્યાં; પરંતુ સુભદ્રામાં જ મન તલ્લીન થવાથી, સ્વાદિષ્ટ ભોજનમાં તેને રસ પડયો નહીં; સુભદ્રાને સાથે લઇ જવાનો જ વિચાર તેને સ્ફુરી રહ્યો. ભોજન ભોજનને ઠેકાણે રહ્યું. પણ સાન દ્વારા સુભદ્રાએ રાત્રિએ તેના મઠમાં આવવા જણાવ્યું, એટલે અર્જુન હર્ષથી ફૂલ્યો. જેમતેમ ભોજન આરોગી, બલરામે આપેલી બીડી મોંમાં મૂકી. પછી પુનઃ રાજ્યદ્વારમાંનાં સર્વનાં નમન સ્વીકારી, સ્વસ્થાને સીધાવવા તત્પર થયો. બલરામનાં માતા રોહિણીએ, તેના શરીરની શોભા તથા સામુદ્રિક કળા નીરખી, તેને દેવ સમાન માની, પોતાની પુત્રી સુભદ્રા

પરણાવવાનો વિચાર કર્યો; પરન્તુ બલરામનું મન કેમ મનાવવું, તેની સુઝ પડી નહીં.

આ પાસ અર્જુનના રૂપરંગથી મોહ પામેલી સુભદ્રાનું ચિત્ત વિહ્વલ થયું. માતાએ કલાવીને ચિંતાનું કારણ જાણી લીધું, તથા અર્જુન સાથે વરવાની અનુકૂળતા કરી આપવા, તેના મઠે રાત્રિએ જવા અને બીજે દિવસે ઉત્સવ માટે યાદવો સાથે નગર બહાર નિર્ધારેલે સ્થળે આવતાં, તેની સાથે પળવાનો સંકેત અર્જુને જણાવી આવવા સૂચના કરી. આ વાત બલરામથી ગુપ્ત રાખવાનું માએ પુત્રીને જણાવ્યું. પોતાની ઇચ્છા પૂર્ણ થવામાં માતાની અનુકૂળતાથી સુભદ્રા ઉલ્લાસ પામતી રાત્રિની વાટ જોવા લાગી. (કડવું ૧૫ મું)

આ પાસ રાજ્યદ્વારમાંથી મોહબાણથી ઘાયલ થયલો અર્જુન, મઢીએ પાછો ફર્યો અને સંકેત પ્રમાણે રાત્રિએ પ્રિયતમા સુભદ્રા મળશે, એવી ઉત્કંઠાથી સમય નિર્ગમન કરવા લાગ્યો; પણ તેને લવલેશ ચેન ન પડ્યું. લગાર પણ ખખડાટ સાંભળતાં કે પગલાં વાજતાં તેને સુભદ્રાના આવ્યાના જ ભણકારા વાગવા લાગ્યા; અને હરઘડીએ મઢીનું બારણું ઉઘાડબંધ કરવા માંડ્યું; સુભદ્રા પણ સંકેત પ્રમાણે ઉત્સવમાં મળવાનું સ્થાન નક્કી કરવા સાયંકાળે બાવાની મઢીએ જવા નીકળી. કૃષ્ણ તેનો મર્મ પામી ગયા હતા, તેથી વાટમાં ઉભા રહ્યા; તેમને જોતાં છોભિલી સુભદ્રા પાછી ઘરમાં પેઠી. કૃષ્ણ હવે નિદ્રા લેતા હશે, એમ ધારી મુહૂર્ત પછી સુભદ્રા ફરી બહાર આવી તો કૃષ્ણ ત્યાં ફરતા જ હતા. પાછી મધ્ય રાત્રિ સુધી કૃષ્ણના જવાની વાટ જોતી રહી; પણ કૃષ્ણ તો ન ખસ્યા. પછી ચાર ઘડી વીતતાં, તે પાછી બહાર નીકળી તો અર્ધી શેરીએ કૃષ્ણે આવી, તેનો હાથ પકડયો અને એકલી બહાર નીકળવાનું કારણ પૂછ્યું; એટલે લજ્જા અને ત્રાસથી તથા કાર્ય નિષ્ફલ થયાનું સમજાતાં નિરાશાથી તે થરથરી. અર્જુન પાસે સુભદ્રાનું હરણ કરાવવાનો પોતાનો મૂળ હેતુ તેમ જ તેમાં હાથ હોવાથી કૃષ્ણે સુભદ્રાનું હાર્દ જાણી લીધું તથા એ બાવો નહીં પણ અર્જુન છે તેથી તેની સાથે પરણવામાં કાંઈ બાધ નથી, એમ જણાવી, તેનું મન સંતોષ્યું. પરંતુ આડકઠ્ઠા બલરામને છેતરવા, સુભદ્રાને એમ સમજાવી કે ઉત્સવ માટે તારે મારો રથ

માગવો અને એ રથમાં તું પરવરીશ એટલે અર્જુન તારૂં માર્ગમાં હરણ કરશે. આમ કહી, સુભદ્રાને ઘરમાં પાછી વાળી, કૃષ્ણ બાવાની મઢીએ ગયા; અને દ્વારે ટકોરા માર્યો. પ્રિયતમા આવ્યાનું જાણી, ઉત્કંઠિત અર્જુને બારણું ઉઘાડયું તો સામા કૃષ્ણને જોયા એટલે તો તે ડઘાઈ જ ગયો. કૃષ્ણે હસીને તેને બધો સંકેત જણાવ્યો અને પોતાનો રથ સુભદ્રાના હરણ માટે સજ્જ કરી રખાશે, એમ સૂચવ્યું. પછી ત્યાંથી કૃષ્ણ ઘેર આવી પોઢી ગયા. (કડવું ૧૬ મું)

પ્રભાતમાં પોતાનો હેતુ સિદ્ધ કરવા અર્જુન વહેલો વહેલો ઉઠયો. સ્નાનાદિથી પરવારી, વસ્ત્રાલંકાર સજ્યા. પછી રેવતોત્સવ માટે પોતે વહેલા અને એકલા જવાનું કારણ ભાવિક યાદવોને સમજાવી, સૌથી આગળ જઈ માર્ગમાં અનુકૂળ જગ્યાએ તે ઉભો રહ્યો અને ત્યાં ઝુંડો રોપ્યો. (કરવું. ૧૭ મું)

આ પાસ ઉત્સવ મહાણવા જવા, યાદવો વિવિધ તૈયારીઓ કરી રહ્યા. સર્વે પુરુષોએ પોતપોતાના શોખ પ્રમાણે વસ્ત્રાલંકાર સજ્યા; કેટલાકે અશ્વ, વૃષભ, રથ, વહેલ, આદિ વાહનો વિવિધ પેરે શણગાર્યા અને તેમાં પરવર્યા તો કેટલાક ઠાઠમાઠથી પગપાળા વિચર્યા. (કડવું ૧૮ મું)

યાદવ સુંદરીઓએ પણ પરસ્પર માથાં ઓળી, એકમેકની મશ્કેરી કરતાં, અનેક તરાહના વસ્ત્રાલંકાર સજ્યા; અને વાહનોમાં બેસી પૂર ઉલ્લાસથી રૈવતાચળ સીધાવી. એટલે કૃષ્ણના સંકેત પ્રમાણે સુભદ્રાએ ઝરૂખેથી સર્વ યાદવયાદવીઓને ઉત્સવ માટે બનીઠનીને જતાં જોઇ, માતા પાસે આવી, કૃષ્ણે સમજાવ્યા પ્રમાણે રઢ લીધી. (કડવું ૧૯ મું)

કુંવરીની રઢ સાંભળી, બલરામ માતા પાસે આવ્યા. સુભદ્રાનું રડવાનું કારણ જાણી લઇ, બલરામે કૃષ્ણને બોલાવ્યા અને પોતાનો રથ સુભદ્રાને સોંપવા જણાવ્યું. કૃષ્ણને તો તે આપવો તો હતો જ. પરંતુ સંકેત અનુસાર હરણ થતાં, પહેલેથી જ પોતાનો એ પ્રપંચમાં હાથ હતો એમ ન જણાઇ આવે તે સારૂ, પોતાનો રથ " આળીગારો " હોવાથી, કંઇક ઉત્પાત નીપજે તો પોતાને શિરે કલંક ચોટે માટે તે આપવો યોગ્ય નથી એમ કૃષ્ણે કહ્યું; પણ તેથી તો બલરામ ઉલટા બહુ જ ચીઢવાયા અને ધૂર્ત, કામી, સ્ત્રીવશ, ઇત્યાદિ સંબોધનો દઇ, કહેવા ન કહેવાનાં વચન કહ્યાં. તુરત કૃષ્ણે નમતી મૂકી દીધી, રથ

શણગારવાની વરદી સારથી દારૂકને આપી; અને સાવધાનતાથી રથમાં બેસવા સુભદ્રાને સૂચના કરવા બળરામને જણાવ્યું. પછી રથ તૈયાર થઇ આવતાં, સુભદ્રા વસ્ત્રાલંકાર સજ્જ કરવા લાગી. (કડવું ૨૦ મું).

બલરામનાં અનુકૂળ વચનથી પ્રસન્ન થયલી સુભદ્રાએ વિવિધ અંગોએ વિવિધ શણગાર ધર્યા. મૂળ પોતે સુંદરી હતી જ. તેમાં ધાર્યો હેતુ પાર પાડ઼વાની આશાએ લાવણ્ય અને પ્રસન્નતા ઉમેર્યાં; અને વસ્ત્રશણગારે પૂરતી કરી એટલે તેની શોભાનું તો પૂછવું જ શું ? તે જાણે બીજી દેવાંગના રંભા હોય તેવી દીસવા લાગી; દર્પણમાં મુખ જોઇ પોતે જ હર્ષથી પ્રફુલ્લ થઈ અને પછી માતાની શુભ આશિષ લઇ, રથે બેસવા ગઇ ત્યારે બલરામે, કૃષ્ણનો રથ આળીગારો હોવાથી, કાંઈ અનર્થ થવા ન પામે માટે સાવધાનતાથી “ વાટે રહેવા ”ની શીખ દીધી; તથા સારથી દારૂકને પણ વિઘ્ન ન નડે એમ વર્ત્તવા જણાવ્યું. આટલી સાવચેતી મેળવી, સુભદ્રા રથમાં બેઠી. (કડવું ૨૧ મું)

પ્રવાસના આરંભમાં જ સારા શુકન મળ્યા અને અર્થસિદ્ધિ સમીપ દેખાઇ. રથ ધમધમતો વાયુવેગે ગામને ગોંદરે આવી પહોચ્યો અને પૂરપાટ ધસમસતો ચાલ્યો. વાટમાં હોડથી વિવિધ વાહનો નિર્બંધ હંકાર્યા જતા યાદવો મળતા તેમને પણ પછાડી મૂકી, પાધરમાં રથ આવ્યો. દૂરથી બાવાજીનો ઝુંડો દેખાતાં સુભદ્રાએ દારૂકને રથથી હેઠો ઉતારવાનો પેચ રચ્યો. પોતાનું નૂપુર ઉતારી માર્ગમાં નાંખ્યું અને તે લઇ આવવા દારૂકને જણાવ્યું. તેણે ઘોડા હાથ રહે એવા ન હોવાથી હેઠો ઉતરીને લઇ આવવા ના કહી અને માર્ગે આવતા યાદવો તેને લેતા આવશે, એમ જણાવ્યું; પણ સુભદ્રા કાંઇ હઠે એવી નહોતી. તેણે કડવાં મેહેણાંભર્યાં વચનો કહ્યાં તેને પણ જ્યારે દારૂકે મચક ન આપી, ત્યારે ભાઇઓ પાસે ઠપકો દેવરાવવાની ધમકી આપી, તેને હેઠે ઉતાર્યો. દારુક જેવો હેઠે ઉતર્યો કે સુભદ્રાએ ડચકારથી ઘોડાને દોડવા ઉત્તેજયા અને ચાબુકના મારથી ઉશ્કેર્યા. દારુકે ઘોડાને ઉડતા જોઇ, તેમને અટકાવવા ઘણી હાકો મારી પણ કૃતનિશ્ચય સુભદ્રાએ તેને કાન દીધા જ નહીં અને રથ અર્જુન સમીપ આણી મૂક્યો. તરત જ બાવાનો વેષ ઉરાડી દઇ અર્જુન રથે ચઢયો અને અશ્વમંત્ર ભણી, ઘોડા છૂટા મૂક્યા. દારુકે બાવાનું

આ અપકૃત્ય જોઈ, સુભદ્રાનું હરણ થયાનો હાકાટો ઉઠાવ્યો અને હાયપીટ કરી. શૂરવીર યાદવોને વહારે ધાવા, બાવાને ઘટતી શિક્ષા કરવા ધાવા રણનાદ કર્યો. જાદવો પણ આ સાંભળી, વિવિધ આયુધોથી સજ્જ થઇ તેની સામે ધસ્યા જ ગયા. બીજી પાસ દ્વારકામાં આ સમાચાર પુગ્યા અને બળરામ તથા કેશવે સર્વ યુદ્ધસામગ્રી તૈયાર કરવાની વરદી આપી, પોતે પણ રણે ચઢવા તત્પર થયા. (કડવું ૨૨ મું)

સેવકના મુખથી જોગીએ સુભદ્રાનું હરણ કર્યાનું સાંભળી, સાપની પેઠે, બલરામ ક્રોધથી ફુફવાડા મારવા લાગ્યા અને સિંહના મુખમાં હાથ ઘાલનાર દુર્મતિ બાવાને શિક્ષા કરવા, સેના સજ્જ કરાવી. કૃષ્ણ તો આમ થશે, એ જાણતા જ હતા. તેઓ તો બલરામ કાંઇ નહીં કરવાનું કરી ન બેસે અને સુભદ્રા અર્જુનને પરણાવવાની સંમતિ આપે એવો લાગ જ શોધતા હતા. તેમણે આ બનાવ સાંભળી, અજાણપણું ધારણ કીધું અને પોતે બાવાથી સાવધ રહેવાની સૂચનાનાં પોતે પહેલાં કહેલાં વચનોનું સ્મરણ કરાવી, ક્રોધ દર્શાવ્યો અને અધર્મીનું શિશ છેદવાનો નિશ્ચય પ્રકટ કર્યો. દુદુંભી, બણુગાં, રણતુરો આદિના નિનાદ સાથે છપ્પનકોટી યાદવો એકાકી અર્જુન સામે ધસ્યા જ ગયા. ત્રિશૂળ, ખડ્ગ, ફરસી, સાંગ, તરવાર, ખખડાવતા, વાહન ચઢેલા તેમ જ પગપાળા યાદવોએ ચારે કોરથી અર્જુનને ઘેરવા પેરવી કરી. ચોગમ હાહાકાર વર્ત્તી રહ્યો અને છટકામાંથી અર્જુન રંજ પણ ચસકી શકે નહીં એવો ઘેરો ઘાલવા તથા બાવાનો ચૂરો કરવા, બલરામે હાકોટો દીધો. આથી દારુણ સંગ્રામ પોતાને એકલાને ખેડવો પડશે, એવી વિમાસણમાં અર્જુન પેઠો; શ્રીકૃષ્ણને અંતરથી સહાય કરવાની પ્રેરણા કરી, હવે શું કરવું, તેની ચિંતા સુભદ્રાને જણાવી. (કડવું ૨૩ મું)

વીર યાદવરાજની બાળા પણ વીરા જ હતી; તેથી તેણે રંજ પણ ન ગભરાતાં, રથમાં અગાઉથી કૃષ્ણની પ્રેરણાથી સજ્જ કરેલાં આયુધો ઉપાડી, બલરામને બળ દાખવવા પોતાના પ્રિયતમ અર્જુનને પાણી ચઢાવ્યું. આમ પ્રિયતમાનું પ્રોત્સાહન પાળતાં, એક વાર બધાને હાથ દેખાડવા અર્જુન પણ તત્પર થયો. વેર જણાવવા મોઢેથી કૃષ્ણને ગાળો દેતો પણ અંતરથી ગોપાળને વહારે ધાવા વિનવવા લાગ્યો. એમ કરતાં તેણે ધનુષ્યની પ્રત્યંચા ખેંચી,

નિર્ઘોષ કીધો. બલરામને યાદવો આથી અતિશય ક્રોધે ભરાયા. તેઓ ભોગળ, હથોડીઓ, તિરક્સ આદિ અનેક અસ્ત્રો અર્જુન ઉપર ફેંકવા જ ગયા અને મેઘપેરે અસ્ત્રવૃષ્ટિ કરી દીધી. અર્જુને પણ કૃષ્ણનું સ્મરણ કરી, "લઘુ-લાઘવી" વિદ્યાથી રણે સામો ભીડયો; અને પોતાનું તથા સુભદ્રાનું અંગ ન ભેદાય એમ શસ્ત્રો નિવારવા અને અચળ રહી સામાં અસ્ત્રો ફેંકવા જ મંડયો. (કડવું ૨૪ મું)

અર્જુનને અડગ જોઇને, સર્વે સુભટો અપરિમિત આયુધોથી તેની ઉપર ધસ્યા અને તેનો રથ ઢાંકી નાંખ્યો. બળરામે હળ ઉગામી તેનું શરીર પાડવાનું જણાયું. સઘળા હુમલાને અર્જુને મંત્રપ્રયોજિત, એકનાં અનેક થતાં બાણોથી ખાળ્યા એટલું જ નહીં પણ અસહ્ય મારથી યાદવમાત્રને–ભગાડયા, એટલે બલરામે મુશળપ્રહાર કર્યો પણ લઘુલાઘવીથી અર્જુને તેમને હતાશ કર્યા. આથી યાદવોને ઉલટું શૂર ચઢયું. હાહાકાર મચી રહ્યો. સણુસણાટ છૂટતાં મુશળધાર શરોથી તેનો રથ ભેદાયો. વીરપત્ની સુભદ્રાએ પૂરેપૂરૂં પાણી દાખવવા અર્જુનને ઉશ્કેર્યો. તેણે પણ આકડાના તૂરની પેઠે સર્વનાં બાણ વિખેરી નાંખ્યાં અને બલરામ તથા અર્જુન પાછા સામસામી આવ્યા. રામે તેને મૃત્યુ સમીપ આવ્યાની ચેતવણી આપી, હળમૂશળ ફરી ઉગામ્યું, પણ તેનો પ્રહાર થાય તેટલામાં તો પાર્થના બાણથી મૂર્છિત થયા, તરત તેમની સારવાર માટે કૃષ્ણ આવ્યા. મૂર્છા વળતાં કૃષ્ણે કહ્યું કે–"આ તો બાવો નથી, પણ આપણી ફોઇ કુંતાનો પુત્ર અર્જુન છે. તે અજિત છે. આપણી બેન અને કુળને યોગ્ય છે. માટે યુદ્ધ કરવું, એ ઠીક નથી." બલરામ ઉલટા ચીઢાયા, પણ અંતે કૃષ્ણે તેમને ઠંડા પાડયા. આ પાસ અર્જુન સુભદ્રાને લઇને ઇંદ્રપ્રસ્થપુર સિધાવ્યો. (કડવું ૨૫ મું)

દ્વારકામાં પાછા વળતાં, ફોઇના છોકરાને મારી, પેટ ઉપર ઘા નહીં કરવો, એ કારણે જ મેં તેને જીવતો જવા દીધો છે, એમ કહી કૃષ્ણે બલરામનું સાંત્વન કર્યું. બલરામે પણ "લખ્યા લેખ મટે નહીં" એમ સમજી, તેની ઉપરથી રીસ ઉતારી. પછી તેમણે સામા હસ્તિનાપુર જઈ, પૂજ્ય અર્જુન અને બહેન સુભદ્રાનો સત્કાર કરવાની વૃત્તિ કૃષ્ણ સમક્ષ પ્રગટ કરી

અને તેમને અર્પણ કરવા, માણેકહીરે પાખરેલા, લાખ તુરી, મદઝરતા હઝાર હાથી, અમૂલ્ય વસ્તુઓ, સુવર્ણનાં ગાડાં, દાસદાસીઓ વગેરે તૈયાર કરાવ્યાં અને સઘળા યાદવો સાથે ઈન્દ્રપ્રસ્થ તરફ વિદાય થયા. પાંડવોને આ સમાચાર મળતાં, તેમણે પણ યાદવોનો સારો સત્કાર કર્યો; અર્જુન સુભદ્રાને વર્યો, પેહેરામણી સ્વીકારી અને ત્યાંથી કૃષ્ણ સિવાય, યાદવો અને બલરામ દ્વારકા વિદાય થયા. (કડવું ૨૬ મું)

સુભદ્રા સાથે અર્જુનનાં લગ્ન થવાથી સઘળા લોક આનંદ પામ્યા; પરંતુ અગાઉ અર્જુનની લપડાકથી ક્રોધી થયલી, એક દાસીએ પોતાનું વેર લેવા દ્રૌપદીને ચઢાવી અને તેને એમ ભેરવ્યું કે, સુભદ્રા તો કૃષ્ણની બહેન હોવાથી અર્જુન આગળ તારાં માન ઉતરશે અને પટરાણીપદ તેને મળશે. સ્ત્રીજાતિ હમેશાં પતિપ્રેમની ઈર્ષાળુ હોય છે, એ સિદ્ધાંત કવિ દ્રૌપદી દ્વારા ચરિતાર્થ કરે છે, દાસીની ભંભેરણીથી દ્રૌપદીનો હર્ષ જતો રહ્યો. તે ભાન ભૂલી ગઇ. શોકાર્ત્ત બની, વસ્ત્રાલંકાર ત્યજી, હિંદોળાખાટે જઇ બેઠી અને પોતાનું માન ઉતારવા માટે અર્જુન અને સુભદ્રાને શાપ આપવા હાથમાં અંજલિ લીધી. કૃષ્ણ આ સર્વ કળી ગયા, તેથી સુભદ્રાને આ શાપનો પ્રસંગ ટાળવાની યુક્તિ શીખવતાં કહ્યું કે—" તારે દ્રૌપદીને પગે પડવું એટલે તે પ્રસન્ન થઇ તને વરદાન આપશે, ત્યારે તારે તારા પુત્રને રાજ્યપાટ મળે, એવું વરદાન માગી લેવું." (કડવું ૨૭ મું)

સુભદ્રાને યુક્તિ શીખવી, દ્રૌપદીને શાપ દેતી અટકાવવા, કૃષ્ણે એક બીજો ભેદ રચ્યો. તેમણે અર્જુનમાં સમસ્ત સૃષ્ટિનું તેજ મૂકી દીધું, એટલે તે જાણે રૂપનો અંબાર હોય તેવો બની ગયો. વળી તે વસ્ત્રાલંકાર અને સુગંધી પદાર્થોથી સુસજ્જિત થયો. ઉપરાંત અંતર્યામી કૃષ્ણે, દ્રૌપદીના અંતઃકરણમાં વાસ કીધો. પછી અર્જુન સુભદ્રા સહવર્ત્તમાન દ્રૌપદીને મળવા આવ્યો ત્યારે તેના તેજ અને રૂપથી તે મોહ પામી, તેનું સતીત્વપૂર્ણ મન નિર્મળું થયું અને લાંબે સમયે પધારતા પ્રિય પતિ અર્જુન ઉપર ક્રોધે ભરાવા માટે તેને પશ્ચાતાપ થયો. આમ એક બાજી સફળ ઉતરી, કે બીજી બાજી ખેલાઇ. તરત સુભદ્રાએ દ્રૌપદીની પ્રદક્ષિણા કીધી અને પગે લાગી, એટલે પ્રસન્ન થઇ તેણે વરદાન માગવા સુભદ્રાને જણાવ્યું. (કડવું ૨૮ મું)

એટલે પગે લાગી, સુભદ્રાએ તેની જ સેવામાં પોતાનું મન સ્થિર રહે એવો વર માગ્યો. તે મળતાં અનુક્રમે તેના હિતની ચિંતા, આજ્ઞાપાલનની દૃઢતા, ધર્મમાં મતિની સ્થિરતા, અને અપરાધક્ષમતા, એ ચાર વર માગ્યા અને એ મેળવ્યા પછી ધીરે ધીરે કૃષ્ણની શીખવણી પ્રમાણે પોતાના પુત્રને રાજ્ય-પાટ મળે એવો વર માગ્યો. તરત દ્રૌપદી સઘળું કપટ કળી ગઇ અને તેને નખથી તે શિખ સુધી ક્રોધની જ્વાળા ઉઠી, અને કૃષ્ણે જ શિખવ્યું છે એમ સમજતાં, પોતાની સંતતિને વણસાડનારો વર માગવાની શિખ આપવા માટે કૃષ્ણને વંશોચ્છેદનો શાપ આપ્યો. એટલે કૃષ્ણે આવી, દ્રૌપદીને શાન્ત પાડી. દ્રૌપદીએ વચન પાળવા સુભદ્રાને માગેલો વર આપ્યો. (કડવું ૨૯ મું)

આમ કૃષ્ણકૃપાથી દ્રૌપદીના શ્રાપથી ઉગરેલા અર્જુન અને સુભદ્રા તથા દ્રૌપદી સર્વ હળીમળીને સંસાર સુખરૂપ ગાળવા લાગ્યાં પરંતુ સ્ત્રી-સ્વભાવ, "પોતાનું તે સારૂં અને પારકાનું તે નઠારૂં" ધારવાવાળો હોવાથી એક દિવસ વાતેવાતમાં દ્રૌપદી સુભદ્રાને અર્જુનના મોહમાં પાડવાનું કારણ પૂછ્યું. સુભદ્રાએ અર્જુનના અવધૂત રૂપથી મોહ પામ્યાની વાત કહી. પછી સામો સુભદ્રાએ દ્રૌપદીને એવો જ પ્રશ્ન પૂછ્યો. તેના ઉત્તરમાં દ્રૌપદીએ કહ્યું કે, ભર ક્ષત્રિય સભામાં સ્વયંવરમાં પરાક્રમ કીધાથી તથા અન્ય રાજાઓને યુદ્ધમાં હરાવવાથી અર્જુનને હું વરી. પછી તેણે સુભદ્રાને એવું મેહેણું માર્યું કે અમે ક્ષત્રિય એટલે તેના પરાક્રમથી મોહ્યાં અને પરણ્યાં પણ તમે તો ભરવાડાં એટલે રૂપથી મોહ્યાં અને પેચ કરી બાવા સાથે નાસી ગયાં. આ મેહેણું સુભદ્રાને ઘણું ઊંડું સાલ્યું. પછી એકાન્તમાં અર્જુનને આ મેહેણું ટાળવા હરકોઇ ઉપાય યોજવા જીદ લીધી. હવે શું કરવું તેનો ઉપાય શોધી કાઢી, એક દિવસે અર્જુને મૃગયા નિમિત્ત પગપાળા વનમાં જવાનો નિશ્ચય પ્રકટ કીધો. પછી પોતે પૂર્વના જેવું જ હૂબેહૂબ અવધૂતનું રૂપ લીધું અને દ્રૌપદીની વાડીમાં આવી ઉતર્યો. એ વખત પુષ્પ લેવા ત્યાં આવેલી દ્રૌપદીની નજર તેના ઉપર પડી. (કડવું ૩૦ મું)

બન્નેની દૃષ્ટિએ દૃષ્ટિ મળતાં દ્રૌપદીનો મોહ વાધ્યો. તે બાવા પાસે ગઇ અને પ્રણામ કીધા; તથા ત્યાં જ પોતાનું સ્થાનક સમજી રહેવા જણાવ્યું.

બાવાએ પણ આગમનકારણ જણાવતાં, પોતાનું ધામ અંતરિક્ષમાં ઇંદ્રસદનાદિ હોવાની તોપ મારી. એટલે દ્રૌપદીનું મન તેની યોગલીલાથી વિશેષ ચળ્યું. તેણે મોહાંધ થઇ, પોતાના પાંચ પતિનો ત્યાગ કરી (કુંવારી સુભદ્રાની પેઠે) તેની જ સાથે ચાલી જવાનો આગ્રહ કીધો; અને તેમ નહીં થાય તો પ્રાણ ત્યજી સ્ત્રી હત્યાનું પાપ માથે ઠોકવાનો દમ દીધો. અર્જુને વેષ ન પકડાય માટે પહેલાં ઘણી જ આનાકાની કીધી અને પાપપુણ્યનો મર્મ સમજાવ્યો. તરત દ્રૌપદી પ્રાણ તજવા બેઠી, એટલે તરત જ અર્જુને પોતાનું રૂપ પ્રકાશ્યું. દ્રૌપદીએ લજ્જા પામી, નીચું મુખ કરી દીધું. સુભદ્રા તે ક્ષણે વાડીમાં આવી અને આ દેખાવ જોઈ પ્રસન્ન થઇ. કવિ કહે છે કે, આ પ્રસંગ પછી સુભદ્રાને મેહેણું દેતી, દ્રૌપદી અટકી અને તેમનો સંસાર આનંદ સાથે વીતવા લાગ્યો.

અહીં કાવ્યપ્રસંગ સમેટાય છે. ઉપસંહાર કરતાં કવિ અર્જુનનાં કેટલાંક કર્મની ગણના કરી, અંતે ગ્રંથપ્રશસ્તિથી પૂર્ણાહૂતિ કરે છે. (કડવું ૩૧ મું)

સુભદ્રાહરણની સમીક્ષા.

પ્રાચીન આખ્યાનકરોનું દૃષ્ટિબિન્દુ.

કવિની શક્તિઓ.

(૧) વસ્તુસંકલના (૨) પાત્રયોજના અને (૩) રસનિષ્પત્તિ, એ ત્રણ અંશો મુખ્યત્વે કાવ્યરચનાનાં વાસ્તવિક જીવનતત્વ છે. આ ત્રણે અંશોની સંવાદભરી, પ્રમાણ–અનુસારી, ચમત્કારિક અને કલાયુક્ત ઘટના ઉપર કાવ્યરચનાની સફલતાનો આધાર વિશેષ પ્રમાણમાં રહેલો છે. આવી ઉચિત ઘટના પ્રતિભાશાલી કવિ, નૈસર્ગિક કાવ્ય-શક્તિથી, સિદ્ધ અને અસરકારક વાણીના બલે સહજ લીલાથી સાધી શકે છે. કવિ માનવ જાતિનો એક મહાન્ ઉપદેશક છે; સુજ્ઞ અને બુદ્ધિશાલી પ્રેરક છે. પ્રકૃતિનાં ગહન રહસ્યો માર્મિકતાથી ગ્રહણ કરી, તેને સુંદર રીતે જનસમાજને સમજાવનારો સંસ્કારી ઉદાર આત્મા છે; અને તે સાથે તે નિપુણ કલારસિક પણ છે. તેનું જ્ઞાન ચમત્કારભરિત, તેનો અનુભવ વિશાળ અને તેનું અવ-લોકન મર્મગ્રાહી હોવાં ઘટે છે; તેની કલ્પનાશક્તિ રસિક, અદ્ભુત અને ધ્વનિ-પર હોવી જોઇએ. વિદ્યા, વિચાર અને વ્યંજનાનો સમન્વય કરવાને તે સમર્થ હોવો ઘટે છે. આવો શક્તિસંપન્ન કવિ, સૃષ્ટિમાં કાંઇક અવનવું જોતાં, પોતાના હૃદયમાં ઉઠતા વિચારો, લાગણીઓ અને આશયોને રસભર રીતિથી અને ઇષ્ટ કલાવિધાનથી તેમ જ ધર્મ, નીતિ અને ન્યાયના સામંજસ્યથી આલેખવા અને રસિક ગ્રાહકનાં હૃદયને તેમાં સંપૂર્ણ તલ્લીન કરવા સમર્થ થાય છે. તે એક સાદામાં સાદી વસ્તુને કે સામાન્ય વ્યતિકરને યોગ્ય પ્રસંગ અને સમ-યને અનુકૂળ રહી, પૂરી ખૂબીથી બહલાવી, તદ્દન નવા જ રૂપમાં આલેખે છે અને પોતાની કૃતિમાં યોગ્ય ગ્રાહક જનસમાજના હૃદયમાં રહેલા આશયો, વિચારો અને લાગણીઓનાં તાદૃશ પ્રતિબિંબ લીલાપૂર્વક ઉતારે છે. આવું પ્રતિબિંબ જેટલે અંશે તેની આલેખન–શક્તિ સજીવ અને ચમત્કારિક સ્વરૂ-પમાં પ્રત્યક્ષ કરી શકે છે તેટલે અંશે તેની કૃતિ લોકના આદરને પાત્ર થાય છે, તેમ તેની કૃતિ તેના અભિનવ અને હૃદયંગમ સ્વરૂપના પ્રમાણમાં ચિરંજીવતા પામે છે.

આવી ઉચ્ચ કોટિના પ્રતિભાશાલી કવિઓ સંસ્કૃત, હિન્દી, આંગ્લ આદિ શિષ્ટ સાહિત્યોના ઉત્કર્ષકોમાં મળી આવે છે, પરંતુ પ્રાચીન ગુર્જર સાહિત્યના ઉત્કર્ષકોની શ્રેણીમાં (અતિસંકોચથી કહીએ તો કદાચ બે એક અપવાદ બાદ) આવા કવિઓ મળતા નથી. અલબત્ત શિષ્ટ સાહિત્ય-રચનાના આવા ઉચ્ચ ધોરણે, તેમનાં કાવ્યો અને આખ્યાનોની તુલના કરવી, એ નિઃશક તેમને અન્યાય કરવા જેવું છે. કારણ કે, જે લક્ષ્ય તેમના જમાનાની પરિસ્થિતિને અંગે તેમની દૃષ્ટિમાં ઉતર્યું જ ન હોય, અથવા જે લક્ષ્ય, કેટલાક વાસ્તવિક કારણોસર તેમની દૃષ્ટિ સમક્ષ રહી શકે એમ ન હોય, તે લક્ષ્યનાં ધોરણોથી તેમની કૃતિઓની તુલના કરવી, એ કોઇ રીતે યોગ્ય નથી જ. આથી તેમનું લક્ષ્ય શું હતું તે પ્રથમ જાણવાની અપેક્ષા રહે છે.

પ્રાચીન ગુર્જર કવિઓની પરિસ્થિતિ.

પ્રથમ તો તેમને ગુજરાતી સાહિત્ય જ નવા મંડાણથી રચવાનું હતું અને લોકની રસવૃત્તિ ઉત્તેજવાની હતી. વળી તેમની જ્ઞાનસંપત્તિ એવી ઉન્નત સંસ્કારી થાય તેવી અનુકૂળતા તેમને સાધ્ય હોય, તેમના જમાનાનો જન-સમાજ આવા ઉચ્ચ લક્ષ્યથી આલેખાયલાં કાવ્યો તથા આખ્યાનોનાં રહસ્ય ઝીલી અને પચાવી શકે એવો સંસ્કારી હોય, તેમ તે જમાનામાં વાતાવરણ અને પરિસ્થિતિ તેને ઘટતો આવેગ આપે એવાં ઉત્તેજક હોય, એમ જણાતું નથી. બાહ્ય આચારને જ ધર્મ માનનારા જનસમાજના વ્યવસાયી હૃદયને ઉજમાળે એવા લોકભોગ્ય કાવ્યસાહિત્યની ઘટના એ તે કાળના કવિઓનું પરમ લક્ષ્ય હતું, એમ તેના પ્રકટ—અપ્રકટ સાહિત્યના અવલોકનથી જણાય છે. તેથી આ દૃષ્ટિબિન્દુ ધ્યાનમાં રાખીને ઉપર સૂચવેલી કોટિએ પ્રાચીન કાવ્યોનો કસ કાઢવામાં આવે તો નરસિંહ, પ્રેમાનંદ, શામળ, દયારામ, એ સંસ્કારી અને પ્રતિભાશાલી કવિવરોનાં કેટલાંક કાવ્યો ઉંચી પંક્તિનાં જણાશે ખરાં.

પ્રાચીન ગુર્જર કવિઓનો મુખ્ય કાવ્ય—હેતુ, લોકોને ધર્મ અને નીતિના જ્ઞાનનો પરિચય રસભર રીતિએ કરાવવાનો, પ્રભુમાં તેમનો દૃઢ વિશ્વાસ જમાવવાનો અને જીવનનાં નાના પ્રકારનાં સુખદુઃખો શાન્તિથી સહેવાની અચલ શ્રદ્ધા

પ્રેરવાનો હતો.[1] આ હેતુની સિદ્ધિ માટે તેમણે સમાજની ગ્રહણશક્તિ અને રસવૃત્તિનો જેટલો વિશેષે વિચાર કર્યો છે, તેટલો કલાવિધાનનો કર્યો નથી. અલબત્ત એ ખરૂં છે કે, જે જનસમાજને પ્રબોધવા કવિએ કાવ્યયોજના કરવાની છે, તેના ગ્રાહકની સમજશક્તિ અને રસવૃત્તિની કોટિ લક્ષમાં રાખવી જરૂરની છે; છતાં સામાન્ય કોટિના સમાજ કરતાં કવિ પોતે વિશેષ સંસ્કારી હોવાથી બને તેટલે અંશે તેમની એ શક્તિ અને એ વૃત્તિને ઉત્તેજવી, તેમ જ તેને વિશુદ્ધ કરવી, અધર્મ અને અનીતિના અધમ પાશથી મુક્ત કરવી અને ઉંચી કક્ષાએ ચઢાવી ઉદ્દાર કરવી તથા આવા ઉન્નત કાર્યની સિદ્ધિમાં પોતાની ચમત્કારિક કલા, રસપ્રેરણા, આદિ ઉત્કૃષ્ટ શક્તિઓનો ઉપયોગ કરવો, એ તેનું મુખ્ય કર્ત્તવ્ય હોવું ઘટે છે. તેમ થાય ત્યારે જ તત્વજ્ઞાની એમર્સન "કવિઓને લોક-ઉદ્ધારક દેવો"ની જે ઉપમા આપે છે, તે સાર્થક ઠરે. ત્યારે જ તે માનવ-હૃદયની પામર વૃત્તિઓને, તેમની ઉપર ખૂબીથી આઘાત કરીને અંકુશમાં લાવી શકે છે અને ઇષ્ટ વલણે વાળી શકે છે.

ગુર્જર પ્રાચીન કવિઓમાં કેટલેક અંશે આવી ઉપમાને યોગ્ય કવિ પ્રેમાનંદ ગણાય, એમ છે. તેણે નળાખ્યાન, ઓખાહરણ, રણયજ્ઞ, મદાલસાખ્યાન, માંધાતાખ્યાન, દશમસ્કંધ, ઋષ્યશૃંગાખ્યાન અને દ્રૌપદીહરણ જેવાં ઉચ્ચ કોટિનાં અનેક આખ્યાનો રચ્યાં છે. જો કે તેમાં તેણે પોતાની ચમત્કારિક શક્તિથી લોકનાં હૃદયમાં ઘૂમાતી સારી રસવૃત્તિઓની નાડ પારખી, તેમને ઉદાર કક્ષમાં મૂકવા કંઇક સબળ તો કંઇક નિર્બળ પણ મથન કર્યું છે ખરૂં, છતાંયે લોકરંજનનો આશય તેના મનમાં એવો તો જામેલો જણાય છે કે, ક્વચિત્ ક્વચિત્ પામર અને બે એક સ્થળે તો બેશક અધમ લોકવૃત્તિને ચીતરવા તે દોરાઇ ગયો છે.[2]

---

૧. આ મુદ્દાની સવિસ્તર ચર્ચા માટે જુઓ બૃ. કા. દો. ૮ મો ભાગ "ધાર્મિક આખ્યાનોની ઉત્પત્તિનો યુગ અને કવિ નાકર" એ નામનો આ લેખકનો લેખ. પાનાં ૨૭–૨૮

૨. દાખલા માટે જુઓ અષ્ટાવક્રાખ્યાન કડવું છઠું ૫૨–૫૧ અને ૫૨; શામળશાહનો મોટો વિવાહ કડવું ૨૦ મું, અને સુભદ્રાહરણ કડવું ૩૦ મું,

વસ્તુ આદિની સંકલના.

એક ગુર્જર પ્રાચીન કાવ્યની સારાસારતાની તુલના કરતી વેળા ઉપરના આ મુદ્દાઓ ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે; અને એ ધોરણે

વસ્તુનો મૂળ આધાર. પ્રસ્તુત સુભદ્રાહરણની કાવ્યરચનામાં ઉપર દર્શાવેલાં ત્રણ જીવનતત્ત્વોનું નિર્વહણ કવિ પ્રેમાનંદે કેવી રીતે કર્યું છે, તેનો વિચાર નીચેના વિવેચનમાં કરેલો છે.

સામાન્ય રીતે મહાકાવ્યની યોજના, ઇતિહાસની કથા કે અન્ય કોઈ સત્પાત્રના વૃત્તાંતના આધારે થવી જોઇએ,[2] એવો કવિસંપ્રદાય છે. ગુર્જર કવિઓએ આ સંપ્રદાયને અનુસરીને જ પોતાનાં આખ્યાનો બાંધ્યાં છે. કવિ પ્રેમાનંદનાં આખ્યાનો મહાભારત, રામાયણ, ભાગવત, અને પુરાણોના પ્રસંગોના તેમ જ ભગવદ્‌ભક્તો(નરસિંહ આદિ)નાં વૃત્તાંતોના આધારે રચાયલાં છે. પ્રસ્તુત સુભદ્રાહરણમાં તેણે મુખ્યત્વે મહાભારતના આદિ પર્વનો (મુંબઇની પ્રતિ ૨૧૯ થી ૨૨૧ અધ્યાય પર્યંતનો) પ્રસંગ પસંદ કર્યો છે,[3] અને શ્રીમદ્ ભાગવત(દશમ ઉત્તરાર્ધ અધ્યાય ૮૬)ના પલટાથી તેને રસ્યો છે.

મૂળ પ્રસંગનો તેમ જ (મહાભારતમાં પાછળથી ઉમેરાયલા) એ પ્રસંગના વિસ્તારનો તથા શ્રીમદ્ ભાગવતના પલટાનો જે સાર આ સાથે આપેલો

૧૨–૧૮. આ મુદ્દાની જે ચર્ચા ૧૯૦૮ના 'સમાલોચક' માં 'સુદામાચરિત'ના વિવેચનમાં મેં કરેલી છે, તે જોવી. તેમ જ જુઓ આ પુસ્તકના પ્રેમાનંદચરિતનું પાનું ૩૬ મું.

૨. इतिहासकथोद्भूतमितरद्वा सदाश्रयम् ॥

૩. આ પ્રસંગ રસવાન હોઇને સંસ્કૃત ભાષામાં તેના આધારે 'સુભદ્રાહરણ નાટક,' 'સુભદ્રાવિજય', 'સુભદ્રાધનંજય' આદિ નાટકો તેમ જ કાવ્યો પણ રચાયલાં છે. તે જ પ્રમાણે પ્રાકૃત ભાષામાં ગુજરાતી, અને મરાઠીમાં પણ આખ્યાનો રચાયાં છે. પ્રેમાનંદના પુરોગામી, કવિ 'વસ્તા'એ પણ સુભદ્રાહરણ રચેલું છે. પરંતુ તેની પ્રતિ પ્રાપ્ય ન હોવાથી તેના અને પ્રેમાનંદના સંસ્કરણની તુલના થઇ શકે એમ નથી.

સુભદ્રાહરણનું સંસ્કરણ કેવું છે ?

છે, તેની સરખામણી પ્રેમાનંદના પ્રસ્તુત આખ્યાનની વસ્તુસંકલના સાથે કરતાં, એ જણાય છે કે, પ્રેમાનંદનું આ સંસ્કરણ જોઇએ તેવું ઉત્કૃષ્ટ રસવાળું તેમ જ ચમત્કૃતિવાળું થયું નથી. બેશક પ્રેમાનંદે મૂળની વસ્તુને બઢાવી, નવાં કથાંતરો સંયોજી, આમાં કેટલીક આકર્ષક નવીન ચમત્કૃતિ દાખવી છે તેમ જ અદ્‌ભુતરસપ્રધાન કાવ્યની યોજના કરવામાં કેટલીએક ખુબીઓ વાપરી પણ છે, પરંતુ નળાખ્યાન, દશમસ્કંધ, ઋષ્યશૃંગાખ્યાન આદિ મહાકાવ્યને યોગ્ય તો શું પણ સુદામાચરિત અને મોમેરા જેવાં રસભર લોકપ્રિય કાવ્યોની કક્ષાને યોગ્ય રસોત્પાદક અંશો પણ તેમાં બહુ નથી, તેમ તે એવા ઉત્કૃષ્ટ અને આકર્ષક પણ નથી. અલબત્ત તેમાં નર્મ અને મર્મભર્યાં કટાક્ષ વચનો, વર્ણ્યચિત્રનું તાદશ પ્રતિબિંબ, પોતાના જમાનાનો સંસારવ્યવહાર અને પહેરવેશ, લોકભાવના અને લોકરૂઢિના ઓપ; કથાંતરોનાં નવ પલ્લવો, સુંદર રસિક વર્ણનો આદિ અનેક પ્રેમાનંદીય તત્ત્વો આકર્ષક છે; છતાં તેમાં ઉજ્જવલ સંવેદનના તેમ જ તેજસ્વી કલ્પના અને સુરંગી તર્કના, તેમ જ મનહર સૃષ્ટિસૌંદર્યના ચમકારાની ઊનતા નિઃશંક સ્પષ્ટપણે દીસે છે.

કાવ્યનાં ત્રણ જીવનતત્ત્વો.

પ્રસ્તુત સુભદ્રાહરણની રચનામાં, કાવ્યરચનાનાં ત્રણ જીવનતત્ત્વોમાંથી, વસ્તુસંકલનાના તત્ત્વ ઉપર પ્રેમાનંદે સવિશેષ લક્ષ આપેલું છે; રસનિષ્પત્તિ તે કરતાં ગૌણ છે અને પાત્રાલેખન તો પામર જ છે. તેનો આશય પ્રસ્તુત સુભદ્રાહરણમાં પ્રધાન અંશે અદ્‌ભુત રસ અને ગૌણ અંશે શૃંગારરસ તેમ વીરરસ આલેખવાનો જણાય છે. તેનો કૃષ્ણ પ્રતિ ઊંડો અનુરાગ હોવાથી, આખ્યાનનાં દૂતત્વ–દૂતીકાર્ય–પર્યંતનાં સર્વ કાર્યો, રે, નાયકનાયિકાના મનમાં પ્રેમનું સ્ફુરણ પણ ‘સર્વાંતર્યામી’ કૃષ્ણની પ્રેરણાથી જ થાય, એવી જ તેની માન્યતા સજ્જડ દીસે છે; અને કૃષ્ણ દૈવી પાત્ર હોવાથી અદ્‌ભુત રસને પોષક આ તત્ત્વને બઢાવવા કવિએ પ્રસ્તુત આખ્યાનમાં કૃષ્ણની પ્રેરણાથી અને કૃષ્ણના ચમત્કારોથી જ, રે કૃષ્ણની કુટિલ બુદ્ધિથી પણ પુષ્ટ થતા નવા કથાપ્રસંગો ઉપજાવી, પ્રાચીન કથની અને અનુકૂળ વસ્તુસંકલના યોજી, બુદ્ધિની તેજસ્વિતા અને ઊંડો લોકાનુભવ દાખવ્યો છે. પરંતુ

એ એક સ્થળે (દ્રૌપદીનો શાપપ્રસંગ અને અનીતિમય ઉદ્‌ગારોનો પ્રસંગ) તો મૂળ વસ્તુનું અનુચિત રૂપાન્તર કીધાથી, તેની વસ્તુસંકલના દોષગ્રસ્ત અને રસક્ષતિવાળી થઇ છે.

મૂળ કથાપ્રસંગાદિના સાત મુખ્ય અંશો.

મૂળ કથાપ્રસંગ તો સરલ અને સંક્ષિપ્ત છે, શ્રીમદ્ ભાગવતનો પ્રસંગ કંઇક વિસ્તૃત અને વિશેષ રસાલ છે, પણ તેનો (પાછળથી મહાભારતમાં પ્રવેશેલો) 'વિસ્તાર' વિશેષ રમણીય અને રસિક આખ્યાનનાં અનેક સૂચક તત્ત્વોથી ભરપૂર છે; અને પ્રેમાનંદને એમાંથી તથા કિંવદંતિઓમાંથી કાવ્યસામગ્રીઓ મળેલી હોવાનું સમજાય છે. તે બન્નેના મુખ્ય અંશો આ છે:–[1]

(૧) પ્રતિજ્ઞા–પાલન અર્થે બ્રહ્મચર્યનો અંગીકાર કરી, તીર્થાટન આદરતા અર્જુનનું પ્રભાસક્ષેત્રમાં આગમન; (૨) ત્યાંથી રૈવતક (ગિરનાર) ગિરિનું રમણીય દૃશ્ય નીરખી, કૃષ્ણ સાથે દ્વારકામાં પધરામણી, [સુભદ્રાની રૂપસંપત્તિથી આકર્ષાઇ, અનભિજ્ઞેય યતિવેષ ધારણ કરી, દ્વારકા આવતાં અર્જુનનું કૃષ્ણ સાથે મિલન અને એ પછી સંકેત કરી એકાકી યતિવેષે દ્વારકામાં પધારામણી] અને લોકસત્કાર. (૩) રાજગૃહમાં અર્જુનનો નિવાસ [રાજ—ઉપવનમાં યતિ અર્જુનનો ઉતારો; યતિની લોક તરફથી આગતાસ્વાગતા; યતિનાં વચનાદિથી લોકમાં જાગ્રત થયલી શ્રદ્ધા; ભાવિક બલરામની યતિને રાજગૃહમાં નિવાસ આપવાની ઇચ્છા; અજાણ્યા અને હુશીઆર યતિને રાજગૃહમાં કે કન્યાગૃહની સમીપ પણ નહીં વસાવવાની કૃષ્ણની સલાહ; બલરામના આગ્રહથી યતિનો કન્યાગૃહમાં નિવાસ; અર્જુનનાં પરાક્રમ આદિના શ્રવણથી, તેને જ ઇષ્ટ પ્રેમમૂર્ત્તિ ગણવાની પ્રતિજ્ઞાવાળી સુભદ્રાની અતિથિ–સેવા અને પરિચય; અંતે યતિને અર્જુન જાણી, તેની સાથે સુભદ્રાનું પ્રેમનિબંધન; સુભદ્રાની વિરહવેદના.] (૪) [કૃષ્ણની સલાહ લઇ માએ કરી આપેલી અનુકૂળતા; કૃષ્ણે કરેલી અંતર્દ્વીપના ઉત્સવની યોજના અને ત્યાં બલરામ આદિનું રોકાણ; વ્રત નિમિત્ત સુભદ્રાનું કન્યાગૃહમાં રહેવું; દરમ્યાન સુભદ્રા તથા (યતિ) અર્જુનનો (દ્વારકાના)

---

૧ આવા [ ] કૌસમાં આપેલી વિગત મહાભારતમાં પાછળથી થયલા ઉમેરામાંથી તારવી છે.

કન્યાગૃહમાં નિકટ સહવાસ અને બન્નેની ઉદ્વાહની વ્યવસ્થા] રૈવતક ગિરિનો ઉત્સવઃ તેમાં યાદવો સાથે અર્જુનનું પ્રયાણ, ઉત્સવમાં સુભદ્રાના રૂપથી મોહવશ થયલા અર્જુનને કૃષ્ણની સલાહ અને સુભદ્રાનું હરણ, [વ્રતની સમાપ્તિને અંતે, કૃષ્ણના, ગુપ્ત રીતે આયુધાદિથી સજ્જ કરાવેલા, ઉત્તમ રથમાં દેવસ્થાનોનું દર્શન કરવા જવા સુભદ્રાની તૈયારી; યતિવેષ કાઢી નાંખી, મૂળ રાજવીરૂપે અર્જુનનું રથ ઉપર આરોહણ અને બન્નેનું પલાયન]; (૫) યાદવોની અર્જુન સાથે યુદ્ધની સાજવારી; કૃષ્ણની સલાહથી સમાધાન અને સુભદ્રા–અર્જુનનાં લગ્ન. (૬) ઈન્દ્રપ્રસ્થમાં બલરામ આદિનું આગમન અને અર્જુનાદિને પહેરામણી, (૭) દ્રૌપદીનો વિલાપ અને તેના મનનું સમાધાન, દ્રૌપદી અને સુભદ્રા પ્રત્યેકને પુત્રની પ્રાપ્તિ અને ત્રણેનો સુખમય સંસાર.

પ્રસ્તુત આખ્યાનમાં તેનું વર્ણન કેવું છે ?

હવે પ્રસ્તુત આખ્યાનના આ સાત મુખ્ય અંશોનો વિચાર કરતાં એ ખાસ જણાવવાની અગત્ય છે કે, પ્રેમાનંદે મૂળ કથા ઉપરાંત તેના વિસ્તારનો અને શ્રીમદ્ ભાગવતના બીજક પ્રસંગોનો આશ્રય વિશેષે લીધો છે અને તેને અનુસરીને વસ્તુસંકલના કીધી છે; પરંતુ મૂળ કથા અને તેના વિસ્તારનો મોટો ભાગ પોતાને ઇષ્ટ અદ્‌ભુત રસને પોષે એવાં તત્ત્વોવાળો નહીં લાગ્યાથી, તેમાંથી શૃંગાર રસને પોષનારાં તત્ત્વો તેણે ગ્રહણ કીધાં અને બાકીના ભાગમાંથી યોગ્ય તત્ત્વો ઉપાડી લઇ તેણે તેમાં અદ્‌ભુત રસને અનુકૂલ કેટલાક ફેરફારો કર્યા છે. દેવસહાયતા, ઇન્દ્રજાલના પ્રયોગો; વિસ્મયકારક શક્તિ, ચમત્કારો અને દિવ્ય દર્શન આદિ અનેક તત્ત્વો અદ્‌ભુત રસને અનુકૂળ હોવાથી અને કૃષ્ણ પ્રતિ જનસમાજનો 'સર્વાંતર્યામી', 'વિશ્વાધાર' રૂપે ઊંડો પૂજ્યભાવ હોવાથી અને તે પોતાને અનુકૂળ આવતાં આખ્યાનની સર્વ ઘટનાઓ, રે, નાયકનાયિકાના હૃદયમાં અન્યોન્ય પ્રતિ પ્રેમનું સ્ફુરણ, તેની તૃપ્તિના ઉપાયનું સૂચન અને તેની સિદ્ધિની લેશ અનુકૂલતા પણ, ભગવાન કૃષ્ણની પ્રેરણાથી જ થાય, એવો આશય સંપૂર્ણ અંશે સ્વીકારી, તેને અનુસરતાં કથાંતરો અને કથાંકુરો પ્રકટાવી, પ્રેમાનંદે રસિક વસ્તુસંકલના સાધી છે.

હવે પ્રેમાનંદની આ વસ્તુસંકલના મૂળ અને તેના વિસ્તાર કરતાં કેટલી વિશેષ, નવીન, રસિક અને ઉચિત છે, તે સમજવા બન્નેના મુખ્ય અંશોનો મુકાબલો કરવાની અગત્ય છે.

[(૨) (૩)][1] તીર્થાટન કરી, અર્જુન પ્રભાસ પાટણમાં આવતાં (એટલે કે, મૂળના બીજા અંશથી) આખ્યાનનો ખરો ઉઠાવ શરૂ થાય છે. મૂળમાં છે તેમ, અર્જુનને અર્જુનરૂપે જ દ્વારકા નહીં લાવતાં, તેના વિસ્તારને અનુસરીને, પ્રેમાનંદ (યતિ) અવધૂત, તાપસ, રૂપે અર્જુનને દ્વારકા આણે છે. વળી તે "સૌની દોરી હરિ–હાથમાં, ભરાવ્યાં ડગલાં ભરે" એવા આશયથી પ્રેરાઇ, "સુભદ્રા અર્જુનને વરે, એવો અભિલાષ હરિના મન વિષે" પ્રકટાવી, કૃષ્ણ પાસે, અર્જુનને "તાપસનું અવધૂત રૂપ ધરી નગર મોઝાર છાના રહેવા"ની સૂચના કરાવે છે. તપાસ રૂપધારી અર્જુનનું ચિત્ર, કવિએ લગભગ સર્વ પ્રસિદ્ધ જાતના જતી, અતીત, વેરાગી, જંગમ, મહંત, કાનફટા, સાધુ, સેવડો, સંન્યાસી આદિના વેષો અને શણગારોમાંથી 'રસમય ચુંટણી'ની પસંદ કરેલી સામગ્રીઓથી સજ્જ થયલા "બહુરૂપી"નું હૂબેહૂબ ચિતર્યું છે. જો કે તેમાં કેટલીક અસંગતિ અને વિકલતા છે, તેમ 'ખીચડીયા' દસ્યનું ભાન પણ થાય છે, છતાં પણ એકંદરે વર્ણ્ય રૂપનું ચિત્ર પોતાના જમાનાની લોકરૂચિને યોગ્ય, હૂબેહૂબ આલેખવામાં પ્રેમાનંદે બેશક ચતુરાઇ વાપરી છે. તેના જમાનાના લોકને જેટલી સંખ્યાબંધ વિવિધતાઓની ગણના આકર્ષતી, તેટલી સંગતિ, શકયતા અને કલા આકર્ષતી નહતી; એટલે પ્રેમાનંદે સંખ્યાબંધ વિવિધતાઓ ગણાવા ખાતર કદાચ અસંગતિ અને વિકલતાનો ભોગ આપવાનું પસંદ કર્યું પણ હોય; જેમ માનવા વિશેષ સંભવ છે.

પછી કવિ, અદ્દભુત રસની જમાવટ માટે, સાધુ(અર્જુન)ને રાજ્ય–

---

૧. પહેલો અંશ કંઇ ખાસ મહત્વનો નથી; અને પ્રેમાનંદે તેમાં કંઇ ખાસ ફેરફાર કર્યો નથી, માત્ર નાયક અર્જુનના હૃદયની કંઇક નિર્બલતા દાખવી છે ખરી, પરંતુ તેથી તેનું અર્જુનત્વ નષ્ટ થતું નથી; એટલે (૨) અંશથી મુકાબલો કરવો વિશેષ યોગ્ય છે.

ઉપવન કે રાજગૃહમાં નહીં ઉતારતાં, પોતાના જમાનાની લોકરૂચિ ને અનુકૂલ, ભાવિક યાદવોએ તૈયાર કરેલી મઢીમાં ઉતારે છે. અને તે દ્વારા તનમનધનના સમર્પણથી ભાવિક દ્વારકાવાસીઓએ સાધુની કરેલી અનેકવિધ પરિચર્યાઓ અને સત્કારોનાં વર્ણનથી વર્તમાન જમાનાના શ્રદ્ધાલુ ગ્રામવાસીઓનું, નજર આગળ તરવરી રહે એવું જીવંત અને અત્યંત રસીલું ચિત્ર આલેખ્યું છે.

ઉપરાંત અહીં સાધુ (અર્જુન) અલૌકિક ચમત્કારોથી, લોકને તેમના ત્રિતાપ–આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિ–ને નિવારનારાં અને તેમના મનની સર્વેય અભિલાષાઓ પૂરનારાં, સફળ વરદાનોથી, તેમ જ નિર્લેપ અને નિસ્પૃહી વર્ત્તાવથી લોકને વિસ્મયચકિત કરી, સિદ્ધદેવ તરીકે પંકાય છે અને તે દ્વારા ભોળા બલરામને ભૂલાવી, ઇષ્ટ પ્રેમમૂર્ત્તિ રાજકુંવરી સુભદ્રાના હાથનું ભોજન કરવાની શરતે રાજગૃહમાં જાય છે. ત્યાં પાદપ્રક્ષાલન કરાવતાં સુભદ્રા અને અર્જુનનું તારામૈત્રક રચાય છે અને બન્ને અન્યોન્યને ગમે તે પ્રકારે પણ વરવાને કૃતનિશ્ચય થાય છે. આમ હૃદયસંલગ્નતાનો હેતુ સિદ્ધ થતાં સાધુનું મન ભોજનમાંથી ઉઠી જાય છે. અને ગુપ્ત સંકેતથી સુભદ્રાએ રાત્રે તેની મઢીએ આવવાની ખાત્રી આપ્યાથી અર્જુન પોતાના મુકામે હર્ષભેર પરવરે છે.

કવિએ આ નવીન કથાંતર પૂરેપૂરી ખૂબીથી ઉપજાવ્યું છે અને તેની યોજનામાં નાયકનાયિકાનાં નેત્રમિલનનો અને પ્રેમસ્ફુરણનો પ્રસંગ વિશેષ રમણીય, કલાયુક્ત અને સુંદર હોવા ઉપરાંત કેવળ સ્વાભાવિક આલેખ્યો છે. કવિએ અન્યોન્યની મનોવ્યથાને ઉત્તેજી તેમનાં પ્રેમભાવનાં અંકુરો ઉપર મનોહર રીતે રસસિંચન પણ કરવા ઉપરાંત બન્નેની વિરહવેદના જમાવી, વિપ્રલંભ શૃંગારના ઉદ્દીપક ભાવો અને સામગ્રીઓ પણ ઉત્કૃષ્ટ રીતે સાદર કરી છે.

(૪) આ રીતે પ્રેમમુગ્ધ થયલાં અને વિરહવેદનાઓ સહેતાં નાયકનાયિકાનો મિલાપ કરાવવા કવિ, કૃષ્ણની યોજના માટે નવીન યુક્તિ રચે છે. મૂળ કથાપ્રસંગમાં અર્જુન રાજગૃહમાં જ રહે છે, તેથી આર્ય સંસારની રીતિને અનુસરીને નણંદને તેની પ્રેમમૂર્ત્તિ સાથે મિલાપ કરાવી આપવો, એ

હોંસીલી ભાભીઓનું કામ ગણાય છે, એટલે કુદરતી રીતે સત્યભામા આદિ કૃષ્ણની પત્નીઓ તે કાર્ય અતિસહજ કુશલતાથી સાધે છે અને તેઓ જ સુભદ્રાને હરેક જાતની, માતા તરફની પણ, અનુકૂલતા કરી આપે છે. પરંતુ પ્રેમાનંદ, પોતે બાવાના નિવાસ માટે, અલગ મઢી કરાવ્યાથી બન્નેના મિલાપની યોજના, સુભદ્રા કુંવારી હોવાથી છેક અભિસારિકાના જેવી તો નહીં પણ કંઇક તેના જેવી કરવા જાય છે; છતાં તેથી કાં તો લોકાપવાદના ભયથી અથવા તો ઇષ્ટ અદ્‌ભુત રસને પોષક દૈવીપાત્ર કૃષ્ણની સહાયતાથી તે પાર પડવાનું બતાવવાના મોહથી પાછો ભાગે છે, અને કૃષ્ણને તેના દૂતી-કાર્યમાં પ્રેરે છે. બાવાને મળવા જવા અને નાશી જવાનો સંકેત કરવા નાયિકા સુભદ્રા માતા રોહિણીની સંમતિથી સ્વયં એકલી મંદિરમાંથી મઢીએ જવા નિકળે છે; પણ તેમાં કૃષ્ણ અંતરાયરૂપ થઇ પડે છે અને સુભદ્રાના મનની તાલાવેલી આકર્ષક થાય છે. આખરે કૃષ્ણ ' તારો (જે) ઇચ્છાવર (છે તે) બાવો નથી પણ, એ તો અર્જુન છે ' એવો ભેદ સુભદ્રા સમક્ષ ખુલ્લો કરે છે અને પોતે જ તેના હરણનો સંકેત યોજી, તે પ્રમાણે વર્તવા સુભદ્રાને સમજાવી, બાવાને પણ તેથી વાકેફ કરવાનું કામ ઉપાડી લે છે. સંકેત અનુસાર સુભદ્રા શણગરાઇ, બલરામ દ્વારા કૃષ્ણનો રથ મેળવી તે લઇ ઉત્સવમાં પરવરે છે અને બાવો માર્ગમાંથી સાથે થઇ જઈ, તેનું હરણ કરે છે.

આ પ્રસંગની યોજના, ત્રીજા અંશના જેવી જ નવીન અને ખરેખર યુક્તિપુરઃસર જ થઇ છે. સુભદ્રા અને કૃષ્ણનો, તેમ જ અર્જુન અને કૃષ્ણનો સંકેતપ્રસંગ, બલરામને બહારથી અનિચ્છા દાખવી, તથા થનારા અનિષ્ટનું તટસ્થતાથી સૂચન કરી, કૃષ્ણે અંતરથી ધાર્યા પ્રમાણે રથ આપ્યાનો પ્રસંગ, દારૂક સારથીને કૃષ્ણના રથથી હેઠો ઉતારવાની યુક્તિ અને ધમકી આદિ કથાંતરો ખુબીબંધ આલેખાયાં છે અને તે રીતે વર્ણનચમત્કૃતિ, પ્રસાદશક્તિ અને માનવ સ્વભાવના અવલોકનનો સારો પરિચય કવિએ શ્રોતાને કરાવ્યો છે. આ કથાંતરો પ્રેમાનંદની પ્રતિભાશક્તિને બેશક અતિ દીપાવે એવાં છે. આમાં કવિ, જનસ્વભાવને અને સ્ત્રીઓના અલંકારોને રમણીય રીતે વર્ણવવા ઉપરાંત, પ્રસંગને ખરેખરો જીવન્ત અને રસિક બનાવે છે. અહીં જો કવિએ

સુભદ્રાનું હરણ કરી દોડતી વખત અર્જુનને અર્જુનરૂપે પ્રકટ કર્યો હોત તો ખુબી કંઇક ઓર આવત; પરંતુ કવિનો હેતુ પાછળ જોઇશું તેમ યુદ્ધ મચાવવાનો હોવાથી તેણે તેમ કર્યું નથી.

[(૫) (૬)] મૂળ કથાસંદર્ભ, કેવળ યુદ્ધ અર્થે યાદવોની તૈયારીઓનું સૂચન કરી, કૃષ્ણની સલાહથી સમાધાની થયાનું અને સુભદ્રા–અર્જુનનાં લગ્ન વર્તાયાનું જણાવે છે, ત્યારે પ્રેમાનંદ, અર્જુન અને યાદવો વચ્ચે ઘોર યુદ્ધ મચાવે છે અને નાયકનું અદ્દ્ભુત વીર કર્મ દાખવે છે ખરો, પરંતુ રાજ-કન્યાનું તેને ઉચિત વીરકર્મ (જેવું કૈકેયી આદિમાં વિદ્યમાન હતું) આલેખવું ચૂકી જાય છે. ત્યાંથી અર્જુન સૌને હરાવી, સુભદ્રા સાથે હસ્તિનાપુર પરભાર્યો આવે છે. અહીં બલરામની ઉદ્ધતતા સ્પષ્ટ તરી આવે છે. પછી બલરામ કૃષ્ણ આદિ ઈન્દ્રપ્રસ્થ આવી, બેનબનેવીને પહેરામણી આપી પ્રસન્ન કરે છે.

આ પ્રસંગ સાદો અને સરલ છે; તેમાં જેમ કાંઈ ચમત્કારિક અંશ નથી તેમ કાંઇ ખાસ અયોગ્ય પણ નથી. પ્રસ્તુત યુદ્ધકર્મ કંઇક ઉત્સાહક અને વીરરસોત્પાદક છે ખરૂં, પણ કોઇ અલૌકિકત્વ તેમાં દીસતું નથી. એકનો અનેક સાથે સંગ્રામ, અને જાતજાતનાં, અન્યોન્યના બલને નિવારનારાં અસ્ત્રો–બાણ–ની યોજના, એકી વખતે અસંખ્ય બાણોનું નિઃસરણ, એ પ્રાચીન ગુર્જર કવિઓનો માનીતો વિષય છે.

(૭) આ પ્રસંગમાં કવિનો અદ્દ્ભુત રસ જમાવવાનો કંઇક અતિ-મોહ જણાય છે.

દ્રૌપદી પટરાણી તેમ જ અર્જુનની પ્રિયતમા હોવાથી સુભદ્રા તેને મળવા જાય છે. પરંતુ સપત્નીના સાલથી તેની પ્રતિષ્ઠા અને માન હવે અર્જુન જાળવશે નહીં, એવી એક દાસીની ભંભેરણીથી સતી દ્રૌપદી અતિ ક્રોધે ભરાઇ, પતિ અને સપત્ની સુભદ્રાને શાપ દેવા જલની અંજલિ લે છે, ત્યાં તો કૃષ્ણ, અર્જુનમાં ત્રણે લોકનાં સર્વ તેજો સંક્રાન્ત કરે છે અને દ્રૌપ-દીના અંતઃકરણમાં જઈ વસે છે, એટલે અર્જુનને જોતાં વેંત જ દ્રૌપદીનો કોપ શમી જાય છે અને ઉલટી સ્ત્રીસહજ કોમલતા તેના હૃદયમાં પુનઃ સતેજ થતાં તે ઊંડો પશ્ચાત્તાપ કરે છે. અને તે ઉદાર અંતઃકરણથી અર્જુન અને

સુભદ્રાનો સત્કાર કરે છે. અહીં કવિ સ્ત્રીસ્વભાવનું અચ્છું ચિત્ર આલેખે છે. તે દ્વારા કવિ એમ દાખવે છે કે, જો કે દ્રૌપદી જેવી સતી સ્ત્રી, પામર સ્ત્રીસહજ ઈર્ષ્યાથી તદ્દન મુક્ત નથી, છતાં ઈર્ષ્યાનું આવરણ દૂર થતાં તેનું ઉદાર પતિવત્સલ હૃદય આખરે કુંચન પેરે શુદ્ધ રૂપે પ્રકાશે છે. આ પ્રસંગમાં કવિએ, કૃષ્ણને નિર્વંશતાનો શાપ લાગ્યાની કિંવદંતીના નિમિત્ત રૂપે દ્રૌપદીનું વચન હોવાનું વર્ણવવા જતાં, નાયિકા સુભદ્રા અતિ લોભી અને દ્રૌપદી વૈરવૃત્તિવાળી અને કૃષ્ણ નીચ યુક્તિબાજ હોવાનો ખ્યાલ શ્રોતાઓના મનમાં ઉભો થવા જેવું કર્યું છે, એ ઠીક નથી થયું. કારણ એથી વાસ્તવિક દ્રૌપદીત્વ અને કૃષ્ણત્વનો લોપ થાય છે, પરંતુ તે સ્ત્રીસ્વભાવનો સંપૂર્ણ ચિતાર આપવાના કવિના અતિમોહનું પરિણામ જણાય છે.

છેવટે, કાવ્ય સમેટતાં પહેલાં જેમ સુભદ્રા કેવળ રૂપથી જ, જેનાં જાતિ, કુલ તેમ શીલ પોતે જાણતી ન હતી, એવા સાધુ(અર્જુન)ના રૂપમાં મોહાંધ થઈ તેની સાથે નાશી જવા તત્પર થઈ હતી, તેમ સતી દ્રૌપદી પણ, કેવળ રૂપના મોહને વશ હતી, એમ દાખવી, સુભદ્રા અને દ્રૌપદીની, અર્થાત્ નાયિકા અને ઉપનાયિકાની પાત્રતા સમાન હોવાનું સિદ્ધ કરવા, એક નવું જ કથાંતર કવિ યોજે છે, અને બે પત્નીઓવાળા પતિનો સંસાર વિસંવાદી હોવાનું હુબેહુબ જનચિત્ર આલેખે છે. અર્જુનને તેનાં પરાક્રમ સિદ્ધ થયા પછી, પરણનારી દ્રૌપદી, મોહથી સાધુ (અર્જુન) સાથે નાશી આવેલી સુભદ્રાને 'આહીરડી, અણઘડ મોહાંધ જાત' કહીને ચીઢવતી હોવાથી, અર્જુન છાનોમાનો પૂર્વનું બાવાનું રૂપ લઈ, દ્રૌપદીની વાડીમાં ઉતરે છે અને દ્રૌપદી તેનાથી મોહાંધ થઈ, 'પાંચે કંથને પરહરી,' 'મનુષ્ય લોકનાં સગપણ આળપંપાળ' ગણી, બાવા સાથે નાશી જવાને, અને જો તે એને ન લઇ જાય તો છેવટે 'પ્રાણ તજવા' પણ તૈયાર થાય છે. એટલે અર્જુન બાવાનો વેષ તજી, પ્રકટ થાય છે અને સુભદ્રા પણ તે જ સમયે તે જ સ્થળે આવી પહોંચે છે. આ પ્રસંગથી ભોંઠી પડેલી દ્રૌપદી સુભદ્રાને મહેણું મારવાનું ભૂલી જાય છે અને તે સર્વનો સંસાર સુખમય વર્ત્તે છે.

આ પ્રસંગ આગલા સર્વ પ્રસંગો કરતાં ઘણો જ ઉતરતો અને બેશક

અયોગ્ય છે. અલબત્ત તે નવી અને માનીતિ પત્નીથી દોરાતા પતિનું, તેમ જ શોક્યોના મ્હેણાંખોરા જીવનનું અને અતિલૌકિક વ્યવહારનું સ્વાભાવિક ચિત્ર દોરે છે, પરંતુ દ્રૌપદી જેવી નામાંકિત સતી પાંચે કંથને પરહરવા તત્પર થાય અને લગ્નસંબંધ આળપંપાળ હોવાનું કહે, એ આર્ય હૃદયને તો અતિશય કંપાવનારા ઉદ્દગારો ગણાય, એટલું જ નહીં પણ તે આર્યજાતિની પતિપત્નીની ભાવનાને ડગમગાવનારા પણ કહેવાય. દ્રૌપદી જેવી સતી સ્ત્રીના સંબંધમાં આવા પ્રસંગની યોજના ખરેખર કૃત્રિમ અને અતિ પામર છે, અને તે દ્રૌપદીત્વનો નાશ કરાવનારી હોઇને બેશક નિંદ્ય પણ છે.

ઇતિવૃત્તના આધારવાળી કથા અને કવિની સ્વેચ્છા.

ત્યારે અહીં એ સહજ પ્રશ્ન થાય છે કે, ઇતિવૃત્તના આધારે મહાકાવ્યની વસ્તુસંકલના (**इतिहासकथोद्‌भूतम्**) યોજવી જોઇએ, એવો કવિસંપ્રદાય માન્ય રાખતાં, કવિ તેમાં સ્વેચ્છાથી નવાં કથાંકુરો અને કથાપલ્લવો પ્રકટાવવાની છૂટ કેટલે અંશે ધરાવે છે? આ સંબંધમાં કાવ્યશાસ્ત્રોનો અને કવિ સંપ્રદાયનો એ સામાન્ય નિયમ છે કે;—

सन्ति सिद्धरसप्रख्या ये च रामायणादयः।
कथाश्रया न तैर्योज्या स्वेच्छा रसविरोधिनी॥

(ધ્વન્યાલોક)

એટલે કે રામાયણાદિ, જેઓનો વસ્તુરસ સિદ્ધ ગણાઇ ચૂકેલો છે, એવા ઇતિવૃત્તના સમાન્ય ગ્રંથોમાંથી કથાઓ લઇને રચાતાં આખ્યાનોમાં વસ્તુના મુખ્ય સિદ્ધ રસથી વિરુદ્ધ જનારી, અર્થાત્ તેનો ભંગ કરનારી સ્વેચ્છા—નવી કથાઓ કલ્પવાની શક્તિ—નો સ્વચ્છંદે ઉપયોગ કોઇ પણ સંયોજક કવિએ ન કરવો; અર્થાત્ અનુચિત તત્ત્વો કલ્પી, મૂળ વસ્તુના રસની ક્ષતિ કરવી નહીં. આનો કાંઇ એવો અર્થ વા આશય નથી જ કે કોઇ નવાં કથાંકુરો કવિએ પોતાની કૃતિને ચમત્કૃતિભરી તેમ ઈષ્ટ વિશેષ રસથી છલબલતી કરવા કલ્પવાં જ નહીં. જો તેવો આશય હોય તો તો જે વિવિધ રસોત્કર્ષના આદર્શરૂપ મહા કાવ્યો રચાયાં છે, તે અસંભવિત જ થાત. પરંતુ ઉક્ત વચનનો એવો આશય નથી જ. તેથી ઉલટું પ્રકૃત રસ અગર તેને અનુકૂલ રસના પ્રકૃષ્ટ અભિવ્યંજનને માટે અન્ય નવનવા ઉચિત પ્રબંધોની યોજના કરવાને તે સર્વથા સ્વતંત્ર છે. પરંતુ તેણે માત્ર એવી યોજનાથી પોતાની કૃતિમાં મૂળ વસ્તુને, તેના પ્રકૃત રસને કેવળ વિકૃત કરી નાંખે, એવું કોઇ અનુચિત રસવિરોધી, નવું ગ્રામ્ય તત્ત્વ ન પ્રવેશે તેટલી ખાસ સાવધાનતા સેવવાની છે. તેથી જ ઉક્ત નિયમ સાથે જ આ બીજો નિયમ જણાવેલો છેઃ—**रसस्तन्नियमे हेतुरौचित्यं वक्तृवाच्ययोः**—(વક્તા—

પાત્રની પાત્રતાના અને તેના મુખે કહેવાતા વાચ્ય-કથનના નિર્દેશમાં માત્ર વસ્તુરસનો એટલે કે તેના ઉચિત અંશોનો યથોચિત નિર્વાહ કરવો, એ જ કાવ્યરચનાનું નિયંત્રણ છે.) તેથી જ રસરહસ્યનો એ સિદ્ધ શાસ્ત્રીય નિયમ છે કે,

अनौचित्यादृते नान्यद्रसभंगस्य कारणम् ।
प्रसिद्धौचित्यबन्धस्तु रसस्योपनिषत्परा ॥

કોઇ પ્રકારના અનુચિત પ્રબંધ સિવાય રસભંગનું અન્ય કોઇ કારણ નથી; અર્થાત્ અનુચિત પ્રબંધ એજ રસભંગનું કારણ છે. જાણીતી ઉચિત પ્રસિદ્ધિ-લૌકિક વ્યવહાર આદિ-થી યુક્ત કથાને ઉચિત પ્રબંધોથી ખીલવવી, એ જ રસનું વાસ્તવિક રહસ્ય છે.

આથી એ જણાશે કે ઇતિવૃત્તને શબ્દે શબ્દ વળગી જ રહેવાનું કવિને કાંઇ પ્રયોજન નથી. તે કાંઈ ઇતિવૃત્તને સર્વ રીતે વશ નથી; તે જેમ તેમાંથી પ્રકૃત રસને પોષક ન હોય એવાં આગંતુક તત્ત્વોનો નિરાસ કરવાને સ્વતંત્ર છે, તેમ તેને પોષે, બહલાવે એવાં નવાં ઉચિત કથાંતરો સંયોજવાને પણ સ્વતંત્ર છે જ, પરંતુ તે સર્વથા (**सर्वात्मना**) રસપરતંત્ર તો છે જ. તેથી મૂળ કથાના પ્રકૃત રસને અનનુગુણ સ્થિતિવાળા, અનુચિત પ્રસંગોને છોડી દઈ, અભીષ્ટ રસને પોષણ આપનારા નવા કથાપ્રસંગો યોજવાની દરેક છૂટ ધરાવે છે. અભીષ્ટ રસને અને સંમાન્ય કાવ્યહેતુને પોષે એવાં વ્યંજક કથાંતરો, કાં તો મૂળ વસ્તુને પાલટવી પડે તો પાલટીનેય અને નવાં કલ્પવાં પડે તો કલ્પીનેય, યોજવામાં તેમ જ કાવ્યને નવપલ્લવિત અને રસભર કરવામાં જ કવિની ખરી કલાવિધાન-શક્તિ અને સૂક્ષ્મ રસવૃત્તિની કસોટી છે. કવિકુલગુરૂ કાલિદાસ, ભવભૂતિ, બાણ આદિ શિષ્ટ કવિઓ તે માટે તો પંકાયા છે.

આનાં અનેક દૃષ્ટાંતો ટાંકી શકાય એમ છે, પરંતુ માત્ર એક જ, અને તેય પ્રસ્તુત આખ્યાનના અંગના અત્ર કથનીય હેતુને પુષ્ટ કરનારૂં, દૃષ્ટાંત પૂરતું છે. કવિ કાલિદાસે ‘ અભિજ્ઞાન શાકુંતલ’ની રચના મહાભારતના એક વૃત્તાંતના આધારે રચી છે; પરંતુ તેણે તેના નાયક ભારતનૃપતિશિરો-

મણિ દુષ્યન્ત અને નાયિકા શકુંતલા એ બન્નેના ચારિત્ર્યને સંસાર અને નીતિના ઉચિત આદર્શભૂત નિરૂપવા બે મહત્વનાં નવાં કથાંતરો યોજ્યાં છે. છતાં તેમની માનવ પ્રકૃતિની સ્વાભાવિકતા સંપૂર્ણ કલાચાતુરી અને રસસંવેદનથી જાળવી રાખી છે. તેણે તેમને આદર્શભૂત દર્શાવવા જતાં તેમની માનવતાનો લેશ માત્ર નાશ કર્યો નથી. મૂળ વૃત્તાંતનો દુષ્યન્ત રાજા અનેક પત્નીવાળો, કામી, અત્યન્ત મોહવશ, નિષ્ઠુર અને અસત્યવાદી છે ત્યારે, 'અભિજ્ઞાન શાકુન્તલ'નો નાયક દુષ્યન્ત રાજા વિનયી, ધાર્મિક, દયાર્દ્ર અંતઃકરણવાળો, પ્રેમશૌર્યાન્વિત અને સત્યપ્રિય છે. કાલિદાસે દુર્વાસા મુનિના શાપનો પ્રસંગ યોજીને અદ્‌ભુત કલાચાતુરીથી દુષ્યન્તની કામાંધતા, પાપમયતા, નીતિભિરુતા અને પ્રણયહીનતા નિવારી, તેના પ્રતિની તિરસ્કારબુદ્ધિ વાચકના મનમાં થતી અટકાવી ઉલટી, ઊંડી માનબુદ્ધિ, અને પૂજ્યભાવ ઉત્પન્ન કર્યાં છે. તે જ પ્રમાણે મહાભારતની શકુન્તલા લોલુપ, મોહવશ, અને કંઇક ધૃષ્ટ પણ છે, જો કે તેનું વર્તન પ્રસંગોચિત છે ખરૂં; પરંતુ નાટકની શકુન્તલા વિનીતહૃદયી, કોમલ સ્વભાવવાળી અને સ્ત્રીસહજ લજ્જાથી યુક્ત છતાં આત્મસંમાનથી સંપૂર્ણ અન્વિત છે. જેમ સર્વ રીતે મૂળ ઇતિવૃત્ત, દુષ્યન્ત અને શકુન્તલાની સ્વાભાવિક માનુષી વૃત્તિઓનું પ્રતિબિંબ પાડે છે, તેમ નાટકમાં પણ તેમની માનુષી વૃત્તિઓની સ્વાભાવિક્તા જળવાવા ઉપરાંત પાત્રોનું પાત્રત્વ ઉન્નત અને આદર્શભૂત થયલું છે. અને એ જ એની ખુબી છે.

આથી એ સમજાશે કે આખ્યાનને સર્વાંગસુંદર અને રસભર કરવા કવિ ભલે નવનવા અનુકૂલ કથાપ્રસંગો કલ્પે કે મૂળમાં ઘટતા ફેરફારો કરે, પણ તે પ્રસંગો ઉચિત હોવા જોઇએ, સંસાર અને નીતિવ્યવહારના આદર્શ આલેખનારા હોવા જોઇએ અને કોઇ રીતે રસક્ષતિ કરનારા ન હોવા જોઇએ, એટલું જ નહીં પણ પાત્રની પાત્રતાને ઉન્નત અને મૂળ પ્રસંગને વિશેષ સુંદર અને ભાવમય કરનારા હોવા જોઇએ.

પ્રસ્તુત આખ્યાનની વસ્તુસંકલનાની, ઉપર કરેલી સમાલોચનાથી એ જણાશે કે, પ્રેમાનંદે પ્રકૃત અદ્‌ભુત રસને પોષનારાં નવાં કથાંતરો યોજ્યાં છે અને મૂળના વૃત્તમાં પણ ઘણા ફેરફારો કર્યા છે; અને એમ કરતાં

ત્રીજા, ચોથા અને પાંચમા અંશમાં તેનો પ્રયાસ સફલ થયો છે અને છઠ્ઠામાં સામાન્ય રીતે મર્યાદાસર છે, પરંતુ સાતમા અંશનો, દ્રૌપદી પાસે કૃષ્ણને નિર્વંશતાનો શાપ દેવડાવવાની યોજનાનો પ્રસંગ ક્ષણભર સ્વાભાવિક અને આકર્ષક લાગશે, પણ તે ચમત્કારિક કે રસિક લાગતો નથી; અને પાંચ પતિને ત્યાગી બાવા સાથે નાશી જવાની સતી દ્રૌપદીની તત્પરતાનો અને તેના, આર્ય સંસારને સંબોધી તિરસ્કાર દર્શાવનારા ઉદ્દગારોનો પ્રસંગ તો બેશક અનીતિકર, અનુચિત અને રસભંગ કરનારો છે. જ્યારે કાલિદાસ દુષ્યન્તની કામાંધતા આદિ તેમ જ શકુન્તલાના લોલુપતા આદિ દુર્ગુણોને નિવારનારાં રસયુક્ત કથાંતરો યોજે છે, ત્યારે પ્રેમાનંદ એવા દુર્ગુ-ણોને બઢાવનારાં કથાંતરોને ઉચિત લેખે છે. એ પણ તેના જમાનાની લોક-રૂચિનું એક પ્રતિબિંબ છે.

પાત્રયોજના.

ઐતિહાસિક પાત્રો અને તેમની પ્રતીતિની અગત્ય.

કાવ્યરચનાનું બીજું તત્ત્વ–પાત્રયોજના પ્રસ્તુત આખ્યાનમાં કેવું છે, તેનો વિચાર કરતાં, જેને પાત્રનિર્વહણ, (sustenance of character) એટલે કે આદિથી અંત સૂધી પાત્રની પાત્રતાનો એકસરખો ટકાવ કહે છે, તે યોગ્ય રીતે થયલું જણાતું નથી. અદ્દભુતરસની નિષ્પત્તિની અને તેના પોષાણ અર્થે વસ્તુસંકલનાની ખીલવણી ઉપર પ્રેમાનંદે જેટલું ધ્યાન આપ્યું છે તેટલું પાત્ર–યોજના ઉપર આપ્યું નથી. તેણે ભૂતકાલનાં ઐતિહાસિક અને કંઇક અમાનુષિક પરંતુ પ્રસિદ્ધ પાત્રોને વર્ત્તમાનકાલનાં માનુષભાવવાળાં પાત્રો રૂપે નિરૂપવાના પ્રયાસને જેટલો મહત્વનો ગણ્યો છે તેટલાં તેમની કુલીનતા, વાસ્તવિક પાત્રતા અને ઉચ્ચ સંસ્કારિતાને મહત્વનાં ગણ્યાં નથી. તેણે જો તેમની ભૂતકાલની ઉચ્ચ ભુમિકા અને તેમના કાલના વાતાવરણ સાથે, વર્ત્તમાનકાલમાં તેમને સંક્રાંત કરતાં તેમની વર્ત્તમાન કાલનેય યોગ્ય ઉચ્ચ ભુમિકા અને તેને અનુસરતા વાતાવરણનો પણ સમન્વય કર્યો હોત, તો તેનાં નાયકનાયિકા આદિ મુખ્ય પાત્રોમાં સત્પાત્રતાની જે સંકરતા અને વિસંવાદ જણાય છે, તે

જણાતં નહી. તેણે (પ્રેમાનન્દે) "મહાભારતાદિનાં ભવ્ય પાત્રોને ગુજરાતનાં સામાન્ય સ્ત્રીપુરૂષો કરી મૂક્યાં છે" અને "આપણાં હમેશનાં સહવાસીઓ અને સગાંવહાલાં જેવાં કરી દીધાં છે,[૧]" તેથી પ્રેમાનંદનો દોષ કાઢવામાં આવે છે, એમ કહેવું, એ પ્રેમાનંદની પાત્રયોજનાનો દોષ કાઢનારા પક્ષને, તેની દલીલ સાંભળ્યા શિવાય, બેશક ઘોર અન્યાય કરવા જેવું છે. તેણે "અતિ દૂર દૂર થયલા પ્રાચીન સમયને વર્ત્તમાન કરી આપ્યો" અને "વેદનાં રહસ્યોના ભંડારો સામાન્ય શ્રોતાઓને મન શૂન્ય જેવાં હોવાથી, એ ભંડારોની રસભર ઝાંખી મહાભારતાદિ આકર ગ્રંથોના નિસ્તાર દ્વારા કરાવી", તે માટે તે બેશક પ્રશંસાને પાત્ર છે અને તે માટે તેનો દોષ કોઇ કાઢતુંયે નથી; પરંતુ એક કાલનાં ભવ્ય પાત્રને તેના જ કાલની પ્રસંગઘટના અને તેના જ કાલના વાતાવરણની છાયા સાથે અન્ય કાલમાં સંક્રાન્ત કરવામાં આવે ત્યારે, જે વિશિષ્ટ ગુણ અને લક્ષણને લીધે તે પાત્રની પાત્રતા, વિશિષ્ટ પ્રતીતિ, લોકમાં પરાપૂર્વેથી બંધાતી આવી હોય, તે ગુણ અને લક્ષણના સંબંધમાં ભ્રમ ઉત્પન્ન કરનારાં અને એના અંગની તેમની વિશિષ્ટ પ્રતીતિનું, રે, તેના 'સ્વ'નું ખંડન કરનારાં, વિરુદ્ધ ગુણ અને લક્ષણ તેનાનાં હોવાનું વર્ણવવું, એ વર્ણનકારનો અક્ષમ્ય દોષ છે, એની ના કોઈયે રસજ્ઞ ના પાડી શકે, એમ છે ? દાખલા તરીકે,–સત્યપાલન માટે પત્ની અને પુત્રને પણ વેચનારા રાજા હરિશ્ચંદ્રને ઘડીભર માત્ર વચનમાં પણ સત્યથી ચળેલો વર્ણવવામાં આવે, અથવા તો ભયંકર પરાક્રમી ભીમને કાયરતાને વશ થયલો ચીતરવામાં આવે તો તે ગમે તેટલું વર્તમાન માનવ સંસારમાં સહજ હોય, છતાં સર્વથા અઘટિત જ છે. તે જ પ્રમાણે ભૂતકાલની દ્રૌપદીની સતી તરીકેની પ્રતીતિ તેના વિશિષ્ટ પતિવત્સલ ગુણને લીધે લોકમાં બંધાયલી છે તેને, તેના હાલના પ્રસંગ દ્વારા જનસમાજને પરિચિત કરાવતાં, વર્તમાન કાલના વ્યવહાર આચરતી દ્રૌપદી તરીકે રજુ કરતાં, લગ્નસંબંધને કુટિલ ગણી

---

૧. જુઓ "વસન્ત" સંવત ૧૯૬૮ નું પરાક્રમની પ્રસાદીના અવલોકનમાં રા. રા. આનંદશંકર બાપુભાઇ ધ્રુવની ટીકા. આ લેખકને તેઓ સાથે થયલી વાતચિતને તેમાં પ્રકારાન્તરે સ્થાન મળેલું છે.

તિરસ્કારતી પામર સ્ત્રી તરીકે વર્ણવવામાં આવે તો તે બેશક અક્ષમ્ય દોષ ગણાય જ. આવા પ્રકારની છૂટ નિરંકુશ હોઇને લોકનાં નીતિબંધનો અને સંસારમર્યાદાઓને વિચ્છેદ કરનારી જ ગણાય. સુભદ્રાહરણના છેલ્લા અંશમાં કવિએ દ્રૌપદીને, કર્મથી નહીં પણ વચનથી તો તે બેશક કુટિલ હોવાનું ભાન શ્રોતાને કરાવ્યું છે.

પાત્રાલેખનમાં આવા પ્રકારનું વિપરીત નવીનકરણ થતું અટકાવવા કાવ્યશાસ્ત્રમાં આવો અડગ નિયમ સ્થાપેલો છે કે, **विनेयानां प्रतीतिखण्डना न जायते तादृग्वर्णनीयम्** ॥ (ધ્વન્યાલોક) પાત્રની પ્રતીતિનું ખંડન ન થાય, એવી રીતે વર્ણનશૈલી યોજવી, એટલે કે ઐતિહાસિક પાત્રની તાદૃશ પાત્રતા (identity of character) અને તેની આસપાસનું વાતાવરણ અને પ્રતીતિની વિચારસંગતિ (association of ideas) એ રસપૂર્વક અને યોગ્ય કલાવિધાનથી જળવાઇ રહેવાં જોઇએ; અને તે પાત્રનાં વચનો કે આચરણોથી સામાને તેના સંબંધમાં વિરુદ્ધ બોધ થવો ન જોઇએ.

પ્રસ્તુત આખ્યાનમાં આ નિયમનું પ્રેમાનંદે (એ સ્થળે તો અચૂક) ઉલ્લંઘન કર્યું છે, તેને લીધે જ રસક્ષતિ થવા ઉપરાંત કેટલેક અંશે અનીતિને પણ અવકાશ મળે છે. જો તેણે આવો એક સમાન પ્રસંગ કલ્પી, તેને અનુકૂલ પાત્રો કલ્પ્યાં હોત અને આવી જ રીતે તેમને ચીતરી તેમના પામર મનુષ્યત્વને વર્ણવ્યું હોત તો તેમાં તે દોષપાત્ર ન ઠરતાં ઉલટો 'યથાર્થત્વના નિરૂપક' 'realistic writer' ની કીર્તિ ખાટી શક્યો હત. પરંતુ ઐતિહાસિક અને સંમાન્ય પાત્રોની પ્રતીતિનું ખંડન કીધાથી તે ટીકાને પાત્ર લેખાય છે. પ્રેમાનંદનો એક ટીકાકાર આ લેખક આવા વિશદ આશયથી તેના પાત્રનિરૂપણના દોષ બતાવે છે, એ આથી સ્પષ્ટ થશે.

સુભદ્રાની ઉચ્ચ સંસ્કારિતાનો અંશ.

પ્રેમાનંદે, નાયિકા, રાજકુંવરી સુભદ્રાને, જેની જાત, કુલ કે શીલથી પોતે તદ્દન અજાણી હતી, એવા બાવાના રૂપમાત્રથી મોહાંધ થયલી, અને અલબત્ત માતાની સંમતિથી તેની સાથે નાશી જવાને તત્પર થયલી એક આધુનિક છોકરડી જેવી આલેખી છે. અહીં કવિનો ઉદ્દેશ

कन्या वरयते रूपं माता वित्तं पिता श्रुतं ।
बान्धवाः कुलमिच्छन्ति मिष्टान्नमितरे जनाः ॥

એ, પામરકન્યા અને સ્ત્રીજનને યોગ્ય નિયમ, અબાધિત રીતે સર્વ સ્ત્રીજનને લાગુ પાડવાનો હશે, એમ જણાય છે; કારણ તેણે જેમ કન્યા સુભદ્રાને આ નિયમને વશ આલેખી છે, તેમ ઉત્તમ ગૃહિણી દ્રૌપદીને પણ એવી જ, રે, તેથી અધમ ચીતરી છે! સુભદ્રા કુલીન અને ઉચ્ચ સંસ્કારિતાવાળી, યુદ્ધાદિની રણકલામાં પારંગત અને શૌર્યાદિ વીરોચિત ગુણવાળા પતિની કામનાવાળી, રસોલ્લાસવાળી, રાજકુંવરી છે, એ વાત કવિના લક્ષમાંથી બહાર જ રહી ગઈ છે; રે, તેણે સુભદ્રાના આ વિશિષ્ટ ગુણને વિસાર્યો છે, એટલું જ નહીં પણ બલરામ આદિ સાથે યુદ્ધ મચવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થવા છતાં તેના આ લક્ષણની સ્પષ્ટતર પ્રતીતિ કરાવી નથી. આથી પ્રસ્તુત આખ્યાનની સુભદ્રા તે મહાભારતની સુભદ્રા નથી, એવી પ્રતીતિ શ્રોતાને થયા વિના રહેતી નથી. હરણના પ્રસંગમાં બલાત્કારે રાજકન્યાને ઉપાડી જવી, એ શૂરવીરતાનું લક્ષણ ગણાય છે, એટલે કન્યાના પ્રેમસ્ફુરણના સ્પષ્ટ નિર્દેશની ઝાઝી અગત્ય રહેતી નથી, એ વિચાર પ્રેમાનન્દને કદાચ આવ્યો હશે, પરંતુ મહાભારતમાં રાજગૃહમાં અર્જુનના નિવાસ દ્વારા અને તેનાં પરાક્રમોની કથાના પ્રસાર દ્વારા સુભદ્રાનો અનુરાગ અર્જુનમાં દૃઢતાથી બંધાયાનું અને કૃષ્ણની સંમતિથી ગાંધર્વ વિવાહથી જોડાયાનું પણ સ્પષ્ટ કથન છે. ઉચ્ચ કુળવાળી રાજકુંવરીને માટે એ જ માર્ગ વિશેષ યોગ્ય છે. છતાં પ્રેમાનંદે આ, વિશેષ રસોત્પાદક અને નાયિકાની ઉચ્ચ ભૂમિકાને યોગ્ય, પ્રશસ્ત માર્ગ લીધો નથી. બેશક આ માર્ગ તેની દૃષ્ટિ બહાર નથી; કારણ દ્રૌપદી પાસે સુભદ્રાને મહેણાં રૂપે તે કહેવડાવે છે કે,

" પણ સંન્યાસી જોગીને મોહી તેમાં શું દીઠું ખરૂં ?
જોગી અતીતને વરી અબળા રૂપ રૂડે વાનરે.
પણ જાદવને બુદ્ધિ ક્યાંથી ? હીનમત શું લહે જ્ઞાન રે !
જો રાજ હોયે પૂર્વનાં તો ચાતુરી જાણો તમો,

જેને તેને વરતાં હીંડો, જોગી તારે મન ગમ્યો.

....

તુંમાં એવું જ્ઞાન ક્યાંથી ?. જે ચતુર પુરુષને ઓળખે
જોગી સાથે ઉઠી ગઈ તું જો વિમાસી મન વિષે.

(૧૯૦૦—૦૮, ફડવું ૩૦)

આથી જણાશે કે कन्या वरयते रूपं એ નિયમ પામર કન્યાને જ ઉચિત હોવાનું અને ઉચ્ચ સંસ્કારિતાવાળી કુલીન રાજકુંવરીને ઉચિત નહીં હોવાનું કવિને પોતાને લાગ્યું છે; પરંતુ પોતે સિદ્ધ કરવા ધારેલા, પામર મનુષ્યત્વ દાખવવાના નિયમની અતિધૂનમાં તે નાયિકાની સત્પાત્રતાનું ખરૂં મૂલ્ય આંકી શક્યો નથી જ.

દ્રૌપદીની હીનપાત્રતા

તેણે આ જ ધૂનમાં, સ્વયંવરમાં અર્જુનને વરેલી, શૌર્યપ્રેમી દ્રૌપદી કરતાં મોહાંધ સુભદ્રા અધમ નથી, અને તે પણ કેવળ રૂપથી મોહાંધ થાય એવી પામર સ્ત્રી છે, એમ બતાવવા દ્રૌપદીને પણ કેવી પામર અવસ્થાએ ઉતારી પાડી છે, એ દ્રૌપદી અને બાવા(અર્જુન)ના પ્રસંગથી જણાશે. આ સંબંધમાં તે પ્રસંગનો બાવાનો અને દ્રૌપદીનો નીચેનો સંવાદ વિચારવા જેવો છે:—

બાવો:—

હું જગતના મનની વાત જાણું, તારે પંચ ભરતાર છે
તેને ઉવેખતાં મહારાણી ! ખરે પાપ અપાર છે
કંથને ઉવેખીએ તો ભૂમિ જાય રસાતાળ રે ”
દ્રૌપદી કહે “ બાવાજી! એ સર્વે આળપંપાળ રે ”
મૃત્યુ લોકમાં માર્ગ મિથ્યા, ગહન ગતિ સંસારની
રહેંટમાળ કૂપ મધ્યે ભરે ઢળે વારોવારજી,
મારૂં મન તો સર્વથા બાવાજી ! તમ ચર્ણે વસ્યું
પંચ કંથને પરહરી, તમારી સેવામાં ધસું

*   *   *

દ્રૌપદી કહે કંથ પાંચે પરહર્યા મેં જાણજો
પાપપુણ્ય બ્રાહ્મણતણાં વિશ્વાસ મનમાં આણજો.
(૧૬૭૩–૮૬. કડવું ૩૦)

લગ્નસંબંધને 'આળપંપાળ' અને 'પાપપુણ્ય'ને બ્રાહ્મણનાં મુખનાં ખાલી વચનો ગણવાના આવા અધમ ઉદ્‌ગારો સતી અને પતિ સાથે અતિ કષ્ટદાયી સંકટો સહેનારી દ્રૌપદી કાઢે અને પાંચે કંથને પરહરવા અને પ્રાણ તજવા તત્પર થાય, એ બેશક તેની ભૂતકાળની સતીત્વની પાત્રતાની પ્રતીતિને સમૂળ ખંડનારૂં વર્ણન જ ગણાય. આ વર્ણન દ્રૌપદીને અધમ સ્ત્રીની કક્ષામાં મૂકનારૂં હોઇને સર્વથા અનુચિત અને ત્યાજ્ય છે.

વળી ક્યાં મહાભારતની ઠરેલ, શિયળ જોખમાય એવા દારૂણ અને અતિ અસહ્ય અનેકાનેક પ્રસંગોમાં પણ પતિ પ્રતિના પૂજ્યભાવને લેશમાત્ર નહીં ત્યજનારી, વિચારશીલ, દ્રૌપદી અને ક્યાં સુભદ્રાહરણની ક્રોધાલુ, દાસીએ સપત્નીના શાપના ભયથી ભમાવેલી અને પોતાની પ્રેમમૂર્તિ અર્જુનને શાપ દેવા તત્પર થયલી દ્રૌપદી! તે કાલમાં કંઈ ક્ષત્રિયાદિને એકપત્નીવ્રતનું નિબંધન ન હતું, એટલે સપત્નીવાળા સંસારથી દ્રૌપદી કાંઇ અપરિચિત ન હતી. તેમ તેના પતિ અર્જુન અને ભીમ પણ કાંઈ અન્ય સ્ત્રીઓ પરણ્યા ન હતા એમ નહતું. તો પછી તે આમ પોતે જાણે છેક જ એવા સપત્નીના સંસારથી અને પોતાની પ્રેમમૂર્તિ અર્જુનના સ્વભાવ આદિથી તદ્દન અપરિચિત હોય, તેમ સાધુ પતિ અને નિર્દોષ સપત્નીને એકાએક શાપ દેઇ, સતીત્વ દાખવવા તત્પર થાય, કે 'ભગિનની ભ્રાતની પ્રીતિ' વાળા, 'અડી ઓપટી વેળાએ' સહાય કરનાર, 'સર્વાંતર્યામી' કૃષ્ણને "મારા સરખું તારે ઉજળું હોજો ફટક" એવા શાપથી સતીત્વનો પરચો એકદમ ઉશ્કેરાઈ બતાવી દે, એ પણ કેવળ અસ્વાભાવિક છે, જો કે, તે સામાન્ય શ્રોતાઓને આપાતતઃ આકર્ષક લાગે ખરૂં.

કૃષ્ણની અધમ પાત્રતા

આ રીતે પ્રેમાનંદે નિરૂપેલી કૃષ્ણની પાત્રતા પણ કેટલેક અંશે દોષપાત્ર છે. જેને 'સર્વાંતર્યામી', 'વિશ્વાધાર' આદિ ઉપમાઓથી યુક્ત, પરમપૂજ્ય ભગવંત આલેખવામાં આવે, જેના વડે તેના આશ્રિત જનોની કે

મિત્રાદિની સંસારપ્રવૃત્તિ યથાસાંગ ચાલતી વર્ણવવામાં આવે, તેની જ પાસે 'સહોદર' બેનનો વંશ રાજ્યપાટ ટકાવવા સારૂ દ્રૌપદીના વંશના ઉચ્છેદની નીચ યુક્તિ અજમાવરાવે, એ બેશક માણભટીઆ કવિની, નહિ કે 'હરિગુણ ગાવા'નો બોધ કરનાર કવિની ચતુરાઇ છે. તે જ પ્રમાણે હરેક નાના તેમ મોટા પ્રસંગે મોટા ભાઇ બલરામને મૂર્ખા બનાવી છોભીલા પાડતા કૃષ્ણને ચીતરવામાં આવે, એ પણ પાત્રતાની ક્ષતિ જ ગણાય.

અર્જુનની પાત્રતાનું નિર્વહણ પણ જો કે દોષમુક્ત નથી, અને તે સંબંધમાં ટીકા કરવા જેવું ઘણું છે, પરંતુ તેની પ્રતીતિ સંબંધમાં તે વિપરીત ભાવને પોષતું નથી, એટલે વિસ્તારના ભયથી, તેના ઉંડાણમાં ઉતરવા અપેક્ષા નથી રહેતી.

રસનિષ્પત્તિ.

હવે કાવ્યરચનાના ત્રીજા તત્ત્વ–રસનિષ્પત્તિ–સંબંધમાં કવિ પ્રેમાનંદે કેવું નિર્વહણ કર્યું છે, તે જોઇશું તો જણાશે કે, પોતાના જમાનાના લોકની રસવૃત્તિને સંતોષે એવાં વિવિધ આખ્યાનો બાંધવામાં પ્રેમાનંદ એક્કો હતો, ધાર્યો રસ અભિવ્યક્ત કરવાની અને તેની ખૂબી સર્વાંગે દાખવવાની શક્તિ, ગુર્જર કવિઓમાં પ્રેમાનંદમાં અજબ છે. પરંતુ જનમનરંજનનો તેમ જ વર્ત્તમાન સંસાર અને લૌકિક પ્રસંગોની યોજનાનો મોહ તેના મન ઉપર એવો તો છવાયલો છે કે ઘણી વેળા અતિ લૌકિક અને આપાતરમણીય પ્રસંગો ચીતરવાને તે દોરાઇ જાય અને સ્થાયી તેમ જ વાસ્તવિક રસના અભિવ્યંજનની કલા જે તે સારા પ્રમાણમાં ધરાવે છે ખરો, તેને ઘડીભર પડતી મૂકવા લલચાઇ જાય છે. માત્ર તેનો આવો એક મોહ તેની ઉત્તમ રસાભિવ્યંજનની કલાના નમુનારૂપ નળાખ્યાન, ઓખાહરણ, કુંવરબાઇનું મામેરું, મદાલસાખ્યાન અને દશમસ્કંધમાં માત્ર તરી આવતો દીસતો નથી. છતાં એકંદરે રસનિષ્પત્તિ અને વસ્તુસંકલનાના સંબંધમાં, પ્રાચીન ગુર્જરસાહિત્યમાં, પ્રેમાનંદ જ કવિરાજપદને પાત્ર ગણાય.

પ્રસ્તુત સુભદ્રાહરણ આખ્યાનમાં અદ્ભુત રસ પ્રધાનપણે, શૃંગાર રસ તેના અંગભૂત તરીકે ગૌણ અંશે અને વીરરસ પણ તેથીયે ગૌણ અંશે છે. અતીતનો વેષ, ચમત્કારો, વચનસિદ્ધિ, પૂજ્યભાવનો જમાવ, એકતાનતા, અર્જુનમાં વિશ્વતેજની સંક્રાંતિ, દ્રૌપદીના છલન અર્થે ધરેલો કપટ વેષ, આદિ અદ્ભુત રસનાં ઉદ્દીપક તત્ત્વો તેમ જ વિવિધ અનુભાવો પણ તેણે પૂરી ખુબીથી આલેખ્યા છે. જો કે તેમાં કેટલાક રસાભાસવાળા, વ્યભિચારી અને આપાતરમણીય ભાવો પણ પ્રવિષ્ટ થયલા દીસે છે ખરા.

શૃંગાર રસ જો કે ગૌણ અંશે છે, છતાં તેણે તે બેશક પ્રશંસાપાત્ર રીતે વર્ણ્યો છે. બલરામના મુખથી પોતાની પ્રેમમૂર્તિના નામનું શ્રવણ થતાં અર્જુનના રતિભાવનું ઉદ્દીપન, તેમ જ રાજભુવનની મનોહર રચનાથી તેની વૃદ્ધિ, સુભદ્રાને જોતાં જ તેનો ચિત્તવિભ્રમ અને તેને પ્રાપ્ત કરવાની તાલાવેલી, સુભદ્રાનો ચરણસ્પર્શ થતાં બાવાનું રોમાંચ, તેનાં નેત્રોનું સંમીલન, મુખવર્ણ-વિકાર, રાજવંશી ભોજનની નિરસતા, એવા એવા સાત્વિક ભાવોનું અર્જુ-નમાં પ્રકટીકરણ; અર્જુનના તેજના અંબારભર્યા રૂપથી સુભદ્રાનો પ્રેમ, અને નિશ્ચય, અર્જુનને મેળવવાની તાલાવેલી અને તેની જ અવિરત લગ્ની, સ્ત્રીસહજ લજ્જા અને માનના ત્યાગપૂર્વક અભિસારિકા પેરે તેની મઢીએ જવાનાં વલખાં, તેમ જ બાવાને પણ તેના ચિંતનમાં જ મનમગ્ન થતાં નિદ્રાત્યાગ અને આત્મભાનનું વિસ્મરણ, સુભદ્રાના ભણકારા આદિ વ્યંજક ચિત્રો ખરેખર પ્રેમાનંદની રસાભિવ્યંજનશક્તિનાં ઉજ્જવલ દૃષ્ટાંતો છે. છતાં ક્યાં (નળાખ્યાન કડવું ૧૧–૧૬) દમયંતીના સૌન્દર્ય અને અલંકા-રોની વર્ણનછટા ? ક્યાં ઓખા લેખાના રૂપ અને મોહકત્વની (ઓખા શૃંગા-ખ્યાન કડવાં ૧૦–૧૨) છટા ? અને ક્યાં સુભદ્રાના સૌન્દર્ય અને અલંકારોના વર્ણનની છટા ? માત્ર ક્યાં ચન્દ્ર અને ક્યાં ખદ્યોત ! એટલું જ કહેવું પડશે. છતાંયે એકંદરે ચિત્રો આલેખવાની શક્તિ, ગુર્જર કવિઓમાં તો, પ્રેમાનંદ-ના જ બાપની છે, એમ કહેવું પડશે.

વીરરસ તેણે પોતાના જમાનાના લોકને રૂચે એવી પ્રાકૃત શૈલીમાં આલેખ્યો છે, જો કે તે વાહવાહના ઉદ્ગારો કઢાવે તેવો વર્ણવાયો નથી,

પરંતુ તેમાં રસાભાસ થતો નથી, તેટલે અંશે તેનું વર્ણન પ્રશસ્ત છે. તેમ તે પ્રકૃત રસ નહીં પણ આનુષંગિક રસ હોવાથી કવિએ તેના આલેખનમાં પોતાની શક્તિ ઓજસ્વિ અંશે દાખવી નથી, એ ઉચિત છે.

વચ્ચે વચ્ચે હાસ્ય અને રૌદ્ર રસના પણ ચમકારા છે, પરંતુ તે ખાસ મહત્વના નથી.

ઉપરની સમીક્ષાથી પ્રેમાનંદની બુદ્ધિશક્તિ, કાવ્યકલા, સંસ્કારિતા આદિ ઉચ્ચ લક્ષણોનો કયાસ બાંધી શકાશે.

આ પ્રમાણે પ્રસ્તુત આખ્યાનમાં કાવ્યનાં ત્રણ જીવનતત્ત્વોનું નિર્વહણ થયલું જણાય છે. તેની એકંદર સમીક્ષા કરતાં, તે પ્રેમાનંદની વિદ્વદ્‌ભોગ્ય ઉચ્ચ કૃતિઓમાં નહીં, પણ લોકભોગ્ય કૃતિઓમાં ઉંચું સ્થાન પામે એવું છે. જો તેણે ઉપર દર્શાવેલી કેટલીક અસંભવિત અને રસભંગ કરનારી અનુચિત ઘટના જમાવી ન હત, અને અર્જુનનો યુધિષ્ઠિરાદિના સમાધાન છતાં વનવાસનો નિશ્ચય, ઉલૂપિસહ લગ્નસમયે બ્રહ્મચર્યભંગ સંબંધમાં અર્જુનનો સંકોચ, ગિરનાર અને દ્વારકાના ઉપવનનું વર્ણન, ઉત્સવપ્રસંગનું યાદવોના જમાનાનું વર્ણન, સુભદ્રાની શૌર્યભરી રણસહાયતા, અને સુભદ્રા અને દ્રૌપદીનો સૌખ્યભર્યો સંસાર, આદિ રસભર પ્રસંગો ખીલવ્યા હત, તો તેની ઘટના વિશેષ આકર્ષક અને રસભર થાત. છતાં તેણે મૂળ વસ્તુને રસવામાં જે કંઇક ચાતુરી અને રસબુદ્ધિ દાખવી છે તે, એક જ અપવાદ સિવાય કોઇ રીતે ઉતરતી નથી. રાજ્યમંદિરના બાહ્ય ભાગમાં વડિલોની દૃષ્ટિ બહાર, સુભદ્રા અને અર્જુનનું નેત્રમિલન, રોહિણીનો સંકેત, કૃષ્ણની યુક્તિ અને અનુકૂલતા આદિ નવીન ઘટનાઓ તેની કલમને શોભાવે છે.

ઉપસંહાર.

શુદ્ધિપત્રક.

(મૂળ કાવ્યના મુખ્ય દોષોજ અહીં નોંધ્યા છે.)

પાનું	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
,,૫	૭૦	કોણ	કવણ
,,૫	૮૬	મારે	(મારે)
,,૬	૮૭	વળી	(વળી)
,,	૮૮	પ્રકટયો, ત્યાં	પ્રકટયો ત્યાં,
૯	૧૫૧	કાછીયો	કછીયો
૧૦	૧૫૬	રંગાકારરે	તે રંગકપાલ
૧૦	૧૫૯	કેરી સોયરે	કેરી તે સોયરે
૧૦	૧૭૨	રૂપ	સ્વરૂપ
૧૦	૧૭૪	રૂપ	સ્વરૂપ
૧૧ (ટીપ્પણ)	૪	સન્યાસીએ	સંન્યાસીએ
૧૫ (ટીપ્પણ)	૪	દુક	ત્રુક
૧૬	૨૨૬	ભરતા	ભણુતા
૧૭	૨૭૪	પ્રજા સર્વ અર્જુનને સહુ, ગામના	પ્રજા સર્વને અર્જુન ગમે, ગામનાં
૧૭	૨૭૭	કો તે	(કો) (તે)
૧૭	૨૭૮	કો તે	(કો) (તે)
૧૭	૨૭૯	તે	(તે)
૧૭	૨૮૦	કોઇ	(કોઇ)
૧૭	૨૮૧	જે	(જે)
૧૭	૨૮૫	કો	(કો)
૧૭	૨૮૬	કો	(કો)
૧૮	૩૦૨	જેમ	જમે

પાનું	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨૦	૩૩૩	સર્વને દુર્લભ	સર્વને મન દુર્લભ
૨૩ (ટીપ્પણ)	૯	નથી થઇ	નથી. થઇ–
૨૪	૩૫૯	કહેજ	કહે
૨૪	૩૭૧	વર્ણુવું ?	વર્ણુવ
૨૪ (ટીપ્પણ)	૯	વર્ણવ્યું	વર્ણવું. ફા. પ્રતમાં 'વરણુવ નવલહ,' છે, અને એ સ્વીકાર્ય છે.
૨૫	૩૮૨	વાળ્યો	વાલ્યો
૨૫	૩૯૦	તેડી	તેડો
૨૫	૩૯૨	નવ પાર	નવ (લહીએ) પાર
૨૫	૩૯૭	પછી	(પછી)
૨૫	૩૯૭	તેડાવો	લાવો
૨૫ (ટીપ્પણ)	૪	વાસ૦—	વારા૦—
૨૬	૩૯૯	ત્યારે	(ત્યારે)
૨૬	૪૦૦	ઘેર	(ઘેર)
૨૬	૪૦૨	ત્યારે	(ત્યારે)
૨૬	૪૦૩	જો	(જો)
૨૬	૪૦૩	પ્રિતૂનું	પિતૂનું
૨૬ (ટીપ્પણ)	૨	૪૯૩	૪૦૩
૨૭	૪૨૦	જાણીઓ	જાણીએ
૨૭ (ટીપ્પણ)	૪	ગ્રાત	ગ્રાત=માત્ર
૨૮	૪૨૮	કોણ	શું
૨૯	૪૫૪	કામ	ધામ
૩૦ (ટીપ્પણ)	૪	અજ્ઞાન	અજ્ઞાને
૩૧	૪૮૦	કૃષ્ણ	કૃષ્ણને
૩૨	૪૮૭	કરત	કરતાં
૩૨	૪૯૭	રાય	રામ

પાનું	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૩૪	૫૧૭	ત્યાં	(ત્યાં)
૩૫	૫૩૭	તો	(તો)
૩૫ (ટીપ્પણુ)	૪	વર્તન હોવાથી	વર્તન વર્ણવેલું હોવાથી
૩૬	૫૫૨	આવી	આવીને
૩૬	૫૫૭	કો	કાં
૩૬	૫૫૮	જાવા	આવા
૩૭	૫૭૫	લઘુવય	લઘુવયા
૩૮	૫૮૩	રાગ રામેરી	રાગ સામેરી
૪૦	૬૦૪	બાલક	સ્ત્રીઆદિ
૪૦	૬૦૯	આદી	આદિ
૪૦ (ટીપ્પણુ)	૫	(૬૦૫ પહેલાં ઉમેરો)	૬૦૪ સ્ત્રીઆદિ૦– પ્રા. કા. માં બાલક છે પણ બાલકથી પુનરુક્તિ થાય છે.
૪૦	૮	શબ્દથી—	શબ્દથી લીટી
૪૧	૬૩૧	બલભદ્ર	બલિભદ્ર
૪૧ (ટીપ્પણુ)	૫	મનન	મન ન
૪૩ (ટીપ્પણુ)	૧૩	પ્રાહણું	પ્રાહુણું
૪૪	૬૬૯	વિચારો	વિચારે
૪૪	૬૭૦	પ્રેમદા	પ્રમદા
૪૫	૬૭૯	રડે	રેડે
૪૫	૬૭૯	બાધે	બાધ
૪૫ (ટીપ્પણુ)	૨	અભ્રાનશે	અભ્રનિશે
૪૬ (ટીપ્પણુ)	૧	(૬૯૨ પહેલાં ઉમેરો)	૬૮૯ વેષમાં પ્રા. કા. વચમાં
૪૮	૭૨૨	ફરી–	ફરી બાવાજીની પાસે આવી
૪૮	૭૨૯	માટે	તે માટે

પાનું	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૪૮	૭૩૨	પણુ ગમતું	અણુગમતું
૪૮	૭૩૩	સહુને	(કરે) સહુને
૪૯	૭૪૮	તેમ	(તેમ)
૫૨	૭૮૬	નિદ્રા	(બપોરે) નિદ્રા
૫૨	૭૮૭	જુક્તિ જુગ્ય	જુક્તિ, જુગ
૫૨	૭૯૬	રાજકુમાર	રાજકુમારી
૫૪	૮૩૬	નાર	નારિ
૫૭	૮૯૨	અર્ધદંચ્ર શું	અર્ધચંદ્ર શું
૫૮	૮૯૩	અતિ	અતીત
૫૮	૮૯૯	મગન	ગગન
૫૮ (ટીપ્પણુ)	૩	તેડીશું	તેડશું
૬૦	૯૧૬	છાપ	છીપા
૬૦	૯૨૨	ધરે	ધરે
૬૨	૯૫૩	ગોટી	ત્રોટી
૬૬	૧૦૦૨	દારૂકખેડક ખેડણુહાર	દારૂક ખેડણુહાર
૬૭	૧૦૨૨	કાંઇ	કંઇક
૬૭ (ટીપ્પણુ)	૩	પંક્તિનં	પંક્તિનું
૬૭ (ટીપ્પણુ)	૬	ભવિષ્યનું પરિણામ સૂચક	ભવિષ્યના પરિણામના સૂચક
૬૮	૧૦૪૨	રૂપ	રૂપનાં
૬૮	૧૦૪૨	જયવિજય	જય, વિજય
૬૮ (ટીપ્પણુ)	૪	અને રથ	અને બીજું રથ
૬૯ ,,	૫	વિશેષ	પ્રયોગ વિશેષ
૬૯ ,,	,,	(૧૦૪૨ પહેલાં ઉમેરો)	૧૦૪૨ જયમંગલ પ્રા. કા. માં આ પંક્તિ આમ છેઃ—"જય માંગલ્ય હું—

પાનું	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
			સલો રૂપ ધામ જયવિ- જય જોડયા 'હરિનામ.''
૬૯	૧૦૫૮	મોટી	ત્રોટી
૬૯	૧૦૫૯	બાલવિશાળ	બાલ, રૂદે વિશાળ
૬૯ (ટીપ્પણુ)	૨	(૧૦૬૦ પહેલાં ઉમેરો)	૧૦૫૮, ત્રોટી—પ્રા. કા. મોટી. ૧૦૫૯. રૂદે. પ્રા. કા. માં આ શબ્દ નથી.
૭૦	૧૦૭૬	ખંજર પડયાં	ખંજન પડીયાં
૭૦	૧૦૭૭	ગજગમિની	ગજગામિની
૭૦ (ટીપ્પણુ)	૩	સારી	સાર
૭૩	૧૧૧૪	વાધા	વાગા
૭૪	૧૧૩૦	તેડતઃ	તેડતા
૭૫	૧૧૫૪	તું	(તું)
૭૮	૧૨૦૬	વ્યાકૂળ	વ્યાકુલ
૭૯	૧૨૧૩	પૂર	પુર
૮૩	૧૨૮૯	દશા	દશધા
૮૬	૧૩૩૨	એ	છે
૮૭	૧૩૪૮	મારૂં ઠામ	મારૂં આ ઠામ
૮૭	૧૩૫૫	છે	(છે)
૮૯	૧૩૭૯	મોકલીયે	મોકલીએ
૯૦	૧૩૯૧	ભયાં	ભર્યાં
૯૦	૧૪૦૯	દ્રારિકા	દ્વારિકા
૯૧	૧૪૧૮	તે	(તે)
૯૧	૧૪૨૨	પછી—કરેલી નું હેડીંગ	સજેલી
૯૨	૧૪૨૭	અર્ધ્યં	અર્ધ્યં

પાનું	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૯૯	૧૫૩૧	જે-છે	(જે)-(છે)
૯૯	૧૫૩૫	અહ્યા !	(અહ્યા !)
૯૯	૧૫૩૬	એમ	(એમ)
૧૦૧	૧૫૬૫	ગદ્ય	(ગદ્ય)
૧૦૨	૧૫૭૯	કહો	(કહો)
૧૦૩	૧૫૮૭	પછી	(પછી)
૧૦૩	૧૬૦૨	હીનજાત	હીનમત
૧૦૩	૧૬૦૨	પણ	(પણ)
૧૦૫	૧૬૨૭	ડુંબક	ડુંમક
૧૦૭ (ટીપ્પણ)	૫	કોઇ કૃતિ	કોઇ
૧૦૭ (ટીપ્પણ)	૬	કવિઓમાં	કવિઓની કૃતિમાં
૧૧૨	૧૭૧૫	મૂલમાં	મૂળનાં

પ્રેમાનંદકૃત.

સુભદ્રાહરણ.

કડવું ૧ લું.

રાગ કેદારો.

મંગળાચરણ.

શ્રી ગણપતિ અને ગુરૂરાય, હું સ્તવું સુત ગિરિજાય;
જેથી વિઘ્ન રહિત વાણી મળે રે;
હંસવાહિની ! હે સરસ્વતિ ! દેવી ! ટાળો મારી દુર્મતિ;
મુજ મૂઢપણું તમથી ટળે રે.

ઢાળ.

મૂઢપણું તમવડે ટળશે, કરો મુજને સાર;
દીન જાણી, દયા આણી, મને ઊતારો પાર.
હંસવાહિની ! હસિતવદની ! આદ્ય તારૂં સ્મરણ;
શુદ્ધ કૃપા સરસ્વતિ ! કરો તો, કહું સુભદ્રાહરણ.

---

૧ લીટી પ્રા. કા. નું પાઠાંતર પ્રત ૨ જી માં આ પ્રમાણે છેઃ–" શ્રી ગુરૂ ગણપતિના ગુણ ગાય, સ્તવન કરૂં ગિરિજાપતિ રાય; વિદ્યાવાણી તમથી જડે રે. " ૪. પ્રા. કા. ની પ્રત ૨ જીમાં " ઇચ્છું છું માતા મૂઢમતિ, તમો લાડ લડાવો રે" એવો પાઠ છે; સ્વીકૃત પાઠ કરતાં આ પાઠથી લીટી મોટી થઈ જાય છે. ૫–૬ પ્રા. કા. ની ૨ જી પ્રતિમાં આ બે પંક્તિ આમ છેઃ– " તમવડે ઇચ્છું છું માતા મારી, (તે) કરો મુજને સાર; દીન જાણી દયા આણી. (મુજને) આપો એ આધાર. " ૭. હસિતવદની પ્રા. કા. ની પ્રત ૨ જી માં–" હસિત હરિવદની " (હરિ એટલે ચંદ્ર) છે.

પૂર્વ પ્રસંગનું કથન.

મહાભારતે આદિ પર્વ છે, પાંડવનાં ચરિત્ર;
શ્રોતા ! શુદ્ધ મને સાંભળો, દેહ થાય પવિત્ર.
રાય જનમેજયે યજ્ઞ કર્યો, વર્યા ત્યાં દ્વિજરાય;
રાય હત્યા અષ્ટાદશ લાગી, આવી વળગી કાય.
મહારાજાએ મન વિચાર્યું: ' આ તો થયો અધર્મ;
દ્વિજહત્યા મારે શિર બેઠી, એ છૂટીશ હું કયાં કર્મે ' ?
એવું વિચારી, સર્વેને પૂછી, પાપ ગયાની પેર;
વૈશંપાયન આવીઆ, એવે જનમેજયને ઘેર.
પરિક્ષિતપુત્રે પાગ પખાળી, આપ્યું પવિત્રાસન,
અર્ઘ્યપાદ્યે કરી પૂજા, બોલ્યા ભૂપ વચન:
" મહામુનિ ! મેં માઠું કીધું, માર્યા બ્રહ્મર્ષિરાય,
પાપ મારૂં સર્વે નાસે, તેવો કરો ઉપાય. "
જનમેજયનાં વચન શુણી, ઋષિ વદે તેણી વાર:
" મહાભારત સાંભળતાં રાજા ! ઉતરશો ભવ પાર.
વેદવ્યાસની વાણી ઉત્તમ, જેનાં પર્વ અઢાર,
તે તુજને સંભળાવું મહિપતિ ! થાયે તુજ ઉદ્ધાર.
પ્રથમ આદિ પર્વ કથા છે, વંશાવલિ વિસ્તાર,
સોમસૂર્યવંશી રાજા, વર્ણવ્યા વિવિધ પ્રકાર.
તુજ પૂર્વજ પાંડવ જે પ્રકટ્યા, કૈરવનો પરિવાર;
પ્રથમ કથા તે કહી વિસ્તારી, રાય ! (ત)ને સભા મોઝાર.

---

૨૪. થાયે૦ " તે કહું તમને ઉદ્ધાર " એવો પ્રા. કા. ની પ્રત ૨ માં પાઠ છે પણ તે વાક્યરચના જોતાં યુક્ત નથી. ૨૮. કહી–પ્રા. કા. પ્રત ૨ જી માં "કહું" પાઠ છે, પણ ભૂતકાળમાં તે કથા કહ્યાનું જાણીતું હોવાથી અયુક્ત છે. રાય–અહીં ' રાયને ' એવો પાઠ છે. પરંતુ વૈશંપાયન જન્મેજયને આ કથા કહેતા હોવાથી ત્રીજા પુરૂષ રૂપે તેને કહે, એ વ્યાકરણના નિયમાનુસાર યુક્ત નથી. તેથી ' રાય ! (ત)ને ' એવો પાઠ હોવો જોઇએ. લેખન દોષથી (ત) પડી ગયાનો સંભવ છે, એટલે ઉપરનો પાઠ કલ્પ્યો છે.

પછી કૌરવે તુજ પૂર્વજને, લાક્ષાગૃહમાં બાળ્યા;
ભક્ત ભગવંતના તે માટે, ત્યાંથી પ્રભુએ પાળ્યા.
પછી ત્યાંથી મહાવનમાં ગયા, યુધિષ્ઠિર રાજન,
કુંતા માતા, નકુલ, સહદેવ, સાથે ભીમ અર્જુન.
પછી પરાક્રમ બહુ કીધાં, પ્રતાપ વાધ્યો અનન્ત;
કૌરવે કપટ ઘણું કીધું પણ, રાખ્યા શ્રી ભગવન્ત.
એમ કરતાં દ્રુપદ રાજાના, સ્વયંવરની શુણી ભાળ,
કન્યા દ્રૌપદી વરવા અર્થે, ત્યાં ગયા ભૂપાળ.
શ્રી કૃષ્ણ દેવની દયા થકી ત્યાં, મત્સ્ય વેધ્યો અર્જુન,
પાંચે પાંડવ વર્યાં દ્રૌપદી, કુંતા માતવચન.
પહેરામણી ઘણી કરી, દ્રુપદ હર્ખ્યો કુંટુબપરિવાર;
પાંડવ પ્રકટ થઇને આવ્યા હસ્તિનાપુર મોઝાર.
પછી અર્જુન ફરી વન ગયા, આરાધવા અશરણ શરણ,
વનમાં વાનતા ચાર કરીને, કર્યું સુભદ્રાહરણ. ”

પ્રસ્તુત પ્રસંગ સંબંધી જનમેજયનો પ્રશ્ન.

(એવાં) વૈશંપાયનનાં વચન સાંભળી, રાય જનમેજય પૂછે:–
“ સુભદ્રાનું કેમ હરણ હવું ? કહો તે કારણ શું છે ?
રામકૃષ્ણની ભગિની કહાવે, જાદવ સરખા સહાય,
ત્યાં જઈ હરણ કરે કેમ અર્જુન ? મુજ મન વિસ્મય થાય !

---

૪૦ ‘ પાંડવ ’ ને બદલે પ્રત ૨ માં “ બાંધવ ” પાઠ છે. ૪૨ વનમાં. મૂળ પ્રતમાં “ વનમાં વરીઆ ત્યાર પછી ” એ પાઠ છે; પ્રા. કા. નો પાઠ “ વનમાં વસીયા ત્યાર પછી ” છે. પ્રા. કા. નું ઉપરનું પાઠાન્તર વિશેષ જાણવાજોગ સત્ય હકીકત આપતું હોવાથી તથા સરળ અને ગેય હોવાથી પસંદ કર્યું છે. ૪૬. મુજ૦ પ્રા. કા. ની પ્રત ૨ માં “ એ વાત આશ્ચર્ય થાય. ” એવો પાઠ છે પણ સ્વીકૃત પાઠ વિશેષ સ્વાભાવિક અને વ્યાકરણાનુસારી છે.

તે કથા કહો વિસ્તારી, આદ્ય અંત મહિમાય,
પરાક્રમ શુણવા પૂર્વજ કેરૂં, મુજ મન છે ઇચ્છાય."

વલણ.

ઇચ્છા છે મન અતિ ઘણી, એમ કહી, લાગ્યો ચરણ રે;
વદે વિપ્ર પ્રેમાનંદ વર્ણવું, એ સુભદ્રાનું હરણ રે.

કડવું ૨ જું.

રાગ કેદારો.

દ્રૌપદી સાથે રહેવા સંબંધી નિયમ અને પ્રતિજ્ઞા.

ઋષિ વૈશંપાયન ઉચરે, રાય જનમેજય શ્રવણ ધરે;
"સૌથી ઉત્તમ પ્રશ્ન મને પૂછીયું રે."

ઢાળ.

ઉત્તમ પ્રશ્ન પૂછ્યું તેં રાજા ! તેનો કહું મહિમાય;
પરાક્રમ પૂર્વજનાં શુણતાં, પાપી પાવન થાય.
જવ પાંડવ વરીઆ દ્રૌપદી, પછી પુરમાં આવ્યા,
તવ નગરલોક સર્વે આનંદ્યા, મુક્તા કુસુમ વધાવ્યા.
નિજ ધામ મધ્યે જઈ બેઠા, પાંચે મળીઆ ભાઈ,
અંતરિક્ષ માર્ગે એવે આવ્યા નારદ મહા ઋષિરાય.
નારદજીએ કથા કહી દ્રુપદતનયાની ત્યાંય,
પરસ્પર પછી અવધિ કરીને રહ્યા તે ઘરમાંય.
કોઈ કોઇના ઘરમાં નવ આવે, પ્રતિજ્ઞા કરી એહ;
બ્રહ્મચર્ય ધરી, વનફુલ પહેરી, વન બાર વર્ષ રહે તેહ.

૫૭—નિજ. "નિજ ધામ મધ્યે જઈ બેઠા બાંધવ, તે પાંચાલી જ્યાંય, અંતરીક્ષથી એવે આકાશ માર્ગે આવીઆ ઋષિ ત્યાંય" એવું પ્રા. કા. નું પાઠાન્તર છે. બધી પ્રતોમાં 'બાંધવ પાંચે મળીઆ ભાઇ' એમ છે. પરંતુ તેથી લીટી વધે છે અને પુનરુક્તિ થાય છે, એટલે 'બાંધવ' શબ્દ કહાડી નાંખ્યો છે.

અર્જુનનો પ્રતિજ્ઞાભંગ.

પ્રથમ વારો વડવીરતણો, ધર્મરાય સુજાણ;
મધ્ય નિશાએ દ્વિજ એક આવ્યો, કરતો મહા ખુમરાણ.
" ધાઓ ધાઓ રે " ઋષિજી બોલે રાજદ્વારે કરતો સોર:
" મુજ મઠથકી ધેનુ લઇને હમણાં જાય છે ચોર. "
અર્જુને શ્રવણે સાંભળ્યો મહામુનિનો સાદ.
" ઋષિની રક્ષા કરવા જાઉં (જો) ચોર કરે ઉપાધ.
અર્જુને ત્યાં આયુધ જોયાં, (તો તે) અંતઃપુર મોઝાર;
યુધિષ્ઠિરગૃહ વિષે રહ્યાં, હવે કરવો કોણ પ્રકાર ? "
દ્વાદશ વર્ષ વન મનમાં ઇચ્છી, શસ્ત્ર લઇને ધાયો,
દડબડ દોટડી કાઢી રાજા, ચોર જઈ કર સાહ્યો.
તસ્કર મારી, ધેનુ લીધી, ઋષિને જઈ આપી;
પાર્થ મન પસ્તાયો પછીથી, "અંગ અવિદ્યા વ્યાપી;
" ભલું બ્રાહ્મણનું કાર્ય કર્યું છે ક્ષત્રિય ધર્મવિભાગી. "
એવું કહી વન જાત્રા અર્થે સર્વની આજ્ઞા માગી.

વનમાં પ્રયાણ અને બે સ્ત્રીઓ સાથે લગ્ન.

પછી પાર્થ વનમાં ચાલ્યા, હર્ષ ધરીને મન.
ઋષિ મળ્યા હરિને વાટમાં, સાથે બહુ ઋષિજન.
ભગવતકેરૂં સ્મરણ કરીને ભગવાં ધરીઆં કાય,
વનમાં ફરતા, તીર્થ કરતા, સાથે છે ઋષિરાય.
એ પ્રકારે બહુ તીર્થ કીધાં, પૃથ્વીનો કાઢયો પાર;
ભવિષ્ય પદાર્થ, વન વિષેથી, વનિતા વરીઆ સાર,
પંચ તીર્થની ગ્રાહ ઉદ્ધારી, શોક સમૂળો કાપ્યો;
ઉલૂપિશું, ચિત્રાંગદા વરીને, એક પુત્ર ત્યાં આપ્યો.
શેષનાગને શ્વશુર કરીને, ત્યાંથી થયા વિદાય;
" તેર વર્ષ મારે વનમાં રહેવું, " એવું કહીને જાય.
ગ્રાહ ઉદ્ધારી, ત્યાં ફરી આવ્યા, 'વળી' ગયા મણિપુર મોઝાર.

બભ્રુવાહન સુત પ્રકટયો, ત્યાં હર્ષ થયો રાજદ્વાર.
આજ્ઞા માગી ત્યાં થકી, અર્જુને તેણી વાર.
વળી તીર્થ અપરિમિત કર્યાં, કાઢયો પૃથ્વીનો પાર,
વર્ષ વનમાં થયાં પૂરણ, કરી પ્રતિજ્ઞા જેહ.
વિદાય કીધા ઋષિમાત્રને, જે સાથે હુતા તેહ.
આપ આપના આશ્રમ ગયા, અર્જુનને દઇ આશિર્વાદ.
શુભ વચન ઋષિનાં સાંભળી, હરખ્યા મન કરી આહ્લાદ.

દ્વારકાગમન.

અર્જુનના મનમાં ઉપજ્યું છે, કૃષ્ણ મળ્યાનો કોડ:
દ્વાદશ વર્ષ રહ્યા વન પૂરણ, કૃપા શ્રી રણછોડ.
નારાયણનું દર્શન કરવા અર્જુન દ્વારકા જાય:
વૈશંપાયન વાણી વદે તું સુણ જનમેજય રાય !

વલણ.

સુણ જનમેજય રાય ! તું પાર્થ વનવાસ પૂરણ થયો રે;
પછી દ્વારકાં વિષે અર્જુન કૃષ્ણને મળવા ગયો રે.

કડવું ૩ જું.

રાગ આશાવરી.

કૃષ્ણ અને અર્જુનનું મિલન.

વૈશંપાયન વાણી વદે, તું સુણ જનમેજય રાય!
પાર્થ સ્મરણ કરે પ્રભુનું, રહી તે વનમાંય.
હર્ષે હરિનું સ્મરણ કરતાં, ચતુર્ભુજ ત્યાં આવ્યા;
અર્જુને અવિનાશી દીઠા, મનમાં મોહન ભાવ્યા.

---

૯૭. અર્જુન૦—પ્રા. કા. ની પ્રત ૧ નો પાઠ "અર્જુનને ઇચ્છાય." સ્વીકૃત પાઠમાં સ્થલનિર્દેશ છે, તેથી તે વધુ ગ્રાહ્ય છે.

અન્યો અન્ય મળ્યા અતિ હર્ષે, દેતા આલિંગનઃ
કર જોડી કરી પ્રદક્ષિણા, ભાવ ધરી અર્જુન.
કુશલ વાર્તા અર્જુનને, પૂછતા પર બ્રહ્મઃ
" બાર વરસ વનવાસ રહીને શાં કર્યાં તેં કર્મ ? "
પછી પાર્થ વદે વળતા જુગ્મ જોડી હાથઃ
" જગતના મનની વાત જાણો, સ્વામી શ્રી જદુનાથ !
તમારી કૃપાથી પ્રભુજી ! મેં તીર્થ કીધાં જાણ,
અવતાર સાર્થક થયો મારો, સાંભળો શારંગપાણ ! "
એમ કહીને સ્તુતિ કીધી પાર્થે અપરમપાર.
સત્ય વચન શુણી અર્જુનકેરૂં, હરખ્યા વિશ્વાધાર.

ગિરિનાર ઉપર કૃષ્ણ અને અર્જુનનું આગમન.

પછી ત્યાં થકી સંચર્યા અર્જુન ને અવિનાશ,
પ્રભાસપાટણ વિષે આવી, કર્યો સરસ્વતીનિવાસ.
ત્યાં થકી પ્રભુ સંચર્યા, તીર્થ કરી જદુરાય;
અર્જુનને તીર્થ કરાવવા ગિરિનાર ગઢ ભણી જાય.
ત્યાં સઉ તીર્થ કર્યાં રહી પાર્થશું ભગવાન.
દામોદર કુંડ વિષે જઇને કર્યું અર્જુને સ્નાન.
અર્જુનની અવધિ પરિપૂર્ણ થઇ તે સ્થળે નિરધાર;
તીર્થ સર્વ થયાં ત્યાં પૂરાં, વહી ગયાં વર્ષ જ બાર.

સુભદ્રાના વિવાહ સંબંધી કૃષ્ણની યુક્તિ.

પ્રકટ થાવા પાર્થે મન વિમાશીયું તે ઠામ.

---

૧૧૨ સાર્થક૦—પ્રા. કા. ની પ્રત ૨ જી માં " સાર્થક તે હતો " એ પાઠ છે, પણ અર્જુન પોતે બોલતો હોવાથી એ અયુક્ત છે. પ્રા. કા. ની પ્રત ૧ લીમાં આ આખી પંક્તિ આમ છેઃ—" તમારી જ્યાં હોય ઇચ્છા, ત્યાં સદા હોય કલ્યાણ. "

કૃષ્ણ કહેઃ "એક વર્ષ રહો આવી અમારે ગામ."
ભગવંતના મન વિષે છેઃ 'ભગિની સુભદ્રાય,
અર્જુન તેને જો વરે તો કારજ શુભ થાય.'
શ્રીકૃષ્ણજીના મન વિષે વિવાહ કર્યાનું મન;
અભિલાષ હરિને મન ઘણો તે ન જાણે અર્જુન.
પછી અર્જુન કૃષ્ણ સંચર્યા જાવાને નિજ ગ્રામ.
વાટે જોતાં પાર્થ પ્રત્યે વદ્યા સુંદર શ્યામઃ
"અર્જુન! એક કહું છું તુજને, તે કરજે નિરધાર,
અવધૂત રૂપ ધરી, અતિથિ થઈ, રહેજે નગર મોઝાર.
રખે વાત પ્રકાશ કરતા, લોક માનશે ત્યાંના,
અવધૂત રૂપ ધરી તાપસનું તમે રહેજો છાના;
કાંઈ કાર્ય તમારૂં થાશે" એમ કહે શ્રી નાથ.
અર્જુન મનમાં સમજીઆઃ "એ સુભદ્રાની વાત."
વાત કરતાં દ્વારિકામાં આવીઆ જદુરાય.
અર્જુન કેરી આજ્ઞા માગી પ્રભુ મંદિર જાય.
ગામ પાદર રહ્યા પારથ ધરવા અતીતનું રૂપ,
વૈશંપાયન વાણી વદેઃ 'તું શુણ જનમેજય ભૂપ!'

વલણ.

ભૂપ! સાંભળ એકચિત્તે પાર્થના પરાક્રમ બહુ રે,
ધનંજયે તે સ્વરૂપ લીધું, તે કથા માંડી કહું રે.

૧૩૨–અતિથી૦–અહીં પ્રા. કા. ની પ્રત ૨ જી નો "અતિથિ થઈ," એ પાઠ લીધો છે. મૂળ પ્રતિમાં "અતીતિ (અતીત ?) થઈ" પાઠ છે, પણ તેમાં પુનરૂક્તિ છે, ૧૩૯–પ્રા. કા. ની પ્રત ૨ જી માં "પાદર"ને બદલે "પધારી" પાઠ છે, પણ તે યુક્ત નથીઃ કારણ અર્જુન દ્વારકાંની ભાગોળ–પરામાં નિવાસ કરે છે, એમ આગળ જણાશે.

કડવું ૪ થું.

અર્જુનનો અવધૂતવેષ.

રાગ સામેરી.

વૈશંપાયન વાણી વદેઃ શુણુ જનમેજય રાજન ! રે,
પર બ્રહ્મ પુરમાં ગયા પછી, પાર્થ વિમાસે મન રેઃ
'હાવાં હું જાઉં સહી પુરી દ્વારિકા મોઝાર રે'
પછી સ્વરૂપ સુંદર ધર્યું તાપસ, રાય! તું અવિધાર રે,
અદ્‌ભુત જોગી થયા અર્જુન, સંન્યાસી, મહંત રે.
વિભૂતિ અંગે ચઢાવી, સાધુશિરોમણિ સંત રે.
ભાવનાચંદન કર્યાં દ્વાદશ, તેજનો નહીં પાર રે,
જટા બાંધી, મસ્તકે વીંટયું પીતાંબર સાર રે.
ભગવાં વસ્ત્રની ગાંઠડી, વ્યાઘ્રાંબર ગજચર્મ રે,
રૂદ્રાક્ષ જડી એક હેમમાળા અંગે સોહે પર્મ રે.
પીતાંબરનો કાછ કાછિયો, માળા મેખલા સાથ રે,
ભસ્મગોળા, શંખ, ઝોળી, માંહ્ય મૂકયા નાથ રે.
વળી વસ્ત બીજી જોગી કને જોગમાર્ગની જેહ રે,
પોથી, પુસ્તક, મુદ્રિકા, કંકણ ભર્યાં ઝોળી તેહ રે.
હેમકડાં કર વિષે, કંઠે માદળીયાંના હાર રે,

---

૧૪૫. અદ્‌ભુત–પ્રા. કા. ની પ્રત ૧ માં "અવધૂત" પાઠ છે. પરંતુ વર્ણન અવલોકતાં અલૌકિકપણાનું ભાન થતું હોવાથી "અદ્‌ભુત" પાઠ યોગ્ય છે. ૧૪૮ 'વીંટયું' ને બદલે પ્રા. કા. ની પ્રત. ૨ માં 'વિદ્યુત' પાઠ છે, પણ તે સ્વીકારતાં વાકયરચના દુર્ઘટ થાય છે અને અન્વય તાણીતુસીને બેસાડવો પડે છે. ૧૫૩–'જોગી કને છે'ને બદલે પ્રા. કા. ની પ્રત ૨ જી માં "ઝોળી માંહી" એ પાઠ છે. ઉપરની પંક્તિમાં "ઝોળી માંહ્ય" એ શબ્દો આવવાથી પુનરુક્તિ ન થાય તે માટે "જોગી કને" એ પાઠ યુક્ત છે.

વિશાળ છાતી, આંખ રાતી, અરૂણુ રંગાકાર રે.
હેમ વસ્ત્ર જરકશી મસ્તક વીંટયું છે ચોફેર રે.
કર્ણુ ઉપર મૂક્યાં છોગાં રહી લટકતી જરસેર રે.
જટામાં માળા ધારી સૂત્ર કેરી સોય રે;
અમર સહુ અંતરિક્ષથી અર્જુનકૌતુક જોય રે.
કર વિષે પીછાં ધરીને બાવો તત્પર થાય રે,
શ્રી કૃષ્ણનું સ્મરણ કરીને કરવડો કર સાહ્ય રે,
પાવડી ઉપર ચઢયા પારથ, ગ્રહી છડી કર લાલ રે.
ત્રૈલોકયકેરૂં તેજ આવી રહ્યું પારથભાલ રે.
અવધૂત જોગી દેખીએ જાણે અનંગનો અવતાર રે,
ત્રિપુણ્ડ તિલક લલાટ ઝળકે અર્ધચંદ્રાકાર રે.

દ્વારિકાગમન, અને લોકકુતૂહલ.

દ્વારિકા ભણી સંચર્યા પાર્થ કુંતીતન રે,
સ્વરૂપ જોઈ અતીતનું, સહુ અમર કહેતા ધન્ય રે.
માણુ માણે ચાલે બાવો, ભરે હળવાં ડગ રે,
માનવના શા આશરા ? દેખી મોહ્યા ખગ રે.
ગોવાળીઆ ગૌ સહિત મોહ્યા, પશુ મોહ્યાં હાર રે,
બાવાજીનું રૂપ દેખી, રહ્યાં ચરતાં ચાર રે.
અર્જુન આવી ઉભા રહ્યા, નગરકેરે દ્વાર રે,
બાવાજીનું રૂપ દેખી, મોહ્યો સૌ સંસાર રે.
પ્રજા સહુ કોઈ વિમાસેઃ 'કૈલાસનો એ ભૂપ રે!
'શકે ઈંદ્ર, બ્રહ્મા, વિષ્ણુએ સર્વથા ધરીયું રૂપ રે.'
જે આવે તે ઉભો રહે, બાવાનું કરે દર્શન રે;
નરનારી આવે વધાવે મુક્તાપુષ્પ પર્જન્ય રે.
ચિત્રની પેરે સહુ કો જુએ, મુખે કોણે નવ બોલાય રે,
'ક્યાંથી આવ્યા ? ક્યાં જશો ?' એમ કોઇએ નવ પૂછાય રે.

વલણ.

કોણે મુખ બોલાય નહીં, ત્યાં મળ્યા ઝાઝા લોક રે,
દર્શન કરવા બાવાજીનું પ્રજા ઊભી થોકે થોક રે.

કડવું ૫ મું.

લોકનો સત્કાર અને નિવાસનું નિમંત્રણ.

રાગ ગોડી.

વૈશંપાયન વાણી વદે જનમેજય ! અવિધાર,
પુરદ્વારે બાવોજી ઊભા, અતીત હુવા સાર.
પ્રજા સહુકો જોવા ઊભી બાળક ને નરનાર,
સર્વેકો મોહ પામીઆં માનવ દ્વારિકા મોઝાર.
જેણે જોયા તે સર્વે મોહ્યા જાદવના જે સાથ.
ચિત્રની પેરે ઊભા રહ્યા છે, સહુકો જોડે હાથ.
તેવામાં એક જાદવ આવ્યો, વૃદ્ધ તેની કાય;
તે કર જોડીને નમ્યો બાવાજીને પાય.
પ્રદક્ષિણા કરી, ફરી પગે લાગ્યો, હર્ષ ધરી મન સાથ
સંન્યાસીએ સેવકશીર પર મેલ્યો અભયી હાથ.
પછી બાવાને સર્વેકો નમ્યા, પરમેશ્વર રૂપે જાણી,
'સુખી રહો' 'સુખી રહો' ત્યાં બાવોજી બોલ્યા વાણી.

---

૧૮૩. પ્રા. કા. માં દરેક લીટીને છેડે 'રે' છે પણ મૂળ પ્રતમાં નથી. ૧૮૪ હુવા-પ્રા. કા. માં "રૂપે" પાઠ છે. ૧૮૭ સર્વે-પ્રા. કા. 'સહુ' છે-ને પ્ર. ક. માં 'બહુ' છે. ૧૮૮. 'જોડે'-પ્રા. કા. માં "જોડી" પાઠ છે. ૧૯૨-પ્રા. કા. માં આ પંક્તિ આમ છે:-'સન્યાસીએ સેવક શિરપર અભયી મુકયો હાથરે.' ૧૯૪-ત્યાં-પ્રા. કા. માં પાઠ "એમ" છે. ૧૯૬. ભાગ્ય૦-પ્રા. કા. માં પાઠ 'ભાગ્ય આપણું ધન્ય રે' છે. મૂળમાં 'ધન્ય ધન્ય' છે, પણ તેની લીટી વધે છે.

ચારે વરણુ જઈ ચરણે લાગી, હરખ ધરીને મન.
પરસ્પરે સહુ કરે વારતાઃ “ ભાગ્ય આપણાં ધન્ય. ”
કો કહે એ ‘ જોગી જનમનો, કો કહે એ ભૂપ;
અથવા અમર આવ્યો ભૂલ્યો કે એહવું ધરીને રૂપ. ’
વળતા વાણી બોલ્યા જાદવ કર જોડીને ત્યાંયઃ
“ કહો બાવાજી ! ક્યાંથી આવ્યા ? ક્યાં જવાની ઇચ્છાય ?
કોણુ અભિધાન બાવાજી ! તમ ? ક્યાં કહીએ સ્વસ્થાન ?
આ પૂર કેમ કૃપા કીધી ? જીભે કહીએ ભગવાન ? ”

અર્જુનની અભિલાષા અને દ્વારિકામાં પ્રવેશ.

મધુર સ્વરે બાવોજી બોલ્યાઃ “અતીતને શાં ધામ ?
અવધૂત, જોગી, કે સંન્યાસી, બાવાજીનું શું નામ ?
પ્રભાસપાટણથી હું આવ્યો, તીર્થ તણી ઇચ્છાય,
સર્વે તીર્થ કરવાં પૃથ્વીનાં, એવું મુજ મન થાય.
ગોમતીજીના સંગમ વિષે નહાતાં સાંભળ્યું મેં નામ
ઘણી ભાવિક પ્રજા અહીં છે, અતીતનો વિશ્રામ.
તે માટે હું આવ્યો આહીં રહેવા ચાતુર્માસ;
અભિલાષ મનમાં છે ઘણો રહું ગોમતીજી પાસ.

---

૨૦૧ પ્રા. કા. માં આ પંક્તિ આમ છેઃ ‘(કોણુ) અભિધાન શું બાવાજીનું ? ક્યાં કહો સ્વસ્થાનરે ?’ પરંતુ જાદવોનો જ આ પ્રશ્ન હોવાથી અને બાવાજીને ઉદ્દેશીનેજ આ આ લીટી બોલાયલી હોવાથી ત્રીજા પુરૂષને ઉદ્દેશતો આ પાઠ અર્થયુક્ત નથી. તેમ ૨૦૧ લીટીથી જણાય છે, કે પ્રશ્નપરંપરા ચાલુ જ છે. તેથી વચમાં બાવો પોતે નિસ્પૃહતાથી ઉત્તર આપે છે એમ સમજી શકાય. ૨૦૨. જીભે૦–પ્રા. કા. માં ‘ તે કહો શ્રી ભગવાનરે ’ એ પાઠ છે. સ્વીકૃત પાઠ ચેષ્ટાથી પ્રત્યુત્તર ન આપવા વિનતિ કરતો હોવાથી જીજ્ઞાસાની પરાકાષ્ઠા દર્શાવે છે, માટે વિશેષ યોગ્ય છે. ૨૦૮. ઘણી–પ્રા. કા. ની પ્રત ૨ જી માં ‘ ધન્ય ભાવિક જળ છે અહીંનું’ એ પાઠ છે. ‘જળ’ના કરતાં ‘પ્રજા’ પાઠ વધુ સારો છે. ૨૦૯. તે માટે પ્રા. કા. માં ‘ એમ સાંભળી ’ એ પાઠ છે.

મોટા મઠ પુરી દ્વારિકાં માંહે, કરી મઢી બંધન
ચાર માસ રહેવાની ઇચ્છા" બાવો બોલ્યા વચન.
એવી વાણી સાંભળીને સહુ લોક હરખ્યા મનઃ
'એ સંન્યાસી પુરમાં રહે, તો ભાગ્ય આપણાં ધન્ય.'
"સુખે રહો પુરમાં બાવાજી ! સર્વે તમારાં ધામ;
અમ સેવકથી સેવા થાશે, તેવું કરશું કામ.
ધન્ય ભાગ્ય દ્વારામતીનું પ્રભુ ? (જ્યાં) તમે ધાર્યા ચર્ણ;
તમારૂં દર્શન કરતાં થાશે પવિત્ર ચારે વર્ણ."
એવું કહીને ગયા તેડી, બાવો આગળ થાય;
લોક સરવ સાથે છે, જાદવ માત્રનો સમવાય.
સેવામાંહે સહુ સજ્જનો મનમાં ભર્યા ઉમંગ,
દાસત્વ કરીને ચાલતા કોઈ બાવાજીની સંગ.
સમગ્ર જાદવ છે સાથે આવ્યા નગર મોઝાર,
વાંકા વળી લોક નગરનાં કરે બાવાને નમસ્કાર.
જે જે શેરીએ ગયા જોગી અવધૂત ચતુર સુજાણ.
નમે માનવ માત્ર સહુકોઃ–'બાવા ! નમો નારાયણ !'
એમ કરતાં આવીઆ, જ્યાં જાદવનો નિવાસ,
અવધૂતનું સહુ રૂપ જોઈ, પામ્યા મન ઉલ્લાસ.

વલણ.

ઉલ્લાસ સહુકો પામીઆં બાળક વૃદ્ધ નરનાર રે,
વૈશંપાયન કહે જનમેજયને હવે રહેશે નગર મોઝાર રે.

---

૨૧૧. કરી પ્રા. કા. માં "કર્યાં છે બંધન" એ પાઠ છે; અને આગામી સંબંધી જણાય છે, કે અર્જુન મઢી બંધાવે છે, તેથી સ્વીકૃત પાઠ યોગ્ય સૂચક હોવાથી વિશેષ ગ્રાહ્ય છે. ૨૨૦ જાદવ–મા. કા. માં "જદુ" છે. ૨૨૧ સહુ–પ્રા. કા. માં 'સહુ રાજી થયા' એ પાઠ છે. ૨૨૬ બાવા–પ્રા. કા. માં 'કહી બાવા જય નારાયણ' એ પાઠ છે. ૨૨૮. મન–પ્રા. કા. માં 'અતિ' પાઠ છે. ૨૩૦. આ પંક્તિને બદલે પ્રા. કા. માં 'વિપ્ર પ્રેમાનંદ

કડવું ૬ ઠું.

અર્જુનનો દ્વારકામાં લોકસત્કાર.

રાગ સારંગ.

વૈશંપાયન વાણી બોલ્યા શુણુ જનમેજય રાયજી !
બાવોજી પુર વિષે પધાર્યા, સેવા ઘણી ત્યાં થાયજી.
કોઈ એક જાદવ જળ જઈ લાવ્યા, કો લાવ્યા આસનજી
કો પુષ્પ પરમ વિધિનાં લાવ્યા, કો લાવ્યા ચંદનજી,
જરકશીના જાજમ તકીયા, ગાલીચા પાથરતાજી; ૨૩૫
અવધુત જોગી બેઠા આસન, સેવક સેવા કરતાજી.
પૂજા અર્ચા સર્વેએ કીધી હર્ષ ધરીને મન જી,
ઘણી સ્વાગતા કરી બાવાજીની, કરાવ્યાં ભોજન જી.
ભોજન કરી બાવોજી ઉઠયા આવ્યા ફરી આસનજી.
સંયુક્ત તાંબુલ બીડાં કરી લાવ્યા:-"આરોગીએ સ્વામીનજી?" ૨૪૦
બાવોજી તાંબુલ આરોગે હૈડે હર્ષ ન માયજી.
સમગ્ર સેવક છે સેવામાં, જાદવ જે કહેવાયેજી;
કરજોડીને આગળ ઉભા, પાનપાત્ર કો સાહેજી.
શીતલ વાળા વીંઝણા ગ્રહી, ઊભા નાંખે વાયજી.
પરસ્પરે સહુ કરે વારતા 'ભાગ્ય આપણાં ધન્યજી. ૨૪૫
એ પરમ મુહુરતે આવ્યા પૂરમાં બાવો જોગી જનજી.'

કહે કથા બાવો રહેશે નગરમોઝાર' એ પંક્તિ છે. પ્રા. કા. ની પ્રત ૨ જી માં આ પંક્તિ: આમ છે "વૈશંપાયન કહે કથા, હવે રહેશે નગર મોઝાર રે" ૨૩૩. જળ૦–પ્રા. કા. માં "જળ લઇ આવ્યા" એ પાઠ છે. ૨૩૮. બાવાજીની–પ્રા. કા. માં "બાવાજીને" એ પાઠ છે; પણ પછી વિભક્તિની અપેક્ષા હોવાથી મૂળ પાઠ વિશેષ યોગ્ય છે. ૨૪૬. મુહૂર્ત–પ્રા. કા. પાઠ 'મૂર્તિ' છે.

જાદવ સહુની સેવા દેખી, અર્જુન હર્ષ ન માયજી;
આજ્ઞા માગી નિશાએ, (આપણે) મંદિર જાદવ જાયજી.

નિવાસ માટે પર્ણકુટીની રચના.

પર્ણકુટી બાવાને રહેવા, બાંધી આપી સઘજી
પ્રભાત કાળે સહુકો આવ્યા, બાવે મોહ લગાડયાજી. ૨૫૦
વિશાળ મઠ બંધાવ્યો વારૂ, બેઠક કાઢી સારજી,
થાપી ભીંત લીપી ચોગમથી સેવક કરતા તૈયારજી.
સામાં સામાં મૂકયાં બારણું, મઠ વિષે કીધો માળજી
બીજી શોભા કીધી સુંદર, અગ્નિકુંડ વિશાળજી.
જાજમ પાથરી તકીયા મૂકયા, બેઠક કાઢી ત્યાંયજી; ૨૫૫
જે જે વસ્તુ જોગીને જોઇએ તે સર્વ ભરી મઠમાંયજી.
પછી પર્ણકુટીમાં બાવો બેઠા છે ગુણવંત જી;
જાદવ સહુ પગે લાગી કહેઃ "પધારીએ મહંતજી!"
તદાકાળ બાવોજી ઉઠયા આવ્યા મઠને દ્વાર જી.
મઠ તણી રચના દેખી, હરખ્યા મન મોઝાર જી. ૨૬૦

૨૪૮–નિશાએ. પ્રા. કા. માં 'આપ આપણે' એ પાઠ છે. મંદિર–પ્રા. કા. ની પ્રત ૧લી માં 'નિશાએ જાદવ જાયજી' એ પાઠ છે. ઠેઠ રાત પડતાં સુધી બેસી રહ્યા એમ કહેવામાં અતિ–ભાવ પ્રેમ સૂચવાય છે. ૨૪૯. પ્રા. કા. માં આ ટુંક આ પ્રમાણે છે:–'પ્રભાત કાળે સહુકો આવ્યા બાવો મોહ લગાડે ત્યાંયજી; મઠ બાવાને રે'વા બાંધી આપ્યો જાદવ સર્વે ત્યાંયજી." બાવાએ ક્યારનોયે મોહ લગાડેલો હોવાથી સ્વીકૃત પાઠ વધુ યોગ્ય છે. ૨૫૧. મઠ–પ્રા. કા. માં પાઠ 'મંડપ' છે. ૨૫૩. કીધો–પ્રા. કા. માં "કીધા" પાઠ છે. ૨૫૭. પછી–પ્રા. કા. પાઠ "પછે બાવોજી તો મઢી મધ્યે" છે. ૨૫૯. તદાકાળ મૂળ પ્રતમાં 'તદાકાર' પાઠ છે." પણ તે યોગ્ય નથી.

ભોજનના નિત્યના વારા.

બાવોજી બેઠા મઢી માંહે સાથે જાદવ વીર જી
સર્વે મળી પછી વારા કીધા ભોજનના મંદિર જી.
એકકેકો દિવસ બાવાજીને તેડી જાયે ઘેર જી
આગતાસ્વાગતા કરે અપરિમિત ભોજન રૂડી પેર જી.
ગોમતીસંગમમાંહે નિત્યે અર્જુન નહાવા જાય જી; ૨૬૫
વેદ પાઠ ઉપનિષદ્ ભણતા આવે દ્વારિકામાંહ્ય જી.

વલણ.

આવે ભમતા મઠ વિષે વિભૂતિ અંગે કરી રે,
શ્રી કૃષ્ણજી તે સર્વે જાણે, શ્રોતાજન સૌ બોલો શ્રી હરિ રે.

કડવું ૭ મું.

અર્જુનનો મહિમા અને ચમત્કાર.

રાગ ગોડીની ચાલ ટુંકડી.

વૈશંપાયન કહે શુણુ રાય! પાર્થનો તુને કહું મહિમાય.
બાંધ્યો મઠ દ્વારિકાં મોઝાર, અર્જુન જઈ રહ્યા તેણે ઠાર. ૨૭૦
જાદવનાં સ્થાનક છે જ્યાંય, જોગી થઈ અર્જુન રહ્યા ત્યાંય.
જાદવ સહુકો સેવા કરે, વિવિધ વસ્તુ આણી આગળ ધરે.
નાનાવિધ લાવે મેવાય, કો બાવાજીના ચાંપે પાય.

---

૨૬૧. બેઠા-પ્રા. કાં. માં 'પેઠા' છે. "સાથે૦-" આ પાઠ પ્રા. કા. નો લીધો છે. મૂળ પ્રતમાં 'બેઠા' પાઠ છે. પણ પુનરૂક્તિ થવાથી અગ્રાહ્ય છે. ૨૬૨. આ પાઠ પ્રા. કા.નો છે. 'વારતા કીધી' એ પાઠ મૂળમાં છે પણ સ્વાભાવિક રીતે ભોજનના વારા કર્યા એવું તાત્પર્ય હોવાથી તે અગ્રાહ્ય છે. ૨૬૩ એકકેકો પ્રા. કા. માં 'એક એક' પાઠ છે. ૨૭૦. જઈ-પ્રા. કા. માં આ શબ્દ નથી.

પ્રજા સર્વે અર્જુનને સહુ, ગામના બાવાજીને નમે.
બાળક યૌવન વૃદ્ધ અપાર સૌ બાવાને કરે નમસ્કાર.
જોગીરૂપ જાણીને ધર્મ, સેવા બાવાજીની કરે પર્મ.
કો મંત્રજંત્રની કરે મન આશ, તે આવે ઘણું બાવાની પાસ.
કો મહામંત્ર લેવા વિધાય, તે એકચિત્તે કરે સેવાય.
કોઇને છે મુક્તિની ઇચ્છાય, તે આગળથી અલગ ન થાય:
સિદ્ધ રૂપ જાણીને નાથ, કોઈ કહે મુઝને મૂકો હાથ.
જે કોઇ પુત્રની કરે મન આશ, તે આવે અતીતને પાસ.
કોને કન્યા વરવા ઇચ્છાય, (તે) માગે કન્યા લાગી પાય.
બાવાજી આશિષ ઉચ્ચરે, વાયક તે પાછું નહીં ફરે.
કોને વિદ્યા ભણવાનું મન, (તે) આવે યોગીને આસન,
કો મોહિની લેવા વશીકર્ણ, બાવાજીને નમે જઈ ચર્ણ.
કો ધાતુ માર્યાની ઇચ્છે વિધાય, (કોને) સોનું રૂપું કરવા મન થાય.
કો વળી રાજસભામાં જવા, ઇચ્છે મંત્ર માનને પામવા.
કોને ઇચ્છા કરવા વેપાર, લાવી આશિકા મૂકે ભંડાર.
એણી પેર લોક ઇચ્છા મન ધરે, ભાવે ભક્તિ સહુકો કરે.
સઘળા પુરમાં ચાલી વાત, સિદ્ધરૂપ બાવો સાક્ષાત.
બીધેલા, રોગીલા, જેહ, મઠ ભણી લોક લાવે તેહ,

૨૭૬–પ્રા. કા. ની પ્રત ૨ જી આ પંક્તિ આમ છેઃ–" જોગીરૂપ જાણીને ધરમાં સેવા બાવાજીની કરી દાનમાં." ૨૮૪ આસન પ્રા. કા. ની પ્રત ૨જીમાં " આશ્રમ " એ પાઠ છે. ૨૮૫–લેવા પ્રા. કા. માં"શિખે" છે. ૨૮૭–પ્રા. કા. માં આ પંક્તિ આમ છેઃ " કો રાજસભામાં જવા ઇચ્છે, મંત્રવિદ્યા બાવાને પૂછે". સ્વીકૃત પાઠમાં રાજસભામાં જવાની ઇચ્છા માન પામવા માટે થાય છે, એવું સૂચવેલું છે. ૨૮૯–ભાવે–પ્રા. કા. માં " ભાવે ભગવદી સેવા કરે" એ પાઠ છે. ૨૯૦–સાક્ષાત–પ્રા. કા. માં પાઠ "વિખ્યાત" છે; 'સાક્ષાત'માં વિશેષ મહત્તા સૂચવાયલી છે. ૨૯૧ મઠ–પ્રા. કા. માં 'મઢી'છે.

પુર વિષેનાં માંદાં જેહ, પીંછી નાંખતાં બેઠાં થાય તેહ.
વારૂ થઈ, ઘેર ચાલી જાય, બાવાજીનો મહિમા ગાય.
શ્રીકૃષ્ણદેવકૃપાએ સહી, દુઃખવંત જાયે વારૂ થઈ.
બાવો મંત્ર દોરા કરે, પાંચ જાતનાં જ્વર તે હરે.
અતીત આપે ચીઠ્ઠી લખે, તે રાખે માદળીયા વિષે.
બાવાકને કડાં મંત્રાવી સાર, હરખે ઘાલે હાથ મોઝાર.
તે રાખે ધૂપી ધૂપ વડે, મૂઠ, નજર તેને નવ નડે.

અર્જુનની વિવિધ સેવાઓ.

એવો ગુણી જાણી અવધૂત, સેવા સર્વ કરે અદ્ભુત.
ચારે વર્ણ મૂકીને ગર્વ, આશિકા બાવાની લેયે સર્વ.
નિત્ય નવાં ભોજન અતિ ઘણાં, એવાં પાખંડ અર્જુન તણાં.
નિત્ય નિત્ય વારા કર્યા છે ત્યાંય, જેમ સાથ જાદવની માંહ્ય.
પ્રાતઃકાળે ઊઠે અર્જુન, જાય ગોમતી કરવા મજ્જન.
કરવડો, દંડ ગ્રહી કો હાથ સેવામાં જાય સાધુની સાથ.
મજ્જન કરી, વિભૂતિ અંગે ધરી, આવે અવધૂત આશ્રમે ફરી.
મઠે નિત્યે આવે પ્રજાય બાવાજીનું દર્શન કરવાય.
નાનાવિધની લાવે ભેટ, બાવાને સમર્પે નેટ.
એમ સેવા બાવાની થાય, ચારે વર્ણ નિત્ય મઢીએ જાય.
જ્યાં લગી પુરમાં બાવો રહ્યા, ત્યાંલગી કોઇ દુઃખી નવ થયા.
પરમસિદ્ધ જાણીને દેવ, પ્રજા સહુ પૂજે, કરે સેવ.
એવું માન પામ્યો અર્જુન, તે કૃપા સહુ જગજીવન.

૨૯૨–પ્રા. કા. માં આ પંક્તિ આમ છેઃ–" પૂર વિષેનાં માંદાં જાય, પીંછી નખાવતાં બેઠાં થાય." ૨૯૬. આપે–પ્રા. કા. માં 'મંત્રી' છે. તે રાખે–પ્રા. કા. માં "રાખે તે કો" એમ છે. ૩૦૦–આશિકા–પ્રા. કા. માં " કરે આસના વાસના સર્વે'' એ પાઠ છે. ૩૦૧ એવા–પ્રા. કા. માં "શાં કહીએ" છે. પ્રા. કા. ની પ્રત રજીમાં "એવાં વાયક તે અર્જુન તણાં" એ પાઠ છે. ૩૦૪ કરવડો–પ્રા. કા.માં 'કમંડળ' છે.

વૈશંપાયન કહે શુણુ રાય ! અર્જુન ચરિત્ર કહ્યાં નવ જાય.

વલણ.

ચરિત્ર કહ્યાં નવ જાય રાજા ! એમ રૂષિ વૈશંપાયન ઉચ્ચરે
એક ચિત્તે સભામાંહે જનમેજય શ્રવણે ધરે રે

કડવું ૮ મું.

રોગ દોષ મટાડવાની શક્તિ

રાગ રામગ્રી.

વૈશંપાયન કહે શુણુ રાયજી ! અર્જુનનો તુને કહું મહિમાયજી;
પુરમાં હવું પાર્થનું માન જી, બાવાજીને સર્વે જાણે ભગવાનજી.

ઢાળ.

ભગવાન જાણી કરે સેવા હ્રદે ધરીને હેત,
સર્વે માને સાધુને સ્વકુટુંબ વર્ગ સમેત.
વર્ણ ચારે નિત્યે આવે, હર્ષ ધરીને મન;
બાવાજીનું દર્શન કરતા, બેઠા રહે અનુદિન.
ખોડાં, લૂલાં, બધિર, પાંગળાં, મઢી વિષે સહુ જાય;
દર્શન કરતાં બાવાજીનું જન્મ સાર્થક થાય.
દદ્રુ, કહોઢી ગલિત આવે, ક્ષુદ્ર જેહની કાય,
બાવાજીની વિભૂતિથી સહુ રોગ દૂર પળાય.
અતીતની આશિકા લઇને અંગે ચોળે પરત

---

૩૨૧ સહુ—મૂળ પ્રતમાં 'તે' પાઠ છે. ૩૨૩ કહોઢી—પ્રા. કા. માં "કુષ્ટી" છે. ગલિત—પ્રા. કા.ની પ્રત ૨માં 'કાલત' છે, રોગમાં કળેલો ક્ષુદ્ર—પ્રા. કા. ની પ્રત ૨જીમાં "ક્ષુદ્રરોગ" છે. ૩૨૫—અંગે ચોળે૦—પ્રા. કા. માં ' આગે ચાલે પરત' એ પાઠ છે પણુ તે બરોબર નથી. કારણુ કે તેનો અર્થ (આશિકા

દુઃખ દેહનાં સર્વે વામે, સુખ પામે તરત.
પાયે પવિત્ર મંત્રી પાણી દુઃખીને યથાયોગ્ય;
બાવોજી જેનો સ્પર્શ કરે તેના સઘ નાસે રોગ.

પરમેશ્વર સમાન લોકપ્રીતિ અને સેવા.

એવું દેખી પ્રજા માને પરમેશ્વરની પેર;
ઉત્તમ વસ્તુ જે હોય તે સહુ લાવે અતીતને ઘેર 330

અહો ! બાવાજી ! અહો ! બાવાજી ! પ્રજા થઈ છે લીન;
અતિથિ વિના અદઘડી નહીં ચાલે, જલ વિના જેમ મીન.
બાવોજી સર્વને દુર્લભ, વૃદ્ધ યૌવન બાલ

લેઇને તરત આગળ ચાલવા માંડે) તાણી તુસીને ટીકાકારે કરેલો છે. વળી પ્રા. કા. ની પ્રત રજીમાં " અંગ ચાલે પરત " (પાછું) એ પાઠ છે, તે પણ ઉપરને કારણે સારો નથી. પાછલી કડીથી જણાશે કે દેહનાં દુઃખ વામે અને તરત સુખ પામે એ તાત્પર્ય છે, માટે પ્રથમ તેમ થતાં પહેલાં દુઃખી જનો બાવાએ આપેલી આશિકાની ભૂકી (પરત) અંગે ચોળે, એ જ ભાવ આવશ્યક છે; અને એ વિશેષ મહત્તા સૂચવે છે. ૩૨૬ તરત–પ્રા. કા. માં 'મરત' (મર્ત્ય–માનવી) છે. તરતમાં શીઘ્રફલની પ્રાપ્તિનો ભાવ રહેલો છે, માટે એ પાઠ સારો છે. પ્રા. કા, ની પ્રત રજીમાં પણ 'તરત' પાઠ છે અને ટીકાકાર તેને સુગમ ગણે છે. ૩૨૮. બાવોજી...કરે. પ્રા. કા. માં 'બાવોજી જેને કોલ કરે ' વચન આપે એ પાઠ છે, પણ તે બરોબર ભાવ દર્શાવતો નથી. કોલ–વચન આપવામાં સારાનરસાનો વિવેક કરવાનો હોવાથી રોગ મટાડવાની શક્તિ મર્યાદિત જણાય છે. વળી પ્રા. કા. એ આપેલા પાઠાંતરમાં આ કડી આમ છે:–" પાયે મંત્રી પાણી, દુઃખ નિવારે જાયે રોગ, બાવાજીની સીફારસ કરે તેની સંગે નાસે રોગ. " પ્રા. કા. ને કાંઇક મળતો કંઇક આનો ભાવ છે. બાવાની સીફારસ કરવી પડે, એ તેની મહત્તાની ન્યૂનતા સૂચવે છે. ૩૩૧. અહો૦ પ્રા. કા. માં "વદે હો બાવાજી, હો બાવાજી" પાઠ છે. આનો અન્વય સીધી રીતે બેસતો નથી; ૩૩૨. અતિથિ પ્રા. કા. માં "અતીત છે."

સ્વપ્નથી જાગી ઉઠે નિદ્રામાંથી તત્કાળ
આમંત્રણુ બહુ નિત્યે આવે, વિનય કરે અપાર,
ઇચ્છા આવે તે જાદવને ઘેર જઈ કરે આહાર.
વિનય કરતાં બાલક આવે: " બાવાજી ! અવિધારો
આજે ભોજન કરવા બાવાજી ! મુજ મંદિર પધારો. "
કાલાવાલા, સેવા કરતા, જાદવ, બહુએ આવે,
બાવાજીને ભોજન કરવા ઘેર પોતાને લાવે.
આસન, ચંદન પૂજન ભાવે કૃષ્ણાગુરૂના ધૂપ;
પંચામૃત ભોજન કરાવે, જાણી સિદ્ધ સ્વરૂપ.
સ્વકુટુંબ પછી ઘરનું આવી, નમે અતીતને પાય,
આશિર્વચન દઈ આજ્ઞા માગી, બાવો મઢીએ જાય.
માર્ગે જાતાં મનુષ્ય મળે, તે કરે સહુ નમસ્કાર.
" હો બાવાજી ! હો ! બાવાજી ! " બાલક બોલે ત્યાર;
બાવોજી મનશું આનંદે સહુ સંધાતે પ્રીત;

---

૩૩૫. આમંત્રણુ પ્રા. કા. માં " એમ લોક " એ પાઠ છે. પ્રા. કા. ની પ્રત ૨ જી પાઠાંતર " એમ આમંત્રણુ તે સહુ આવી કરે બહુ પ્રકાર. " છે. ૩૩૮. મુજ પ્રા. કા. માં " તમો મુજ " છે, પણુ આથી થડકો વધી જાય છે. ૩૩૯. બહુએ પ્રા. કા. માં " મોઘા " છે. ૩૪૧. કૃષ્ણાગુરૂ— પ્રા: કા. ની પ્રત ૧ લી માં " મૂક્યા ચંદન ધૂપ " એ પાઠ છે. ૩૪૬. ત્યાર—પ્રા, કા. માં ' વારોવાર ' છે. આ પાઠથી લીંટી લાંબી થઇ જાય છે. ૩૪૭. બાવોજી...આનંદે પ્રા. કા. માં ' બાવોજી સહુને મન સરખા ' એ પાઠ છે. ખરી રીતે બાવાજીને મન સહુ સરખા એવો ભાવ હોવો જોઇએ, કારણુ એથી બાવાજીમાં સર્વ પ્રતિ સમાન ભાવ હોવાનું સૂચવાય છે. ઉપર સ્વીકારેલા પાઠમાં બાલકોનાં વચનો અને સર્વ મનુષ્યોના નમસ્કારથી તેને આનંદ થાય એ વિશેષ સહજ છે. વળી તરતજ ' સહુ સંધાતે પ્રીત ' એ પાદ પ્રા. કા. માં પણુ છે અને તે પ્રા. કા. ના ઉપલા પહેલા પાદના ભાવને જ દર્શાવે છે, તેથી પ્રથમ પાદ પુનરક્તિને કારણે અયુક્ત ઠરે છે.

જોગીને સહુ જાદવ માને પરમેશ્વરની રીત.
એણી પેરે રહ્યા અર્જુન, દ્વારિકાંપુર માંહ્ય
સેવા લોક કરે ઘણી તે સાધુ જાણીને ત્યાંય. ૩૫૦
પ્રસન્ન મુખ ઘણું પ્રજા સર્વેનું, હર્ષમાંહે દિન જાય
બાવોજીની કૃપાથકી સહુ લોક સુખીઆ થાય.

વલણ.

સુખી થાય સેવક સર્વેકો લોક હરખે મન રે
નગર સર્વ મોહ્યું, ત્યાં રહ્યા એમ અર્જુન રે.

---

૩૪૮. પરમેશ્વર૦—પ્રા. કા. માં "પરમેશ્વરની ભીંત" એ પાઠ છે. પણ બાવોજી પરમેશ્વરની ભીંત છે એવું જે તાત્પર્ય (પરમેશ્વરના જેવો ભાવ રાખી અથવા પરમેશ્વરની પેઠે) તેના ટીકાકારે જણાવ્યું છે, તે એ શબ્દો-માંથી ભાવ તાણીતુસીને કાઢયા બરોબર જ થયું છે. પ્રા. કા. ની પ્રત ૧ લીમાં "મન ગમતી સહુને પ્રીત" એ પાઠ છે. પણ એથી ઉપરની પંક્તિ જોતાં પુનરૂક્તિ (પ્રીતિની) થાય છે. ૩૪૯–૩૫૦ પ્રા. કા. માં આ કડી આમ છેઃ—"એણી પેરે રહ્યા દ્વારકાંપુરમાં, સેવા લોક કરે ઘણી, સેવા સાધે ભવ શા જાણી, ભક્તિ કરે પારથ તણી" મૂળ પ્રત તથા પ્રા. કા. ની પ્રત ૨ જીમાં ઉપર સ્વીકારેલોજ પાઠ છે. ૩૫૩. સુખી થાય—પ્રા. કા. માં "સુખીઆ સેવક સર્વેકો" એ પાઠ છે. ૩૫૪. નગર૦—"વદે વિપ્ર પ્રેમા-નંદ એમ" પાઠ છે. 'એમ' પ્રા. કા. માં 'ત્યાં' છે.

કડવું ૯ મું.

રાજદ્વારમાં અર્જુનના મહિમાનું ગાન.

રાગ—સારંગની ચાલ ટુંકડી.

વૈશંપાયન વાણી વદે રે, રાય જનમેજય! ધરજો હદે રે
દ્વારિકા માંહે અર્જુન રાય રે, ચારે વર્ણ કરે સેવાય રે.
પ્રજા તેમને પરમેશ્વર લહે રે " બાવાજી ! બાવાજી ! " કહે રે.
જે દિવસના અર્જુન ત્યાં રહ્યા રે ઘેલા લોક મોહ પામીઆ રે.
બાવાજીનો બહુ મહિમાય રે, ચારે વર્ણ માને આજ્ઞાય રે.
સર્વકો હર્ષ ધરીને મન રે આવે બાવાને આસન રે.
ચારે દિશા પુરમાં નિરધાર રે જોગીનો જશ વાધ્યો સાર રે
ઘેર ઘેર સઘળે ગામ મોઝાર રે, કીર્તિ બાવાની થઈ વિસ્તાર રે.
મોટા સાધુ સહુકો જાણે રે, અતીતને ઘણું વખાણે રે.
સર્વ લોક મુખે વદે સહી રે, એ સરખો કો બીજો નહીં રે.

---

૩૫૫ પ્રા. કા. માં આ કડવાની દરેક ટુંકને છેડે ' રે ' પૂરક નથી. ૩૫૮ ઘેલા૦—પ્રા. કા. માં " ઘેલા લોક નગરના થયા " એ પાઠ છે. ૩૫૯ 'માને' પ્રા. કા. માં 'માગે' છે. આજ્ઞા પામવા કરતાં, આજ્ઞા માનવામાં ભાવ વધુ સારો રહેલો છે, પ્રા. કા. ની પ્રત ૧ લી માં ' પાયે ' પાઠ છે. પણ આમાં મરાઠી અર્થચ્છાયા છે. ૩૬૦ આસન પ્રા. કા. ની પ્રત ૧ લી માં 'સદન' છે. ૩૬૧. પ્રા. કા. માં આ લીટી આ પ્રમાણે છે:–" ચારે દિશા પુરમાંની ધરી, જોગી જશ વાધ્યો દૃઢ કરી." આ પાઠાન્તર સરલ રીતે અર્થગમ્ય નથી. પ્રા. કા. ની પ્રત ૧ લી માં ઉપર સ્વીકારેલો જ પાઠ છે. ૩૬૨ સઘળે પ્રા. કા. માં આ શબ્દ નથી થઇ, પ્રા. કા. માં " પામી " છે. ૩૬૩ પ્રા. કા. માં આ લીટી આમ છે:–"મોટા સાધુ વદે સહુ જાણ, અતીતનું ઘણું કરે વખાણ!"

એને પ્રભુની પૂર્ણ કૃપાય રે, એમ પરસ્પર વાર્તા થાય રે.
ઘણા દિવસ એમ કરતાં ગયા રે, બાવાજી ત્યાં સ્થિર થઈ રહ્યા રે.
એમ બાવાની સઘળે ખ્યાત રે, રાજ્યદ્વારે ચાલી વાત રે.
વૃદ્ધ એક જાદવ નિરધાર રે, આવ્યો રામની સભા મોઝાર રે,
તે બોલ્યો જોડીને હાથ રે, જાદવ કહે જ સાંભળીએ નાથ રે;
"સ્વામીજી! આપણા પુરમાંય રે અતીત એક આવ્યો છે જ્યાંય રે.
તેનું રૂપ વર્ણવું ? નવ લહું રે, શા શા ગુણ વિસ્તારી કહું રે ?
શકે દેવતા કો નિરધાર રે ? થઈ આવ્યો જોગી આકાર રે !
અથવા એ કોસલનો ભૂપ રે, કે બ્રહ્મા, ઈશ અકલ સ્વરૂપ રે.
સત્ય વચન માનો તમે સોય રે, વસુધામાં તેવો નવ હોય રે.
સાંભળો સ્વામી ! તમે સર્વેથી રે, તેવા અમે કો દીઠા નથી રે."
જાદવની એવી વાણી સુણી રે, વળતા રામ વદે આપણી રે;
"કહોજી તે રહે છે કોણ ઠામ રે ? કેમ આવ્યા તે આપણે ઠામ રે ?
એવો અતીત આવ્યો પૂર વિષે રે, મેં તો વારતા શુણી આજ સુખે રે"
બલિભદ્રનાં શુણી વચન રે, વળતા બોલ્યા જાદવ જન રે;
"રાય ! શુણો જોગી છે જેહ રે, વન વિષે આવ્યો તેહ રે.

૩૬૫–એમ૦–" મૂળ પ્રતમાં " એમ પરસ્પરે વાત કરે પ્રજાય રે " એવો પાઠ છે. પ્રા. કા. માં પણ તેને મળતો જ 'એમ (પરસ્પર) વાત કરે ઘેર જાય' એ પાઠ છે. ઉપર પ્રા. કા. ની પ્રત ૧ લીનો પાઠ લીધો છે. જ્યાંય–મૂળ પ્રતમાં 'ત્યાંય' છે, પણ તે યોગ્ય નથી. ૩૭૧–તેનું–પ્રા. કા. માં 'તેનું રૂપ વર્ણન હું લહું' એ પાઠ છે. પ્રા. કા. ની પ્રત ૧ લી માં આ લીટી આમ છેઃ–" તેનું રૂપ વર્ણવી મેં નવ લહ્યા, શા શા ગુણ વિસ્તારી કહ્યા." આ પાઠ અર્થગમ્ય નથી, તેથી પ્રા. કા. નો ટીકાકાર સૂચવે છે કે " તેનું રૂપ વર્ણવી હું નવ લહું." મૂળ પ્રતમાં આવા જ ભાવનો પાઠ છે, માત્ર 'વર્ણવીને' બદલે 'વર્ણવ્યું' છે. ૩૭૩–ઈશ–પ્રા. કા. માં પદ 'ઈંદ્ર' છે. ૩૭૪ વસુધામાં૦–પ્રા. કા. માં " વસુધામાં એવો નવ કોય રે " એવો પાઠ છે. ૩૭૭–ગામ–પ્રા. કા. ની પ્રત ૧ લી માં " ધામ " છે.

પ્રદક્ષિણા પૃથ્વીની ફરવા રે, આંહી આવ્યો છે તીર્થ કરવા રે.
રૂપે હદ વાળી બ્રહ્માય રે, ગુણે છેક વાઢયો છે રાય રે.
તેને ચાર માસ રહ્યાની આશ રે, જાદવ સાથ માંહે કર્યો વાસ રે.
મઠ બંધાવ્યો રૂડી પેર રે, વારા ભોજનના ઘેર ઘેર રે."

અર્જુનને નિમ જોવા વિષે બળરામ અને કૃષ્ણનો સંવાદ.

જાદવનાં એવાં વચન શુણી રે, હરખ્યા રામ રોહિણી તન રે.
કૃષ્ણ પ્રત્યે એમ વાણી કહી રે, " અરે ભ્રાત ! તું સાંભળ સહી રે.
કાલે આપણ તેડીશું તેને રે, લોક વખાણે છે જેને રે.
મારા મનમાં એવું ગમે રે, બાવોજી આપણ ઘેર જમે રે,
ક્ષત્રી ધર્મ બોલું છું એવ રે, જતી સંન્યાસીની કરવી સેવ રે.
તે માટે તેને તેડી વીર ! રે ભોજનને લાવો મંદિર રે.
એવાં રામનાં શુણી વચન રે, વળતા બોલ્યા જગજીવન રે.
કૃષ્ણ કહે " બાંધવ ! અવિધાર રે મુંડયા માથાનો નવ પાર રે
ષટ્ દર્શનમાં બહુ પાખંડ રે, કો સાધુ સંતને, કો હોયે લંઠ રે
કો જ્ઞાની, કો ધ્યાની હોય રે, કો લંપટ દાંભિક સોય રે
કો જોગી સંસાર વિષય જાણે રે, કો એક પરમેશ્વરને માને રે.
કો સિદ્ધ, ને કો અવધૂતરે, એવાં ષટ્ દર્શન અદ્ભુત રે
તે માટે વિમાસી મન વાત રે, પછી ઘેર તેહને તેડાવો ભ્રાતરે !"

૩૮૧–પ્રદક્ષિણા–પ્રા. કા. માં "પરિક્રમા" છે. ૩૮૨–છેક–પ્રા. કા. માં "છેહ" છે; પણ અર્થ જોતાં આ પાઠ ઉપયુક્ત નથી. ભૂલમાં 'છેક' ને બદલે વપરાયો હશે. ૩૮૩–રહ્યાની–પ્રા. કા. માં ' રહેવાની ' છે. કર્યો–પ્રા. કા. માં ' કરવો ' છે. ૩૮૪ વાસ૦–પ્રા. કા. માં " વારા ફરતી ભોજન કરે ઘેર ઘેર " એ પાઠ છે; પણ આથી લીટી લાંબી થાય છે. ૩૯૨. 'મુંડયા માથાનો' પ્રા. કા. " એ મૂઢ મિથ્યાનો " એ પાઠાન્તર આપ્યું છે. પણ તે અયુક્ત છે ૩૯૩. ષટ દર્શન–પ્રા. કા. ની પ્રત ૧ લીમાં ' ખટદર્શન તે પાખંડ ' એ પાઠાન્તર છે. ૩૯૫. કો જોગી–પ્રા. કા. માં " કો જોગી સંસાર વખાણે " એ પાઠ છે. માને–પ્રા. કા. માં "જાણે" છે.

એમ જે વારે બોલ્યા હરિ રે, ત્યારે હલધરે વાણી ઊચરી રે:–
“ ઘેલા કૃષ્ણ ! તું કાંઈ નવ જાણે રે, ઘેર બેઠા નિત્ય આપ વખાણે રે
તારે મન આવે છે જેવો રે, તે અતીત નથી કંઈ એવો રે.
એક દિવસ સુણો જગજીવન ! રે મૃગયા અર્થે ગયો હું વન રે.
હું આવ્યો તે મારગ માંય રે, ત્યારે અતીત મેં દીઠો ત્યાંય રે.
આપણા સાથમાં રહ્યો સમાય રે, જો કાંઈ હોશે ગુણ મહિમાય રે.
હું જાણું છું જાદવને ” રામ ભાખેરે “સાધુ વિના કોને ઊભા નવ રાખે રે.
મેં દીઠો છે તે મહા સાધ રે, તું ક્યાં નિંદા કરે અપરાધ રે ?
તે જો અહીં મૂકે પાગ રે, તો આપણા પ્રિતૃનું ભાગ્ય રે;
બાવાજી જેને ઘેર જાય રે, તેનો જન્મ કૃતાર્થ થાય રે.
જો તે જોગી આવે આપણે ઘેર રે, તો ભાગ્ય આપણું વાધે પેર રે
આપણા કુળનો મહિમા સરે રે, સાધુસંત કો ભોજન કરે રે.
માટે વિનય કરી ને લાવો રે, ભોજન કરવાને પધરાવો રે.
જો જોગી આવે આ ઠામ રે, તો પવિત્ર થાયે આપણું ધામ રે.
પરમ સાધુ સંન્યાસી હોય રે, તે સરખો નહીં બીજો કોય રે.

---

૪૦૦ તારે–મૂળ પ્રતમાં “મારે” એ પાઠ છે. તે પ્રમાણે અર્થ કરવામાં દ્રાવિડી પ્રાણાયામનો માર્ગ લેવો પડે એમ છે માટે તે ત્યાજ્ય છે. ૪૦૩. જો કાંઇ–પ્રા. કા. માં “ જેનો વિસ્તર્યો ગુણ મહિમાય રે” એ પાઠ છે. પણ સ્વીકૃત પાઠથી ખરૂં તાત્પર્ય જડે છે; તેનામાં ગુણ કોઇ હશે ત્યારે તે સમાતો હશે; આથી સ્વીકૃત પાઠ વિશેષ સુંદર છે. ૪૦૫ મેં દીઠો છે–પ્રા. કા, માં આ લીટી આમ છે:–“ તું કાં નિંદા કરે અપરાધ તે જોગી દીસે છે સાધ” મેં દીઠો છે, એમાં નિશ્ચય બળવત્તર છે. ૪૦૬. તે જો આંહી–પ્રા. કા. માં “ તે જો આપણે ઘેર મૂકે પાગ ”એ પાઠ છે. ૪૦૮. તો ભાગ્ય–પ્રા. કા. માં “ભાગ્ય આપણુ કરી જાણું મહેર રે.” એ પાઠ છે. આ પાઠમાં વ્યાકરણદોષ છે. કર્મણી પ્રયોગનું ક્રિયાપદ હોવાથી ભાગ્યે આપણા ” એમ જોઇએ. ૪૦૯. આપણ૦–પ્રા. કા. ની પ્રત રજીમાં “આપણાં બાવન કુળ તરે” એ પાઠ છે. ૪૧૦–લાવો પ્રા. કા. માં ‘ લાવું ’ છે. પધરાવો–પ્રા. કા. માં ‘ પધરાવું ’ છે.

જો કોને આશીર્વચન દીયે સાર રે, તો તે પામે પદાર્થ ચાર રે;
ધર્મ, અર્થ, મોક્ષ ને કામ રે." એવી વાણી બોલ્યા રામ રે.

વલણ.

એવી વાણી રામની તે કૃષ્ણે સહુ શ્રવણે ધરી રે.
પ્રતિ-ઉત્તર તેણે સમે પછી હલધરશું બોલ્યા હરિ રે.

કડવું ૧૦ મું.

બાવાનાં લક્ષણ વિષે કૃષ્ણનાં વચન.

રાગ સામેરી.

વૈશંપાયન વાણી વદે, શુણ જનમેજય ભૂપાલ !
બલિભદ્ર પ્રત્યે વચન બોલ્યા સ્વામી શ્રી ગોપાલઃ
"અહો ભ્રાત ! હું કહું તમને એ સંન્યાસીની જાત;
ભેખમાં સર્વકો સમાય ન જાણીએ કો જ્ઞાત.
એવા પાખંડી ને દંડી ઘણા આવે છે ઉન્મત્ત ભોગી;
જાયે ઘેરથી શીશ મુંડાવી અન્યત્ર આહારના જોગી.
ઘેર ઉદર પોષણ નવ થાય, પછી હોય અતીત;

૪૧૯–એ સંન્યાસી–પ્રા. કા. માં "એ સંન્યાસીનું ગાત" એ પાઠ છે. ગાત એટલે ગાત્ર–દેહ અર્થાત્ સંન્યાસી છે. પરંતુ અનેકમાંથી એક પ્રકારનો સંન્યાસી છે એ ભાવ સહજ હોવાથી સ્વીકૃત પાઠ યોગ્ય છે. ૪૨૦–જ્ઞાત=પ્રા. કા. માં 'જાત' છે. ૪૨૧–દંડી–મૂળ પ્રતમાં "લંઠ" છે. ઘણા–પ્રા. કા. માં "ઘણા આવે જોગી" એ પાઠ છે, પણ લીટી બહુ જ ટુંકી થાય છે. ૪૨૨–અન્યત્ર–પ્રા. કા. માં "અન્ન આહારના ભોગી" છે.

જ્યાં ભોજન પામે ત્યાં બેસે, એ પાખંડીની રીત,
ઉદર પોતાનું ભરવા અર્થે વેષ વિવિધ પ્રકાર.
પાખંડ ચરિત્ર કર્યા વિના કો માને નહીં લગાર.
જો સિદ્ધ હોય તો રહે વનમાં સાંભળો બાંધવ રામ !
સાધુ પુરૂષને આહીં આવ્યાનું નગર વિષે કોણ કામ ?
જો પાંચે ઇંદ્રિય વશ રાખે, તો તે પોતે પ્રભુસ્વરૂપ.
વિમાશ્યે અર્થ આવે, તો તેહને શું અધુરૂં રૂપ !
વનમાંહે હરિ નારાયણશું એક મને ચિત્ત લાવે.
જો મનસા એક ઠામે હોય, તો જે જોઇએ તે આવે.
એવા પેટભરા પાખંડી પરમેશ્વરને નવ જાણે;
ડામકી દેખી મોહ્યા માટે લોક સહુ વખાણે.
તેમાં તમે શું મોહ્યા બાંધવ ? શું ગુણ દીઠા ખેર ?
'જાદવ માંહે ખાતે હીંડે તે નિત્ય ઘેર ઘેર."

બળદેવનો કૃષ્ણ ઉપર કોપ.

એવાં વચન શુણતાં હલધરને ક્રોધ ચઢયો મન સાથે,

૪૨૫–વેષ–પ્રા. કા. માં "લે વેષ" છે. ૪૨૬–લગાર–પ્રા. કા. માં "નિરધાર" છે. પ્રા. કા. પ્રત ૨ જીમાં 'લગાર' છે. ૪૨૭–સિદ્ધ પ્રા. કા. માં "જોગી" છે. ૪૨૮–કોણ–પ્રા. કા. માં "શું" છે. ૪૨૯–૩૦ પ્રા. કા. માં આ કડી આમ છેઃ–"જો પંચેન્દ્રિ વશ રાખે પોતે તો પાડે પ્રભુ પુરૂં; વસ્તી માંહે શે અર્થે આવે ? એને શું અધુંરૂં ? " પ્રા. કા. ની પ્રત ૧ લીમાં આ કડી આમ છેઃ–"જો પંચેંદ્રિ વશ રાખે પોતે, તો સદાય તેને સુખ; વસ્તીમાં શે અર્થે આવે તેને શું હોય દુઃખ?" સ્વીકૃત પાઠમાં વિચાર–સંકલ્પ–બલનું પ્રાધાન્ય છે. ૪૩૧ વન પ્રા. કા. માં "વન વિષે રહી" છે. ૪૩૩ નવ પ્રા. કા. માં "શું" છે. ૪૩૪ ડામકી પ્રા. કા. માં "દમાકી" છે. ૪૩૫ શા ગુણ–પ્રા. કા. માં "શા ગુણની દીઠી પેર" એ પાઠ છે. ૪૩૬ તે નિત્ય પ્રા. કા. માં "નિત્ય માધુકરી ઘેર ઘેર" છે. ૪૩૭ શુણતાં–પ્રા. કા. માં 'શુણી' છે. ક્રોધ પ્રા. કા. માં 'કોપ' છે

ચર્ણું થકી જ્વાળા પાવકની લાગી છે જઈ માથે.
કૃષ્ણ પ્રત્યે એમ વાણી બોલ્યાઃ " તું શું જાણે અજ્ઞાન ?
અરે ! ભ્રાત ! સાંભળ કહું તુજને, તે જોગી ભગવાન.
એ સરખા કોઈ નહીં ભૂતલમાં જેને ઇચ્છે દેવ.
અમરનાથ સરખા નવ પામે સ્વપ્ન વિષે અવશ્યમેવ.
તું શુણુ એ અતીત સરખા કો, કેવળ છે એ બ્રહ્મ;
ઘેર બેઠા નિંદા કરે તેની, ફોગટ બાંધે કર્મ.
જો ભાગ્ય હોયે આપણા ઘરનું, તો તે આવે જ્યાંય,
આપણા કુલનો એ છે મહિમા " રામ વદે મુખ ત્યાંય,
" પણ તું શું જાણે ? આજ લગી તેં ગૌચારી ભૂદેવ !
સાધુસંતની નિંદા કરવા હજુ તુજને છે ટેવ.
આજ લગી કો સિદ્ધ રૂપને નથી દીઠો ક્યાં ભાઇ !
તો તું બાંધવ ! ક્યાંથી જાણે ધર્મયુક્ત ચતુરાઇ.
મારે તો તેને તેડવો ભોજનને ઘર માંહે;
હવે તું વચન ફરી મુજ સાથે રખે બોલતો આંહે.
સાધુ અથવા ખળ હોયે તો, જાત તણું શું કામ !
એક વાર તે અશન કરીને જાયે આપણે કામ. "

કૃષ્ણે બલરામનું કરેલું સાંત્વન.

એવાં રામનાં વચન સાંભળી, બોલ્યા શ્રી જગદીશ !
" મુજ અપરાધ ક્ષમા કરો ને રામ ! તજો મન રીસ.
મેં અજ્ઞાનીએ કાંઈ નવ જાણ્યું, જે બોલ્યો હું વચન.

---

૪૪૩ પ્રા. કા. માં આ લીટી આમ છે. " તું શું જાણે એ અતિતને, છે કેવળ પૂરણ બ્રહ્મ. " ૪૪૫–૪૪૮ પ્રા. કા. ની ૧ લી પ્રતમાં આ ચાર લીટી નથી. ૪૫૦ તો તું પ્રા. કા. માં "તો બુદ્ધિ માધવ ક્યાંથી આણે !" એ પાઠ છે. ૪૫૨ પ્રા. કા. માં આ લીટી આમ છેઃ " હાવાં ફરીથી તું વચન મુજ સાથે રખે બોલે આંય. " ૪૫૩. ખળ–મૂળ પ્રતમાં પાઠ "લંડ" છે. ૪૫૪. જાય–પ્રા. કા. માં "જશે" છે.

શીઘ્રે જઈ બાવાને તેડો કરવા ઘેર ભોજન.
કહો તો વળી હું સાથે આવું દંડ કમંડલ લેવા;
તમારી આજ્ઞા કેમ કરી લોપું ! કરવા લાગું સેવા.
જો કાંઈ ભાગ્ય આપણું હોયે, તો અતીત આવે ઘેર;
કર્તાની ગતિ અનેરડી છે, ચાલો કરીએ પેર.
આપણુ બન્ને સાથે જાઈ તેડી લાવીએ ઘેર;
આગતાસ્વાગતા સેવા કીજે ભોજન રૂડી પેર.
જે તમારા મનમાં આવ્યું તે મારે કરવું પ્રથમ;
જ્યેષ્ઠ ભ્રાત તણી આજ્ઞા તે કનિષ્ઠ લોપે કયમ ?
એવાં શ્રીકૃષ્ણનાં વચન સાંભળી રામ થયા રળીયાત;
આલિંગન દઈ હર્ષ ધરીને હૃદે ચાંપ્યો ભ્રાત.

વલણ.

હૃદયે ચાંપ્યો ભ્રાતને બલિભદ્ર હરખ્યા મન રે,
હાવાં જોગીને તેડવા જાશે રામ સાથે જગજીવન રે.

---

૪૫૮. જઈ–પ્રા. કા. માં "થઇ" છે. કરવા–પ્રા. કા. માં "કરવા ધર પાવન" છે. પ્રા. કા. ની પ્રત ૧ લીમાં "કરાવીએ ભોજન" છે. ૪૬૧-૨–પ્રા. કા. માં તથા મૂળ પ્રતમાં આ ટુંક આમ છે:–" જો કાંઇ ભાગ્ય આપણું હોય તો કો અતીત ઘેર આવે, અજ્ઞાન વચન કહ્યાં હોય તે, રખે ભ્રાત મનમાં લાવે." પ્રા. કા.ની પ્રત. ૧ લીનો પાઠ સ્વીકારેલો છે. કારણ કે છેલ્લી લીટીમાં ભવિષ્યમાં બનનારા પ્રસંગનું સૂચન કરવાની સાથે યુક્તિ સહિત કૃષ્ણે બલરામનું વેણુ સ્વીકાર્યું છે, તેથી ધ્વનિ સારો છે. ૪૬૫. જે–મૂળ પ્રતમાં "જો" છે. તે–મૂળમાં "તો" છે.

કડવું ૧૧ મું.

અર્જુનને તેડવા જવાની તૈયારી.

રાગ રામગ્રી.

વૈશંપાયન કહે શુણુ રાયજી ! હવે કહું તમને શુભ કથાયજી,
બાવાજીને આશ્રમ સારજી જાવા હલધર સાથે તૈયારજી.

*ચાલ.

બાવાજીને તેડવા રામને હર્ષ ન માય જી;
વસ્ત્ર પહેર્યાં તે સમે પ્રફુલ્લિત થઈ કાય જી.
(પછી) અંતઃપુરમા જઈ કહ્યું, "સામગ્રી કરજો તત્પર જી,
આજે આવશે અતીત આપણે ઘેર કરવા આહાર જી.
તે માટે નાના વિધ ભોજન રચો રૂડી પેર જી;
સાધુજન સંતોષવા અર્થે આજ તેડશું ઘેર જી. "
એવું કહીને ધામ થકી શ્રી રામ આવ્યા બહાર જી;
શ્રી કૃષ્ણ કહેઃ " ચાલો જઈએ જોગી કેરે દ્વાર જી. "
વચન એવાં સાંભળીને હરિ હરખ્યા મન જી,
" ચાલો ભાઈ ! તમ સાથે આવું જોગીને આસન જી."

---

૪૭૧. શુભ—પ્રા. કા. માં "એહ" છે. ૪૭૨. પ્રા. કા. માં આ લીટી આમ છેઃ—"બાવાજીને આશ્રમ જાવા સારજી, થયા હલધર કૃષ્ણ તૈયારજી " * ચાલ. પ્રા. કા. માં ઢાળ છે. ૪૭૩ મૂળ પ્રતમાં આ કડવામાં દરેક લીટીને છેડે 'જી' પૂરક છે પણ પ્રા. કા. માં નથી ૪૭૪ તે સમે—પ્રા. કા. માં "હર્ષ સાથે" છે. ૪૭૫. તત્પર—પ્રા. કા. માં "તૈયાર" છે. ૪૮૨. ભાઈ—પ્રા. કા. માં'જી' છે.

બાવાની મઢીએ જતાં લોકનો વિનય.

એવું કહીને સજ્જ થયા શ્રીકૃષ્ણ તેણી વાર જી,
બલિભદ્રની સાથે સાંચર્યા પાછળ જગદાધાર જી.
સેવક સાથે અપરિમિત છે, પાળા ચાલે રામ જી. ૪૮૫
પુરનિવાસી મળે સામાં કરે સર્વ પ્રણામ જી
એમ કરત મઢી સમીપે આવ્યા રામકૃષ્ણ બે રાય જી.

મઢીમાં બાવા અને રામકૃષ્ણનું મિલન.

દૂર થકી દેખી સભા સર્વે ઉઠી બેઠી થાય જી.
કોઇ જાદવે બાવાજીને જઇને કહ્યા સમાચાર જી;
" રામકૃષ્ણ બેઉ અહીં આવ્યા છે, બાવા ! પધારો દ્વાર જી." ૪૯૦
જાદવ કહે છે જોગી પ્રત્યેઃ " રાય નગરના એહ જી,
તમારૂં દર્શન કરવા આવે, ન જાણીએ શું કામ જી ?
માટે તમે દ્વારે આવો, કરો વિનય પ્રણામ જી"
એવું સાંભળીને બાવાજી આવી બેઠા આસન જી. ૪૯૫
પછી ત્યાં આવીને ઉભા હળધરને જગજીવન જી.
તે સમે નમ્યા સહુ જાદવ આવ્યા જાણી રાય જી;
આસનથી અવધૂત નવ ઊઠયા, બેશી રહ્યા નિજ ઠામ જી.
બાવાજીની સન્મુખ આવ્યા કૃષ્ણ ને શ્રી રામજી;

---

૪૮૫. ચાલે–પ્રા. કા. માં " પોતે " છે. ૪૮૬. કરે–પ્રા. કા. ની પ્રત ૧ લી માં " કરે સહુને પ્રણામ " એ પાઠ છે. પરંતુ નિયમ પ્રમાણે પૂરના રાજવંશીને સર્વ લોક પ્રણામ કરે એ ભાવ યુક્ત છે. ૪૯૦. આવ્યા–પ્રા.કા. માં " વધારે છે " છે. ૪૯૪. કરો–પ્રા. કા. માં " કરશે વિનય પ્રણામ " એ પાઠ છે. પ્રા. કા. ની પ્રત ૧ લીમાં " કરે સર્વને પ્રણામ " છે. રામકૃષ્ણ તમને પ્રણામ કરશે એમ કહેવા કરતાં એ રાજવંશી છે માટે તમે તેમને પ્રણામ કરો, એવી બાવાનો મહિમા નહીં જાણનારા અને ઇશ્વરાવતારી માનનારાઓએ સૂચના આપવી, એ વિશેષ સહજ છે. ૪૯૯–૫૦૦–પ્રા. કા. માં આ બે લીટી ઉલટા સુલટી છે.

નેત્રપલ્લવી કરી પાર્થે પ્રભુને કર્યાં પ્રણામ જી.
નેત્ર સમસ્યામાં મળ્યા અર્જુન ને શ્રી જદુરાય જી;
બલિભદ્ર જઈ બાવાજીને વેગે લાગ્યા પાય જી.
દંડપ્રણામ કર્યાં, પગે લાગી, પ્રદક્ષિણા કરી ચાર જી;
"બાવાજી! તમ દર્શનથી સફળ થયો અવતાર જી."
એવું સાંભળી બાવાજી હરખ્યા, દીધું આશિર્વચન જી:
"સદા કાળ સુખી રહો બાપુ! બેસો આ આસન જી."
એવું સાંભળી તત્ક્ષણ બેઠા, શ્રી કૃષ્ણ ને બલદેવ જી.
ઉભા હતા તે જાદવ બેઠા તે દેખી તતખેવ જી.
રામકૃષ્ણ સભામાં બેઠા બાવાજી સન્મુખ જી.
સંકર્ષણ સાધુને દેખી ઘણું પામીઆ સુખ જી.
તેણે સમે બોલ્યા બાવાજી રામકૃષ્ણશું ત્યાંય જી:–
"કહો જી બન્ને બાંધવો આજ કૃપા કરી આવ્યા આંહી જી."

બલરામનું ભોજનનું નિમંત્રણ.

તદાકાળ કર જોડી બોલ્યા બાવાજીશું રામ જી:
"દર્શન કરવા અમો આંહી આવ્યા છઉં સ્વામ જી;
વળી એક કૃપા કરો અમને, હું માગું છું માન જી,
આજ અમારે ઘેર પધારો ભોજનને ભગવાન જી.

---

૫૦૪ બાવાજી–'આજ તમ'–એવો પાઠ પ્રા. કા. માં છે. પણ 'આજ' શબ્દથી લીટી મોટી થાય છે. ૫૦૬–બેસો–પ્રા. કા. માં 'બેસો બેસો' એમ છે. બાપુ–પ્રા. કા. માં "બાપ્પુ" છે. પરંતુ બાપ્પુ' માં બંગાળીની ગંધ છે, ત્યારે 'બાપુ' શુદ્ધ ગુજરાતી છે. પ્રા. કા. ની પ્રત રજીમાં મૂળ પ્રતનો પાઠ છે. ૫૧૨ પ્રા. કા. માં આ પંક્તિ આમ છે: "કહો જી બેઉ બાંધવે આજ કૃપા કરી કયમ આંય.' ૫૧૪–અમો–પ્રા. કા. માં "તમારૂં આંહી" છે. ૫૧૬–ભોજનને–મૂળ પ્રતમાં 'ભોજન કરવા' એ પાઠ છે. ઉપર પ્રા. કા. નો પાઠ લીધેલો છે.

ધામ પવિત્ર કરો અમારૂં ત્યાં આવી તમે આજ જી;
સેવા હું સેવકથી થાશે તેવી કરીશ મહારાજ જી!
હું તમને તેડવા આવ્યો છું, બાવાજી! અવિધારો જી;
કૃપા કરીને કરૂણાસિંધુ! મુજ મંદિર પધારો જી. ૫૨૦
સેવક ઉપર દયા કરવી સાંભળીએ જી બાવાજી;
ઊઠો અવધૂત! સાંપ્રત થાઓ સેવકને ઘેર જાવાજી"

વલણ.

જાવા ઘેર સેવક તણે એમ રામ ધણી વિનતિ કરે રે;
વચન શુણી બલભદ્રનાં પછી બાવાજી શું ઉચ્ચરે રે?

કડવું ૧૨ મું.

બાવાની નિસ્પૃહા અને રાજદ્વારમાં જવાની અનિચ્છાનું દર્શન.

રાગ રામગ્રી.

વૈશંપાયન બોલ્યા વાણી જી સાંભળ રાજ! ચતુરસુજાણ! જી. ૫૨૫
બાવાજીનાં ચરિત્ર જેહ જી કહું વિસ્તારી તમને તેહ જી.

ચાલ.

વિસ્તારી કહું તમ પ્રત્યે રાયજી! અવિધાર;
પછી બાવો વદે વાણી રામશું તેણી વારઃ—

૫૧૭—અમારૂં પ્રા. કા. માં "અમારાં" છે. કાઠીઆવાડમાં હજી 'ઘર' બહુ વચનાર્થે વપરાય છે. ૫૧૮—કરીશ—પ્રા. કા. માં 'કરશું' છે. એકવચન હું સાથે બહુવચનનું ક્રિયાપદ "કરશું" અયુક્ત છે. ૫૨૦ પધારો—પ્રા. કા. માં "પગ ધારો" છે. ૫૨૧. પ્રા. કા. માં આ પંકિત આમ છેઃ "સેવક ઉપર દયા કરીએ સાંભળીએ જોગીબાવા!" ૫૨૨. સાંપ્રત પ્રા. કા. માં "શિઘ્ર થાઓ" છે. કડવું ૧૨. ચાલ—પ્રા. કા. માં "ઢાળ" છે.

"મારે મન એવું ઉપજે સાંભળો કેશવરામ !
રાજદ્વારે હું નહીં આવું, મારે અતીતને શું કામ ?
બ્રહ્માની સૃષ્ટિ વિષે વળી રંક રાજા હોય,
ધનવંત ને કો દરિદ્રી, એવી પ્રજા સર્વે કોય.
આપ આપણે ઘેર સહુ મોટા, વિમાસી તું જોય,
સંન્યાસીને સર્વે સરખા, અધિક ઓછું નવ હોય.
કહીં પંચામૃત હોયે ભોજન, કહીં કણુવટની જુવાર.
અતીતને સ્વાદ સરખો હોય, માન રાય ! નિરધાર.
જો હાવાં જોગી થયા તો શા ઇચ્છવા ભોગ ?
અલખને ગમશે તે થાશે, જે લિખિત સંજોગ
આ નગરમાં નિત્યે જમું છું જાદવને જઈ ઘેર,
તે સર્વે કરૂણા તમારી, જો હેતની છે લહેર.
જે દિવસે જોગી થયા ત્યારે કર્યો મન વિચારઃ
'રાજદ્વારે નવ જાવું કો દિવસ કરવા આહારઃ
કદાચિત જો ત્યાં જઇએ, તો શોભા જોઇ મોહ લાગે;
ગૃહસ્થના ઘરની જોઈ રચના, તપ જોગીનાં ભાગે.'
તે માટે હું તમને કહું છું, તે સ્થાનક નહીં આવું,
સંન્યાસીને સ્વાદ ન કરવો, જે આવે તે ખાવું.

બલરામની વૃદ્ધિંગત શ્રદ્ધા અને કાલાવાલા.

આવાં અતીતનાં વચન સાંભળી રામ હરખ્યા મન;
વાત શુણી વિશ્વાસ જ આવ્યોઃ—" એ મોટા જોગી જન."
બલિભદ્ર વિમાસે મન વિષેઃ—" કો નહિં એને તોલે."

---

૫૩૨. એવી.—પ્રા. કા. માં " એવી પ્રજા છે સહુ કોય." છે. ૫૩૬. રાય—પ્રા. કા. માં " નૃપ " છે. ૫૩૮. અલખ—પ્રા. કા. માં " અલક્ષ્ય" છે. ૫૪૧. જોગી—પ્રા. કા. માં " યોગી " છે. આ કાવ્યમાં સામાન્ય સાધુ જેવું વર્તન હોવાથી જોગી શબ્દ વધુ યોગ્ય લાગે છે. ૫૪૪. જોઈ—મૂળ પ્રતમાં " દેખી " છે.

તેણે સમે ત્યાં કર જોડીને રામ ફરી શું બોલે :
" હો બાવાજી ! હો બાવાજી ! અમને કરૂણા કીજે;
આજ કૃપા કરી, ભોજન અર્થે અમ ઘર તો આવી જે. "
કાલાવાલા કોડ કરે વળી ઊઠી બેઠા થાય;
" સંભાવના સેવકની કીજે " એમ કહી લાગે પાય.

કૃષ્ણે કરેલું પ્રત્યુપત્ય.

બલિભદ્રનું મન રાખવા કૃષ્ણ વદે છે વાણીઃ
" ઊઠો અવધૂત ! આવો મંદિર પરમ સેવક આ જાણી.
આવડા કાલાવાલા વિનય કો કરાવો બાવા !
અતીતને મન સર્વે સરખા, ઊઠો મંદિર જાવા. "
પછી હલધર એણીપેર બોલ્યા બાવાશું વચનઃ

બલરામની આજીજી ઉપર આજીજી.

"અવધૂત ! જોગી ! આવો મંદિર કહો તે લાવું વાહન.
હયહસ્તીપર બેસો બાવા ! રથ સાંપ્રત કરાવું;
રત્નજડિત સુખપાલે બેસો, કહો તેમ ઘર પધરાવું,
પણ એક વાર મુજ મંદિર આવો ભોજનને અવિનાશ,
હો બાવાજી ! હો બાવાજી ! રખે કરો મને નિરાશ. "

---

૫૫૧. અમને–પ્રા. કા. માં મુજને છે. પરંતુ બન્ને ભાઇઓની સાથે વિનતિ થાય તો તે વધુ પ્રબલ ગણાય. ૫૫૩. કીજે–પ્રા. કા. માં કરજો." છે. 'કીજે' સ્વાભાવિક છે. ૫૫૪. લાગે–પ્રા. કા. માં " લાગ્યા " છે. વારંવારની ક્રિયા થતી ઉપર દર્શાવેલી હોવાથી " લાગે " યોગ્ય જ છે, ૫૬૧. રથ.–પ્રા. કા. માં "અગ્રે રથ કરાવું." છે. સાંપ્રતમાં અર્થ સ્પષ્ટ છે. પ્રા. કા. ની પ્રત ૧ લી માં " અગ્રે રથ સંપ્રદ " એ પાઠ છે. ૫૬૨. કહો–પ્રા. કા. માં " કહો તે મધ્ય " છે. પ્રા. કા. ની પ્રત ૧ લીના પાઠને મૂળ પ્રતનો પાઠ ટેકો આપે છે. ૫૬૪. મને પ્રા. કા. માં આ શબ્દ નથી.

અર્જુનની ભોજનની પ્રતિજ્ઞા.

તદાકાળ બાવોજી બોલ્યા:" વચન સુણો એક મારૂં,
હું આવું ત્યાં ભોજન કરવા, મેં માન્યું વચન તમારૂં.
(પણ) એક પ્રતિજ્ઞા મારે છે, હું જ્યાં કરવા જાઉં ભોજન,
કુમારિકા ત્યાં આવી પીરસે, તો હું કરૂં અશન.
તે માટે હું મન વિચારૂં, સાંભળીએ શ્રી રામ !
અવધૂત, જોગી, સંન્યાસીને ગયાનું શું કામ ?
મારૂં વ્રત ભાગે તે માટે વિમાસું છું મન."

બલરામનું પ્રતિજ્ઞા પાળવાનું વચન.

એવું સાંભળી રામ વદે એમ જોગી સાથ વચન:
"એ તો વાત સહેલી છે બાવા ! બેન સુભદ્રા મારી;
લઘુવય તે કુમારિકા પીરસે, સેવા કરે તમારી.
તે માટે ઊઠો બાવાજી ? હાવાં ન કરવી વાર,
સામગ્રી સહુ સાંપ્રત થઈ છે અમારે ઘેર તૈયાર.
આજ અમોને કરો કૃતાર્થ હું માગું છું માન;
સેવકને ઘેર જવું સર્વથા પધારીએ ભગવાન."
બલિભદ્રે પ્રણિપત કરીને એહ કહ્યાં વચન.

૫૬૮–અશન–મૂળ પ્રતમાં " ભોજન " છે. પુનરુક્તિ થાય છે માટે તે અયુકત છે. ૫૭૦–ગયાનું–મૂળ પ્રત અને પ્રા. કા. ની પ્રત ૧ લીમાં "વાહનનું" એ પાઠ છે. અહીં વ્રતની વાત પ્રધાન છે. અને કાંઈ ઘેર ઘેર એમ કન્યા પીરસનારી મળે નહીં. માટે ગૃહીને ત્યાં જવું યોગ્ય નથી, એવો ભાવ છે. પછીની લીટી આ ભાવને ટેકો આપે છે. માટે પ્રા. કા. નો પાઠ યોગ્ય હોવાથી સ્વીકાર્યો છે. ૫૭૧–તે માટે પ્રા. કા. માં "તમ માટે વિચારૂં છું" એ પાઠ છે. ૫૭૪–પીરસે–મૂળ પ્રતમાં "પીરસશે" છે. કરે–મૂળ પ્રતમાં "કરશે" છે. પણ લીટી વધી જાય છે. અને પ્રા. કા. નો પાઠ અર્થયુકત છે. ૫૭૮–મૂળ પ્રતમાં " પધારીએ ભગવાન " પડેલું છે. ૫૭૯–પ્રા. કા. માં આ લીટી આમ છે: "બલિભદ્ર પ્રણીપત કરીને એવાં વધા વચન."

સુભદ્રાનું નામ સાંભળી બાવો થયા પ્રસન્ન. ૫૮૦

વલણ.

નામ સાંભળી પ્રસન્ન થયા અવધૂત હરખ્યા મન રે,
હવે બાવોજી જશે રામને ઘેર કરવાને ભોજન રે.

કડવું ૧૩ મું.

રાજદ્વારમાં જવાની અર્જુનની તૈયારી.

રાગ રામેરી

વૈશંપાયન કહે શુણ રાય ! પૂર્વજ તારાનો મહિમાય;
અર્જુન જાવાને સજ્જ રામઘેર ભોજન કરવાય.

ચાલ.

ભોજન કરવા રામને ઘેર થયા બાવો તૈયાર રે; ૫૮૫
મઢી માંહે જઈ જોગીએ અંગે ધર્યો શણગાર રે.
પવિત્ર શુદ્ધ વિભૂતિ તે અંગે કરી લેપન રે;
સર્વ તેજ આવીને વસીયાં જે હતાં ત્રણ ભોવન રે.

૫૮૦–જશે–મૂળ પ્રતમાં આ કડીમાં પ્રેમાનંદનું નામ નથી. પણ પ્રા. કા. માં આ લીટી આમ છેઃ વિપ્ર પ્રેમાનંદ કહે હાવાં બાવો કરવા જશે ભોજન રે." ૫૮૩–પૂર્વજ.–મૂળ પ્રતમાં "પૂર્વજ તારાનો મહિમાય" એ પાદ પડેલું લાગે છે. ચાલ–પ્રા. કા. માં 'ઢાળ' છે. મૂળ પ્રતમાં આ કડવાની પછીની બધી કડીઓને અંતે મૂળ પ્રતમાં 'રે' પૂરક છે. પણ પ્રા. કા. માં નથી. ૫૮૬–અંગે ધર્યો–પ્રા. કા. માં 'કર્યો' સર્વે છે. પ્રા. કા. ની પ્રત ૧લીમાં "અંગે કર્યો" છે. ૫૮૭–તે અંગે મૂળ પ્રતમાં "અંગે ભસ્મ કરી લેપન" એ પાઠ છે. પણ 'વિભૂતિ' પાઠ આગળ હોવાથી 'ભસ્મ' પાઠથી પુનરુક્તિ થાય છે. માટે તે ત્યાજ્ય છે. ૫૮૮ મૂળ પ્રતમાં આ કડી આમ છેઃ "સહુ તેજ આવી વસ્યું અંગે જેહનું ત્રણુ ભોવન રે" પ્રા. કા. નો પાઠ

જટા બાંધી મસ્તકે વીંટ્યું પીતાંબર એક રે;
પીતાંબર ને પહેરણે સ્વરૂપથી વળીઓ છેક રે.
મૃગચર્મ અંગે ઓઢીયું મધ્યે રક્ત વસ્ત્ર પરિધાન રે;
છડી પીંછી હાથે લઈને, કરવડો ગ્રહ્યો ગુણવાન રે.
ત્રિપુણ્ડ તિલક વિશાળ ભાળે અર્ધ ચંદ્રાકાર રે;
તિલક દ્વાદશ શોભતાં જાણે ઈશનો અવતાર રે.
આભૂષણ છે હેમ મણિમય, અંગે થયો ઉદ્યોત રે;
ભસ્મ ઉપર સબળ શોભે જયમ વિજળી ઘનમાં જ્યોત રે.
પાવડી ઉપર ચઢ્યા બાવો રામ આગળ થાય રે;
કૃષ્ણ સાથે વાત કરતાં ઘેર તેડી જાય રે.
માર્ગે જાતાં મળે માનવ કરે સર્વ પ્રણામ રે.
"હો બાવાજી? હો બાવાજી?" એવા શબ્દ ઠામે ઠામ રે.
ત્રૈલોકયને જાણે મોહ પમાડે તેવું શોભે રૂપ રે.

વિશેષ સ્પષ્ટ અને મહત્વદર્શક છે. ૫૯૦—સ્વરૂપથી—પ્રા. કા. માં "સ્વરૂપે વાળ્યો છેક" એ પાઠ છે. ૫૯૧—પરિધાન—મૂળ પ્રતમાં "નિધાન" છે. પણ તે યુક્ત નથી. ૫૯૪—દ્વાદશ પ્રા. કા. માં "ભાલે" છે, પરંતુ જોગીઓ આખા શરીર ઉપર બાર સ્થાને દ્વાદશ તિલક કરે છે તેથી એ વિશેષ યોગ્ય છે. વળી ૫૯૩ મી પંક્તિમાં ત્રિપુણ્ડ ભાલે કર્યાનું કહેલું હોવાથી પુનરૂક્તિ પણ થાય. કહેવત છે કે 'ઈસ ભોજન પર દ્વાદશ તિલક' પ્રા. કા. ની પ્રત ૧લીમાં ઉપરનો પાઠ છે. ઈશ—મૂળ પ્રતમાં 'ઈંદ્ર' છે. પણ તે અયોગ્ય છે. મહાદેવ જોગી છે અને ઈંદ્ર ભોગી છે. તેથી દ્વાદશ તિલક મહાદેવને હોય. પ્રા. કા. ની પ્રત ૨જીમાં 'અધિકાર' અવતારને સ્થાને છે પણ તે અયોગ્ય છે. ૫૯૫—'અંગે થયો' પ્રા. કા. માં 'અંગે થયું' છે. ૫૯૬—સબળ—અહીં પ્રા. કા. નો પાઠ લીધો છે. મૂળ પ્રતમાં 'ઘણું' છે પ્રા. કા. ની પ્રત ૧લીમાં આ લીટી આમ છેઃ "તન ઉપર શ્યામ ઘણું શોભે જાણે વિજળી દાનમાં જ્યોત" ૫૯૮—કૃષ્ણ પ્રા. કા. માં શ્રીકૃષ્ણ છે.

પ્રજા સર્વેકો પગ લાગે જાણી સિદ્ધ સ્વરૂપ રે.
ઘેર ઘેર સહુ બારણે બાલક ચતુર સુજાણ રે.
"હો બાવાજી! હો બાવાજી!" બાળક બોલે વાણ રે.
જત્ર તત્ર 'જે જે' શબ્દ ઉઠે બાળક બોલે વચન રે.
નાનાં બાળક વદે વાણીઃ "બાવા! નમો નારાણ" રે.
પ્રજા સહુનું માન દેખી, રામ હરખે મન રે.
શ્રીકૃષ્ણજી તે સર્વ જાણે, ચરિત્ર એ અર્જુન રે.
નરનારી જાદવ બાળક આવી સહુ કરે નમસ્કાર રે.
રામકૃષ્ણશું આવીઆ અવધૂત રાજદ્વાર રે.
પ્રતિહાર સેવક સર્વેકો કરે દંડ પ્રણામ રે,
વાણી વદે સહુ હર્ષશુંઃ (ભલે) 'કૃપા કીધી સ્વામ! રે.
રાજભૂવનની રચના નિરખતાં અવધૂત હરખ્યા મન રે;
ચિત્રવિચિત્ર સહુ હેમમય તે જોઈ રહ્યા અર્જુન રે.
રત્ન હીરા ઝળહળે છે, મણિમય જ્યોતકાર રે.
વિશ્વકર્મા ભૂલે ભુવન જોતાં તે ન પામે પાર રે.
જાળીઆં ગોખ અને ચિત્રામણ છજાં ઝરૂખા સાર રે.
સપ્ત ભોમની મેડી અટારી રાવટી રંગ અપાર રે.

૫૦૨–પ્રજા–પ્રા. કા. માં "પૂજી" છે. રસ્તામાં પૂજન કરવાનો હોવા કરતાં સ્વાભાવિક રીતે પગે લાગવાનો જ નિયમ છે, તેથી આ પાઠ અયુક્ત છે. સિદ્ધ પ્રા. કા. માં "જોગી" પાઠ છે. પણ સિદ્ધમાં વિશેષ મહત્વ રહેલું છે. ૫૦૩–બાળક–પ્રા. કા. માં "બાળક થતાં રજુ જાણ" છે. આ લહીયાની અણસમજનું પરિણામ છે. ૫૦૫–જત્ર તત્ર પ્રા. કા. માં "જંત્રતંત્ર જય જય" છે. ૫૦૯ પ્રા. કા. માં "જાદવ" શબ્દ નથી. પ્રા. કા. ની ૧ લી અને મૂળ પ્રતનો પાઠ મળે છે. ૫૧૨ અહીં પ્રા, કા. ની લીટી લીધી છે. ભલે શબ્દથી—વધી જાય છે અને તે બીનજરૂરી ભાસે છે. માટે કૌંસમાં મૂક્યો છે. મૂળ પ્રતમાં ન સમઝાય એવી આખી આ લીટી આમ માત્ર ટુંકીજ છે. "વાણી વદે સહુ સુમલો સ્વામ રે"

હેમમય સહુ કામ છે, ઝળહળે જ્યોત પ્રકાશ રે;
તે સર્વે રચના દેખતાં, આવ્યા રંગ મહોલની પાસ રે,
ત્યાં શોભા અપરિમિત છે સભાની અદ્ભુત રે.
તકીઆ જાજમ ગલીચા તે જોઈ રહ્યા અવધૂત રે.
પગે લાગી બાવાજીને રામ કહે વચન રેઃ
"બાવાજી આસને હાવાં બેશીએ સ્વામિન ! રે.

વલણ

"બેશીએ સ્વામિન્! " એવી હલધરે વાણી કહી રે.
સંકર્ષણનું વચન શુણી બાવોજી બેઠા સહી રે,

કડવું ૧૪ મું.

રાજગૃહમાં નમન, સેવા, અને સત્કાર.

રાગ મારૂ.

વૈશંપાયન વદે વાણી, પાંડવનો વંશ વખાણી;
"સાંભળ જનમેજયરાય ! તારા પૂર્વજનો મહિમાય.
અતીત થઇને અર્જુન જેહ, આવ્યા રામને ઘેર તેહ.
બલિભદ્રજી હરખ્યા મન, પછી બાવો બેઠા આસન.
બલભદ્ર કરે સેવાય, વીંઝણા ગ્રહીને નાંખે વાય;
ઘણી સેવા બાવાની થાય, દેખી પાર્થ હરખે મનમાંય.

---

૫૨૬ સંકર્ષણનું પ્રા. કા. નું પાઠાન્તર "રામકૃષ્ણનું" છે પણ તે બંધબેસતું નથી. મારૂ–પ્રા. કા. માં મારૂની દેશી છે. ૫૨૭–પાંડવનો–પ્રા. કા. ની પ્રત ૧લીમાં "પાંડવની વ્યાસે વખાણી" એ પાઠ છે. પણ આમાં જે કથા વખાણી તેની વાણી એટલું અંધ્યાહાર લેવું પડે છે, એટલે તે સહજ નથી ૫૩૨–પાર્થ૦–પ્રા. કા. માં "પાર્થ હર્ષ મનન માય." એમ છે.

આવ્યાં સ્વજન ઘરમાં સર્વ, જોઈ રૂપ તેજ મૂક્યો ગર્વ.
સહુ નમે બાવાને પાય, જાણે જન્મ કૃતારથ થાય,
એમ અતીતને સહુ નમતા બાવોજી સહુને મન ગમતા. ૬૩૫
બાલક યૌવન વૃદ્ધ અપાર નારી માત્ર કરે નમસ્કાર.
સહુ પરસ્પરે મુખ બોલેઃ ' નહિ કોય અતીતને તોલે
જાણે અનંગ તણો અવતાર." મોહ્યો રૂપ દેખી પરિવાર.
પછી પાગે સહુકો લાગે, શુભ આશિંવચન માગે;
બાવે મસ્તક મૂક્યો હાથ, ગયો ઘરમાં સહુ સાથ. ૬૪૦
સ્ત્રી સર્વેકો પગે લાગી, ગઈ ઘરમાં આશિષ માગી.
કૃષ્ણજી શુશ્રૂષા કરતા બાવાજીની સેવામાં ફરતા.
સિદ્ધને પરમેશ્વર જેવા જાણી સર્વે કરે છે સેવા.

અર્જુનનું પ્રકટ પ્રસન્નતાનું કથન.

સેવા માન જોઈ રાજન! બાવોજી હરખ્યા અતિમન.
પછી અતીત કહેઃ " શુણો રામ! આ ધન્ય તમારાં ધામ ૬૪૫
મેં ત્રિભુવનમાં દીઠાં નથી, છે શોભા ઘણી સર્વેથી.
મેં ગોમતીમાં નાતાં નિર્વાણ સાંભળ્યું તમારૂં વખાણ.
જે આ નગરમાં કેશવરામ, તે તો અતીતના વિશ્રામ.
પછી મેં વિમાસ્યું મનઃ ' ચાતુર્માસ કરૂં આસન '

---

૬૩૩ સ્વજન–મૂળ પ્રતમાં "રાજાનાં" છે, પણ અહીં પ્રા.કા. નો પાઠ લીધો છે. પ્રા. કા. માં "જોઇ રૂપ તજે છે ગર્વ" મૂળ પ્રતનો પાઠ વધુ ભાવવાળો છે. ૬૩૭–સહુ–પ્રા. કા. ની પ્રત ૧લીમાં " સહુ પરસ્પરમાં પુરમાં બોલે " એ પાઠ છે. ૬૩૯–શુભ–મૂળ પ્રતમાં "તે આશિંવચનને માગે" છે. અહીં પ્રા. કા. નો પાઠ સ્વીકાર્યો છે. ૬૪૨–કૃષ્ણજી–શ્રીકૃષ્ણ સર્વેશું અનુસરતા" અર્થાત્ સર્વે કોઈ તેનું અનુકરણ કરતા, એ પાઠ છે. પરંતુ પોતાની યુક્તિ ટકાવવા પોતે સેવા કરવા મંડી પડવું એ જ દંભને યોગ્ય છે. પ્રા. કા. ની પ્રત ૧ લીમાં " સહુ સુખ કરતા " છે–૬૪૪–બાવોજી–મૂળ પ્રતમાં "બાવોજી તે હરખ્યા મન" છે.

રહ્યા જાદવમાં મઠ બાંધી, વાળી આસન, આપ સંભાળી. ૬૫૦
જો તમારા હેતની લહેર તો હું આવ્યો છું તમ ઘેર.
જોઇ તમ ઘરની રચનાય મન પ્રસન્ન અતિ મુજ થાય."

બલભદ્રનાં ભાવિક વચનો.

એવાં વચન શુણી હલધર બોલ્યા જોડીને બન્ને કરઃ
"બાવા! ધન્ય તમો પધાર્યે, આજ ઘણો હરખ મન મારે.
તમ ચરણકૃપાએ સ્વામી! સહુને સુખ અંતરજામી. ૬૫૫
પવિત્ર થયાં અમ ધામ તમ ચરણરેણુથી સ્વામ?
ઘેર સેવકને કીધી કરૂણા બાવાજી! આવ્યા પ્રાહુણા.
મારૂં પૂર્વનું ભાગ્ય અનંત જે અમ ઘેર પધાર્યા સંત.
હું તો સેવક સદા તમારો આજ જન્મ કૃતારથ મારો."
એમ અતિશે કીધું સ્તવન ત્યારે બાવો કહે ધન્ય ધન્ય. ૬૬૦

---

૬૫૦ મઠ પ્રા. કા. માં "મઠ વાળી અતિ આસને આપ સંભાળી" છે. પ્રા. કા. ની પ્રત ૧ લી માં "અતિ આસન આપ્યાં સંભાળી" છે, પરંતુ આસન સિદ્ધ સ્થિર કરી, આપ પોતાનું વ્યકિતત્વ સંભાળવાની અતીતને વિશેષ અગત્ય હોવાથી સ્વીકારેલો પાઠ યુકત છે. ૬૫૨ અતિ મૂળ પ્રતમાં 'ચિત્ત' છે પણ પુનરૂકિતથી તે ત્યાજય છે. ૬૫૩ 'શૂણી' મૂળ પ્રતમાં 'સાંભળી' છે પણ એથી લીટી વધારે પડે છે. ૬૫૪ પ્રા. કા. માં. આ લીટી આમ છેઃ "બાવાજી! પધારો તમો, આજે ઘણું હરખ્યા છું અમો." પ્રા. કા. ની પ્રત ૧ માં "બાવાજી! પધાર્યા તમો આજ, ઘણું હરખ્યા છું અમો મનમાં જ." પરંતુ હરખ સાથે પોતાને ધન્ય માને એ ભાવ વધુ ઉત્કૃષ્ટ છે. ૬૫૫ 'સહુ' તે મૂળ પ્રતમાં "મન" શબ્દ વધારાનો છે. પણ લીટી લાંબી થવાથી પ્રા. કા. નો પાઠ લીધો છે. ૬૫૬ થયાં પ્રા. કા. માં 'થયાં છે.' ૬૫૭ પ્રા. કા. ની પ્રત ૧ લીમાં આ લીટી આમ છેઃ "સેવકને કરૂણા કરી ઘેર બાવાજી આવ્યા હરિ" પ્રા. કા. માં પ્રાહણાંને બદલે 'પરૂણા' છે, તે અશુદ્ધ છે. ૬૫૮ પૂર્વનું મૂળ પ્રતમાં "પૂર્વ જન્મનું છે. પણ લીટી વધી જાય છે. ૬૫૯ સદા પ્રા. કા. ની પ્રત ૧ લીમાં "દાસ" છે. પણ તેથી પુનરૂકિત થાય છે.

પછી રામે બહેન બોલાવી તત્ક્ષણુ સુભદ્રા પાસે આવી.

સુભદ્રાના દર્શનથી ચકિત અર્જુન.

બાવાજીને લાગી પાય, જોઈ પારથ વિસ્મય થાય.
બ્રહ્માએ આ નિરમી નારી, જોઇને જોગી રહ્યા વિચારી:
"મેં દીઠી સ્ત્રી સર્વ કોય, આવી સૃષ્ટિ વિષે નવ હોય.
મૃગનયની, ભાલવિશાળી, આ તો બ્રહ્માએ હદ વાળી.
દેવાંગના, અપ્સરા, રંભા જેહ, આ રૂપથી હારે તેહ;
મુખ ચંદ્ર, નાસિકા કીર, સજ્યા સોળે શણગાર શરીર."
મરાળી, માતંગી, મદ પરમ, જોઈ, અર્જુન થયા ચિત્તભ્રમ.
"આવી વિનતા જોઇએ મારે," એમ પારથ મન વિચારે
"જો નારાયણ જુએ સામું, તો એ પ્રેમદા હું પામું;
મેં તો તીર્થ કર્યાં સમસ્ત, તેણે પુણ્યે ગ્રહું હું હસ્ત."
એમ મોહે મન અર્જુન, તે સહુ જાણે જગજીવન;
પણ રામ ન જાણે તેહ, બાવાજીનું કલ્પિત જેહ.

---

૬૬૧ પ્રા. કા. માં 'તત્ક્ષણુ' શબ્દ નથી, પણ તેના અભાવે લીટી ટુંકી થાય છે. ૬૬૪ આવી પ્રા. કા. ની પ્રત ૧ લી માં " આવી સ્ત્રીમાં કો નિશ્ચય મોહ્ય, એ પાઠ છે. ૬૬૫ આતો૦—પ્રા. કા. માં "આતો અદ્દ્ભુત રૂપ મરાલ." છે. પંકિત ૬૬૮ માં મરાલની ઉપમા અપાયલી છે. એટલે અહીં પુનરૂકિત થાય છે, અને આપેલો પાઠ વર્ણનવિશેષને લીધે સુંદર છે. ૬૬૫–૬૬ આ બે લીટી પ્રા. કા. નીં પ્રત ૧ લીમાં નથી. ૬૬૮ જોઇ૦—પ્રા. કા. માં "જોઇ ચિત્ત વિભ્રમ અનુજ ધર્મ" એ પાઠ છે. મૂળ પ્રતની આપેલી પંકિત વિશેષ સરળ છે. અને આ પાઠથી લીટી લાંબી તથા અર્થમાં કંઇક કૃત્રિમ બને છે. મરાળી૦—પ્રત ૧ લીમાં આ લીટી નથી. ૬૬૯. વનિતા—પ્રા. કા. માં "નારી" છે. વનિતામાં મોહનો ભાવ છે માટે તે વિશેષ યુક્ત છે. ૬૭૦–૬૭૧. આ બે લીટી પ્રા. કા. ની પ્રત ૧ લીમાં નથી. ૬૭૦. પ્રમદા—પ્રા. કા. માં 'પ્રેમદા' છે પણ ખરો શબ્દ એ નથી, ૬૭૩. કલ્પિત પ્રા. કા. ની પ્રત ૧ લીમાં " કપટ " છે.

બેન સુભદ્રાને કહે વાણીઃ-" બાઇ ! લાવો પાત્ર ભરી પાણી.
બાવાજીને આપો આણી, કરો સેવા સાધુ જાણી."

શુણી અંતઃપુરમાં ગઈ કુમારી, જળ લાવી ભરીને ઝારી.
બાવો બહાર આવ્યા તત્કાલ, કરવા પાદ હસ્ત પ્રક્ષાલ.
દ્વારે માંડયું કનકાસન ત્યાં જઈ બેઠા બાવો જન.
સુભદ્રા જળે રેડે ધરી ઝારી, ત્યારે બાવો વિભૂતિ ઉતારી.

બાવાજીના અદ્ભુત રૂપથી મોહેલી સુભદ્રા.

જેમ અભ્રથી નિસરે ચંદ્ર, તેમ સોહે અંગ નરેન્દ્ર.
ત્યાં અંગ બાવાજીનું ચળકે જાણે ચંદ્રબિંબશું ઝળકે.
જ્યારે બાવે ભસ્મ ઉતારી, જોઇને મોહી રાજકુમારી.
સુભદ્રા વિમાસે મનઃ " આ તો મોટો કોઈ રાજન.
છે અદ્ભુત એનું અંગ, દેખી લાજે અતિ અનંગ.

આ કો મોટો દીસે છે ભૂપ, શેં અર્થે ધર્યું હશે રૂપ ?
અથવા કૈલાસનો નાથ, કે બ્રહ્મા, ઇંદ્ર, વિષ્ણુ સાક્ષાત્.
માનવ કો નવ હોય આવા, મારૂં મન થયું સાથે જાવા.
આ પુરૂષ બ્રહ્માએ ઘડીઓ, એ તો મારા જીવશું જડીઓ.

---

૬૭૭. પાદહસ્ત–મૂળ પ્રતમાં "પગ હાથ" છે. ૬૮૦. મૂળ પ્રતિમાં આ પંક્તિ આમ છે: " જેમ અભ્ર નિશે ચંદ્ર, તેમ શોભે અંગને રંગ." પણ એ સ્પષ્ટ નથી. ૬૮૧. પ્રા. કા. માં " જાણે ચંદ્રનું બિંબ ઝળકે " છે. ૬૮૩ આ તો પ્રા. કા, માં " આ તો મોહકેરો રાજન " છે. પ્રા. કા. ની પ્રત ૧ લીનો પાઠ, મૂળ પ્રતના ઉપરના પાઠ સરખો જ છે અને તે બાવો નહીં હોવાનો અંતઃકરણનો પડઘો પાડે છે તેથી સારો ભાવયુક્ત છે. ૬૮૭. મારૂં પ્રા. કા. માં " સુભદ્રાનું મન થયું સાથે જાવા " છે. આ લીટી બહુ લંબાય છે. વળી ઉપરના સુભદ્રાના સ્વાત્મવચનમાં આ તૃતીય પુરૂષને ઉદ્દેશનારૂં વચન બંધબેસતું પણ નથી.

અર્જુનને પરણવાનો સુભદ્રાનો નિશ્ચય.

મેં લઘુ વેષમાં કર્યાં વ્રત, તે થાજો મને પ્રત્યક્ષ.
એ સ્વામી જો હું પામું, તો ભવસાગર દુઃખ વામું."
સુભદ્રા વાત એમ મન લાવે, મુને બાંધવ કેમ પરણાવે ?
હાવાં એમ મનશું કરવું, 'એ નહીં વરે તો મેં મરવું.'
એમ વિચારીને ત્યાંય, શક્તિસ્મરણ કર્યું મનમાંયઃ
" મા ! મુજને કરૂણા કરજો, વિનતિ મારી ચિત્તમાંહે ધરજો.
આદ્ય ! તેં અસુર હણ્યા છે બહુ, તેનો પાર નહીં પામું હું.
નજ સેવકની પૂરો આશ, માટે મુજને છે વિશ્વાસ.
જો મુજ ઉપર દયા ધરીશ, તારાં વ્રત હું ભાવે કરીશ."
કરી સ્તુતિ જોડી બે હાથઃ " કરજો કૃપા ભવાની માત ! "
ફરી રૂપ બાવાનું જોયું, વળી મહિલાનું મન મોહ્યું.
વિચારેઃ "તેડે તો સાથે જાઉં, સેવામાંહે સાંપ્રત થાઉં "
એમ ઇચ્છે સુભદ્રા જાવા, પછી બાવાજી ઘરમાં આવ્યા.
સાથે સુભદ્રા સેવા કરતી, બાવાજીની પાછળ ફરતી.

વલણ.

ફરતી પાછળ સેવા માંહે સુભદ્રા હરખે મન રે
પછે બાવોજી આસને બેઠા કરવાને ભોજન રે.

---

૬૯૨. પ્રા. કા. માં આ પંક્તિ આમ છે. " હાવાં મન નિશ્ચલ કરવું એ ન વરે તો અહીં મરવું " ૬૯૫ પામું હું. પ્રા. કા. ની પ્રત ૧ લી માં " પામે સહુ " એ પાઠ છે. ૭૦૦. સાંપ્રત પ્રા. કા. ની. પ્રત ૧ લીમાં 'તત્પર' પાઠ છે. ૭૦૧. મૂળ પ્રતમાં આ પંક્તિ આમ છેઃ " એમ ઇચ્છે સુભદ્રા આંય, પછે બાવો આવ્યા ઘર માંહે. " પણ તે બરોબર નથી. કારણકે ઉપરની કડી જોતાં 'આંય' ને સ્થાને પ્રા. કા. નો પાઠ " જાવા " સંબંધીનો વિશેષ યોગ્ય છે. પ્રા. કા. ની પ્રત ૧ લી નો પાઠ મૂળ પ્રતના આ પાઠને મળતો જ છે. ૭૦૨. 'બાવાજી...ફરતી' પ્રા. કા. ની પ્રત ૧ લી માં " મુખ હિંડે બાવાજીનું જોતી. " એ પાઠ છે.

કડવું ૧૫ મું.

ભોજનને બદલે સુભદ્રામાં જ બાવાનું મન.

રાગ ધનાશ્રી.

વૈશંપાયન વાણી બોલ્યાઃ શુણુ જનમેજય રાજન જી!
બાવોજી બેઠા આસન ઉપર કરવાને ભોજન જી.
તે આગળ સુંદર એક હેમની માંડી થાળ જી,
પંચામૃત પકવાન પીરસ્યાં લાવી સુભદ્રાએ તત્કાળ જી.
થાળા ભરી મૂકયા બાવા આગળ, પછી કર્યું પૂજન જી.
કનકઝારી લઇ ભર્યો કરવડો, કહ્યું ' આરોગીએ સ્વામીન જી '
બાવાજી ભોજન આરોગે, મન નહીં તેનું ઠામ જી.
ચિત્ત વિભ્રમ થયો, દેખી સ્ત્રી, દ્રૌપદીનો સ્વામી જી.
સુભદ્રાને જોઈ જોગી જમવું ગયો સહુ ભૂલી જી,
સુભદ્રાની સાથે જાવા દેહ રહી છે ફૂલી જી.

સુભદ્રાની ગુપ્ત સાન.

જોગી પ્રત્યે કહે સુભદ્રા ગુપ્ત કરીને સાન જીઃ
' નિશાએ તમારે મઠ આવીશ, સત્ય સત્ય ગુણવાન જી!'

---

૭૦૯ પૂજન પ્રા. કા. માં "ભોજન" છે. સંન્યાસીને જમાડતાં પહેલાં તેમનું પૂજન કરવાનો વિધિ વિહિત હોવાથી સ્વીકૃત પાઠ યુક્ત છે. વળી ૭૧૦ થી પણ આ પાઠને ટેકો મળે છે, કારણ જો ભોજન કર્યું એમ લઇએ તો ૭૦૧ માં તેને એમ કહે છે કે ' આરોગીએ સ્વામીનજી ' એ અયુક્ત ઠરે છે. ૭૧૨. પ્રા. કા. માં ' શ્રી ' છે. પરંતુ શું દેખી, એ જાણવાની આકાંક્ષા પૂરી થવા માટે સ્ત્રી–સુભદ્રા એ શબ્દની અપેક્ષા કહે છે. તેથી મૂળ પ્રતનો સ્વીકૃત પાઠ યુક્ત છે. ૭૧૩. જોઇ જોગી પ્રા. કા. માં " જોઇ જોઈ " છે.

ભોજન કરીને આવી બેઠા, જ્યાં છે શુભ આસન જી.
' નિશા ' એવું સાંભળી બાવાને હરખ ઉપજ્યો મન જી.

ભોજનનિવૃત્તિ પછી સત્કાર.

બલિભદ્રજી લાવ્યા ત્યાં બીડાં લવિંગ એલચી સાથ જી,
સર્વે સંયુક્ત કરીને આપે, કહે ' આરોગો જગનાથ જી; '
બાવોજી તાંબુલ આરોગે, રામને હરખ અપાર જી;
ફરી બાવાજ[illegible]ી મળ્યો કુટુંબ પરિવાર જી.
આશિષ માગે બાવા કને, સહુ જઇને લાગે પાય જી;
બાવો હાથ મૂકે મસ્તકે જન્મ કૃતારથ થાય જી.

રો. હણીનું અર્જુન પ્રતિ આકર્ષણ અને મન.

તેણે સમે રોહિણીજી હરખ્યાં, જોઇ બાવાનું મુખ જી,
શરીરે સામુદ્રિકની શોભા નિરખીને પામ્યાં સુખ જી;
રોહિણીજી વિચારે મનમાં દેખીને સ્વરૂપ જી:
" એ કો દેવ ઘટે સર્વથા અથવા એ કો ભૂપ જી!
માટે હું એને આપું પુત્રી સુભદ્રાય જી.
એ વરે તો પરમ ભાગ્ય છે, મુજ મન એવું થાય જી.
એની સેવા અર્થે આપું. " માતાને મન આવે જી;
" રામકૃષ્ણને એ પણ ગમતું પુત્રી કયમ પરણાવે જી ?
મહિમા મધુસૂદનનો મોટો, સહુને મન ગમતી વાત જી.
સંકર્ષણ મનમાં નહીં પ્રીછે, એક જાણે જગતાત જી. "
બાવોજી આજ્ઞા માગીને સ્વસ્થાનકે જાય જી.
હલધર વળાવી ઘેર આવ્યા, આનંદ અંગ ન માય જી.

---

૭૨૪. મસ્તકે પ્રા. કા. માં "મસ્તક ઉપર" છે. પણ લીટી લાંબી થવાથી અયુક્ત છે. ૭૩૦. છે. પ્રા. કા.માં આ શબ્દ નથી. ૭૩૧. આવે પ્રા. કા.માં "ભાવે" છે. ૭૩૨. અણગમતું પ્રા. કા. માં ' એમ ન ગમતું ' છે. ૭૩૩. મનગમતી પ્રા. કા. માં ' ગમે મન ' છે. ૭૩૫. કે પ્રા. કા. માં 'પ્રતિ' છે.

સુભદ્રાની ઇચ્છાને વશ રોહિણીનો સંકેત.

વૈશંપાયન કહે જનમેજય ! બાવો પહોંચ્યા ઘેર જી.
હવે કથા કહું હું તે સાંભળ સુભદ્રા કેરી પેર જી.
અંતઃપુરમાં આવી અબલા માતા કેરી પાસ જી,
મોહ લાગ્યો છે બાવાજીનો તેણે મન ઉદાસ જી.

દ્વિધા ચિત્ત સુભદ્રાનું દેખી જનુની પૂછે વાત જીઃ
" કહે કુંવરી ! તારે મન શું છે, કરને તે વિખ્યાત જી ?"
સુભદ્રા શીતલ થઇ બોલ્યાંઃ " શું પૂછો છો માત જી !
મુને અંતર ઘણી આપદા, શી કહું તુને વાત જી ?
પેલો અતીત અશન કરવા ઘેર આવ્યો હતો જેહ જી,
સર્વથા વરવા ઇચ્છા મારે, મનમાં આવે તેહ જી.
ઘણું શું કહું મુખ માત ! તને, કહેતાં આવે લાજ જી;
સ્વયંવર કરી પરણાવો, જેમ ગમે તેમ મનમાંહ્ય જી."
વચન શુણીને સમજ્યાં માતા પુત્રીનું વરવા મન જી.
તેણે સમે માતાજી બોલ્યાં પુત્રી પ્રત્યે વચન જીઃ

"આજ નિશાએ તારે જાવું બાવાજી કેરે વાસ જી;
વચનપ્રબોધ કરીને વહેલી આવજે તું આવાસ જીઃ
પ્રાતઃકાલે ઉત્સવ કરવા જાશે જાદવ કેરા સાથ જી,

૭૪૧–જનુની–મૂળ પ્રતમાં "પૂછે છે વાણ માતજી" એ પાઠ છે. પણ ઉપરની લીટી જોતાં પુનરુક્તિ થવાથી તે અગ્રાહ્ય છે. ૭૪૬–પ્રા. કા. માં આ પંક્તિ આમ છેઃ "સર્વથા માડી મારા મનમાં વર વરવાનું આવે એહ જી" પણ સ્વીકૃત પંક્તિ જેટલી આ સરળ નથી. ૭૪૭–માત તને–પ્રા. કા. માં 'માતાને' છે. ૭૪૮–કરી–પ્રા. કા. નું પાઠાન્તર "ખપ કરીને." ૭૫૦–પ્રા. કા. માં "જેમ જાયે મનની દાઝ જી" છે, પણ સ્વીકૃત પાઠમાં ગમે તેમ સ્વયંવર કે બીજી કોઈ રીતિથી પણ મને પરણાવો એ ભાવ છે. તેથી તે વધુ સારો છે.

કહો તે સ્થાનક હું આવીશ, તમો પધારજો નાથ જી!
એવી વાત કર તું મીઠી, રખે ભ્રાત જાણતા વાત જી.
ગુપ્ત વાત તો રાખવી તારે, નહીં તો થશે ઉત્પાત જી,
સેવા કરવા તે અતીતની, પુત્રી! સાથે જાઓ જી;
તે સંધાતે ગયા પછી અહીં મન માને તે થાઓ જી.
તે મેં રૂડી પેરે જોયો દીસે છે કો સુપાત્ર જી;
મારે મન ઇચ્છા છે એવી તે થાએ મુજ જામાત્ર જી."
સુભદ્રા પ્રત્યે કહે માતાઃ "સાંભળ પુત્રી! વાત જી,
સિદ્ધ રૂપ દીસે છે મોટો એ તાપસ ગુણ વિખ્યાત જી."
એવું સાંભળીને સુભદ્રા પામી મન ઉલ્લાસ જીઃ
"આજ નિશાસમયે મેં જાવું બાવાજીની પાસ જી."

વલણ.

બાવાજીની પાસ જાવા સુભદ્રા ઇચ્છે રહી રે.
ઋષિ કહે રાજા પ્રત્યે હવે અર્જુન વર વરશે સહી રે.

૭૪૫—કર—પ્રા. કા. માં "જ કરે" છે. ૭૫૮—મૂળ પ્રતમાં આ પંક્તિ પડેલી દીસે છે. તેથી પ્રા. કા. ની પંક્તિ લીધેલી છે. કારણ કે તેમાં દર્શાવેલો ભાવ આવસ્યક છે. ૭૬૦. તે૦—મૂળ પ્રત તથા પ્રા. કા. માં "જો તે થાએ" છે. પણ 'જો' અર્જુન સંમત હોવાથી અનાવસ્યક છે. મુજ—પ્રા. કા. માં આ શબ્દ નથી. ૭૬૧—મૂળ પ્રતમાં આ પંકિત નથી. ૭૬૨—સિદ્ધ—પ્રા. કા. માં 'શિવ' છે. પણ મૂળ પ્રત તથા પ્રા. કા. ની પ્રત ૧ લીમાં 'સિદ્ધ' પાઠ છે અને તે યોગ્ય છે. વળી પ્રા. કા. ની પ્રત ૧ લીમાં "સિદ્ધ રૂપ દીસે કોઈ માટે" એ પાઠ છે. "તાપસ ગુણ વિખ્યાતજી"—પ્રા. કા. ની પ્રત ૧ લીમાં 'તાપસ રૂપ વિખ્યાતજી' છે. ૭૬૪—આજ૦ પ્રા. કા. માં "આજ નિશાએ અમિ જાઉં" છે. ૭૬૬—ઋષિ૦—પ્રા. કા. માં 'વિપ્ર પ્રેમાનંદ કહે હવાં' એ પાઠ છે. પ્રા. કા. ની પ્રત ૧ લીમાં મૂળ પ્રતનો જ પાઠ છે.

કડવું ૧૬ મું.

પાર્થની મોહબાણની આધિ.

રાગ કેદારો.

કહે કથા વૈશંપાયનઃ શુણુ જનમેજય રાજન ! જી;
મન મુદાએ કહું કથા પારથ તણી રે.

ચાલ.

કહું કથા પારથ તણી જે થયા જોગી જન;
ભોજન કરી બાવાજી આવ્યા પોતાને આસન.
મોહબાણ વાગ્યાં બાવાને અનંગ વ્યાપ્યો અંગ,
સ્મરણ કરી રહ્યા સુભદ્રાનું બાવો ભર્યા ઉમંગ.
ઊઠે, બેસે, શયન કરે, મન માનુનીમાં લાવે,
વસ્ત્ર ઓઢી સુતા બાવા, ઉંઘ લગાર ન આવે.
વળી ક્ષણમાં બહાર નિસરે, જુએ ઉઘાડી દ્વાર;
ખડખડાટ કાંઈ સાંભળતાં 'જાણે આવી નાર!'
એવા પ્રકાર કરે રહ્યા ત્યાં મઠ વિષે અર્જુન.
શ્રીકૃષ્ણનાથ તે સર્વે જાણે પ્રભુ જગજીવન.

સંકેત કરવા જતી સુભદ્રાને કૃષ્ણની નડતર.

(પછી) માતાએ મોકલી સુભદ્રાને અતીતનો મઠ જ્યાંહીઃ
"કો નવ દેખે તેમ કહીને ફરી આવજે આંહી."
સંકેત કરવા ચાલી સુભદ્રા પ્રભાતે જાવા માટ;
માર્ગે જાતાં ભગિનીએ કૃષ્ણ ઊભા દીઠા વાટ.
પાછી ફરી આવી સુભદ્રા જ્યાં બેઠાં છે માતઃ
"માતા હું ત્યાં કઈ પેરે જાઉં વાટે ઉભા ભ્રાત."
માતા કહે "મુહૂર્ત એક પછી તું ફરી જાજે કુમારી!

નિદ્રા અર્થે ઘરમાં જાશે શ્યામળ દેવ મુરારી."
જાણી જુક્તિ જુગ્મ ઘડી રહી, પછી જાય તે નાર,
ફરી આવી તોયે ત્યાં દીઠા બાંધવ માર્ગ મોઝાર.
વળી પાછી સુભદ્રા આવી, માતાને કરે પ્રશ્નઃ
"કેમ જવાયે ? ત્યાં માતાજી! હજી ઊભા છે કૃષ્ણ."
માતા કહે કુંવરીને "બેસ પુત્રી આ ઠામ;
મધ્ય નિશા ઉપરાંત કૃષ્ણજી જશે આપણે ધામ."
વળી માતા પુત્રીને કહેઃ "રખે જાણતા હોય વાત;
જુગ્મ વાર તમો ગયાં તે દીઠાં માર્ગ વિષે ભ્રાત."
મધ્ય ઉપર ઘટી ચારનો સમય થયો જેણી વાર.
હળવે હળવે તે સમયે ચાલી રાજકુમાર.

કૃષ્ણને જોઈ સુભદ્રાનો ગભરાટ.

રખે મુજને કો જાતાં દેખે જોગીને મંદિર,
અર્ધ શેરીએ આવી અબળા, તવ આગળ દીઠો વીર.
ધાઈ કૃષ્ણજી પાસે આવ્યા ભગિની ઊભી જ્યાંય,
'કહે બાઈ! એકલી આ વેળા તું જાયે છે ક્યાંય?'
બાંધવ દેખી સુભદ્રા ઘણી પામી મનમાં લાજ;
શણગટ વાળીને મુખ ઢાંક્યું, "વૃથા થયું સહુ કાજ.
એ મુજને મારશે નિશ્ચય," મનમાં ઉપજ્યો ત્રાસ;
તે સમયે વળી ભગિની પ્રત્યે બોલ્યા શ્રી અવિનાશઃ
"હું જાણું છું તારૂં મન છે, જાવા અતીતને ઘેર;
કારજ તારે શું છે તેશું મુજને કહેની પેર?

૭૮૭-શ્યામળ-મૂળ પ્રતમાં "સાંભળ" છે. પ્રા. કા. ની પ્રત રજીમાં પણ આ પાઠ છે. પરંતુ અહીં 'સાંભળ' પદની જરૂર નથી. તેથી પ્રા. કા. નો પાઠ યુક્ત છે. ૭૯૪-દીઠાં૦-પ્રા. કા. માં "માર્ગમાં દીઠાં હોય ભ્રાત" એ પાઠ છે. ૭૯૭-રખે૦-મૂળ પ્રતમાં "રખે મુજને કોઈ દેખતાં જાતાં" એમ છે. ૮૦૧-પામી૦-પ્રા. કા. માં "પામતી મન" છે.

શે અર્થે તું ત્યાંહાં પધારે ? મુજને કહીએ તેહ;"
તોય સુભદ્રા મુખ નવ બોલે લજ્જા પામી જેહ.

કૃષ્ણે અર્જુન સાથે નાશી જવાનો દર્શાવેલો સંકેત.

તે સમયે વળી કૃષ્ણજી કહે: " બાઈ! એક કહું તે કરશે ?
તે અતીતને જો તું વરે તો કાર્ય તારૂં સરશે. "
હળવેશું બોલ્યાં સુભદ્રા: " હા ભ્રાત ! કહ્યું તેં વારૂં,
એ ઇચ્છાવરને વરવા અર્થે નિશ્ચય મન છે મારૂં.
પૃથ્વીપતિ અથવા અમર કો તે સંન્યાસી દીસે,
એ અતીતની સેવા કરવા મારૂં મન ઘણું હીસે. "
એવાં વચન સુણી ભગિનીનાં બોલ્યા જગજીવન:
" બેન ! સાંભળો ન હોય જોગી તે તો છે અર્જુન.
કુંતાનો સુત એ પારથ છે, પાંડુ રાય એનો તાત,
હસ્તીનાપુરનો છે એ રાજા, સત્ય જાણજો વાત.
એ અતીતને વરતાં બાઈ ! બાધ કશો નવ થાય;
પણ એક બુદ્ધિ હું તુજને આપું, તે કરજે તું ઉપાય.
રેવતાચળ પર્વત છે ત્યાંહી ઉત્સવ કરવા કાજ
પ્રભાતે જાદવ સહુ જાશે, સજી સર્વ કો સાજ.
ત્યારે તું હળધરને કહેજે, કૃષ્ણ તણો રથ જેહ,
મુજને દેવે જાવા અર્થે આણી આપવો તેહ.
પછી રામને રથ હું આપીશ, તમે થજો અસવાર.
હરણ કરીને તમને વરશે અર્જુન માર્ગ મોઝાર. "
એમ કહીને કૃષ્ણજી બોલ્યા: "બાઈ ! હમણાં જાઓ ઘેર, '

---

૮૦૯ તે કહે–પ્રા. કા. માં ' તેણે સમે શ્રીકૃષ્ણ કહે ' છે. ૮૧૧–હા ભ્રાત–પ્રા. કા. માં " હા ભ્રાત એ કહ્યું તે વારૂ " પાઠ છે. ૮૧૩ સંન્યાસી૦–અહીં પ્રા. કા. માં " તો " શબ્દ વધારાનો જણાય છે. ૮૧૪. કરવા. પ્રા. કા. માં "કરતાં" છે. ૮૨૧–ત્યાંહી. પ્રા. કા. માં 'એક છે,' એ પાઠ છે. ૮૨૨ પ્રભાતે મૂળ પ્રતમાં "તે પ્રત્યે" છે.

પુરુષોત્તમ કહેઃ " પ્રભાત વેળા થશે સર્વથા પેર. "
એવું સાંભળી ગઈ સુભદ્રા માતા કેરી પાસ,
વાત સર્વે કહી વિસ્તારી પામી મન ઉલ્લાસ.

અર્જુનને કૃષ્ણે દીધેલી ધારણ.

પછી કૃષ્ણજી ત્યાં આવ્યા જ્યાં જોગીનું આસન,
હળવા જઇને દ્વાર વજાડ્યું સ્વામી જુગજીવન.
ભડકીને બાવોજી ઊઠયા, આવી જાણી નાર;
ઉઠી ઉતાવળા દ્વાર ઉઘાડ્યું દીઠા દેવ મુરારિ,
પારથ પરમેશ્વરને જોઇ, લજ્જા પામ્યો મન.
તે સમયે એમ બાવાજીશું બોલ્યા જુગજીવનઃ
" કહો અવધૂત ! આવડું જાગ્યા તેનું કારણ શું છે ?
અનમન્યા સરખા દીસો છો, " શામળીઓ એમ પૂછે.
સુણી વાણી વિશ્વંભરની રહ્યા પાર્થ જોઈ નીચું,
લજ્જાકૂપમાં પડયો મહીપતિ, મુખ થતું નવ ઉંચું.
ત્યારે તેના મનની શોચના શ્રીકૃષ્ણે સહુ જાણી,
હસતા હરિ પાસે આવીને આવી બોલ્યા વાણીઃ
" અરે રાય ! મેં સર્વે જાણ્યું તારા મનનું હીર,
કાલે સુભદ્રા તું પામીશ રાખ હૃદેમાં ધીર;
પ્રભાતે સહુ જાદવ જાશે ઉત્સવ કરવા માટે.

---

૮૩૦ પામી–પ્રા. કા. માં "સાંભળી થયો ઉલ્લાસ" એ પાઠ છે. પણ મૂળ પ્રતનો પાઠ વિશેષ સહજ છે. ૮૩૩. જાણી૦–પ્રા. કા. માં "જાણે નારિ" છે. ૮૩૪. મુરારિ–પ્રા. કા. માં 'દેવ મુરારિ' છે. ૮૩૭ પ્રા. કા. માં આ પંક્તિ આમ છેઃ "કહો અવધૂત આજ કયાં જાગ્યા એવડું કારણ શું છે ?" અર્થમાં કાંઈ ફેર પડતો નથી. ૮૪૩–હીર–મૂળ પ્રતમાં "કારણ" છે, પણ હીરમાં ઠીક ભાવ રહેલો છે. ૮૪૪–ધીર પ્રા. કા. માં "ધારણ" છે. પણ પ્રા. કા. ની પ્રત ૧ લી માં મૂળ પ્રતને મળતો જ પાઠ છે.

અર્જુન ! તમે સવારાં ઊઠી જઈ બેસજો વાટે.
મારે રથે સુભદ્રા બેશી ત્યાંહાં આવશે જ્યારે,
રાશ આયુધ ગ્રહીને અવધૂત ! ચઢી બેસજો ત્યારે.
સુભદ્રાને મેં સર્વે કહ્યું છે, " એમ કહે જગજીવન.
કૃષ્ણનાં એવાં વચન સાંભળી હરખ્યો મન અર્જુન.
(પછી) કર જોડીને અર્જુન બોલ્યા નમી નાથને ત્યાંય:
" એ સર્વે તમારી કૃપા થકી, મોટા થયા જગમાંય. "
મુહૂર્ત એક બેઠા ત્યાં માધવ અર્જુનશું કરી વાત;
પછી આજ્ઞા માગી ઊઠીયા ઘેર ગયા શ્રીનાથ.
સુભદ્રા સુતાં મંદિરમાં, મઢી વિષે અર્જુન.
રંગ મહેલમાં પ્રભુ પધાર્યા પોઢયા જઈ આસન.
અર્જુનને નિદ્રા નવ આવે, વારંવાર જોતા રાત;
આવી જુએ નિશા કેટલી છે, ક્યારે થાય પ્રભાત ?

વલણ.

પ્રભાત થાશે ક્યારે એમ વિચારે અર્જુન રે:
" આજની નિશા તો યુગ સરખી થઈ મારે મન રે. "

૮૪૬–સવારાં–પ્રા. કા. માં " સવારે " છે. ૮૪૭–ત્યાંહાં આવશે પ્રા. કા. માં 'લહો આવતી' છે, જ્યારે મૂળ પ્રતમાં "જેટલે" છે. ૮૪૮–ચઢી. મૂળ પ્રતમાં "ત્યાં બેસજો તેટલે" છે. ૮૬૦–યુગ–પ્રા. કા. ની પ્રત ૧ લી માં " શલ્ય " અને મૂળ પ્રતમાં " શિલા " છે.–થઈ પ્રા. કા. માં "લાગી" છે.

કડવું ૧૭ મું.

અર્જુનની તાલાવેલી.

રાગ ગોડી.

ઋષિ કહે: રાજા! અવિધાર ચાર જામ જાગ્યો ભૂપાળ.
પછી તે ઊઠયો તત્કાળ જ્યાં થયો છે પ્રાતઃકાળ.

ઢાળ.

દંતધાવન કરી, અર્જુન જાવા માર્ગ વિમાસે મનઃ
" કૃષ્ણે કહ્યું તે સાચું સહી, માટે માર્ગે બેસું જઈ.
જો આવે ત્યાં સુભદ્રાય, તો અર્થ સહી મારો થાય.
જાદવ સાથે સહુ જાશે ત્યાંય, ઉત્સવ કરવા તીરથમાંય,
આગળ જઈ બેસું તે માટ, સુભદ્રાની જોઉં વાટ. "
એવો સંકેત મનમાં ધરી, ઊઠી અર્જુને સમર્યા હરિ.

અર્જુને સજેલો વસ્ત્ર અને શણગારનો ઠાઠમાઠ.

મંત્રપવિત્ર કર્યું શુભ સ્નાન, પછી વિભૂતિ ધરી ભગવાન.
પવિત્ર ભસ્મ કરી લેપન, દ્વાદશ તિલક મોહે મન.
પીતાંબરે બાંધી જટા તે ઉપર સોનેરી પટા,
ઉપર કલગી તોરા સાર તેથી થઈ રહ્યો જાતકાર.

૮૬૧–ઋષિ–પ્રા. કા. "ઋષિજી કહે સુણો ભૂપાળ" છે. ભૂપાળ–પ્રા. કા. માં "પાંડુ બાળ" છે. ૮૬૨–તે પ્રા. કા. માં "અર્જુન" છે. પ્રા. કા. ની પ્રત ૧ લી માં ૮૬૧–૮૬૨ લીટીઓ આમ છે. " ઋષિજી કહે રાજાજી ચાર જામ જાગ્યો ભૂપાળ; અર્જુન ઊઠયા સહી પછે થયો પ્રાતઃકાળ " આ એ કડી પછી મૂળ એ પ્રતમાં 'ઢાળ' છે, પણ બીજી કોઇ પ્રતમાં તેમ નથી. ૮૬૮. આ લીટી પ્રા. કા. ની પ્રત ૧ લીમાં નથી. ૮૭૦–મોહે મન–મૂળ-પ્રતમાં "અંગેલેપન" છે. પુનરૂક્તિ હોવાથી. ત્યાજ્ય છે.

રુદ્રાક્ષની પવિત્ર માળ કંઠે આરોપી તત્કાળ,
બીજા સૂત્ર તણા જે હાર તે રાખ્યા જોઈ તે ઠાર.
વાળી કાછ પહેર્યું પીતાંબર, હેમ કડાં શોભે છે કર.
કંઠે માદળીયાં તાવીત, હાર કનક મણિ મનભાવિત;
આભૂષણ સાથે જેટલાં બાધે અંગે ધર્યાં તેટલાં.
તે ઉપર ઓઢયું મૃગચર્મ, પીત વસ્ત્ર મધ્યે શોભે પર્મ.
દીસે જોગી અવધૂત નાથ, પછી કરવડો લીધો હાથ.
છડી લાલ કર પીંછી ગ્રહી, શંખશબ્દ કીધો ત્યાં રહી;
સર્વાંગની શોભા ઘણી, ઉપમા કોણ આપું તે તણી.
ત્રિપુણ્ડ તિલક લલાટે ચળકે, શકે અર્ધચંદ્રથું ઝળકે !
પાવડી ઉપર પગ જ ધરે બાવોજી ત્યાંથી સંચરે.
મઢીનું દેઈને દ્વાર બાવોજી પધાર્યા બહાર.

લોકનો પ્રશ્ન અને અર્જુનનો ઉત્તર.

પ્રજા સર્વેકો પૂછે ત્યાંયઃ "કહો બાવાજી! પધારો કયાંય ?"
બાવો સહુને કહે તે કામ રેવતોત્સવનું લેતા નામ.
"રેવતાચલ પર્વતની પાસ કહે છે ઉત્સવ થાશે રાશ,
(મેં) રાત્રે સાંભળ્યા સમાચાર, તે માટે જાઉં તે ઠાર.
મોડા જાતાં નવ મળે ઠામ, માટે હવણાંથી કીધી હામ.

૮૭૪–તે૦–પ્રા. કા.માં "રાખ્યા જેહના જેહ ઠાર" છે. પ્રા. કા. ની પ્રત ૧ લી નો પાઠ 'જે રાખે જનોઈ તે ઠાર' એ અર્થયુક્ત છે, પરંતુ મૂળ પ્રતનો પાઠ વિશેષ વાત સૂચવે છે. ૮૭૮. તે ઉપર૦–પ્રા. કા. ની પ્રત ૨ જીમાં "ઘનઘોર પહેર્યું મૃગચર્મ" છે. ૮૮૬–રેવતોત્સવ–મૂળ પ્રતમાં "રેવતાચલ ઉત્સવનું નામ" એ પાઠ છે, પણ તે યુક્ત નથી. ૮૮૭. પાસ–પ્રા.–કા. માં. "ઠાર" છે. રાશ–પ્રા.–કા. માં "સાર" છે. ૮૮૮. જાઉં–પ્રા.–કા. માં. "જાઉં છું" છે. ૮૮૯–પ્રા.–કા. માં. "ઠામ"ની પહેલાં 'શુભ' છે; પણ તેથી લીટી લાંબી થાય છે. માટે૦–પ્રા.–કા. માં. "માટે વહેલાં જાવાની હામ" એ પાઠ છે.

તમ આગળ જો જાઇશ સહી, પછી ઠામ જડે શુભ નહીં.
આગળથી જઈ કરૂં આસન” (વળી) સેવક જાદવ વદે વચન.
“ રહો બાવાજી ! જઈશું સાથ ઘટિકા ચાર પછી ત્યાં, નાથ !
જે વારે લોક જાશે સમગ્ર.” કહે અતિ મેં જાવું અગ્ર.
કહે અતીત મેં જે વદી વાત, સ્થળ નવું જોવું સાક્ષાત.
આજ્ઞા માગી અવધૂત જાય, પછી લોક સહુ સાંપ્રત થાય

માર્ગમાં અર્જુને રોપેલો ઝુંડો.

પાધર ગઢ માર્ગમાં સહી બાવે ઝુંડો ચોઢયો જઇ,
જ્યાં પ્રજાની જાવાની શેરી અતીત માર્ગ રહ્યા છે ઘેરી.
કલ્પના પારથ મન થાય હવે ક્યારે આવશે સુભદ્રાય !
માર્ગ વિષે રહ્યા અર્જુન જઇને ઝુંડો રહ્યા મગન.
સમીરે પીંછી ફરહરે બાવોજી ઊભા વિમાસણ કરે.

વલણ.

કરે ઊભા વિમાસણુ ઘણું અંતરમાં ઉચાટ રે,
કહે વિપ્ર પ્રેમાનંદ સુભદ્રાની અર્જુન જુવે વાટ રે.

૮૯૦–તમ.–પ્રા.–કા. માં. “તમે આગળ હું જાઉં સહી” એમ છે. ૮૯૩–પ્રા.–કા. માં. આ પંક્તિ આમ છેઃ–“જ્યારે અમો સર્વકો જશું, ત્યારે પ્રભુજીને સાથ તેડીશું.” ૮૯૪–મૂળ પ્રતમાં આ પંક્તિ આમ છે. “અવધૂત કહે હવડાં જવું, તે સ્થાનક જઇને જોવું નવું” પ્રા.–કા. માં, આ પંક્તિ આમ છેઃ “ કહે અતીત મેં હમણાં જવું, તે સ્થાનક તો જોવું નવું.” ઉપર પ્રા.–કા. ની પ્રત ૧લીનો પાઠ સ્વીકારેલો છે. કારણુ તેનો અર્થ અને ભાવ સંગતિયુક્ત છે. ૮૯૬–બાવે૦ પ્રા.–કા. માં “ બાવોજી ત્યાં બેઠા જઇ ” છે. ૮૯૯–જઇને–પ્રા.–કા. ની પ્રત ૧લીમાં “ જઈ રહ્યા પાંડુનો તન ” એ પાઠ છે. ૯૦૨–વિપ્ર–પ્રા.–કા. ની પ્રત ૧લીમાં આ શબ્દ નથી. પ્રા.–કા. ની પ્રત ૧ લીમાં ‘કહે’ ને બદલે ‘કવિ’ છે.

કડવું ૧૮ મું.

યાદવોનાં વસ્ત્રાભૂષણ અને વાહનો.

રાગ આશાવરી.

વૈશંપાયન ઉચ્ચરેઃ જનમેજય ત્યાં શ્રવણ ધરે;
જાદવ સામગ્રી કરે ઉત્સવ જાવા હરખભરે.

ચાલ.

હર્ષે ઉત્સવ જાવાને કરે સર્વ શણગાર;
બાલ, યૌવન, વૃદ્ધ આદિ ધરે હર્ષ અપાર.
મલશુદ્ધિ સ્નાને કરી, તિલક અંગ ધરે સર્વ કોય,
અંગે આભૂષણ શોભતાં, વસ્ત્ર સુંદર સ્હોય.
કભાય દોતા જામા, ઝીણા, નીમાંકુર રાતી સાર,
પાઘડી પછેડી, ને પટકા, પામરી શ્રીકાર.

૯૦૩–પ્રા. કા. માં " રાય જનમેજય " છે. ૯૦૪–જાવા–પ્રા. કા. માં " જોવા " છે. ૯૦૫–હર્ષે–પ્રા. કા. માં " હર્ષે શું " છે. કરે–પ્રા. કા. ની પ્રત ૨જીમાં "ઘેર" છે; ૯૦૬–ધરે–પ્રા. કા. માં " ઘેર ઘેર હર્ષ અપાર " છે. પણ એથી લીટી લાંબી થાય છે, અને સ્વીકૃત પાઠનો અન્વય સરળ છે. ૯૦૭–પ્રા. કા. ની પ્રત ૧ લી અને મૂળ પ્રતમાં ઉપર પ્રમાણે પંક્તિ છે, પણ પ્રા. કા. માં આમ છેઃ–"મલસ્નાન કરી અંગે પછી તિલક ધરે સહુ કોય" ૯૦૮–વસ્ત્ર સુંદર–મૂળ પ્રતમાં " વસ્ત્ર ભૂષણ " છે. ૯૦૯–પ્રા. કા. માં આ પંક્તિ આમ છેઃ કભાય કારમા જામા ઝીણા નીમા ધારે સાર. " પ્રા. કા. ની પ્રત ૧ લીમાં આમ છેઃ–"કભાય કારમા જામા નીમા હીમરૂ રાતિ સાર." આ સર્વનો ખુલાસો અહીં નહીં કરતાં ટીકામાં કર્યો છે. ૯૧૦–પામરી–મૂળ પ્રતમાં " છે પામરી જોર " એ પાઠ છે. પણ તેનો અર્થ બરોબર નથી, તેથી પ્રા. કા. નો યુક્ત અર્થવાળો પાઠ લીધો છે.

બહુ રંગી બાંધ્યાં મોળીઆં, તિલક ભાલ વિશાળ,
તોરા કલગી કીનારી, તે દીસે ઝાકઝમાળ;
ગોશ પેચ બાંધે પાઘડી, તે હેમમય ઉદ્યોત,
કાને કુંડળ ઝળકતાં ને લળકતાં મોતી જ્યોત.
બાજુબંધ ને બેરખી કોને, હેમમય પોંચી હાથ,
વેઢીઆં, વીંટી, છાપ કોને જડિત હીરા સાથ.
કડાં કોના કર વિષે છે હેમનાં નિરધાર,
સુવર્ણમય સાંકળી કંઠે મુક્તાફળના હાર,
માદળીયાં તાવીત કંઠી કનકના શણુગાર.
કટિબંધ બાંધ્યાં રત્નમય જડિત નંગ અપાર.
આભૂષણ પર વસ્ત્ર પહેર્યું, ઉલટ અંગ ન માય.
જેવાં જેને શોભતાં તે ધરે તેવાં કાંય;
ઉત્સવ જાવા સર્વ કોને હર્ષ મનમાં ન માય.
વસ્ત્રાભૂષણ અંગે પહેરી સાંપ્રત થયા સર્વ કોય,
રેવતાચલ પર્વતે જાવા ઉમંગ સહુને મન;
આપ આપણા સેવક પ્રત્યે કહે સજ્જ કરો વાહન.

૫૧૧-બાંધે૦-પ્રા. કા. નો પાઠ છે. મૂળ પ્રતમાં, 'ગોસ પંચ બાંધ્યો પાઘડીએ' એ પાઠ છે. પણ ગોસપેચ એ નિરાળી વસ્તુ (શીરપેચ) નથી. ટીકા જોતાં આ સમજાશે. ૫૧૨-મૂળ પ્રતમાં આ લીટી આમ છેઃ-"તોરા કલગી ધરે તે દીસતા ઝાકઝમાળ." ૫૧૩-બાંધ્યો. પ્રા. કા. માં "બાંધે" છે. ૫૧૬-છીપા. પ્રા. કા. માં "છાપ" છે. ૫૧૯-કંઠી.-પ્રા. કા. ની પ્રત ૧ લીમાં "ગાંઠે" છે. ૫૨૦-નંગ-મૂળ પ્રતમાં 'અંગ' છે. ૫૨૧-વસ્ત્ર-પ્રા. કા. માં "વસન" છે. ૫૨૩-હર્ષ૦-પ્રા. કા. માં "હર્ષ મનમાં હોય" છે. પ્રા. કા. ની પ્રત ૧ લી માં આ પંક્તિ નથી. ૫૨૪-થયા૦-પ્રા. કા. માં "થાય સહુ કોય" છે. ૫૨૫-રેવતાચળ-મૂળ પ્રતમાં "રેવતાચળ પર્વત ઉપર જાવા" છે. અહીં પ્રા. કા. નો પાઠ લીધો છે. ઉમંગ૦-પ્રા. કા. માં "સહુકો થયા તૈયાર" છે. ૫૨૬-પ્રા. કા. માં આ લીટી નથી. પરંતુ ૫૨૯ લીટીમાં 'કરે સેવક તૈયાર' એ વચન આ લીટીની અપેક્ષા રાખે છે.

પછી વાહન સજ્જ કર્યાં રથ વહેલ, હય, બેલ, સાર;
સુનેરી રૂપેરી તેને ધરાવતા શણુગાર.
છત્ર, ચામર, પતાકા, તે કરે સેવક તૈયાર;
સજ્જ કરી લાવે સ્વામી પાસે, પ્રભુ થાય અસ્વાર.
કો શણુગાર હયને ધરાવે આપ આપણે ઠામ;
અશ્વ આગળ ઊભા રાખે કરે દંડ પ્રણામ;
(એમ) વાહન સહુકો સજ્જ કરીને લાવે સેવક જન,
પ્રણામ કરીને એમ કહેઃ " જઈ બેશીએ સ્વામિન !
શોભતા રથ શણુગારીઆ, ઘુઘરીનો રણુકાર;
જાજમ, તકીઆ, ગાલીચા પાથરી કર્યા તૈયાર.
વૃષભ શણુગારી કરીને વહેલ વિષે તે જોડે;
માંહોમાંહે સેવક કહે 'દોડાવશું પડયા હોડે.'
વાહન શણુગારી લાવ્યા આપ આપણા જ્યાં સ્વામ.
જેને વાહન છે નહીં તે પાળા જશે તે ઠામ.

વલણ.

જશે સર્વકો ઉત્સવ કરવા એ પ્રકારે સામગ્રી કરે રે;
(હવે) સ્ત્રીઓ શણુગાર સર્વ ધરે છે શ્રોતાજન વદો શ્રી હરિ રે.

૯૨૭—પ્રા. કા. માં આ પંક્તિ આમ છે:—"સજ્જ કર્યાં વાહનકાજ રથ, જોઈ હય કરે હીંસાર." વહેલ શબ્દ બેલની અપેક્ષા રાખે છે. ૯૨૮—ધરાવતા—પ્રા. કા. માં " ધરાવે " છે. ૯૩૦—આ પંક્તિની પહેલાં પ્રા. કા. માં આ પંક્તિ છેઃ " રત્ન જડિત્રનાં જીન શોભે મોતી ઝાલર સાર. " પણ મૂળ પ્રતમાં નથી. ૯૩૧—આપ૦—મૂળ પ્રતમાં " આપણાં જ્યાં ઠામ " એ પાઠ છે. ઉપર પ્રા. કા. નો પાઠ લીધો છે. ૯૩૫—રણુકાર—પ્રા. કા. માં " ઝણુકાર " છે; પ્રા. કા. ની પ્રત ૧ લી માં આ પંક્તિ આમ છે: " શોભતા શણુગાર કરી રથ વખતે જોડી લાવ. " આનો કાંઇ અર્થ બેસતો નથી. ૯૩૬—પ્રા. કા. ની પ્રત ૧ લી માં આ પંક્તિ નથી. ૯૩૭—વહેલ પ્રા. કા. માં " શકટ" છે. પણ વહેલ શબ્દ સુંદર છે. ૯૩૮. પડયા—પ્રા. કા. માં " વાટમાં " છે. ૯૪૨—'સર્વ૦—'મૂળ પ્રતમાં "સર્વકો કરશે " છે. વંદો પ્રા. કા. માં ' કહો ' છે.

કડવું ૧૯ મું.

યાદવીઓના શણુગાર અને ચેષ્ટાળીઓ.

રાગ મારૂ.

સુંદરી કરે શણુગાર સહુ ઉત્સવ જાવા;
કો આભૂષણુ પહેરે અંગ, કો બેઠી નહાવા.
કો ગુંથાવે શીશ, કોય સેંથા ભરતી;
કો હાથ વિષે દર્પણુ, કોક તિલક કરતી.
મસી દાબડી ગ્રહી હાથ કો અંજન (નયણે) સારે;
કો પહેરે રૂડાં વસ્ત્ર, કોઈ ભૂષણુ ભારે.
ગોફણો રત્ન જડાવ, ભમર લળકે છે;
ત્રિસેંથીઆ શીશ ફુલ માથે ઝળકે છે.
માળા મોતીના હાર ઉર પર ઢળકે છે;
જડાવ ચુડલો હાથ કંકણુ ખળકે છે.
તિલક ભમરી ને મોર ગોટી કાને છે;
દિસે અદ્‌ભુત રૂપ ગોરે વાને છે.
કટિબંધ હેમ જડાવ ઝાંઝર પાગે છે;
ઘૂઘરી શબ્દ ઝણુકારાર લંગર વાગે છે.
કલ્લાં, કાંબી, અણુવટ, વીંછીઆ શોભે છે;

૯૪૫–૯૪૬ પ્રા. કા. ની પ્રત ૧ લીમાં આ બે પંક્તિ આમ છે:–"કો ગુંથાવે શીશ કો તિલક કરતી, મેંશ દાબડી હાથ, ગ્રહી કો આંજે નયમાં સાર." પણુ ૯૫૩ મી લીટીમાં તિલકની વાત આવે છે, તેથી આ પાઠ પુનરૂક્તિને કારણે ગ્રાહ્ય નથી ૯૪૬–નયણે–પ્રા. કા. માં આ શબ્દ નથી, તેમ તે હોવાથી લીટી વધી જાય છે પણુ ભાવ માટે તેની જરૂર છે. ૯૪૯–ભમર–પ્રા. કા. માં "ચમરી ચળકે છે" છે. ૯૫૦–૯૫૧. અહીંઆં પંક્તિઓના ક્રમમાં મૂળ પ્રત અને પ્રા. કા. માં ઉલટ પુલટ છે. પણુ પ્રા. કા. નો ક્રમ યોગ્ય હોવાથી સ્વીકાર્યો છે. ૯૫૩. તિલક૦–પ્રા. કા. ની પ્રત ૧ લીમાં "તિલકનો ભમરનો મોર" એ પાઠ છે. ૯૫૬. શબ્દ. પ્રા. કા. માં 'સુર' છે. ૯૫૭ શોભે છે. પ્રા. કા. માં "સોહે છે" છે.

દેવાંગનાનાં વૃંદ અમરમન લોભે છે.
નાનાં તિલક વિશાળ સુંદર ભાળે છે;
સામી રહી ઓઢે ચીર, સણુગટ વાળે છે.
કોના છૂટા અંબોડા વેણુ દેવા નેહરી છે.
કટાક્ષ નેત્ર વિશાળ કો જોતી ઘેરી છે,
માંહો માંહે કહે નારઃ 'બાઈ! થાઓ વહેલાં;
ઉતાવળાં આપણે ત્યાંય જઇએ સૌથી પહેલાં'
સહુ નાની મોટી નાર સામગ્રી કરતી.
યથાયોગ્ય શણુગાર તે તેવા ધરતી,
લઈ પૂજાના ઉપહાર સ્ત્રી બાંધે છેડે,
માંહો માંહ મારે હાક, સજની સખીને તેડે;
ચરણાં ચોળી ચીર પહેરે સૌ બાળા;
રત્ન રાખડી ચોક, કંઠ મોતી માળા.

---

૯૫૮ પ્રા. કા. માં આ પંક્તિ આમ છે. "દેખી દેવાંગનાશાં અંગ, અમર મન મોહે છે." આ પાઠમાં વૃંદને સ્થાને 'અંગ' છે પરંતુ 'વૃંદ' સમૂહ-વાચક હોઈને અનેક સ્ત્રીઓ દેવાંગના જેવી છે, એવો ભાવ પ્રેરે છે, તેથી તે વિશેષ સુંદર છે. ૯૬૦ સામી૦—પ્રા. કા. માં "સમીર ઉરાડે ચીર" છે. સ્વીકૃત પાઠમાં કંઈક નિર્લજ્જાનો ભાવ છે, તેમ સ્ત્રીઓ પરસ્પરની શરમ ન રાખતાં આમ વસ્ત્ર ધારણુ કરે, એ સ્વાભાવિક છે. પ્રા. કા. નો પાઠ પણુ તેટલો જ સુંદર છે. ૯૬૧—પ્રા. કા. માં આ પંક્તિ આમ છેઃ "કો છોડે અંબોડા માંહોમાંય જોવાને હેરી." અંબોડા નહેરી દેવાને છોડે એ સ્વાભાવિક છે, અને નહિં કે પ્રા. કા. માં જેમ હેરી—અરૂંપરૂં જોવાને છોડે, એમ કહેલું છે તે; માટે કદાચ 'જોવાને હરી' ને બદલે 'દેવા નહેરી' હોવું જોઇએ.

૯૬૨—કો. પ્રા. કા. માં "જોતી કો મેરી" એ પાઠ છે. ૯૬૭—પૂજાના પ્રા. કા. માં 'પ્રજાના' છે પણુ તે ભૂલ જ હશે. પ્રા. કા. ની પ્રત ૨ જા માં 'પૂજાના' છે અને તે સ્વાભાવિક છે. ૯૬૯—ચીર—મૂળ પ્રતમાં 'વસ્ત્ર' છે. ૯૭૦—મૂળ પ્રતમાં આખી કડી ભાગી તુટી છે.

સજે સોળ શણગાર, છે જોબન વેશે,
રથ, વહેલ, ને સુખપાલ વાહને જઈ બેસે;
કહો બાઈ ! કેટલી વાર પૂછે ઉલ્લાસે,
કરો ઉતાવળ સહુ સાથ અસુર ઘણું થાશે.

ઉત્સવમાં જવાની સુભદ્રાની રાઢ.

તત્પર થઈ સહુ લોક ઉત્સવ ભણી ચાલે.
ઝરૂખે બેશી નાર સુભદ્રા ભાળે,
એવું દેખી ઉતરી બાળ, આવી માતા પાસે,
જનુની પ્રત્યે વચન કુંવરી પ્રકાશે.
સુભદ્રા કહે: "માતા ! આજ ઉત્સવ થાશે;
પ્રાણી માત્ર સહુ કોય ત્યાં જોવા જાશે.
(માટે) હું જાઉં તેણે ઠાર, (એમ) કહી રાઢજ લીધી.
માત વિના નવ જાણે કોય કૃષ્ણે બુદ્ધિ દધી.

વલણ.

કૃષ્ણ શિક્ષા ન જાણે કોઈ સુભદ્રા રાઢ લઈ રહી રે,
તેવે સમયે અંતઃપુરમાં સંકર્ષણ આવ્યા સહી રે.

૯૭૫–થઈ મૂળ પ્રતમાં 'થયા' છે. ૯૭૬–બેશી પ્રા. કા. માં 'બેઠી' છે. ૯૮૦ પ્રા. કા. માં આ પંકિત આમ છે,–"પ્રાણી માત્ર જનેતા ! ત્યાંય જોવાને જાશે." પ્રા. કા. ની પ્રત ૧ લી માં આમ છે: 'પ્રાણી માત્ર પ્રજા કોય ત્યાં જોવા જાશે. ૯૮૧ રાઢજ–પ્રા. કા. માં ' હઠ છે. ૯૮૨–'માત વિના' પ્રા. કા. ની પ્રત ૨ જી માં ' માત પિતા ' છે પણ અર્થ સંગતિયુક્ત થતી નથી. તેમ દીકરીની વાતથી મા જાણીતી હોવી જ જોઇએ અને પિતા ન હોય એજ સ્વાભાવિક છે, ૯૮૪ ' તેને સમયે ' પ્રા. કા. માં " વિપ્ર પ્રેમાનંદ કહે " છે.

કડવું ૨૦ મું.

કૃષ્ણના પ્રપંચથી અજ્ઞાત બલરામનું સાંત્વન

રાગ વેરાડી.

વૈશંપાયન કહે શુણુ રાય! પછી શું કરે સુભદ્રાય?
આવી પુત્રી જ્યાં છે માત, ઉત્સવ જાત્રાની કહી વાત.
રઢ લઈ રહી કુંવરી તે ઠામ, એવે ઘરમાં આવ્યા રામ.
સુભદ્રા દેખીને ભ્રાત, માત આગળ કરે આંસુપાત;
તીર્થ જાવાને આક્રંદ કરે, ભ્રાત ઊભા તે શ્રવણે ધરે.
હલધર એમ વિમાસે મન: 'ભગિની કાં કરે આજ રૂદન?
જઈ માતાને પૂછીએ આજ, બેન આક્રંદ કરે શેં કાજ?'
પછી માતને પૂછે બળદેવ સન્મુખ પાસ જઈ તતખેવ;
કહો: "માત! સુભદ્રા આજ, રઢ લઇ રૂદન કરે શેં કાજ?
ભગિનીને ઇચ્છા હોયે જેહ, માતાજી! મુજને કહો તેહ."
માતા કહે: "સાંભળ કુમાર! આજ ઉત્સવનો દિવસ સાર.
(ત્યાં)પ્રાણી માત્ર જશે સર્વે જન (તે) માટે એનું જાવા છે મન.
તીર્થ દર્શન કરવા સહી, કયી વારની રઢ લઈ રહી.
ઉત્સવને સ્થાનક એકલી મેં કયમ જાયે મોકલી?
(તે) માટે કુંવર! સુણો વાત, તમો જાઓ કો એની સાથ;
અથવા એક કહું ઉપાય જો આવે તારા મન માંહ્ય.

---

૯૮૫ સુણ–પ્રા. કા. માં 'સુણો' છે. પછી–પ્રા. કા. માં "પછે કરતી શું" છે. ૯૮૭ આંસુપાત–પ્રા. કા. માં 'અશ્રુપાત' છે. ૯૯૦–પ્રા. કા. ની પ્રત ૧ લીમાં આ પંક્તિ આમ છે:–" તીર્થ જાવા એ રૂદન કરો, ભ્રાત ઉભા તે શ્રવણે ધરો." પણ તેનો અર્થ બંધબેસ્તો થતો નથી. ૯૯૬–સર્વે-જન–પ્રા. કા. ની પ્રત ૨ જીમાં "આણે દીન" છે. ૯૯૮ મૂળ પ્રતમાં આ આ પંક્તિ આમ છે:–"ઉત્સવ સ્થાનકે એકલી કયમ જાય, કહો તે કરૂં ઉપાય" પ્રા. કા. ની પંક્તિ વિશેષ સ્વાભાવિક લાગે છે.

'શ્રીકૃષ્ણુનો રથ છે જેહ, આણી અપાવો બાઇને તેહ,
સાથે દારૂક ખેડક ખેડણુહાર બેસી જાયે તીર્થ મોઝાર."
ત્યારે રામ કહેઃ "સાંભળો માત ! એ તો સર્વે સહેલ છે વાત."
ભગિની પ્રત્યે ભ્રાત એમ વદેઃ " બાઇ ! ધીરજ રાખ તું હૃદે;
હમણાં હું જાઉં કૃષ્ણુની કને, આણીને રથ આપું તને.
તે ઉપર થઈ અસ્વાર, સુખે જાજો તીર્થ મોઝાર.
રઢ મૂકી મનમાં સુખ ધરો, રથ બેશી ઉત્સવે સંચરો."
એવાં રામનાં સુણી વચન, સુભદ્રાનું હરખ્યું મન;
ભ્રાતવચન સુણી ઉલ્લાસેઃ "હવે કારજ મારૂં થાશે."

કૃષ્ણુ પાસે બલરામની રથ માટે માગણી.

" ભગિની ! સજ થા " આજ્ઞા કરી, આવ્યા રામ છે જ્યાં શ્રી હરિ.
જ્યેષ્ટ ભ્રાતને આવ્યા જાણી, ઊઠી ઊભા થયા સારંગપાણિ.
કૃષ્ણુજીએ કર્યો પ્રણુામ, કહોઃ "ભ્રાત ! આવ્યા કોણુ કામ" ?
વદે રામઃ "ભગિની આપણી રઢ લાગી છે તેને ઘણી,
ઉત્સવ તીર્થ જાવાને સહી, સુભદ્રાને મનસા થઇ.
નરનારી નગરમાં હોય, જાશે ઉત્સવ કરવા સોય;
જાતાં દેખી બાઈને થયું મન, ઘરમાં રહી તે કરે રૂદન.
માટે રથ તમારો જેહ, હું આવ્યો છું લેવા તેહ;
દારૂકને મોકલો સાથ, રથ હાંકણુ વિઘા જેને હાથ.
ઉત્સવ જાઈને આવશે ફરી, કહો રથ લાવે જોતરી."

૧૦૦૧–અપાવો–પ્રા. કા. માં "આપવો" છે. પણુ વ્યાકરણુના નિયમાનુસાર 'અપાવો' પાઠ જોઇએ. ૧૦૧૧. ભગિની૦–મૂળ પ્રતનો "ભગિની સાથે" એ પાઠ અર્થહીન છે. ૧૦૧૨–જ્યેષ્ટ–પ્રા. કા. માં " જ્યેષ્ટ ભ્રાત આવ્યા ત્યાં જાણુ" છે પણુ 'જાણી' વિશેષ ઉપયુક્ત છે. સારંગપાણિ૦–પ્રા. કા. માં "સારંગપ્રાણુ" છે. ૧૦૧૪–વદે–પ્રા. કા. માં "કહે" છે. ૧૦૧૬–૨૦–મૂળ પ્રતમાં " નરનારી જેના ઘરમાં હોય " છે. જાશે૦–પ્રા. કા. માં "જાશે આજ ઉત્સવને સોય" એમ છે.

આવી રામની વાણી શુણી, વળતા કૃષ્ણ વદે આફણીઃ

રથ સોંપવાથી ઉભા થનારા અનર્થની કૃષ્ણની શંકા.

શામળીઓ કહેઃ "સાંભળો ભ્રાત! એ રથથી કાંઈ થાય ઉત્પાત.
હું વિના સાંભળો ભાઈ! કોય અવર બેસે તો કલ્પાંત હોય;
આળીગારો છે મારો રથ, લઈ જાશો તો થાશે અનર્થ.
બેસે એણે રથે સુભદ્રાય, (તો) નિશ્ચે કાંઈ વિઘ્ન જ થાય; ૧૦૨૫
તે માટે શુણો વડવીર! રથ નહીં આપું" કહે શ્યામશરીર.

બલરામનો ક્રોધ અને કડવાં વેણ.

એવાં કૃષ્ણનાં શુણી વચન, ચઢ્યો ક્રોધ હલધરને મન.
ક્રોધવચન એમ બોલ્યા રામઃ "તારો રથ આવે કોણ કામ?
જન્મ લગી તારી કુટેવ (તુજને) વીસરી ન અવશ્યમેવ.
રાત્રિદિવસ તું સ્ત્રીમાં રમે, તારૂં બોલ્યું મને નવ ગમે. ૧૦૩૦
ધૂર્તવિદ્યા તારી નિરધાર, તેનો કોઈ ન પામે પાર.
મારી શિક્ષા થકી ભગવાન! હજી તુને ન આવી સાન!"

૧૦૨૨–ભ્રાત–પ્રા. કા. ની પ્રત ૧લીમાં "વાત" છે. ૧૦૨૩–મૂળ પ્રતમાં આ પંક્તિ આમ છેઃ "હું વિના સાંભળો કહું ભાય, કો અવર બેસે તો કલ્પાંત થાય." પ્રા. કા. નું આ પંક્તિનં અડધું પાદ મૂળ પ્રતના અડધા પાદ સરખું છે. પરંતુ તેનું બીજું પાદ આમ છેઃ "નાંખે કોને ગર્તે કલ્પાંત થાય" પરંતુ ઉપર લીધેલી પ્રા. કા. ની પ્રત ૧લીની પંક્તિ સરળ અર્થગમ્ય અને ભવિષ્યનું પરિણામસૂચક છે. હવે પછીનું પરિણામ જોતાં રથ ગર્તમાં નાંખશે એમ કહેવું એ યોગ્ય પણ લાગતું નથી. ૧૦૨૪ તો–પ્રા. કા. માં 'પણ' છે, પરંતુ 'તો' સંશયાર્થક છે અને 'પણ' નિશ્ચયાર્થક છે, માટે 'તો' સ્વીકાર્ય છે. ન–પ્રા. કા. માં 'નથી' છે. ૧૦૨૯–તારી૦–પ્રા. કા. ની પ્રત ૧ લીમાં "તારે એ ટેવ" એમ છે. ૧૦૩૦–સ્ત્રીમાં પ્રા. કા. ની પ્રત ૧ લીમાં "સીમમાં" છે. પણ કૃષ્ણ સામાન્ય રીતે સ્ત્રીલંપટ કહેવાય છે. આથી આ 'સીમ' પાઠ અયુક્ત છે.

શુણી વચન હલધરનાં હરિ, વળી કૃષ્ણે વાણી ઉચરીઃ

કૃષ્ણે રથ તૈયાર કરી સોંપતાં કરેલી સૂચના.

"કાં રીસ કરો! તમે ભ્રાત! તમને ન ઘટે એવી વાત.
મેં અન્યાય કર્યો હોય જેહ, બાંધવ! ક્ષમા કરો મુજ તેહ.
તમારી આજ્ઞા કેમ ઉથાપું! હમણાં રથ અણાવી આપું.
મન માને તે બેસે સુખે" એવું વચન કહ્યું શ્રીમુખે.
દારૂકને કહે શ્રીહરિઃ "(જા) રથ લાવ અહીં સજ કરી."
કૃષ્ણનું વાયક મન ધરી, દારૂક લાવ્યો રથ જોતરી.
હેમ રત્નજડિત શણગાર, ચોગમ થઈ રહ્યો ઝળકાર.
દારૂકે આવી કીધો પ્રણામઃ "રથ સાંપ્રત કીધો મેં સ્વામ!"
જયમંગળ, હંસલો, રૂપ ધામ, જયવિજય જોડયાં નામ.
જ્યેષ્ટ ભ્રાતને આપ્યો સહી, વળતી વિઠ્ઠલે વાણી કહીઃ
"સુભદ્રાને કહેજો ગુણવાન! રથ ઉપર બેસે (થઈ) સાવધાન.
મને ઉપજે એવું મન થાયઃ રખે વિઘ્ન કશું વાટે થાય."
વચન શુણી હલધર કહેઃ "ભાઈ! તારા રથને કોઈ નહીં ખાય?
રહે બેશી, તું જાણે શુંય? ઘણું ઘણું તને શું કહુંય?"

બલરામની સુભદ્રાને તૈયાર કરવાની વરધી.

એમ કહી રથ લાવ્યા દ્વાર, સુભદ્રાને કહ્યા સમાચાર.
બલભદ્ર ઘરમાં જઈ ભણેઃ "બેની! રથ આવ્યો બારણે;

૧૦૩૩–શુણી ગા. કા. ની પ્રત ૧લીમાં "એવાં વચન હલધરનાં શુણી" એમ છે. ૧૦૩૫–ક્ષમા કરો મુજ તેહ–પ્રા. કા. માં 'મુજ' શબ્દ નથી. ૧૦૩૯–જોતરી–પ્રા. કા. તથા મૂળ પ્રતમાં "સજ કરી" છે, પરંતુ તેથી ઉપરની પંક્તિ સાથે એક તો પુનરૂક્તિ થાય છે, અને રથ જોતરવો એ વિશેપ સ્વાભાવિક હોવાથી પ્રા. કા. ની પ્રત ૧લીનો પાઠ લીધો છે. ૧૦૪૩–વળતી–પ્રા. કા. માં "વળી" છે. ૧૦૪૪–બેસે–મૂળ પ્રતમાં "બેસજો" છે. ૧૦૪૫–થાય–પ્રા. કા. માં અહીં "ત્યાંય" શબ્દ વધારાનો છે.

“હાવાં ક્યાં લગાડો વાર, રથ ઉપર થાઓ અસ્વાર.”

વલણ.

“રથ ઉપર બેસો સુભદ્રા !” બાંધવે એમ વાણી કહી.
એ વચન શ્રવણે સાંભળી, ભગિની મન હર્ષિત સહી રે.

કડવું ૨૧ મું.

સુભદ્રાનો શરીરશૃંગાર.

રાગ મારૂ.

કહે ઋષિ વૈશંપાયન રે તું શુણુ જનમેજય રાજન રે;
બાંધવનાં સાંભળી વચન રે, સુભદ્રા થયાં પ્રસન્ન રે.
પછી ઊઠયાં તેણી વાર રે, મન મધ્યે હર્ષ અપાર રે.
સજે સુભદ્રા શણગાર રે, જાવાને તીર્થ મોઝાર રે.
મસ્તકે ત્રસેંથિઆ શીશ ફુલ રે, છે સેંથો ભાળ અમૂલ્ય રે;
દામણી મોટી જડાવ કાને રે, દીસે સુભદ્રા રૂડે વાને રે.
છે તિલક ભાલ વિશાળ રે, છે કંઠે મણિની માળ રે;
મુક્તાફળનો પહેર્યો હાર રે, અંગે થઈ રહ્યો ઉદ્યોતકાર રે.
જડાવ ચૂડો કર ચળકે રે, ઝવેરમય જવ ઝળકે રે.
હેમ મુદ્રિકા અંગુલિ રે, રામા રસિલી અણમૂલી રે.
રત્નચોકની પોંચી હાથે રે, ઊભી દાસી દર્પણ સાથે રે.

મારૂ—પ્રા. કા. મી. મારૂની દેશી છે. ૧૦૫૫—મન—પ્રા. કા. માં“ મન હરખે તે અપાર રે ”એ પાઠ છે. ૧૦૬૦—ઉદ્યોતકાર—પ્રા. કા. માં“ ઝાતકાર રે ” છે. ૧૦૬૧—૬૫—આ પાંચ પંક્તિ પ્રા. કા. ની છે. મૂળ પ્રતમાં માત્ર તેને બદલે નીચેની બે જ પંક્તિ આપી છે. “ જડાવ ચૂડો કર ચળકે રે,

બાજુબંધ માળા ભેળી રે, જવેર ઝળકે હથેલી રે.
હેમ સાંકળીનો હૃદે હાર રે, કટિબંધ રત્નમય સાર રે.
પગે ઝાંઝરના ઝમકાર રે, અણુવટ લંગર ઘૂઘરી સાર રે.
ચરણાં ચોળી ધર્યાં શરીર રે, ઉપર પહેર્યું અમુલખ ચીર રે.
મૃગ નેત્ર, નાસિકા કીર રે, ભ્રૂકુટી કમાન, નયણાં તીર રે.
છે અધરરંગ પ્રવાળી રે, ચળકે મુક્તાફળની વાળી રે.
મુખકમલ સુભદ્રાનું ઝળકે રે, જાણે ચંદ્રબિંબશું ચળકે રે.
મદ હસ્તીકર શુંડાકાર રે, વેણી જેવી વિષધર સાર રે !
ઉદર પોયણપત્ર સમાન રે, અદ્‌ભુત સુંદર રૂપ નિધાન રે.
મુખ મધ્યે છે બીડાં પાન રે, મધુર સ્વર સુધા સમાન રે.
શુણી કંઠ કોકીલા હારે રે, શુણી સ્વર મન વાત વિચારે રે.
રૂપે રંભા દેવાંગના માન મૂકે રે, તેથી તાપસ તપ થકી ચૂકે રે.
બન્ને નયન મધુકર ચાલે રે, જાણે મીન ખંજર પંડ્યાં જાળે રે !
સજ્યા સોળ શણુગાર બાલા રે, ગજગમિની ચાલ મરાળા રે;
રૂપે માનુનીનું મન મોહે રે, પછી દર્પણમાં મુખ જોએ રે.
મુખ જોઈ, પામી ઉલ્લાસ રે, આવી માતાજીની પાસ રે;

રત્ન ચોકની પોચી ખળકે રે; આંગળીએ હેમ વીંટી વેલી રે, ઝળકે રાજ રેખા હથેલી રે.” પ્રા. કા. ની લીટીમાં વર્ણનવિશેષ આવશ્યક હોવાથી તે સ્વીકારેલી છે. ૧૦૬૬–સારી. પ્રા. કા. માં “ ઘૂમકાર રે ”છે પણ આ પાઠથી લીટી લાંબી થઈ જાય છે, ૧૦૬૯–પ્રવાળી પ્રા. કા. માં “પ્રવાળ”છે. વાળી–પ્રા. કા. માં “ મુક્તાફળની માળ રે ” છે પરંતુ અધર ઉપર નાકની લટકતી મોતીની વાળી વધુ શોભે અને એ જ સ્વાભાવિક છે. પ્રા. કા. ની પ્રત ૨૭માં મૂળ પ્રતને મળતો જ પાઠ છે. માત્ર “વાળી”ને સ્થાને “ જાળી ”છે. પણ તે લેખનદોષ હશે. ૧૦૭૦–ચંદ્રબિંબશું–પ્રા. કા. મા“ચંદ્રબિંબ તે” છે. ૧૦૭૫ મૂળ પ્રતમાં આ કડી આમ છે: “ રૂપે રંભા દેવાંગનાનાં માન મુકાવે રે; તાપસ તપથી ચુકાવે રે. ” ૧૦૭૭–શણુગાર–પ્રા. કા. માં “ શૃંગાર અંગે બાલ રે” છે. ૧૦૭૮ મોહે–મૂળ પ્રતમાં “ મોહ્યું રે ” છે. જોયે–મૂળ પ્રતમાં “ જોયું રે ” છે.

જઈને પુત્રી પાગે લાગી રે, જાવા ઉત્સવ આજ્ઞા માગી રે. ૧૦૮૦
જોઈ માતા હરખ્યાં મન રે, બોલી સુભદ્રાશું વચન રે:
"જઈ વહેલાં આવજો બાઈ રે !" તે સાંભળે બલિભદ્ર ભાઈ રે.

સુભદ્રાને બલરામની શિખ.

ત્યારે હલધર બોલ્યા ભ્રાત રે: " બાઇ! સુભદ્રા! શુણો વાત રે,
હું શિક્ષા દીઉં છું તમને રે, ભ્રાત કૃષ્ણે વાર્યા છે અમને રે;
કહ્યું આળીગારો મારો રથ રે, થાશે કાંઇ ને કાંઇ અનર્થ રે. ૧૦૮૫
મુને એમ કહ્યું ભગવાન રે, માટે વાટે રહેજો સાવધાન રે."

દારૂકને બલરામની સૂચના.

(પછી) દારૂકને દીધી શિક્ષાય રે, " રખે રથને વિઘ્ન કશું થાય રે; !
માટે રથ વિષે નિરધાર રે, તું બેસજે થઈ હુંશીયાર રે. "
(પછી) રામ પ્રત્યે કહે જાનાર રે: " પ્રભુ ! શું કહું વારંવાર રે ?
હું હાંકું છું નિત્યે એહ રે, જાણું છું રથની વિદ્યા જેહ રે. ૧૦૯૦
ઘણું ઘણું શું કહું સ્વામ રે!" (પછી) ઘરમાં આવ્યા રામ રે;
સુભદ્રાને કહ્યા સમાચાર રે, શુણી ભગિની આવ્યાં બહાર રે.

વલણ.

બહાર પધાર્યાં પ્રેમદા રથ ઉપર બેઠાં જઈ રે,
દારૂકે રથ રાશ ઝાલી, પછી હય હાંકયાં સહી રે.

૧૦૮૨–તે સાંભળે–પ્રા. કા. માં "તમને ભલે મળ્યા બલભદ્ર ભાઇ રે." છે. અને મૂળ પ્રતમાં " તમારા ભલા બળભદ્ર ભાઇ રે. " છે. પરંતુ પ્રા. કા. ની પ્રત ૧ લી નો સ્વીકારેલો પાઠ બલરામની હાજરી સૂચવે છે; અને પછી તે (બલરામ) બોલે છે તેથી વધુ યુક્ત છે. ૧૦૮૮–પ્રા. કા. માં. આ લીટીને બદલે નીચેની કડી છે: " હું કહું છું રથ વિષે નિરધાર રે, તું રહેજે ખબરદાર રે; રખે ભાગે ઢળે માર્ગ મોઝાર રે, તું બેસજે થઈ હુંશીયાર રે." પ્રા. કા. ની પ્રત ૨જીનો પાઠ સ્વીકૃત પાઠ સાથે સંમત છે. ૧૦૯૦–હું હાંકું–પ્રા. કા. માં " હું કહું " છે. પણ તે તદ્દન અયોગ્ય છે. કારણ દારૂક ચીઠ્ઠાઇને કહે કે હું એનો નિત્યનો હાંકનાર છું, એ સ્વાભાવિક છે.

કડવું ૨૨ મું.

સુભદ્રાનો શુભ શુકનોથી આનંદ?

રાગ રામગ્રી.

વૈશંપાયન કહે શુણુ રાયજી! સુભદ્રા રથ બેશી ઉત્સવ જાયજી; ૧૦૯૫.
માર્ગે થાયે શુભ શુકનજી જોઇને બાળા હરખે મનજી.

ચાલ.

મનમાંહી હરખે સુભદ્રા, ને થાયે શુભ શુકન.
કુમારિકા સામી મળી છે, પુરણ વદન પ્રસન્ન.
સૌભાગ્યવતી સ્ત્રી જળ ભરીને, મળી માર્ગ મુઝાર,
નેત્ર અંજન તિલક ભાળે, સજ્યા અંગે સોળ શૃંગાર. ૧૧૦૦
શુભ શુકન દેખી સુભદ્રા વિચારે કૈં મનઃ
"અર્થ થાશે સહી મારો, મળે માર્ગમાં અર્જુન."
અતિ આનંદે સાસરે જાતી મળી સુંદર નાર.
સુભદ્રા મનમાં હરખ પામી કરે સ્તુતિ કિરતાર.
વળી સામી વત્સ સહિત એક મળી કપિલા ગાય. ૧૧૦૫
શુકન વંદે સુભદ્રાને ઉલટ અંગ ન માય.
સારથી શ્રીકૃષ્ણજીનો દારૂક જે કહેવાય;
રાશ ઝાલી તેહ બેઠો, ને રથ વિષે સુભદ્રાય.

વાહનો હાંકવામાં યાદવોની હોડ.

રથ વાયુ વેગે ચાલતો ધુઘરીનો ધમકાર;
ડચકારશું હય દોડ મૂકે, જાય માર્ગ મોઝાર. ૧૧૧૦

ચાલ. પ્રા. કા. માં ઢાળ છે. ૧૧૦૦–સજ્યા. પ્રા. કા. માં "અંગ સજ્યા શૃંગાર" છે. ૧૧૦૧–કૈં–પ્રા. કા. માં "છે" છે. ૧૧૦૨–સહી–પ્રા. કા. માં "સઘ" છે. ૧૧૦૩-૪–આ બે પંક્તિઓ પ્રા. કા. માં નથી.

ગામને ગોંદરે રથ આવ્યો તે નિરધાર;
આગળ પાછળ સર્વ જાદવ મળ્યા તેણે ઠાર,
સુખપાળ, મેગળ, ને રથ કો હય વિષે છે સ્વાર;
નવનવી પાઘડી વાઘા શોભતા સર્વે શૃંગાર,
સરખે સરખાં વાહન હોયે સર્વ રાખે જોડ.
પાધર ગઢ માર્ગ દેખી, દોડાવે છે હોડ.
હય, રથ, વાહન, વેહલો ઘણી દોડાવે સહુ વાદ.
માંહોમાંહે રસિયા ઘણા કરે હોકારા સાદ,
ઘુઘર ઘંટા ઘમઘમે વૃષભહયને કોટ;
રાશ ગ્રહી ડચકાર કરતાં મૂકે મારગ દોટ.
કો પાળા ચાલે, માર્ગમાં દોડાવે વાહન,
પાધર ગઢ માર્ગ દેખી હર્ષ પામે મન;
વિશાળ ભૂમિ દેખી કરી મનમાં હર્ષ અપાર,
અલબેલા કુંવર જાદવના દોડાવે હય સાર;
શબ્દશું તે માર્ગ ચાલે, આગળ પાછળ થાય.
રેવતાચળ પર્વત સન્મુખ ઉત્સવે સહુ જાય,
કો હય વિષેથી પડે હેઠા ફરી થાયે અસ્વાર;
મારે ચાબખા અશ્વને દોડતાં માર્ગ મોઝાર.

૧૧૧૭ વાદ. પ્રા. કા. માં "વાહ" છે. પણ આખે રસ્તે દોડાવવાને બદલે વાદે ચઢી દોડાવે, એ કંઈક વધુ સહજ છે. ૧૧૧૯–વૃષભ–પ્રા. કા. માં "છે વૃષભને જે કોટ" એ પાઠ છે. ૧૧૨૧ દોડાવે–પ્રા. કા. માં "ધોડાવે છે." ૧૧૨૫–શબ્દશું–પ્રા. કા. માં "સ્વાર શું" છે પણ ઉત્તમ ઘોડા શબ્દથી જ ચેતતા હોવાથી તેઓ શબ્દબોધમાં શૂરા છે, એમ જણાવનારો પાઠ વિશેષ યોગ્ય છે. ૧૧૨૪–૨૫–આ કડી પ્રા. કા. માં ૧૧૨૬–૨૭–કડી પછી આવે છે. ૧૧૨૬–પ્રા. કા. માં આ પંક્તિ આમ છે:–"રેવતાચળ સન્મુખ ઉત્સવ સર્વ તે ત્યાં જાય." પણ તે બહુ ટુંકી છે. ૧૧૨૭ ફરી થાય–પ્રા. કા. માં 'ઝટ લઈ થાય.'

બાવાને વાહનનું નિમંત્રણ અને તેનો ઉડતો ઉત્તર.

બાવાજીની આગળથી સહુ જાયે જાદવ સાથ;
અતીતને સહુ તેડતઃ "હજી ઉભા કાં રહ્યા નાથ?"
(ત્યારે) બાવોજી કહે સર્વનેઃ "તમો આગળથી જાઓ ત્યાંય,
હું આવું છું પાછળ થકી મુજ સાથ છે પુરમાંય."
પછી સુભદ્રાનો રથ આવ્યો બાવાજીની પાસ;
દૂર થકી દેખી પાર્થ મનમાં પામીઆ ઉલ્લાસ.

સુભદ્રાની દારૂકને રથથી ઉતારવાની યુક્તિ.

સુભદ્રા અર્જુનને દેખી કરે મન વિચારઃ
" આ દારૂક બેઠો રથ ઉપર કરૂં કોણ પ્રકાર?
કેમ ઉતરે ભૂમિ વિષે?" મન વિમાસે એમ નાર,
"જો ઊતરે તો કાર્ય મારૂં સિદ્ધિ પામે સાર"
તત્કાળ નેપૂર ઊતારી પગનું નાંખ્યું મારગ માંહ્ય;
(પછી) દારૂક પ્રત્યે સુભદ્રાજી વચન બોલ્યાં ત્યાંયઃ

ફેંકેલું નેપૂર લાવવાની દારૂકને આજ્ઞા.

"રાખ રાખ! હો! દારૂક! રથ, હવાં શો કરૂં પ્રકાર?
નેપૂર મારા પાયનું તે પડ્યું હો! નિરધાર.

૧૧૩૫–કરે–મૂળ પ્રત માં "કર્યો" પાઠ છે. પણ તેનો કર્તા સુભદ્રા ત્રીજી વિભક્તિમાં નહિ હોવાથી તે વ્યાકરણવિરૂદ્ધ અને અસંગત છે. ૧૧૩૭–વિમાસે–મૂળ પ્રતમાં "વિચારે" છે. ૧૧૩૯–માંહ્ય–મૂળ પ્રતમાં "મોઝાર" છે. નેપૂર. પ્રા. કા. માં "પગનું" શબ્દ નથી અને પ્રા. કા. ની પ્રત ૨ જીમાં "નેપૂર ઉતારી કન્યા" એ પાઠ છે. ૧૧૪૦–ત્યાંય. મૂળ પ્રતમાં "ત્યાર" છે. ૧૧૪૪–રાખ રથ–પ્રા. કા. માં "હાં હાં દારૂક રાખ્ય રથ." એમ છે. ૧૧૪૨. પડ્યું–પ્રા. કા. માં. "મારગ મોઝાર" છે. સ્વીકૃત પાઠમાં શંકા કાઢી નાંખનારો ભાવ ઠીક છે.

ઓ ! પેલું પડયું છે, લાવ ! ઝટ તું, જઈ તેની પાસ,
તું આવશે ત્યાં સુધી હું ગ્રહીશ હયની રાશ."
એવું સાંભળી તેણે સમે દારૂક વિચારે મનઃ

દારૂકની વિમાસણ અને ઘોડાની ચિંતા.

" હું રથથકી જો ઉતરૂં તો થાય કાંઈ વિઘ્ન!
રખે સુભદ્રા સહિત રથ અશ્વ ઉડયા જાય!
કદાચિત માર્ગે ઢળે તો કરૂં કોણ ઉપાય?
પડે વાગે સુભદ્રાને મુજને મારે ઠાર.
હું ઉતરૂં કેમ રથથી ?" એમ કરે મન વિચાર.

સુભદ્રાનાં તિરસ્કારવચન અને ધમકી.

તેણે સમે જોરતારશું વળી વદે સુભદ્રાયઃ
" અરે મૂર્ખ ! લાવ નેપૂર, છેટું પડે, રથ જાય.
કદાચિત જો દેખશે તો લેશે નેપૂર કોય;
નેપૂર વિના કયમ ઉત્સવ જાઉં, મન વિમાસી તું જોય."
એવું સુણી દારૂક કહેઃ " બાઈ! સાંભળોને વાત;
" કદાચિત હું ઉતરૂં ને અશ્વ કરે ઉત્પાત,
હું જાણું છું ગતિ હયની, શ્રીકૃષ્ણના છે એહ;
મુજ વિના કોને હાથ ન રહે, એમાં નહીં સંદેહ.

૧૧૪૩–ઓ !–પ્રા. માં કા. " ઓ પડયું છે જા લાવ ઝટ તું " છે. ૧૧૪૪–આવશે પ્રા. કા. માં " આવીશ " છે. ગ્રહીશ–પ્રા. કા. માં " ગ્રહી રાખી રહી " છે. પણ એથી લીટી લાંબી થાય છે. ૧૧૪૭ ઉડયા–પ્રા. કા. માં ઉજાયા છે. ૧૧૪૮–માર્ગે–પ્રા. કા. માં " ભાગે " છે. ૧૧૫૧ તેણે૦–પ્રા. કા. માં " તેણે સમે બોલે ત્યાંય વળી સુભદ્રાય " છે. સ્વીકૃત પાઠ વધુ સહજ છે. ૧૧૫૭–પ્રા. કા. માં આ પંક્તિ આમ છે. " હું જાણું છું ગતિ એહની શ્રીકૃષ્ણનો રથ એહ " રથ કૃષ્ણનો છે એમાં કાંઈ જાણવા જેવું નથી પણ ઘોડા–કૃષ્ણના હોઈ તે વિશેષ લક્ષણવાળા છે, એ જ જણાવવું જરૂરી છે.

પાછળથી કોઈ આવશે લાવશે નેપૂર તેહ;
આપણું નેપૂર કોણ રાખે! વિચારો મન એહ."
એવી વાણી સાંભળી કહે સુભદ્રા ત્યાંયઃ
"અરે! દુષ્ટ! પાપી! ફરી ફરી મુખ શું વદે છે આંય?
લાવ નેપૂર માહરૂં, જે પડયું માર્ગ મોઝાર;
જો ન લાવે તો ભ્રાતને કહી મરાવું તુને ઠાર."
એવું સુણતાં દારૂકને મનમાંહી ઉપજ્યો ત્રાસ;
સુભદ્રાના કર વિષે તત્કાળ આપી રાશ.

દારૂકનું હેઠું ઉતરવું અને સુભદ્રાનું ઘોડાને દોડાવવું.

રથ વિષેથી ઉતર્યો દારૂક આવી બોલ્યો વાણીઃ
"સાવધાન થઇ રથ રાખજો, રખે હય જાય રથ તાણી."
એવું કહીને આવ્યો દારૂક નેપૂર પડયું જે ઠાર;
તેણે સમે પછી સુભદ્રાયે હયને કર્યો ડચકાર.
ચાબખા ચારે હયને માર્યા, દોડાવ્યા તેણી વાર;
દોડતો રથ દેખી દારૂક પાછળ કરે પોકાર.
નેપૂર લઇને દોડીઓ મારે સુભદ્રાને હાંકો;
"બાઈ! બળ કરી ગ્રહો હયને દોડતો રથ રાખો."
દારૂક પ્રત્યે કેહ સુભદ્રાઃ "એ કૃષ્ણના હય જેહ;
અનેક પ્રકારે તાણું છું પણ નથી રહેતા એહ.
પછી સુભદ્રાયે દોટ હયને મૂકાવી છે ત્યાંય;
તત્કાળ રથ તે આવીઓ અર્જુન ઊભા જ્યાંય;

૧૧૭૧–દોડાવ્યા–પ્રા. કા. માં. ' દોડયા " છે. દોડાવ્યામાં પરાણેનો ભાવ રહેલો હોવાથી તેમાં ખુબી વિશેષ છે. ૧૧૭૩–હાકો–મૂળ પ્રતમાં "હાક" છે. ૧૧૭૪–મૂળ પ્રતમાં આ પંક્તિ આમ છેઃ "બળે કરીને ગ્રહો હયને દોડતો રથ રાખો." ૧૧૭૫–કૃષ્ણના–પ્રા. કા. માં "કૃષ્ણ રથના" છે. પણ લીટી લાંબી થાય છે.

અર્જુનનું રથ ઉપર આરોહણ અને અશ્વને મંત્રની પ્રેરણા.

પાર્થ પ્રત્યે સુભદ્રા ત્યાં વદે એમ વચનઃ
" શીઘ્રે થઈ હાવાં રથ ઉપર બેશીએ સ્વામીન ! "
એવું કહેતાં પીંછી, ઝોળી, પાવડી જે સાર,
તે ઉરાડી સર્વ નાંખ્યાં બાવે માર્ગ મોઝાર.
રથ ઉપર બેઠા ચડી જઇને સુભદ્રાની પાસ.
અશ્વમંત્ર ઉપદેશ કરીને સાહી પોતે રાશ,
પાર્થનો ડચકાર સુણી હય ઉડીયા આકાશ;
દારૂક એવું દેખતાં મન વિષે પામ્યો ત્રાસ.

દારૂની વહારે ધાવાની રામ ને જાદવોની તૈયારી.

પોકાર તે કરતો હવોઃ " ધાઓ ધાઓ રે સહુ શૂર ! "
બૂમ પાડે, શીશ કૂટે, વદે વાણી ક્રૂરઃ-
" હો શીઘ્ર થઇ રામકૃષ્ણને જાણ કરો જઈ ભાઈ !
પેલો અતીત કહીએ સુભદ્રાનું હરણ કરીને જાય. "
એહવી વાણી સાંભળી ત્યાં હવો હાહાકાર;
ઠામ ઠામથી ધસ્યા જાદવ, મળ્યા સર્વ અસવાર.
ધનુષ્યબાણ ગદા ગ્રહીને ધનંજય ભણી જાય;
સારંગ, ફરશી, ત્રિશૂળ, આદિ પરિઘ લઈ કો ધાય.
" કહે નવ જાયે જોગી જીવતો, જે કરે એવાં કામ; "
તે સમે પુરમાં જાણ થયું દોડયા કેશવરામ.

વલણ.

દોડયા કેશવરામ આવ્યા સૈન્ય સહી અર્જુન ભણી રે;
વૈશંપાયન કહે જનમેજયને કથા કહું હવે તે તણી રે.

૧૧૯૦–કહીએ–પ્રા. કા. માં " કહેજો " છે. ૧૧૯૨–સર્વ પ્રા. કા. માં "બહુ" છે. ૧૧૯૭–આવ્યા–પ્રા. કા. ની પ્રત ૧લીમાં "આવશે" છે. ૧૧૯૮–વૈશંપાયન–પ્રા. કા. માં " વપ્ર પ્રેમાનંદ કહે હાવાં " એમ છે.

કડવું ૨૩ મું.

બલરામના બખાળા અને કૃષ્ણને ઉદ્‌બોધ.

રાગ આંદોલ ગોડી.

સ્વામીજી! સેવક બોલ્યા નામી શીશ રે, રીસ રે કરી મન અતિ ઘણી રે;
સ્વામીજી! શું બેઠા થઈ નિશ્ચિંત રે સુભદ્રાનું હરણ હવું વાટે નૃપમણિ! રે.

ચાલ.

"વાટમાંથી હરી ગયો આંહી રહેલો જોગી જેહ;
રથ ઉપર બેઠો ચઢી સહુ વેષ મૂક્યો તેહ."
એવી વાણી સાંભળી બલભદ્રને ચઢી રીસ;
ક્રોધ–અગ્નિ જ્વાળા પ્રકટી, જઈ લાગી શીશ.
કોપે લોચન રક્ત થયાં, ને ધ્રૂજતી ત્યાં કાય;
વચન શુણી વિષધરની પેરે રામ વ્યાકૂળ થાય.
ક્રોધ કરીને વાણી કહી: "સજ્જ કરો સેના સાથ;
હું સિંહના મુખમાં કવણ મૂર્ખે ઘાલ્યો હાથ:"
એવાં રામનાં વાયક સાંભળી સજ્જ થયા જાદવ જોધ;
અર્જુન સામા ધસી આવ્યા ધરી મનમાં ક્રોધ.
શ્રીકૃષ્ણને બળદેવ કહે: "તું શું બેઠો છે ભ્રાત!
ભગિનીને લઇ જાએ જોગી થાય મહા ઉત્પાત

૧૨૦૦–પ્રા. કા. માં આ પંક્તિ આમ છે. "અહીં શું બેઠા થઈ નિશ્ચિંતરે સુભદ્રા હરણ હવું નૃપમણિ રે!" પ્રા. કા. ની પ્રત ૧લીનો પાઠ સ્વીકૃત પાઠના સરખો જ છે. ૧૨૦૪–ક્રોધ–મૂળ પ્રતમાં "ક્રોધાગ્નિ જ્વાળા પાવક" એમ છે. પણ અન્વય થઈ શકે એવો આ પાઠ નથી. ૧૨૦૮–મૂર્ખે–પ્રા. કા. માં "દુર્મતિ ઘાલે હાથ" એમ છે. ૧૨૧૨–જાયે–પ્રા. કા. માં "ગયો" છે. થાય–પ્રા. કા. માં થયો છે.

જુઓ એ જોગી થઈને રહ્યો તો પૂર મોઝારઃ
જ્યાં ખાધું ત્યાં પાખંડીએ પાત્ર ભાંજ્યું સાર.
મેં જાણ્યું એ બ્રહ્મજ્ઞાની સાધુ સિદ્ધ છે સ્વામ,
પ્રથમ મેં આવાં દુષ્ટતાનાં નવ જાણ્યાં કામ !"
એવું સાંભળી શ્રીકૃષ્ણને ચઢ્યો ક્રોધ અપાર.
"અરે! બાંધવ! એ શું વદો છો!" એમ કહે મુરાર.
"સુભદ્રા સામું જુએ એવો ભૂમિ વિષે કોણ વીર ?
ચાલો તમારી સાથ આવું જઈ ઉતારૂં નીર."
ભ્રાત સુણતાં શ્રીકૃષ્ણજી એમ વચન બોલ્યા રીસઃ
"હવણાં તે અધર્મીનું સદ્ય છેદું શીશ."

રામકૃષ્ણ અને યાદવોની યુદ્ધ માટે સજ્જતા.

સારથીને આજ્ઞા કરી તે લાવીઓ રથ સાર;
મન ક્રોધ આણી રામ કેશવ બન્ને થયા અસ્વાર.
દુદુંભી, નિશાન, બણગાં, નફેરી, રણતુર;
રામકૃષ્ણની સાથે સૈન્ય ચઢ્યું સાગરપૂર;
હળમૂશળ લઈ રામ ધાયા, ચક્ર લઈ રણછોડ.
એમ આપઆપણાં આયુધ લઇને ધસ્યા છપ્પન ક્રોડ;
ઉગ્રસેન, અક્રૂર, ઉદ્ધવ, સાત્યકી, બલવંત,
નાના પ્રકારનાં આયુધ ગ્રહીને આવ્યા કરવા અંત.
બીજા જાદવ અપરિમિત, સુરસેન ને વસુદેવ,
યોગમેથી સર્વ ધાયા પાર્થ ભણી તતખેવ.

૧૨૧૪—સાર. પ્રા. કા. માં "બા'ર" છે. ૧૨૧૫—પ્રા. કા. માં "સંત" છે. પ્રા. કા. ની પ્રત ૧ લી માં "સાધુ શ્રી છે રામ" એ પાઠ છે. ૧૨૧૯ ભૂમિ—પ્રા. કા. ની પ્રત ૧ લી માં "એવું શું ભાખો વીર!" એમ છે. ૧૨૨૬—સૈન્ય ચઢ્યું—પ્રા. કા. માં "સેના ચઢી" એમ છે. ૧૨૨૯ સાત્યકી કે—પ્રા. કા. માં 'સાત્યકીજે' છે, પણ જેથી લીટી વધે છે.

કર ગ્રહ્યાં આયુધ મહા દારૂણ, ગદા, બાણ, પ્રચંડ,
સાંગ, ફરશી, શૂળ, આદિ વજ્ર લોહના દંડ,
ખડ્ગ, ખપૂવા, કટારી, ને ઝગાળી તરવાર,
જગદીશ સાથે ચઢ્યા જાદવ આવી કરતા માર.
અશ્વ, રાજ, રથ, વાહન તે સુભટ સર્વે અસ્વાર,
હાથ, વાંસે, આયુધ કટિમાં, પાળાતણો નહીં પાર.
સૈન્ય સર્વે સજ્જ કરીને દોડ્યા કેશવ રામ,
પારથનો રથ ચોગમે જઈને વીંટ્યો તેણે ઠામ.
હાહાકાર વર્તી રહ્યો, બલભદ્ર બોલ્યા રીસઃ
"નવ જાય જોગી કુશળ અહીંથી, હાવાં છેદું શીશ."
રથ માર્ગ ઘેર્યો ચોગમેથી મળ્યા જાદવ શૂર,
બલભદ્ર કહેઃ "એ રખે નાસે કરો મારી ચૂર."
એવી શુણી વાણી રામની અર્જુન વિમાસે મનઃ
'સંગ્રામ દારૂણ થશે હાવાં અહીં સહાય જગજીવન.'

વલણ.

'હાવાં સહાય શ્રીકૃષ્ણજી,' એમ અર્જુન મન ચિંતા કરે રે,
તેણે સમે પછી પાર્થ પ્રત્યે સુભદ્રા શું ઊચરે રે ?

૧૨૩૩ ગ્રહ્યાં. પ્રા. કા. માં 'ગ્રહી' છે. ૧૨૩૮–હાથ, વાંસે, પ્રા. કા. ની પ્રત ૧ લી માં " હાથ વાંસી કરે આયુધ " એમ છે, પણ અહીં હાથ, વાંસે અને કેડે આયુદ્ધ હોવાનો ભાવ વિશેષ યુક્ત હોવાથી આ પાઠ અયુક્ત છે. ૧૨૪૩–રથ માર્ગ–મૂળ પ્રતમાં " રથ ઘેર્યો " છે. પણ રથ કરતાં તેનો માર્ગ ઘેરે એ વિશેષ યોગ્ય હોવાથી ઉપર પ્રા. કા. નો પાઠ સ્વીકાર્યો છે. ૧૨૪૫–રામની–મૂળ–પ્રતમાં "બલરામની" છે. વિમાસે–મૂળ પ્રતમાં "વિચારે" છે. ૧૨૪૬–સહાય–મૂળ પ્રતમાં 'સાથે' છે પણ તે અયુક્ત છે. કારણ કે અર્જુન મૂળથી જ સમજતો હતો કે તેને પોતાને તો શ્રીકૃષ્ણની પૂરી ઓથ છે. ૧૨૪૮–બોલે–પ્રા. કા. માં "બોલ્યાં" છે.

કડવું ૨૪ મું.

સુભદ્રાનું અર્જુનને યુદ્ધનું પ્રોત્સાહન.

રાગ ગોડી.

સુભદ્રા એમ બોલે વાણુ: "સાંભળો સ્વામી ! ચતુરસુજાણ !
રખે ધીરજપણું પરહરો, રણમાં યુદ્ધ એ સાથે કરો. ૧૨૫૦
રથ વિષે આયુધ છે જેહ, શીઘ્ર આપ ચઢાવો તેહ;
મારો જાદવને બળવંત ! સદા સહાય તમને ભગવંત.
મુજને છે સાચો વિશ્વાસ, સામા નહીં ચઢે શ્રી અવિનાશ.
તમારૂં બલ પરાક્રમ હોય જેહ, રામને દેખાડો તેહ."
સુભદ્રાનાં સાંભળી વચન, વળતી વાણુી વદે અર્જુન: ૧૨૫૫
"હું કોથી નવ પામું બીક, મુજથી રણે નથી કો અધિક;
એ સર્વને હણું ક્ષણમાંય, (પણ) શ્રી કૃષ્ણની રાખું છું લાજ."
ત્યારે સુભદ્રા કહે: "નાથ ! એક વાર દેખાડો હાથ.
રથ વિષે છે પ્રૌઢાં આયુધ, કર ગ્રહી કરો જાદવશું યુદ્ધ,
કૃષ્ણ તમ સાથે ન કરે સંગ્રામ, તમ સાથે કોપ્યા શ્રી રામ." ૧૨૬૦

અર્જુનની રીસ અને ધનુષટંકારવ.

એવાં વચન નારીનાં શુણી, ચઢી રીસ પાર્થને ઘણી;
લેઈ ધનુષ્યનો કીધો ટંકાર, વર્ત્યો રણમાં હાહાકાર.
સામા આવ્યા કેશવરામ, પાર્થશું કરવા સંગ્રામ.

૧૨૫૬ કો–મૂળ પ્રતમાં "કોઇ" છે. ૧૨૫૭–પણ–પ્રા. કા. માં "લાજ કૃષ્ણની રાખું છું આંય" એ પાઠ છે. ૧૨૬૦. કૃષ્ણ–મૂળ પ્રતમાં "શ્રી કૃષ્ણજી" છે. કોપ્યા–પ્રા. કા. માં 'કોપ્યા છે' ૧૨૬૨. વર્ત્યો–પ્રા. કા. માં "રણમધ્યે થયો હાહાકાર" એમ છે.

અર્જુન હરિને દે મુખ ગાળ, મનમાં સમરે શ્રી ગોપાળ;
" જો જો ! ધૂર્ત્ત જાદવ સર્વ; રામકૃષ્ણનો ટાળું ગર્વ, "
એમ કહી ધનુષ્યે ચઢાવ્યું બાણ, રામકૃષ્ણ ઉપર નિર્વાણ.
એવું દેખી કૃષ્ણજી ને રામ, ક્રોધાંતકાળ થયા તેણે ઠામ;

બળદેવના હાકોટાથી ચારેકોર મારમાર.

બલભદ્રજી વાણી ઊચરે, જાદવ સર્વ કો શ્રવણ ધરે:
" હજી શું જુઓ છો શૂર ! મૂકો બાણ (મારી) કરો ચકચૂર. "
એવાં વચણ શુણતાં નિર્વાણ, ચોગમેથી છૂટયાં બાણ;
ભોગળ, મુદ્ગર ને તરવાર, રથ પાસે જઈ કરતા માર,
ભાલા, ખડ્ગ ને વજ્ર, ત્રિશૂળ, ખપૂવા, તરકસ, તીર અમૂલ.
પાર્થ પર જઈ કરતા માર, યથા મેઘ વરસે જળધાર.
રામકૃષ્ણ અતિબલી જેહ મારે આયુધ રથને તેહ.
પાર્થે મનમાં સ્મર્યા હરિ, લઘુલાઘવી વિદ્યા કરી.
રથ, અશ્વ, સુભદ્રા સંગ, આયુધ કયમે ન ભેદે અંગ.

વલણ

આયુધ અંગ ભેદે નહીં લઘુલાઘવી વિદ્યાએ કરી રે;
અચળ અર્જુન રણ રહ્યા, જો કૃપા શ્રી હરિની ખરી રે.

૧૨૬૪ અર્જુન......ગાળ-પ્રા. કા. પ્રત ૧ લીમાં અર્જુન વદે રામ મુખ ગાળ " એમ છે. પરંતુ વચન અને મનનો વિરોધ બતાવવો કવિને યોગ્ય લાગે એ સહજ છે; પણ એ હેતુ આ પાઠાંતર લીધાથી સરે એમ નથી. ૧૨૬૭-કૃષ્ણજીને રામ-પ્રા. કા. માં ' કૃષ્ણરામ ' છે. ક્રોધાંત-પ્રા. કા. માં "ક્રોધવંત" છે. ૧૨૭૧-રથ-પ્રા. કા. માં " રથ પસે કરતા જઇ માર માર " એમ છે. પ્રા. કા. ની પ્રત ૧ માં " ચોગમથી છૂટે જેમ પહાણ " એમ છે, પરંતુ આથી પુનરુક્તિ ૧૨૭૦ મી લીટી જોતાં જણાશે. ૧૨૭૩. કરતા-પ્રા. કા. માં " કરિયો " છે. જળધાર-મૂળ પ્રતમાં ' તેણી વાર ' છે. પરંતુ મૂળ પ્રતનો પાઠ વધુ યોગ્ય છે. ૧૨૭૪. અતિબલી-મૂળ પ્રતમાં ' બળિયા બહુ ' છે. ૧૨૭૫. લઘુ...કરી-પ્રા. કા.ની પ્રત ૧ લીમાં, "લીધું ધનુષ્યવિદ્યાએ કરી"એમ છે, પણ તે પાઠ રસનિર્ભર કરવા અસમર્થ છે. ૧૨૭૭ જો.-પ્રા. કા. માં "જો કૃપા હરિએ કરી રે "છે.

કડવું ૨૫ મું.

જાદવોના પ્રહાર અને અર્જુનની લઘુલાઘવી.

રાગ સામેરી.

વૈશંપાયન વદે વાણી શુણ જનમેજય રાય !
અર્જુન ઉપર ક્રોધ આણી સુભટ સર્વે ધાય.
આયુધ મારે અપરિમિત પાસે જઈ બલવંત,
બાવાજીનો રથ ઢાંકચો કર્યું મહા કલ્પાંત.
રામ કહેઃ " રે! જોગટા! તું રખે નાસે ધીર,
હળમુસળ આયુધવડે (હમણાં) ક્ષણમાંહે પાડું શીર."
વચન એવાં સાંભળી જાદવ જે જુજાર,
ચોગમેથી બાણ મારે જેમ વર્ષા મુસળધાર.
પાર્થ એવું દેખતાં મન ચઢયો ક્રોધ અપાર;
મંત્રપ્રયોજિત બાણ મૂંકયું, હવો હાહાકાર,
એકધા, દશ, લક્ષધા છૂટે શર ધનુષ્યથી જોડ;
સામાં જાતાં લક્ષધા થૈને દશલક્ષ વાધે ક્રોડ.
ટંકારવ કરે ધનુષ્યનો મારે અપરિમિત બાણ;
ભલા જોધ પરાક્રમી રણ વિષે તજી આવ્યા પ્રાણ.
જદુમાત્ર નાઠા ચોગમે, રણમાંહે રહ્યું નવ જાય;
તીવ્ર બાણ પાર્થ તણાં સુભટ પુંઠે ધાય.

૧૨૮૪ વડે.–પ્રા. કા. મ "વડે ક્ષણમાં પાડુ તુજ શરીર" એમ છે. ૧૨૮૫. જાદવ.–પ્રા. કા. માં "જાદવો તેણી વાર" છે. ૧૨૮૯–૯૦. પ્રા. કા. માં આ બે પંક્તિઓ આમ છેઃ—"એક દશ શત સહસ્ર, દશ–સહસ્ર ધનુષ્યથી જોડ; સામાં જાતાં લક્ષ થઈ, દશ લક્ષથી વાધે ક્રોડ." ૧૨૯૨. રણ વિષે.–પ્રા. કા. માં "...વિષે તેહજ તજતાં પ્રાણ" એમ છે.

બલરામ અને યાદવોનો ઘેરો.

એવું દેખી રામને મન ચઢ્યો ક્રોધ અપાર,
ધસી રથ પાસે જઈને કર્યો મુસળપ્રહાર.
લઘુલાઘવી વિદ્યા કરી અર્જુને ખાળ્યો તેહ.
એવું દેખી ધસ્યા જાદવ હતા નાઠા જેહ;
ચોગમેથી બાણ મારે થઈ રહ્યો અંધકાર;
સામટા મેઘ દ્વાદશ જાણે, કરે વૃષ્ટિ ત્યાં અપાર.
પાર્થ ઉપર આવી પડે જેમ ગિરિ ઉપર પર્જન્ય,
સણસણાટ કરતાં સોંસરાં શર રથને કરે ભેદન:
ફરી વળ્યો ઇંદ્રસુત ત્યારે સુભદ્રા કહે વાણ:

સુભદ્રાનો અર્જુનને પ્રબોધ.

" હજી સ્વામી ! શું જુઓ છો ? ધનુર્વિદ્યાના જાણ !
શસ્ત્ર દારુણ લઈ રણ વિષે મૂકીએ મમ નાથ !
એ સર્વને નસાડો જો હોયે બળ તમ હાથ. "
એવું શુણીને પારથે રણ વિષે મૂક્યાં બાણ,
આવતાં આયુધ જદુનાથે સર્વે છેદ્યાં જાણ.
ચોગમેનાં બાણ છેદ્યાં કુંતિકુંવરે એમ,

૧૨૯૭. ખાળ્યો—પ્રા. કા. માં " ઘેર્યો " છે, પરંતુ " ખાળ્યો " પાઠ વધારે સચોટ છે. ૧૩૦૦. પ્રા. કા. માં આ લીટી આમ છેઃ—" સ્યામળા મેઘ દ્વાદશ કરે વૃષ્ટિ ત્યમ કરતા જાદવ માર, " પરંતુ 'મેઘ સામટા વૃષ્ટિ કરે' એ ભાવ વીરરસની જમાવટમાં વધુ યોગ્ય છે તેથી પ્રા. કા. નો પાઠ ઉપયુક્ત નથી. ૧૩૦૭. રણ વિષે. પ્રા. કા. માં " રથ ઉપર " છે. એ પાઠથી 'શત્રુના રથ ઉપર ' એવો અર્થ ઉઠાવવો પડશે. ૧૩૦૮. જદુનાથે. પ્રા. કા. માં " જદુના તે " એમ છે; પરંતુ આ પાઠ ઉપયુક્ત નથી; કારણ 'અર્જુનનાં બાણ સામા પક્ષ તરફથી કપાયાં' એવો ભાવ તરત આવવો જોઇએ તે આથી આવતો નથી. વળી ૧૩૦૯ મી લીટી જોતાં પુનરુક્તિ થાય છે.

વાયુ નાંખે ઉરાડી આકાશે ઘનને જેમ.
પાર્થ કેરા બાણપ્રહારે કો નવ થોભે વીર,
સર્વ સ્થાન તજીને નાઠા, રહ્યા ન કો રણધીર.

બલરામનાં ક્રોધવચન અને પ્રહાર.

એવું દેખી પાર્થ ઉપર ક્રોધે ધસ્યા રામ,
અર્જુન સામા આવીયા ફરી મંડાયો સંગ્રામ.
રામ કહે રે: "ચેત જોગી! હવે તું આ વાર,
મૃત્યુ આવ્યું તારૂં સહી માનજે નિરધાર,
આ વાર નહીં તું ઊગરે," એમ વચન બોલ્યા રામ.
"અરે પાપી! અધર્મી! તુને સદ્ય મારૂં આ ઠામ,"
એમ કહી સન્મુખ આવ્યા, આયુધ ગ્રહી બળદેવ.
(ત્યારે) કાળરૂપી બાણ એક અર્જુને ચઢાવીયું તતખેવ.
હળમુસળ આયુધ ગ્રહી રામ આવ્યા પાસ,
એ યુદ્ધ ગગનથી દેખી અમર પામ્યા ત્રાસ.
હળધરે જઈ પાર્થ ઉપર કર્યો મુસળપ્રહાર;

બલરામને આવેલી મૂર્છા.

પછી અર્જુને બાણ મૂકયું હવો હાહાકાર,
બળભદ્રને જઈ બાણ વાગ્યું, થયા મૂર્છિત રામ.

૧૩૫૦. ઉરાડી. પ્રા. કા. માં "ઉરાડી આક વળી ઘનને જેહ" એમ છે. ત્યાં ટીકાકાર' આક–આકડાના તૂરને તથા મેઘને જેમ વાયુ ઉરાડી નાંખે ' એવો અર્થ આપે છે. પરંતુ પહેલી પંક્તિમાં તે "એહ" ને આ પંક્તિમાં "જેહ" એ પાઠ આપે છે. તેથી "જેમ" પદને અભાવે તેનો સરખામણીનો અર્થ બંધબેસતો નથી. ૧૩૧૩ ક્રોધે ધસ્યા–પ્રા. કા. માં ' વેગે ધાયા ' છે. ૧૩૧૫ તારૂં સહી–પ્રા. કા. માં "તારે શિર" એમ છે. ૧૩૧૭. આ.–પ્રા. કા. માં 'આ વાર તો તું નહી ઉગરે ' છે. ૧૩૨૩. પ્રા. કા. માં આ પંક્તિ આમ છે:–"એ યુદ્ધ દેખી અમર સહુ, ગગનમાંથી પામ્યા ત્રાસ.'

(ત્યારે) હાહાકાર વર્તી રહ્યો રણુ વિષે તેણે ઠામ.
તે સમે પછી રામ પાસે, આવીયા મુરાર,
એક મુહૂર્તમાં મૂર્છા ટળી, હળધર થયા હુશીઆર.
અર્જુન ઉપર ધસ્યા વળી, મનમાં આણી રીશ;
તે સમે પછી રામશું, એમ વદે જગદીશઃ

કૃષ્ણનું સાંત્વન અને અર્જુનનું ઓળખાણ.

" અરે બાંધવ ! કહું છું તે શુણો મારી વાત,
એ ઓળખ્યો મેં ઇંદ્રનો સુત, અર્જુન એ સાક્ષાત.
આપણી ફોઈ કુંતા તણો છે પુત્ર એ પાવન,
સંગ્રામે શૂરો, બળે પૂરો, ઇંદ્રનો અંશ એ તન.
રણુ વિષે એને નવ જિતે કો સુભટ મહા બળવંત.
એનાં ચરિત્ર હું સર્વ જાણું," એમ કહે શ્રી ભગવંત.
"એ સમાન બીજો વર નહીં, કહું સત્ય માનો રામ !
યથાર્થ આપણા કુળને એ થયું ઘટતું કામ.
અથવા એશું યુદ્ધ કરતાં નહીં જિતો તમે ભ્રાત !
એ સર્વને સંહારીને કરશે પૃથ્વીપાત;
રથ આપતાં મેં પ્રથમ વાર્યા," એમ કહે શ્યામ શરીરઃ
" નેટ અનર્થ થયો સહી, મન વિમાસી જુઓ વીર ! "

કૃષ્ણને બલરામનાં કોપવચન.

એવું શુણતાં રામને મન ક્રોધ ચઢ્યો અપાર,
ભ્રાતશું એમ ક્રોધવાયક વદે તેણી વાર.

૧૩૩૦ એમ૦ પ્રા. કા. માં આ શબ્દ નથી. ૧૩૩૭. વર નહીં કહું૦ પ્રા. કા. માં " વર નથી કો " એમ છે. ૧૩૪૨. વિમાસી૦–પ્રા. કા. માં " વિમાસો ને વીર " એમ છે. ૧૩૪૪ પ્રા. કા. માં આ પંક્તિ આમ છે: "ભ્રાત શુણુ મમ ક્રોધ વાયક, શું વદે તેણી વાર." ૧૩૪૫ મી પંક્તિ જોતાં તેમ જ શબ્દાન્વય લક્ષમાં રાખતાં પાઠાંતરમાં આપેલી પંક્તિ અર્થહીન લાગે છે.

હરિ પ્રત્યે હળધર કહેઃ “ મુને પ્રીછવે છે શુંય
એટલાં વાનાં કરાવે છે, કૃષ્ણ ! કાળા તુંય.
આગળ રહી તું એમ કરાવે, ” વદે વાણી રામ,
“ અન્યથા કોઈ બીજો હોય તો સઘ મારૂં ઠામ. ”
કૃષ્ણનો તિરસ્કાર કરીને, ભ્રાને દાખવી રીસ,
“ મહા જુદ્ધ કરી અર્જુનશું હમણાં છેદું શીશ. ”

કૃષ્ણે બળરામને વાર્યા.

કૃષ્ણ કહે ! “ એ વાત કરતાં થાશો ઘેલા વીર !
એક વાર ગયા સંગ્રામ કરવા ત્યાં ઉતાર્યું નીર.
ફરી નવ રણમાંહે જાવું, મનમાંહ વિચારો ભ્રાત !
એ ઇંદ્રનો સુત સર્વને મારી કરશે પૃથ્વીપાત. ”
કૃષ્ણ કહે છેઃ “આપણી ભગિનિ જાયે છે શુભ ઠામ.”
એમ વિવિધ વચન કહી હરિએ પ્રીછવ્યા શ્રી રામ.
વૈશંપાયન બોલીયા શુણ જનમેજય રાય !
અર્જુન રથ હાંકી કરી હસ્તિનાપુર (ભણી) જાય.

૧૩૪૮.–પ્રા. કા. માં આ પંક્તિ આમ છેઃ–“ અન્યાય થકો બીજો કોઈ હોય તો સઘ મારૂં ઠામ. ” આ પાઠ અર્થયુક્ત નથી. પ્રા. કા. ના ટીકાકારે અર્થસંગતિનો પ્રયત્ન તાણી તોડીને કરેલો છે. ૧૩૪૯ કૃષ્ણનો–પ્રા. કા. માં “શ્રીકૃષ્ણનો” છે. ૧૩૫૦ હમણાં–પ્રા. કા. માં “હમણાં જઈ છેદું શીશ” એમ છે. ૧૩૫૩ પ્રા. કા. માં પંક્તિ આમ છેઃ–“ફરી મનમાંહે વિમાસો રણમાં ન જાવું ભ્રાત.” ૧૩૫૪ કરશે–પ્રા. કા. માં “કરે” એમ છે. ૧૩૫૮. મૂળ પ્રતમાં આ પંક્તિ નથી પણ તે ૧૩૫૯મી પંક્તિ જોતાં પડેલી લાગે છે.

વલણ.

હસ્તિનાપુરમાં આવીયાં રથ વિષે સુભદ્રાય રે
વદે વિપ્ર પ્રેમાનંદ "શ્રોતાજન ! શુણો કથાય રે"

કડવું ૨૬ મું.

અર્જુનનું ઇંદ્રપ્રસ્થગમન.

રાગ સારંગ.

એણી પેર બોલ્યા વૈશંપાયન, (તું) સાંભળ જનમેજય રાજન !
અર્જુન આવે નગર મોઝાર, સુભદ્રા સાથે છે નાર,
આવ્યા જાણીને અર્જુન, પાંડવ સાથ હરખ્યો મન;
જય જયકાર વર્ત્યો પૂર માંહ્ય, કુંતા સુત યુધિષ્ઠિર જ્યાંય.
હવે દ્વારિકામાં થયું યથા ઋષિ કહે સાંભળો કથા.
રથ વાળ્યો જ્યારે અર્જુન, (ત્યારે) રામ પ્રત્યે કહે જગજીવનઃ

કૃષ્ણનાં ટાઢાંમીઠાં વચન, અને બળરામનું વળેલું મન.

" કહો ભાઇ ! હવે શું થાય ? ઊગામીએ ઉદર પર શું ધાય ?
કુંતાજીનો એ છે સુત, વિચારતાં ભાસે અદ્દ્ભુત.
કહો હવે શું કરવું કામ ! બીજો હોય તો મારૂં ઠામ !
હું મનમાં વિચારૂં આજ, બાંધવ ! તમ મનમાં શું કાજ !

૧૩૫૯ હસ્તિનાપુર–પાછળ ટીકા જુઓ. ૧૩૫૦. પ્રા. કા. માં આ પંક્તિ આમ છેઃ " પ્રેમાનંદ હરિ કહો, શ્રોતાજન સુણો કથાય રે. " મૂળ પ્રતમાં "વદે વિપ્ર પ્રેમાનંદ શ્રોતાજન સર્વથા હરિ કહો કહું કથાય રે." પરંતુ આથી લીટીનું માપ અતિશય વધવાથી પ્રા. કા. નો અર્ધ પાઠ સ્વીકાર્યો છે. ૧૩૫૨ આવે–મૂળ પ્રતમાં "આવ્યા" છે, પણ પાછળની પંક્તિ જોતાં અયુક્ત છે. ૧૩૫૪. કુંતા સુત–પ્રા. કા. માં "ધર્મરાજ" છે. ૧૩૭૦–પ્રા. કા. માં આ પંક્તિ આમ છેઃ–"હું મનમાં વિચારૂં છું આંય, બાંધવ શું છે તમ ચિત્તમાંય."

(ત્યારે) રામે એક વાચક કહ્યું: " થનારૂં, સર્વે થઈ રહ્યું;
બ્રહ્માએ જે લખીયા લેખ, તે પાછા ક્યમ ચળે વિશેખ.
હવે ફોકટ શો સંગ્રામ ? " એવી વાણી બોલ્યા રામ.
" સુભદ્રાને મળવા તણી મુજને ઇચ્છા છે અતિ ઘણી.
(તે) માટે તુજને ગમે અતિ જેહ, ભ્રાત સર્વથા કરવું તેહ.
પાર્થ ઉપર નહીં મારે રીશ. " ત્યારે બોલ્યા શ્રી જગદીશ:

બેન બનેવીને વળાવવાની પહેરામણી.

"આપણે બાંધવ ! કરીએ એમ, સઘળે મહિમા વાધે જેમ,
પૂંઠે પત્ર મોકલો ભ્રાત ! નાના વિધની વસ્તુ જાત.
જો તમ ચિત્ત હોયે પ્રસન્ન, (તો) મોકલીગે ધનવાહન,
આપણ સાથે જઇએ રાય ! ભગિનીપૂજ્ય વળાવાય."
એવાં વચન સુણી બળદેવ, મનમાં પ્રસન્ન થયા તતખેવ.
હરિવચને ઘણું હર્ષિત હવા, સામગ્રી કરે મળવા જવા.
એક લક્ષ તુરી સજ્જ કર્યા, માણેક ને હીરે પાખર્યા,
સર્વ પલાણ સોનેરી સાર, પાગે નેપૂરના ઝમકાર.
એક સહસ્ર ત્યાં છે માતંગ, સહુનાં મદ ઝરતાં અંગ;
અંબાડી ગજ ઉપર શોભે, દેખી દેવનાં મન લોભે.
તેમાં વસ્તુ ભરી અતિ ઘણી, રત્ન, હીરા, મુક્તાફલ, મણિ.
સહસ્ર રથ હેમ ઉદ્યોત, મણિ માણેકની ઝળકે જ્યોત.
વાયુ વેગી હય તેને જોડયા, દોટ મૂકતા જાણે જાય દોડયા;

કૃષ્ણ સાથે બળરામનું ઇંદ્રપ્રસ્થગમન.

વસ્તુ અમુલક તેમાં ભરી, આગળ કરી જાય હલધર હરિ.

૧૩૭૧. થનારૂં–પ્રા. કા. માં " થનારૂં એહ સર્વે થયું " એમ છે. ૧૩૮૬. દેખી–પ્રા. કા. માં "દેખી દેવતાનાં ચિત્ત" એમ છે. ૧૩૮૯. પ્રા. કા. આ પંક્તિમાં આમ છે:–"વાયુવેગી હય તેની જોડે, જાય મૂક્યા વે'તા દોટે દોડે.

સો ગાડાં સુવર્ણે ભર્યાં, સર્વ લઇને આગળ ધર્યાં.
ચાર સહસ્ત્ર આગળ ગાય, સોનાશૃંગી, રૂપાખુરી પાય.
બીજી ધેનુ અપરિમિત સહી, બલભદ્ર કૃષ્ણ જાય લઈ.
હીરા મણિ મુક્તાફળ જાણ, મોટાં તેહ આમળાં પ્રમાણ.
દાસ દાસી સેવકનો સાથ લઈ સાથે ચાલ્યા જદુનાથ. ૧૩૯૫
બલિભદ્ર કૃષ્ણ બન્ને ભાઈ, બેનને વળાવા સાથે જાઈ.
સાથે જાદવ છપ્પન ક્રોડ, મળવા જાયે શ્રી રણછોડ.
એવી સજાઈશું બાંધવ બેય, ઇંદ્રપ્રસ્થ જઈ પોત્યા તેહ.

ઇંદ્રપ્રસ્થમાં સત્કાર અને લગ્નનો આનંદ.

પાંડવને ગઈ વધામણી, જે આવે છે દ્વારકાનો ધણી,
પાંડવ સાથ સર્વે પ્રસન્ન થયા, પરબ્રહ્મના સામા ગયા. ૧૪૦૦
પરસ્પરે તે ભેટ્યા જઈ, માન દઈ ઘેર તેડ્યા સહી;
ઊતારા આપ્યા શુભ ઠામ, ત્યાં ઊતર્યા કેશવરામ.
ફરી વિવાહમંડપ ત્યાં કર્યા, અર્જુન સુભદ્રાને વર્યા;
પહેરામણી કીધી જદુપતિ, સર્વે સાથ સંતોખ્યો અતિ.
સુભદ્રાને મળીઆ રામ, પછી આજ્ઞા માગી જાવા ગામ. ૧૪૦૫
સુભદ્રાએ કર્યા વિદાય, જાદવ માત્ર દ્વારિકાં જાય.
આજ્ઞા માગી હલધર ગયા, કૃષ્ણજી પાર્થ પાસે રહ્યા.
અર્જુનને હરિનું હેત જ ઘણું, સદા પાસું પરબ્રહ્મતણું.

વલણ.

પાસે રહ્યા શ્રી કૃષ્ણજી સુભદ્રા હરખે મન રે,
શ્રોતાજન ! સર્વે હરિ કહો, એમ વર્યા અર્જુન રે.

૧૩૯૨ ચાર–પ્રા. કા. માં "બાર" છે. ૧૩૯૬ જાઈ પ્રા. કા. માં 'જાય' છે. ૧૪૦૪. સંતોખ્યો અતિ–મૂળ પ્રતમાં "સંતોષ્યા ક્ષત્રી" એમ છે. ૧૪૦૫. રામ–પ્રા. કા. માં શ્યામ છે. પ્રા. કા. ના ટીકાકારે એટલું પણ જોયું જણાતું નથી કે ૧૪૦૭ મી પંક્તિમાં કૃષ્ણ તો ઇંદ્રપ્રસ્થમાં રહ્યા ને અને બળરામ આદિ દ્વારકાં પાછા વળ્યા એમ જણાવેલ છે; તેથી 'શ્યામ'=કૃષ્ણ એ પાઠ બીલકુલ યુક્ત નથી જ.

કડવું ૨૭ મું.

રાગ મેવાડો.

એક દાસીની અર્જુન પર વેર લેવાની વૃત્તિ.

વૈશંપાયન વાણી બોલ્યા શુણ જનમેજય રાય જી!
અર્જુન સુભદ્રાને વરતાં, સર્વ લોક સુખી થાય જી.
સ્વજન લોક સહુ આનંદ્યા (પણ) દુર્યોધનને મન રીસ જી;
શ્યામ મુખ થયાં શત્રુનાં, કૃપા શ્રી જગદીશ જી,
અર્જુન આવી બેઠા સભામાં, સાથે સારંગપાણિ જી. ૧૪૧૫
દેખી દાસી એક આવી ઘરમાં, જ્યાં બેઠાં પટરાણી જી;
પૂર્વે એક દિવસે એ કિંકરીને ખીજ્યા છે અર્જુન જી,
લપડાક એક મારી લઘુ વયમાં તે દાસીને રાજન જી!
તે દિવસથી ક્રોધાંતકાલ છે અર્જુન ઉપર રીસ જી.

દ્રૌપદીને ઉશ્કેરણી.

દ્રૌપદી પ્રત્યે જઈ વચન કહ્યાં દાસીએ નમાવી શીશ જી: ૧૪૨૦
"અરે! બાઈ! સાંભળ કહું તુજને દ્વારે આવ્યા અર્જુન જી,
એ બેઠા છે સભા મધ્યે સાથે જગજીવન જી."

દ્રૌપદીએ આનંદથી કરેલી સત્કાર સામગ્રી.

એવી વાણી સુણી દાસીની દ્રૌપદી થયાં રળીયાત જી,

૧૪૧૩. સ્વજન–પ્રા. કા. માં "સજ્જન મિત્ર સર્વ મન આનંદ્યા" એ પાઠ છે પરંતુ તેમ લેતાં લીટી બહુ લાંબી થાય છે. ૧૪૧૭. પ્રા. કા. માં આ પંક્તિ આમ છે:–"પૂર્વે એક દિવસ પ્રત્યે બોલ્યા છે અર્જુનજી." આ પંક્તિ બરોબર નથી. એક તો તે ટુંકી છે ને 'બોલ્યા' શબ્દમાં 'ખીજ્યા'નો ભાવ સચોટ ઉતરેલો નથી. ૧૪૧૯. ક્રોધાંતકાલ–પ્રા. કા. માં "ક્રોધાક્રાન્ત" છે.

અતિ આનંદ થયો રાણીને, આવ્યા જાણી નાથ જીઃ
સામગ્રી પૂજાની કરતીં, હર્ષ ઘણો મનમાંય જી.
આજ ધનંજયનું થશે દર્શન સાથે શ્રી મોરાર જી;
પુષ્પ, ચંદન, અર્ઘ્ય, આરતી, ઉપહાર કર્યા સર્વ તૈયાર જી;
(પછી)વધામણી દાસીને આપવા, માંડી ઉત્તમ સાર જી.

દાસીની ભેરવણી અને શોકયના સાલનો ખ્યાલ.

તે સમે ફરી દાસી બોલીઃ "શું હરખ્યાં છો માત જી!
અર્જુને વરીયાં સુભદ્રાને, શી કહું તમને વાત જી?
રામ–કૃષ્ણની ભગિની કહાવે સુભદ્રા નિરધાર જી;
તેને પટરાણી કરશે અર્જુન, અર્ધાંગે રાખે એ નાર જી.
હવે તુજ પરથી પ્રેમ ઊતરશે, જે હતો અર્જુનનો સર્વ જી;
નિત્ય તમને દેખી સુભદ્રા ઘણો આણશે ગર્વ જી.
તેને વશ વર્તશે પારથ, તમ ઉપર નહીં પ્રીતિ જી.

૧૪૨૪ મૂળ પ્રતમાં આ પંક્તિ નથી. પરંતુ ભાવ અર્થે તે જરૂરી છે તેથી પ્રા. કા. માંથી લીધી છે. ૧૪૨૫ મનમાંયજી–મૂળ પ્રતમાં "મન સાથજી" છે. ૧૪૨૬ શ્રી મોરારજી–પ્રા. કા. માં "શ્રી મહારાજજી" છે; પરંતુ દ્રૌપદીનો કૃષ્ણ ઉપર સહજ સ્નેહ છે અને તે કૃષ્ણ કહેવાય છે. માટે સ્વીકૃત પાઠ વિશેષ યોગ્ય છે. ૧૪૨૭ અર્ઘ્ય–પ્રા. કા. માં "અગર" છે પરંતુ "અર્ઘ્ય" એક આવશ્યક ઉપહાર–સામગ્રી હોવાથી પ્રા. કા. નો પાઠ અગ્રાહ્ય છે. ૧૪૩૦–મૂળ પ્રતમાં આ પંક્તિ આમ છેઃ–"અર્જુન વરી આવ્યો સુભદ્રાને, શી કહું તુજને વાતજી" આ પાઠ વિશેષ તુચ્છકારદર્શક હોવાથી દાસી એમ સહસા સ્વામી તેમજ સ્વામીની સંબંધી બોલે એ તદ્દન અયોગ્ય લાગે છે. ઉપર પ્રા. કા. ની પંક્તિ સ્વીકારેલી છે. ૧૪૩૪. મૂળ પ્રતમાં આ પંક્તિ નથી; પરતુ ૧૪૩૫ મી પંક્તિનો ભાવ ('તેને' એટલે કોને? સુભદ્રાને જ) વિશેષ સ્પષ્ટ અને સચોટ થવા ખાતર તેની જરૂર છે; તેથી પ્રા. કા. ની પંક્તિ વિશેષ યોગ્ય હોવાથી સ્વીકારેલી છે. ૧૪૩૫. પ્રીતિ–મૂળ પ્રતમાં "પ્રેમજી"છે. પરંતુ ૧૪૩૬ મી પંક્તિમાં 'રીતજી'

મુજ જોતાં અર્જુન મન તેશું ચંદ્રચકોરની રીત જી,
તે એહુને વશ તમે વર્તશો તે જ મુજને શોક જી."

દ્રૌપદીનાં રૂસણાં અને શાપ દેવાની તૈયારી.

એવાં વચન શુણતાં, પટરાણીનો હર્ષ થયો સર્વ ફોક જી,
રીસ અપરિમિત ચઢી રાણીને, થયો ક્રોધ જાજ્વલ્યમાન જી;
સુભદ્રા અર્જુન પરણ્યા જાણી, શરીરે નવ રહી સાન જી. ૧૪૪૦
દીન મુખ શોકાતુર થઈને, તજ્યા સર્વ શણગાર જી,
હિંદોળા ઉપર જઈ બેઠી દ્રુપદરાજકુમારી જી;
મસ્તકે કર દઈને બેઠી, આંસુધારા વહે ચક્ષ જી,
પછી અર્જુનને શાપ દેવાને જળ લીધું પ્રત્યક્ષ જી.

કૃષ્ણની પ્રાપંચિક યુક્તિ અને સુભદ્રાને વિનયશિક્ષા.

શ્રી કૃષ્ણજીએ દ્વારથી જાણ્યું, 'જે સતી કરે ઉત્પાત જી'. ૧૪૪૫
એકાંતે તેડી સુભદ્રાને ભાઇએ શીખવી વાત જી.
શિક્ષા શ્યામળીએ એમ દીધીઃ "જઈને લાગજે પાય જી;
પટરાણીને પગે લાગતાં, કરશે સઘ કૃપાય જી.
(ત્યારે)તુને તે વરદાન આપશે હર્ષ ધરી ચિત્ત માંય જી,
તું તે વારે માગજે કહીએ, મારા પુત્રને રાજ જી." ૧૪૫૦
એ વિધિએ શિક્ષા દીધી હર્ષે હરિએ તેણી વાર જી,
સુભદ્રા અર્જુનને સાથે તેડી, આવ્યા (હરિ) અંતઃપુર માંહ્ય જી.

શબ્દ સાથે પ્રાસ બેસતો આવતો નથી તેથી યોગ્ય નથી. ૧૪૩૭. તેજ મુજને–મૂળ પ્રતમાં "તે મુજ દેહ છે શોષજી" ૧૪૪૩. આંસુધારા–પ્રા. કા. માં "આંસુધાર બે ચક્ષજી" એમ છે; પરંતુ "બે" કરતાં "વહે"થી ભાવ વિશેષ ગાઢ થાય છે. ૧૪૪૯. ચિત્તમાંય–પ્રા. કા. માં "મોઝાર" છે. ૧૪૫૦. પ્રા. કા. માં આ પંક્તિ આમ છેઃ–"તું તે વારે માગજે કહીએ મારા પુત્રને રાજ્યાધિકારજી"

વલણ.

આવ્યા અંતઃપુર મોઝાર હરિ દ્રૌપદીને મળવાય રે;
નર નારાયણ બે સાથે છે ભગિનિ સુભદ્રાય રે.

કડવું ૨૮ મું.

રાગ રામગ્રી.

અર્જુનમાં જગત્‌નાં સર્વ તેજની સંક્રાન્તિ.

આવ્યા અવાસમાંહે અર્જુન નાથ જી, શ્રી શારંગધર હરિ છે સાથ જી; ૧૪૫૫
શ્રી કૃષ્ણજીએ મન કીધો વિચાર જી, પટરાણીને ક્રોધ અપાર જી.

ચાલ.

" ક્રોધે પૂરી છે પટરાણી, રખે દેતી શાપ ! "
પછી ભેદ એક રચ્યો સહી, માર્ગમાંહી વિશ્વવ્યાપ.
બ્રહ્માની સૃષ્ટિ વિષે જે તેજ ત્રિભુવન,
તે મૂકીયું અર્જુન વિષે પ્રભુ જગજીવન. ૧૪૬૦
(ત્યારે) કાન્તિ થઈ અર્જુનની સૂર્યકિરણ આકાર

૧૪૫૪ બે-પ્રા. કા. માં "જેહ" છે. ૧૪૫૫. આવ્યા...નાથજી- પ્રા. કા. માં 'આવ્યા અવાસમાં હરિ ઝાલી હાથજી" છે. ત્યાર પછીનું પાદ જોતાં, આ પાદ અયુક્ત લાગે છે. કારણ 'આવ્યા ઝાલી હાથજી' અને "હરિ છે સાથજી" થી સહગમનની પુનરુક્તિ થાય છે. વળી આ દોષ ટાળવાને 'હરિ'નો અલ્પપ્રચરિત અર્થ 'અર્જુન' લેવો પડશે. ૧૪૫૮. માર્ગ.-પ્રા. કા. માં તે માર્ગમાંહી આપ" છે. ૧૪૬૦. પ્રા. કા. આ પંક્તિ આમ છેઃ-"બ્રહ્માની સૃષ્ટિ વિષે, શ્રી પ્રભુ શ્યામળી વર્ણ; તેજ મૂક્યું અર્જુન વિષે શ્રીપ્રભુ અશરણશર્ણ.

શકે દ્વાદશ સૂર્ય ઉગ્યા ! રાજભુવન મોઝાર.
પ્રથમ તો એ કહેવાય છે નરનારાયણુ અવતાર,
તેમાંહિ વળી તેજ મૂક્યું, થઈ રહ્યો ઝાતકાર.
સૂર્યકિરણુ સુધાકર થયા, પાર્થ અંગ મહા ઉદ્યોત, ૧૪૬૫
વિદ્યુત કેરા તેજથી, વિશેષ ઝળકે જ્યોત.

અર્જુનના કામોદ્દીપક શૃંગાર.

અનંગ જાયે માન મૂકી દેખી અર્જુન ભૂપ,
દેવાંગનાને મોહ પમાડે, છે શોભા સાગરરૂપ.
મુકુટ મસ્તક મનોહર છે, શોભિતા શણુગાર;
બાજુબંધ, બેરખા, પોંચી, સોહે મુક્તાફળના હાર. ૧૪૭૦
હેમમાળા મુદ્રિકા ઘણું તેજ કરમાં ઝળકે,
કટિબંધ શુભ રત્ન–કનકમય તેજમાં ઘણું ચળકે,
બાવના ચંદન, અગર બહેંકે, કેસર, કપૂર, કસ્તૂરી,
અત્તર, ચૂઆ, ગુલાલ સહિત વપુલેપને વાસ મધુરી.
મૃગમદ સહિત કેસરની અર્ચા શોભે ભાલે અર્ધ ઈંદુ; ૧૪૭૫
કાને કુંડળ લળકે, ચળકે લાલ રત્નનાં બિંદુ.
વસ્ત્ર અમૂલક કૃષ્ણુ કૃપાથી કીધાં છે પરિધાન,
અંગે આભરણુ વસ્ત્ર શોભાથી રૂડો દીસે રાજન.

૧૪૬૨ મૂળ પ્રતમાં,–"શકે અર્ક–ઉદય થયો જાણે રાજ૦" એમ છે, પણુ "દ્વાદશ" સૂર્ય ઉગ્યા એ વચનથી ભાવ વિશેષ પ્રગાઢ અને ભવ્ય થાય છે. ૧૪૬૫ સૂર્ય૦–પ્રા. કા.માં "સૂર્યકિરણુ સમાન થયા" છે. સ્વીકૃત પાઠમાં અતિ ઉગ્રતાનો અભાવ અને મીઠાશનો ભાવ રહેલો છે. ૧૪૭૦. પ્રા. કા. માં "પોંચી" શબ્દ નથી. સોહે.–મૂળ પ્રતમાં "મુક્તાફળ આરોપ્યા હાર" એમ છે. ૧૪૭૨ શુભ રત્ન કનકમય૦–પ્રા. કા. માં "સુભગ રત્ન કનક તે" એમ છે. તેજમાં–પ્રા. કા. માં "જ્યોતમાં" છે. ૧૪૭૪. વપુલેપને૦–પ્રા. કા. માં "વપુ સુગંધ બહેક મધુરી" એમ છે. પણુ સ્વીકૃત પાઠમાં સૌગંધિક પદાર્થોનું શરીરે લેપન થવાથી તેની મધુરી વાસ આવવાનો ભાવ છે તે વધુ સારો છે.

અર્જુન કૃષ્ણ અને સુભદ્રાનું દ્રૌપદી સાથે મિલન.

આગળથી ચાલે કૃષ્ણને અર્જુન કરમાં ઝાલી;
પાછળથી સુભદ્રા રાણી માગુમાગે ચાલી.
મહા ક્રોધ વશ પટરાણી બેઠાં છે જેણે ઠાર,
તેણે સ્થાનક આવીયાં અર્જુન સુભદ્રા મોરાર.
પ્રતિબિંબ તેજ પડે ઘણું ને કાન્તિ બહુ પ્રકાશ,
ઝગમગ જ્યોત રહી ઘણું ઉદ્યોત મધ્ય આવાસ.

અંજાયલી દ્રૌપદીની રીસનો ઉતાર.

દેખી દ્રૌપદી બેઠાં થયાં, માનુની પામી લાજ;
બેસો બેસો મારા સમ છે, શ્રી હરિને કહે મહારાજ !
દ્રૌપદીના અંતઃકરણમાં જઈ વસ્યા જગદીશ;
તેણે કરીને પટરાણીની તવ ઉતરી સહુ રીશ.
જલાંજલિ દ્રૌપદીએ નાંખી દીધી, દેખી અર્જુનનાથ;
પ્રણામ કરીને રહી ઊભી અબળા જોડી હાથ.
સતિ વિમાસેઃ " ઘણે દિવસે આવ્યા મારા સ્વામી. "
ક્રોધ તજી સ્તુતિ કરે અબળા, મનમાં લજ્જા પામી.

દ્રૌપદીનો લજ્જાથી પશ્ચાત્તાપ અને કામપરિતાપ.

" હું અબુધ અબળા બુદ્ધિ થોડી, નીચ નારીનો અવતાર;
મારા કંથ ! સદા કુશળ રહો, લક્ષ કરો તમો નાર. "
વહાલપણું અતિશય વ્યાપ્યુંઃ–"કોમળ મારા કંથ

૧૪૮૨. પ્રા. કા. માં આ પંક્તિ આમ છેઃ–" તેણે ઠામ આવિયા સુભદ્રા ને દેવ મોરાર. " ૧૪૮૫. માનુની૦–પ્રા. કા. નું પાઠાંતરઃ–"મનની તે મૂકી લાજ." સ્વીકૃત પાઠ, સ્ત્રીની સ્વાભાવિક લજ્જા અને પતિપ્રેમનો ભાવ દર્શાવે છે, તેથી સુગ્રાહ્ય છે. ૧૪૮૬ પ્રા. કા. ની પ્રત બીજીમાં " બેસો બેસો મારા સ્વામી છો, શ્રીહરિને કહે મહારાજ" એમ છે. ૧૪૯૧. આવ્યા મારા–પ્રા. કા. માં "આવ્યો મારો" એમ એકવચનનો ઉદ્ગાર છે.

ઘણા દિવસે વનથી આવ્યા, સાધુશિરોમણિ સંત."
વિરહ વાધ્યો, રાણીએ જઈ, દીધું આલિંગન,
પાંચાલીને ભુજ ભરી ભેટયા, ભાવ ધરી અર્જુન.
પાર્થને દેખી પટરાણી પામ્યાં મન આનંદ;
સતીશ્રાપથી અર્જુનને ત્યાં એમ રાખ્યા શ્રી ગોવિંદ. ૧૫૦૦

સુભદ્રાનું દ્રૌપદીને નમન.

પછી સુભદ્રાજી પાસે આવ્યાં, મનમાં હર્ષ ન માય,
કર જોડી કીધી પ્રદક્ષિણા, નમ્યાં રાણીને પાય.

વલણ.

નમ્યાં જઈ પટરાણીને, પગે લાગણું ઘણું કરે રે,
સુભદ્રા શીશ હાથ મૂકી, સતિ આશિષ ઉચ્ચરે રે.

—:o:—

કડવું ૨૯ મું.

રાગ સામેરી.

દ્રૌપદીએ સુભદ્રાને આપેલાં પાંચ વરદાન.

પછી દ્રૌપદી વાણી વદે: " અભિલાષ હોય તારે હદે; ૧૫૦૫
તમો વરદાનને માગો, લાજ સર્વ પરિત્યાગો "

ચાલ.

" લાજ મૂકી માગો વર, " સતી એમ બોલ્યાં વાણ રે.

૧૪૯૭ પ્રા. કા. વેહે. પ્રા. કા. રાણીને. ૧૪૯૯ મૂળમાં 'મન' નથી. ૧૫૦૩ પ્રા. કા. 'પગે લાગ્યાં ઘણું કરી રે.' પ્રા. કા. ઉચ્ચરી રે. ૧૫૦૬. પ્રા. કા. માં આ પંક્તિ આમ છેઃ–" તે વરદાનને માગો લાજ તજીને હદે " પણ ઉપરની પંક્તિ જોતાં "માગો" પછી જે તેને મળતો અનુપ્રાસ જોઇએ, તે પ્રા. કા. ની પંક્તિમાં નથી. તેમ આ પંક્તિમાં "હદે"નો અર્થ "હૃદયમાંથી" પરાણે કરવો પડશે. પ્રા. કા. માં 'ઢાળ' છે.

તેણે સમે બોલ્યાં સુભદ્રા જોડીને બેહુ પાણુ રે.
પ્રદક્ષિણા કરી સતીની, સુભદ્રા વલતાં વાણી વદે રે:
" બાઇજી ! એક આરત પૂરજો, અભિલાષ છે મારે હદે રે.
એક વાર વર આપીએ, " એમ કહે સુભદ્રાય રે.
(ત્યારે) સતી કહે છેઃ "શીઘ્રે માગો જે મન ઇચ્છા થાય રે."
" પ્રથમ વર એક આપીએ મા ! નિત્ય તમારૂં દર્શન રે,
તમ ચરણુની સેવા વિષે સદા સ્થિર રહો મારૂં મન રે.
બીજો વર આજ્ઞા તમારી નવ લોપું દિન ને રાત રે.
તમારા હેતની કરૂણા સદા મળે મુજને માત રે.
ત્રીજો વર તમ પાસે રાખો સેવાને હું દાસ રે;
ધર્મથી મતિ ચળે નહીં, એ માગ્યાની મુને આશ રે.
ચતુર્થ વર કો દિવસ માતા ! ન કરવી તમારે રીસ રે,
અપરાધ મારા ક્ષમા કરવા જે હોયે અહરનિશ રે."
એવાં સુભદ્રાનાં વચન સુણી, સતી કહે તું ધન્ય રે
એ સર્વ હો તારે વિષે, વળી માગ બીજું વચન રે."
ત્યારે સાધુ મુદ્રા સુભદ્રા મુખ મધુર બોલે સ્વર રે;
મહા દીન વાણી મુખ વદે, જોડી બન્ને કર રે:

૧૫૦૮ ફા. માં પહેલું ચરણ પડયું છે. ૧૫૦૯ વાણી–ફા. મુખ. પ્રા. કા. ને ફા. માં 'વલતાં' નથી. ૧૫૧૦. આરત–પ્રા. કા. ને ફા. માં "આશા" છે. "આરત"માં આતુર માગણીનો ભાવ ઠીક રહેલો છે. ૧૫૧૨ ફા. ઇચ્છાય. ૧૫૧૪ પ્રા. કા. રહે. ૧૫૧૬. હેતની–પ્રા. કા. માં "હિતની" છે. હિતની કરૂણા કેવી હશે ? પ્રા. કા. ના ટીકાકારને આમાં કાંઈ કેમ નહીં ખૂચ્યું હોય ? એમ લાગે છે કે એ લહીઆની ભૂલ હશે, અને ટીકાકારે ઠઠાવી રાખી હશે ! ૧૫૧૯ પ્રા. કા. તમો. ૧૫૨૦. જે હોય૦–પ્રા. કા. માં "જો જડે મુજમાં મિષ રે" એમ છે. પરંતુ માણસ ભૂલને પાત્ર હોવાથી હું કદાચ રોજ ભૂલ કરૂં તો પણ તમારે માફ કરવી, એ વધુ યોગ્ય છે. ૧૫૨૩ પ્રા. કા. કરી, ફા. થઈ.

" હે માતાજી ! તમો કૃપા કીધી અતિ ઘણી મુજ આંજ રે,
તો સર્વથા હોય પુત્ર મારો તેહ પામે રાજ રે. "

પ્રપંચી વર-યાચનાથી દ્રૌપદીનો ક્રોધ.

એવું સાંભળી થઈ સતી રોષે જાજ્વલમાન રે,
સુભદ્રાનું વચન સુણતાં શરીરે રહી નહીં સાન રે.
ક્રોધે વાણી વદે વળતાં: " કોણે શિક્ષા દીધી તને રે ?
એવું માગવા તારે ગતિ ક્યાંથી ? યથાર્થ કહેજે મુને રે.
કોણે બુદ્ધિ આપી તુજને જેણે માગ્યું વરદાન રે ?
હું જાણું છું જે તુજને શીખવ્યું છે માર્ગમાં ભગવાન રે
સુઝ કૃષ્ણના આપ્યા વિના તારે નવ આવે મન રે. "

કૃષ્ણ પ્રતિ ક્રોધવચન અને શાપ.

એવું કહીને કૃષ્ણશું પછી વદે ક્રોધવચન રે:
" કામણગારા કાળીયા ! અલ્યા ! હું તારી શત્રુ નથી રે.
" મેં તારૂં શું વણસાડ્યું ? " એમ ક્રોધશું બોલી સતી રે.
" તારા મનનું સર્વે જાણ્યું હેત હરિ મેં આજ રે

૧૫૨૫. પ્રા. કા. માં આ પંક્તિ આમ છે:–"હે માતાજી! જો તમો કૃપા કીધી આજ રે." અતિ ઘણી ફા. ઉપર. ૧૫૨૮. શરીરે૦–પ્રા. કા. માં "શરીરે નહીં સાન રે" એમ છે. ૧૫૨૯. તને–"તેહ" છે. ૧૫૩૦. પ્રા. કા. ને ફા. માં પંક્તિ આમ છે:–" એવું માગવા ગતિ તારી નહીં, સત્યાર્થ કહે એહ રે." ૧૫૩૧–બુદ્ધિ૦ પ્રા. કા. માં " જ્ઞાન " છે. જેણે. પ્રા. કા. માં 'માગ્યાનું વરદાન', ફા. માં " માગવું " છે. ૧૫૩૩ સુઝ૦–પ્રા. કા. માં "મતિ" છે. ૧૫૩૪ કૃષ્ણશું–પ્રા. કા. માં " કૃષ્ણા (દ્રૌપદી) પછે શું " એમ છે. પરંતુ સ્વીકૃત પાઠ સહજ લાગે છે; કારણ હવે સુભદ્રા સાથે તેને વધુ બોલવાનું કાંઈ પ્રયોજન ન રહેતાં કૃષ્ણ સાથે બોલવાનું થાય છે. ૧૫૩૫ કાળીયા ફા. શામળા. ૧૫૩૭ હેત પ્રા. કા. માં 'હેજ' છે.

ધાઈને પેસતો ઘરમાંહે, બહેન ! કહી મહારાજ રે !
ભગિનિભ્રાતની પ્રીતિ તારી સર્વ લહી મેં ફોક રે.
બેન તે સુભદ્રા ખરી, હરિ ! હું તે લોકાલોક રે.
હુલામણે બોલાવતો તું દૂર રહી ભગવંત રે,
સુભદ્રાને શીખવી ત્યારે જાણ્યું સર્વ વૃત્તાંત રે.
એ સર્વ તારાં સાંચ્યાં લક્ષણ, સુભદ્રાનો નહી વાંક રે;
ગજું એનું કેટલું ? એ શું જાણે ? બાપડી રાંક રે.
મારો વંશ ઉચ્છેદ કરવા, (તારી) જીહ્વા ચાલી સટક રે,
મારા સરખું તારે થાજો, હજો ઉજળું ફટક રે.
સોળ સહસ્ર સ્ત્રી તારે છે, આઠ સહસ્ર સંતાન રે,
(પણ) હું સરખો થઈ બેસજે, તું અંતે શ્યામળવાન રે. ''
એ શાપ સતીનો કૃષ્ણને તું જનમેજય અવિધાર રે
સમુદાય સુત શ્રી કૃષ્ણના તે માટે થયા સંહાર રે.

કૃષ્ણે દ્રૌપદીને સંતોષી.

ક્રોધ દેખી સતીનો શ્રી કૃષ્ણ કરે છે ઉપમા રે,
અપરાધ જે હોય તે, પાંચાળી ! કરજો ક્ષમા રે.
એ માંહે વાંક મારો નથી બાઈ ! ભવિષ્ય ભાગ્યની રતિ રે,''
વિનય વચન વિવેક કહીને સંતોષી પ્રભુએ સતી રે.

વલણ.

સતી સંતોષી શામળીએ અંતઃપુર મોઝાર રે;
સુભદ્રા ને અર્જુન હરખ્યાં હવો જયજયકાર રે.

૧૫૪૧ દૂર રહી. પ્રા. કા. માં "મુજને સહી" એમ છે; પણ "દૂર રહી" માં ભાવ ઠીક રહેલો છે. ૧૫૪૩. મૂળ પ્રતમાં "નથી કશો સુભદ્રાનો વાંક રે " એમ છે, પરંતુ લીટી લાંબી થઈ જાય છે ૧૫૪૫ સટક પ્રા. કા. ચટક. ૧૫૪૬ મૂળ પ્રતમાં 'હજો' પડયું લાગે છે. ૧૫૫૪ પ્રભુએ–મૂળ પ્રતમાં "દ્રોપદી" છે. "સંતોષી"–કા. "સમજાવી દ્રોપદી સતી રે."

કડવું ૩૦ મું.

રાગ મેવાડો.

સહપત્નીઓના વિનોદ અને દોળ.

વૈશંપાયન બોલીયા સુણુ જનમેજય રાય !
પાંચાળી પ્રસન્ન હવાં હરખ સર્વેને થાય.

ચાલ.

સુભદ્રા અર્જુન હરખ્યાં નારી બન્ને સાથ.
પાર્થ એમ સઘળે ઊગર્યા જો કૃપાળ જગનાથ.
પછી પાર્થ ઘણું સુખ પામ્યા રામારાજ્યવિલાસથી,
દ્રૌપદી સતી સુભદ્રા બેહુ અળગી નવ થાયે પાસથી.
બન્ને સ્ત્રીમાં પ્રેમ ઘણો છે, રમે, જમે, ને સાથે સુએ;
કંથ ઉપર હેત રાખે, માંહોમાંહે સુખદુઃખ કહે.
એક દિવસ અર્જુન ગયા સભામાં બન્ને સ્ત્રી બેડી મળી.
અતિ હાસ કરતી માંહો માંહે, વિનોદ મનમાંહે રળી.
" કહો બાઈ ! તમે કેમ વર્યા ? " અન્યોઅન્ય વાતો કરે,

મેવાડો–પ્રા. કા. માં " ધનાશ્રી " રાગ છે. ચાલ પ્રા. કા. માં ઢાળ છે. ૧૫૫૮ પ્રસન્ન હત્રાં–પ્ર. પર હરખ તે. ૧૫૫૯–૬૦ પ્રા. કા. ને પ્ર. માં આ બે પંક્તિમાં વધારાનો "છે" શબ્દ છે. ૧૫૬૧ રામા૦–મૂળ પ્રતમાં " રાજારામવિલાસથી " છે. આ પાઠથી રામચંદ્રના વિલાસ સાથે અર્જુનના વિલાસની સરખામણી કરેલી છે. પરંતુ એવો ઉત્કૃષ્ટ વિલાસ, અર્જુન બે પત્નીવાળો હોવાથી શોભતો નથી; તેમ કવિએ પાછળ આપેલા વર્ણનથી પણ તે યુક્ત લાગતોય નથી ૧૫૬૩. "સાથે સૂએ"પ્રા. કા. માં "સુખે રહે" છે. ૧૫૬૫ "દિવસ" પ્રા.કા.માં "સમે" છે. ૧૫૬૭ "વર્યા" મૂળ પ્રતમાં "પધાર્યા" છે; પણ અહીં પાછળના પ્રસંગથી 'વરવા'ની વળી વાત ચાલે છે એટલે આ પાઠ યોગ્ય નથી."

વચન સાંભળી દ્રૌપદીનાં સુભદ્રા શું ઉચ્ચરે ?

સુભદ્રાનો પોતાના લગ્નનો ઇતિહાસ.

" અર્જુને અતીતનું સ્વરૂપ લીધું, મહંત સંન્યાસી થયા,
ગોમતી સંગમ તીર્થ કરવા, દ્વારિકા આવી રહ્યા.
એક દિવસ અવધૂતને ભ્રાત ભિક્ષાર્થે લાવીઆ,
ત્યારે મેં ત્યાં સ્વરૂપ દીઠું, મન મારે ભાવીઆ.
મનમાં મેં નિશ્ચય કર્યું, વરૂં તો એને વરૂં;
(પછી) ઉત્સવ જાતાં નાથજીએ હરણ વનમાંહે કર્યું.
મુજ નિમિત્ત ભ્રાતે યુદ્ધ કીધું, જદુ હાર મનાવીઆ.
સંગ્રામ રણ જિતી કરીને (પછી) વરી મુજને લાવીઆ.
સંસાર માંહે થઈ વારતા, સુભદ્રાનું હરણ થયું,
જે વર્યા મુજને ધનંજય, વૃત્તાંત મેં તમને કહ્યું.
હવે બાઈ! કહો તમે કેમ વર્યાં ?, " સુભદ્રા વાણી વદે,

દ્રૌપદીનો લગ્નનો ઇતિહાસ.

" તે સાંભળવા પટરાણીજી! અભિલાષ છે મારે હ્રદે. "
(ત્યારે)દ્રૌપદી કહેઃ " પિતા મારે સ્વયંવર મંડાવિયું,
દેશદેશના મહારાજ આવ્યા, જાણ ભૂપતિને થયું.
નવખંડના નરપતિ મલીયા; સ્વર્ગવાસી જે દેવતા,
સ્વયંવર સાંભળી તે આવ્યા, ત્રણે ભુવનમાં જે હતા;
મારા ભ્રાત પિતાએ પણ પોકર્યું:–'મત્સ્યવેધ જે નર કરે.

૧૫૬૯ મહંત–પ્રા, કા. માં "મહાન્" છે પરંતુ 'મહંત' માં 'સાધુ'નો ભાવ છે. ૧૫૭૧. પ્રા. કા. ની પંક્તિ આમ છે:–" એક સમે અવધૂતને વેર બાંધવ ભિક્ષા લાવીયા." પણ 'અર્થે' સિવાય આનો સ્પષ્ટ અન્વય થતો નથી. ફા.માં બીજું ચરણ પડ્યું છે. ૧૫૭૨ ફા.માં પહેલું ચરણ નથી. ૧૫૭૪ "વનમાંહે" ફા. ને પ્રા. કા. માં 'મારગમાં' છે. અભિલાષ છે–પ્રા. કા. માં "અતિ ઇચ્છા છે" એમ છે. ૧૫૮૫ પોકર્યું ફા. પરઠ્યું. ૧૫૮૫–૮૬. પ્રા. કા. માં આ એ

(તો) સર્વથા દ્રૌપદી પુત્રી જઈને તે વરને વરે,
પછી, સર્વ રાજા ઉઠીઆ કોણે મત્સ્ય વેધાયો નહીં,
(ત્યારે) પિતા મારે એમ જાણ્યું જે, કન્યા કુંવારી રહી;
પછી પાંચ પાંડવ જ્યાં હતા અર્જુન ત્યાંથી ઉઠીઆ,
સાન કીધી સામળે (ત્યારે) ધસી સ્તંભ પાસે ગયા.
પાવક ધનુષ્યને પ્રણમીને પછી મત્સ્ય વેધ્યો બળે કરી,
બહુ સુભટ બળીઆ દેખતાં મેં વરમાલ જઈ કંઠે ધરી;
(ત્યારે) જોદ્ધા બળીઆ ઉઠીઆ, સંગ્રામે સામા આવીઆ,
મહામોટા અતુલ બળીઆ સર્વ ભૂપ હાર મનાવીઆ;
મુખભંગ સર્વે કર્યા શત્રુ જિતી દળમાંહે ફરી.
(પછી) પિતા મારે પરણાવી, હું એ વિધિ પાર્થ વેરે વરી,
સ્વયંવરમાં હું વરી પૃથ્વીપતિ સહુ દેખતાં;
ત્રિભુવનમાં હાક વાગી (જે) પાંડવ સાથ થયા છતા.
એવું બલ દેખી હું વરી, વળી પ્રાક્રમ મોટું કર્યું.

જોગીને મોહવાનું સુભદ્રાને મહેણું.

(પણ) સંન્યાસી જોગીને મોહી તું, તેમાં શું દીઠું ખરૂં?
જોગી અતીતને વરી અબળા રૂપ રૂડે વાન રે,
પણ જાદવને બુદ્ધિ કાંહાંસ્થકી? હીનજાત શું લહે જ્ઞાન રે?
જો રાજ હોયે પૂર્વનાં તો ચાતુરી જાણો તમો,

પંક્તિ આમ છેઃ—
"મારા ભ્રાત પિતા સહુ જોતાં પણ પૃથ્વીપતિમાં ધરે,
મત્સ્યવેધ જે કરે તેને સર્વથા દ્રૌપદી જઈ વરે."

૧૫૯૫ શત્રુ૦ મૂળ પ્રત 'શત્રુને જિતી કરી.' ૧૬૦૧. વરી—પ્રા. કા. માં "વર્યો" છે. પણ એમ લાગે છે કે કદાચિત છાપવામાં ભૂલ થઈ હશે. સુભદ્રાને 'અતીતને તું વર્યો' એમ કહેવાય નહી; કદાચિત્ 'અતીત તને વર્યો' એમ હોય તો તે સાર્થક થાય ખરૂં. ૧૬૦૨ કયાં થકી. ૧૬૦૩ જો...તો—"જો

જેને તેને વરતાં હીંડા, જોગી તારે મન ગમ્યો;
તેમાં તે બળ તેં શુંય દીઠું ? વિભૂતિ અંગે ભરી. ૧૬૦૫

(પણ) હું જાણું છું ભુરકી નાંખી, અવધૂતે તુજને વરી,
તુંમાં એવું જ્ઞાન ક્યાંથી ? જે ચતુર પુરૂષને ઓળખે;
જોગી સાથે ઉઠી ગઈ તું, જો વિમાસી મન વિષે."
એવાં વચન કહે હાસ્ય કરતાં તે સુભદ્રાને સાલતાં;
સુભદ્રા મન દુઃખ આણે, વિનોદ હર્ષે મહાલતાં. ૧૬૧૦

બન્ને રાણી વિવાદ કરે, (પણ) સુભદ્રા હારે સહી;
દ્રૌપદીના વિનોદ આગળ, સુભદ્રાની ગતિ નહી.
એક દિવસ અર્જુન સાથે, ઘરમાં સુભદ્રા એકલી મળી.

મહેણાના સાલથી સુભદ્રાની પતિને ફરીયાદ.

(ત્યારે) સ્વામીને સર્વે કહ્યું પટરાણીનું મીહીણું વળીઃ-
" સદા જાવ છો સભા ત્યારે એ બોલ મુજને કહેઃ ૧૬૧૫

" એ જોગીને તું શું વરી " ? એ વચન મુખથી ઉચ્ચરે;
અપવાદ મુજને ઘણા બોલે, શું કહું મારા નાથ જી?
વાક્યરૂપીઆં બાણ મારે, શી કહું તમને વાત જી ?
માટે કંથજી ! એવું કરો, જે માન એહનું ઊતરે."

રાજા હોયે પૂર્વના તો" એમ છે. આ પાઠનો સમન્વય બરોબર થતો નથી. "તમે જો રાજા પૂર્વના હોયે તો" એમાં ક્રિયાપદ "હો," નહિ કે "હોયે" હોવું જોઇએ. ટીકાકારને કાંઈ ખૂંચ્યું નથી, એ આશ્ચર્યકારક છે. ૧૬૦૫ શુંય-મૂળ પ્રત 'શુભ'. ૧૬૦૭ ચતુર પુરૂષને-પ્રા. કા. માં " ચતુર મૂર્ખને " છે. આ પાઠનો અર્થાન્વય તાણીતુસીને કરવો પડે છે; કોણ ચતુર અને કોણ મૂર્ખ, એ વિવેકભેદ તું સમજે, એ ભાવ સહજ નથી નીકળતો પણ કહાડવો પડે છે. ૧૬૧૪. પટરાણીનું-પ્રા. કા. માં "પરણ્યાતણું" એમ છે. ૧૬૧૫. એ૦-પ્રા. કા. માં " હાસ્ય એ મુજને કરે" એમ છે. ૧૬૧૬ એ૦ પ્રા. કા. માં 'તેમાં શું દીઠું બળ ખરે. કા૦ 'બળ' ને બદલે 'સ્વરૂપ' છે.

સુભદ્રાની ખાતર અર્જુનનો સાધુવેષ.

સુભદ્રાને ધીરજ આપી, પછી અર્જુન શું કરે ?
દ્વાર આવી સભા કીધી, દુંદુભી દીધું સહી;
સુભટ સર્વ કો આવીઆ ત્યાં સેનાની સંખ્યા નહી,
અશ્વ, ગજ, રથ, સાંઢ વાહન, અંબાડી સાંપ્રત કરી;
સુખપાલ, ચમર, વીંજણા, નેજા ધ્વજા સહી ફરહરી,
ચતુરંગી સેના સ્વાર પાળા, ગીત ગુણીજન ગાય છે.
પંચ દુંદુભી સ્વર પડયા, અર્જુન મૃગયા જાય છે,
દ્વારે એમ ડંબક કરીને રાણીને એમ કહેરાવીયું:–
"સુખ સારૂ આજે જાઉં મૃગયા," (જઇ)પરિજને દુઃખ ઉપજાવીયું,
તેણે અંતઃપુરમાં જઈ કહ્યું:–"જે અર્જુન મૃગયાને ગયા"
સેવક સર્વને આજ્ઞા કરીને પાર્થે અંતર્ધાન જ થયા.
પછી રૂપ લીધું પૂર્વનું અવધૂત સંન્યાસી હવા,
વિભૂતિ અષ્ટે અંગે ચોળી દ્રૌપદી મોહ પમાવવા;
પીતાંબરનો કાછ વાળ્યો આભૂષણ અંગે ધર્યા,
મૃગચર્મ ઓઢયું, પામરી ધરી, તિલક દ્વાદશ શુભ કર્યા;

૧૫૨૪. વીંજણા–પ્રા. કા. માં "વ્યંજન" છે. નેજા–મૂળ પ્રત માં શબ્દ નથી તેને બદલે "ને" શબ્દ છે. ૧૫૨૫ પ્રા. કા. પંચ શબ્દ દુંદુભી. ૧૫૨૬ પડયા–ફા. દે. ૧૫૨૭ એમ ડંમક પ્રા. કા. આડંબર ૧૫૨૮. મૂળ પ્રતમાં આ પંક્તિ આમ છે:–"બન્ને સ્ત્રીને જઈ કહેજે અર્જુને મુખ કહાવીયું" આ પાઠ સ્વીકૃત કરતાં વધારે સરળ લાગે છે; પરંતુ બંને સ્ત્રીને શું કહેવાનું અર્જુને કહાવેલું છે તે એમાં જણાવેલું નહિ હોવાથી તથા 'કહેજે' પદ સામે "કહાવીયું" પદની નિરર્થક પુનરુક્તિ થવાથી તે અસ્વીકારને પાત્ર છે. કારણ ખરી રીતે દ્રૌપદીને જ તે જણાવવાની અપેક્ષા છે. ૧૫૩૧ હવા–પ્રા. કા. માં "થયા" છે. ૧૫૩૨ દ્રૌપદી૦–પ્રા. કા. માં "સુભદ્રાની લાવી દયા" એમ છે. અલબત્ત સુભદ્રાની દયા ખાતર તેણે આમ કર્યું એ ભાવ યોગ્ય છે, પણ દ્રૌપદીને મોહ પમાડી માનભંગ કરવા ખાતર પાછો સાધુવેશ ધર્યો, એ ભાવ વિશેષ યોગ્ય છે.

અર્ધચન્દ્ર ત્રિપુણ્ડ ભાલે તિલક બિન્દુ શોભે વળી.
આભૂષણ અંગે શોભતાં, શકે વિધુ કે વિજળી !
વિજયાપ્રેમથી આંખ રાતી, જટાએ કલગી ઝળકતી,
તોરો મૂક્યો હેમનો રહી સેર કર્ણે લળકતી;
રત્નજડિત રૂદ્રાક્ષમાળા હેમમય હાથે કડાં,
બીજાં આભૂષણ શોભતાં, જાણે વિશ્વકર્માનાં ઘડયાં.
વિભૂતિ ગોળો ઝોળી ખાંધે, મોરની પીંછી ગ્રહી,
શંખ, શૃંગી, સાથ લીધાં, વિવિધ વસ્તુ બીજી સહી;
(પછી) પાવડી પર ચઢયા પોતે ધરવાડીમાં આવીઆ,
સ્વરૂપથી મોહે ત્રિભુવન, અમરગણ મન ભાવીઆ.
જોવા અંતરિક્ષ અમર આવ્યા પાર્થના સ્વરૂપને.
વિમાન ગગને રહ્યાં છે, સહુ જુવે અર્જુન ભૂપને.

દ્રૌપદીની વાડીમાં સાધુ વેષે અર્જુન.

અવધૂત બાવો બન્યા પારથ વાડીમાં ઊભા જઈ,
દ્વારે વાડી માંહે દ્રૌપદી રમવા પુષ્પ લેવાને ગઈ.
તેણે સમે દૃષ્ટિએ પડયો જોગી રૂપમાં મહંત છે,

૧૬૩૬. શકે૦—મૂળ પ્રત તથા ફા. માં "જે વિધિ ચળકે વિજળી" એમ છે; પણ પ્રા. કા. ની ઉત્પ્રેક્ષા વિશેષ સુંદર હોઈને તે ગ્રાહ્ય છે. ૧૬૩૭. વિજયા...રાતી—ફા. માં વિજ ઓપવાળી—છે; ત્યારે પ્રા. કા.માં "વિજયા પ્રેમથી આવેશતા" એમ છે. આ પાઠ સ્પષ્ટ નથી તેમ કંઈ વર્ણનવિશેષ રજુ કરતો નથી. ૧૬૪૪. ત્રિલોક—મૂળ પ્રતમાં "ત્રિભોવન" છે. ૧૬૩૮. તોરો મૂકયો હેમનો—પ્રા. કા. માં 'તોરો શીશે હેમનો' છે. ૧૬૪૦. વિશ્વકર્માનાં પ્રા. કા. માં 'વિશ્વકર્માને' છે. ૧૬૪૧ મોરની ફા. હાથમાં.૧૬ ૪૪ પ્રા. કા. 'તે સ્વરૂપ જોઈ ત્રૈલોકય મોહે.' ૧૬૪૫ ગગને ફા. સ્વર્ગમાં. મહંત. પ્રા. કા. મોહિત, ફા. 'મહંત છે સિધ ચંત' ૧૬૪૯ અહીં પ્રા. કા. માં આ કડવું સમાપ્ત કરતાં વલણ તથા નીચેની કડી આપેલી છેઃ—

(પછી) પાસે જઈને પ્રણામ કીધો, જેમાં સકળ કળાનું વિત્ત છે. ૧૬૫૦

અર્જુનના પ્રલોભનથી ચળેલી દ્રૌપદી.

દ્રૌપદી મનમાં વિમાસે: " કૈલાસનો એ પતિ સહી,
સાક્ષાત્ શંભુ પધાર્યા તેમાં કાંઈ સંદેહ નહીં."
જઈ કરજોડી નમસ્કાર કીધો, મોહ મન પામી ઘણો;
" હો બાવાજી ! બેસો આંહી, સ્થળ સ્થાનક છે તમતણો.

વલણ.

પુષ્પ લેવા ગઈ ગોરી જોગી જોયું રૂપ રે,
જન પ્રેમાનંદ વર્ણવે શું ? નરરૂપ ભારે ભૂપ રે.

સ્વાભાવિક રીતે એમ લાગે છે કે પ્રસંગભેદ થતાં ચાલુ કડવું સમાપ્ત થઇ નવું કડવું નવીન પ્રસંગના સ્ફોટ સાથે ચાલુ થતું જોઇએ. પરંતુ સર્વત્ર આ રીતિ અનુસરાવી જ જોઇએ એવો કાંઈ કૃતિ અબાધિત નિયમ પ્રાચીન કાવ્ય-કવિઓમાં પ્રવર્તતો જણાતો નથી. તેમ હોત તો આ આખ્યાનમાં જ સોળમું કડવું જ્યાં અર્જુન સાથે સંકેત કરવા કૃષ્ણ જાય છે ત્યાં વહેંચાવું જોઇતું હતું. પરંતુ તેમ થયું નથી. વળી આ જ કડવું ૧૬૧૯ પછી વહેંચાવું જોઈએ. આથી અહીં કડવું બદલાવું જ જોઇએ, એ નિયમ ચુસ્તપણે લાગુ કરવાની કાંઈ જરૂર નથી. તેનું એક વિશેષ આંતરિક એ કારણ છે કે આ આખ્યાનના છેલ્લા કડવામાં જણાવ્યા પ્રમાણે કવિએ એકત્રીસ કડવાં લખ્યાનું જણાવ્યું છે. (જુવો લીટી ૧૭૨૫). તેથી જો પ્રા. કા. માં તોડયા પ્રમાણે આ કડવું સમાપ્ત ગણી નવું કડવું શરૂ થયેલું ગણીએ તો બત્રીસ કડવાં થાય છે. તે સંબંધમાં પ્રા. કા. તેમ જ સંવત ૧૮૩૬ ની ફા. આદિ સર્વે પ્રતો સંમત છે. વળી બીજું એ કારણ છે કે–જો કે પ્રા. કા. માં નવું કડવું શરૂ કરી, "મારૂ રાગ" આપેલો છે તો પણ સર્વ પંક્તિઓના થડકા તપાસતાં રાગ બદલાતો હોય એમ સમજી શકાતું નથી, આથી અહીં કડવું મૂળ પ્રત અનુસાર ચાલુ જ ગણેલું છે. ૧૬૫૨ પ્રા. કા. કૈલાસ નૃપતિ. ૧૬૫૪ આંહી૦–મૂળ પ્રત તથા ફા. માં 'આ સ્થલ સ્થાનક છે, એ શરવ તમ તણું.' પણ લીટી ઘણી જ વધે છે, તે પ્રા. કા. નો પાઠ લીધો છે.

" પ્રભુ ! કાંહાં સ્થકી પધારીઆ ! વળી ક્યાં જાશો તમો ?
આ સ્થાનકે ક્યમ કૃપા કીધી ? એ જીવન (વચન) પૂછું અમો. "
(ત્યારે) બાવોજી કહેઃ " ગગનમાર્ગે હું જાતો હતો વહી,
આ શીતલ વાડી દેખીને મુને જોવાની ઇચ્છા થઈ.
અંતરિક્ષથી હું ઊતર્યો, મનોહર સ્થળ દેખી કરી,
આ રચના સર્વે નિરખી, હમણાં જાઉં છું પાછો ફરી.
અંતરિક્ષ મારૂં ધામ છે, જે શોભે સ્થળ રૂડું ભલું,
બ્રહ્મા વિષ્ણુ રૂદ્ર ઇચ્છે, સદા દર્શન એ તણું,
ઇંદ્રસદન વૈકુંઠ ને કૈલાસથી શોભા ઘણી;
વિશ્વકર્મા ભ્રમે ભૂલે, જોઈ રચના તે તણી,
(એટલે) દ્રૌપદી મન વિમાસેઃ " ધન્ય લીલા જોગને,
સંસારસુખ એ સર્વે મિથ્યા શું કીજે સુખભોગને ? "

સાધુ અર્જુન સાથે નાશી જવાની તત્પરતા.

સતી મનમાં મોહ પામી, સાથે જવા મનસા થઈ,
તે સમે કર જોડીને એમ બાવા પ્રતિ વાણી કહીઃ
" સ્વામીજી ! એક વિનતિ અસત્ય હું નવ ઉચ્ચરૂં,

૧૫૫૬ એ વચન—પ્રા. કા. માં " તમને પૂછું છું, " છે. ૧૫૫૭. પ્રા. કા. માં આ પંક્તિ આમ છેઃ—"બાવોજી કહે સાંભળો, આ મારગ જાતો હતો વહી, " પરંતુ ૧૫૫૯ માં અંતરિક્ષથી ઉતર્યાનું તે જણાવે છે, તેથી સ્વીકૃત પાઠ યોગ્ય છે. ૧૫૫૮ વાડી પ્રા. કા. છાયા ઠામ. ૧૫૫૯. અંતરિક્ષથી૦—પ્રા. કા. માં " અંતરિક્ષથી જોવા ઊતર્યો હું " એમ છે. ૧૫૬૧. જે શોભે—" જે સર્વે સ્થળે રૂડું ભલું " એ પાઠ છે. ૧૫૬૬ પ્રા. કા. માં " શું કીજે ઇચ્છા ભોગની " એમ છે. સ્વીકૃત પાઠ વધુ સારો છે, કારણ કે ક્યાં યોગની વિભૂતિ અને ક્યાં સુખભોગ ? અર્થાત્ આવા યોગ આગળ સુખભોગ શી વિસાતમાં છે, એ સર્વે યથાર્થ રીતે ફલિત થાય છે. ૧૫૬૭ મનસા—પ્રા. કા. તથા ફા. માં "ઇચ્છા" છે.

તેડો તો તમ સાથ આવું, સેવા તમારી હું કરૂં.
નિત્ય દર્શન કરવા તમારૂં, હરખ છે મારે હ્રદે"
વચન સાંભળી સતીનું પછી, બાવોજી વળતા વદેઃ

સતી દ્રૌપદીની પતિસંબંધની ભાવના!!

"હું જગતના મનની વાત જાણું, તારે પંચ ભરતાર છે;
તેને ઉવેખતાં મહારાણી! ખરે પાપ અપાર છે,
કંથને ઊવેખીએ તો ભૂમિ જાય રસાતાલ રે"
દ્રૌપદી કહેઃ "બાવાજી! એ સર્વ આળપંપાળ રે!!
મૃત્યુલોકમાં માર્ગ સર્વ મિથ્યા, ગહન ગતિ સંસારની;
રહેંટમાળ કૂપ મધ્યે ભરે, ઢળે વારોવારની,
મારૂં મન તો સર્વથા બાવાજી! તમ ચર્ણે વસ્યું,
પંચકંથને પરહરી, તમારી સેવામાં ધસું."
(ત્યારે) જોગી કહેઃ "શું કરૂં તુજને? પંચ તારે કંથ છે,
અન્યાય એવો કયમ કરૂં? એ અધર્મ મારગ પંથ છે.
કદાચિત જો જાણુશે તો યુદ્ધ મુજ સાથ કરે,
ઉવેખતાં તુને પાપ લાગે, જો વિમાસી બુદ્ધિ શરે."

૧૬૭૧. હરખ૦—પ્રા. કા. માં "હરખે છે મારૂં હ્રદે" ૧૬૭૪ ખરે મૂળ પ્રતમાં 'ધડ્યો છે.' ૧૬૭૫ ફા. ભૂતલ. ૧૬૭૭. માર્ગ સર્વ—પ્રા. કા. માં "સગપણુ" છે. પરંતુ સ્વીકૃત પાઠમાં સંસારવ્યવહાર ચલાવવાના માર્ગ-પ્રણાલિઓ રૂપ વ્યવસ્થિત વર્ણો તથા આશ્રમોનો સમાવેશ થતો હોવાથી તેમાં ભાવ વિશેષ રહેલો છે અને લગ્નના નિયમો અને બંધનો તેને અંગે જ સંસારીયોને આવશ્યક છે. ૧૬૭૮. ઢળે ફા. ફરી ઠલવાએ વાર નહીં.' પ્રા. કા. માં આ પંક્તિ આમ છેઃ—"દેહ કાચના કૂપાવત છે ઢળતાં ન લાગે વારજી." આના કરતાં સ્વીકૃત પાઠમાં અર્થગૌરવ સારૂં રહેલું અને સ્થાને છે. સંસાર-ચક્ર રહેંટમાળ સમાન જ ગણાય છે અને નવનવા સંબંધો થતા તથા જૂના તૂટતા હોવાનું સૂચવે છે. ૧૬૮૩ કરે—પ્રા. કા. માં "સહી" શબ્દ વધારાનો છે. ૧૬૮૪. બુદ્ધિ શરે—પ્રા. કા. માં "બુદ્ધિમાં વહી" એમ છે.

દ્રૌપદીનો પાપ-પુણ્યનો ખ્યાલ.

(ત્યારે) દ્રૌપદી કહેઃ " કંથ પાંચે પરહર્યા મેં જાણજો. ૧૬૮૫
પાપપુણ્ય બ્રહ્મ જાણે ! વિશ્વાસ મનમાં આણજો.
સર્વથા મારે આવવું, જ્યાં તમારૂં રહેઠાણ છે;
જો મુને મૂકી જશો તો આ તજું મારા પ્રાણ છે. "
પ્રાણ તજવા બેઠી અબળા જવ કીધું મન દેહ મૂકવા.

સાધુવેશથી મુક્ત અર્જુનને જોતાં દ્રૌપદીની લજ્જા.

(ત્યારે) સંન્યાસીનો વેષ મૂકી, બાવોજી અર્જુન હવા. ૧૬૯૦
મૂળ રૂપ ધર્યું ધનંજયે તે ભૂપતિ થયા સહી,
(ત્યારે) દ્રૌપદીએ સણગટ વાળ્યો, લજ્જાએ નીચું જોઈ રહી.
(એટલે) સુભદ્રા આવ્યાં અંતઃપુરથી, વાડીમાં વહેલાં ગયાં,
દ્રૌપદી અર્જુનને દેખી, પ્રસન્ન ઘણું મનમાં થયાં.
અર્જુને એમ છળ્યાં દ્રૌપદી સતીને વાડીમાં સહી. ૧૬૯૫
પછી સુભદ્રાને મીહીણું દેતી પાંચાલી નિશ્ચે રહી.

બે શોકોનો સંપીલો સંસાર.

પછી બન્ને રાણી હરખશું પાર્થની સેવા કરે,

૧૬૮૬ પ્રા. કા.માં 'પાપ પુણ્ય બ્રાહ્મણ તણાં' છે. વિશ્વાસ૦—પ્રા. કા. માં " વિશ્વાસ મન નવ આણજો " છે. આમાં "નવ" એટલે 'નહીં' શબ્દથી અર્થ તદ્દન ઉલટાઈ જાય છે. દ્રૌપદી બાવાને વિશ્વાસ આવે એમ બોલવા ઇચ્છે છે ત્યારે પ્રા. કા. નો પાઠ એ વિશ્વાસ લઈ લેવાનું કહે છે, માટે તે અયોગ્ય છે. શામાટે ટીકાકારને તે ખૂચ્યું નહીં હશે? કદાચિત્ ' પાપ પુણ્ય' લાગે એવી માન્યતામાં વિશ્વાસ રખે મૂકતા, એવો ભાવ ટીકાકારે લીધો પણ હોય તેમ હોય તો તે અયુક્ત નથી. ૧૬૮૯ અબળા—પ્રા. કા. માં "બાળા" છે. ૧૬૯૧ ધનંજયે પ્રા. કા.માં"ધનંજયનુ" છે. અહીં છઠ્ઠી વિભક્તિ અયુક્ત છે. નવું વાક્ય હોવાથી કોણે ધર્યું, એ કર્તાની આકાંક્ષા 'ધનંજય' થી પૂર્ણ થાય છે. ૧૬૯૩ સુભદ્રા૦—પ્રા. કા. માં "એટલે સુભદ્રા આવીઆં" એમ છે. ૧૬૯૪ અર્જુનને૦—પ્રા. કા. માં "અર્જુન" પાઠ છે. ૧૬૯૭ કરે પ્રા. કા. ધણી કરે.

પાગે લાગી પરવરે, અંતઃપુરમાંહે સંચરે.
(પછી) સેવા કરતાં સ્વામીની સુભદ્રા મન નિર્ભય થઈ,
પણ દ્રૌપદીની આજ્ઞામાં રહે છે અબળા સહી. ૧૭૦૦
દ્રૌપદીને સુભદ્રામાં પ્રેમ વાધે નિત્ય ઘણો.
પ્રીત ઘણી છે માંહોમાંહે (જેમ) અમૃતરસસિંધુ તણો.
વૈશંપાયન બોલીઆ શુણ જનમેજય રાજન રે!
કહેતાં પાર પામું નહી હું ચરિત્ર જે અર્જુન રે.

વલણ.

ચરિત્ર અર્જુનનું બલ પરાક્રમનો મહિમા ઘણો રે, ૧૭૦૫
વદે વિપ્ર પ્રેમાનંદ ભાવ સાથે શ્રોતાજન શ્રીહરિ ભણો રે.

કડવું ૩૧ મું.

રાગ ધનાશ્રી.

પાર્થનો મહિમા અને અન્ય પરાક્રમો.

ઋષિ એમ બોલ્યા સાંભળો રાયજી! પાર્થ મહિમા કહ્યો ન જાય જી
જેને કરુણા શ્રીહરિ સહાયજી, જશ કીર્તિ જગતમાં થાય જી.

૧૭૦૦ પ્રા. કા. માં આ પંક્તિ આમ છેઃ–" તે દ્રૌપદીની આજ્ઞામાં રહે વરમતિ અબળા તે સહી. "૧૭૦૧ પ્રેમ૦–પ્રા. કા. પ્રેમ રતિ વાધે ઘણી' ૧૭૦૨ પ્રા. કા. તણી ૧૭૦૩ પ્રા.કા. 'રે' નથી. ૧૭૦૬ પ્રેમાનંદ–ફા. માં 'વલ્લભ' છે. ફા. રાગ રામગ્રી. ૧૭૦૮ મૂળ પ્રતમાં માત્ર નીચેની એક જ પંક્તિ છેઃ– " ઋષિ એમ બોલ્યા સાંભળો રાયજી, જેને કરુણા શ્રી હરિ સાહ્યજી." પરંતુ પાછલું વલણ જોતાં આ પંક્તિમાં કોઈ અર્થ પુનરુક્તિકર નથી અને ચાલનાં આરંભનાં વચનો વિચારતાં કાંઇક પડયું હોય એમ સ્પષ્ટ સમજાય છે, તેથી તે સ્વીકારેલી નથી. પ્રા. કા. માં પહેલી પંક્તિમાં "સાંભળો રાયજી"ને બદલે

ચાલ.

જશ મહિમા થાયે જગતમાં, જેને સહાય સારંગપાણુ જી
અર્જુનને કરુણા અતિ કીધી કેવળ પુરૂષ પુરાણુ જી.
અર્જુન વનવાસ થયો પૂરણુ વર્ત્યો જયજયકાર જી
વિરહ ધવલ શાપ ઉતર્યો અર્જુન, વર્યા વનમાં બે નાર જી.
ચિત્રાંગદા ને સુભદ્રા બેહુ વરી વિનતા વન જી,
બભ્રુવાહન ચિત્રાંગદાસુત, સુભદ્રા અભિમન્યુ જી.
પંચ તીર્થથી ગ્રાહ ઉદ્ધારી પામી મૂલગાં ઠામ જી.
ઇંદ્રસભા વિષે તે આવી જ્યાં પોતાનું છે ધામ જી.
નારદવચને પૂર્વ પ્રતિજ્ઞા પારથે સહુ પાળી જી,
(પછી) અગ્નિનું અજીર્ણ ટાળીયું, ખાંડવ વન પ્રજાળી જી.
મયદાનવને બળતો રાખ્યો, તેણે સભા રચી આપી જી;
અગ્નિએ બે ભાથા આપ્યા ગાંડિવ ધનુષ્ય સ્થિર થાપી જી.
પછે પાર્થ થયા મન નિશ્ચય, કૃપા અશરણુશરણુ જી:

" પાંડવ રાયજી " એવો પાઠ છે. ૧૭૦૯ જેને સહાય.–પ્રા. કા. માં "જેની સાથે" છે. પ્રા.કા. તથા ફા.માં દરેક પંક્તિને અંતે "જી" પૂરક શબ્દ નથી. પણુ મૂળ પ્રતમાં તે ધનાશ્રીમાં 'જી' આવશ્યક ગણાય છે. ૧૭૧૦ પુરૂષ૦–પ્રા. કા. માં " બ્રહ્મપુરાણુ " છે. ૧૭૧૧. પૂરણુ–પ્રા. કા. માં "સંપૂરણુ" છે. ૧૭૧૨. વિરહ...અર્જુન–પ્રા. કા. માં "વ્યંડળ શાપ ઉતાર્યો પારથ" અને ફા. માં વ્રહેનલ 'બૃહન્નલ' શાપ એમ છે. આમાં અર્જુને વ્યંડળપણાનો શાપ ઉતાર્યાનું થયેલું સૂચન અસ્થાને છે. દ્યુત રમ્યા પછીનાં બાર વર્ષના વનવાસમાં અર્જુન ઇંદ્રપુરી ગયો અને ત્યાં, તેને વ્યંડળ થવાનો જે શાપ લાગેલો, અને વિરાટ રાજાને ત્યાં "બૃહન્નલ" થઇને જે શાપ ઉતાર્યો, તેનું સૂચન અહીં કેવળ અપ્રાસંગિક છે, એમ પૂર્વાપર સંબંધથી સ્પષ્ટ જણાશે. પ્રસ્તુત વનવાસમાં તેવો કાંઈ પ્રસંગ બનેલો જ નથી. તેથી ટીકાકારે શા માટે એ ઉપર કાંઈ વિચાર કર્યો નહીં હશે ? ૧૭૧૫ પ્રા. કા. "મૂલનો"

વૈશંપાયન કહે છેઃ પૂર્ણ થયું સુભદ્રાહરણ જી.
આદિ પર્વની કથા આત ઉત્તમ અર્જુન કેરૂં ચરિત્ર જી,
શુદ્ધ મને જે સાંભળે તે પ્રાણી થાય પવિત્ર જી.

કાવ્યપ્રબંધ અને આત્મનિવેદન.

કડવાં એકત્રીસ; પદ પ્રબંધ છે આઠસેં પાંત્રીસ જી;
રાગ રાગણી ચાલ જુજવી, દેશી છે છત્રીસ જી,
સંવત સત્તર અઠ્ઠાવન વર્ષે ફાલ્ગુન માસે નિધાન જી,
શુક્લ પક્ષ દશમી ગુરૂવારે પૂર્ણ થયું આખ્યાન જી,
સૂર્યપૂર તાપી દક્ષિણ તટ ત્યાં કવિએ કર્યો વિશ્રામ જી,
શ્રી ગુરૂચર્ણકૃપાથી પામ્યો, જ્ઞાનરત્ન મહા ધામ જી.
સૂર્યપૂરમાં કથા કથિ, ગુણ ગોવિંદના વિસારી જી,
ચાતુર્વિંશી જ્ઞાતિ બ્રાહ્મણ વર્ણ ન્યાતિ સાર જી.
અંબાજીનો દાસ નિરંતર વિપ્ર પ્રેમાનંદ જી;
સરસ્વતીની પૂર્ણ કૃપાથી પદબંધ થયું આખ્યાન જી.

૧૭૨૧ ફા. નિરભય. ૧૭૨૫ પ્રા. આઠશેંહે ચાળીસ નિધાન. ૧૭૨૫–૨૬ આ બે પંક્તિ મૂળ પ્રતમાં ૧૭૨૭–૮ પછી આવે છે. પણ તેમાં લહીઆએ ચૂકથી ક્રમફેર કરેલો સમજાય છે. ૧૭૨૭ ફા. માં મહત્વની આ લીટી ઉતારેલી નથી. ૧૭૨૮ ફા. સોમવારે. ૧૭૨૯ વિશ્રામ ફા. વાસ. ૧૭૩૦ મૂળ પ્રતમાં આ પંક્તિ આમ છેઃ—“શ્રી ગુરૂચર્ણકૃપાથી પામ્યો પ્રસેક જ્ઞાનજી” પણ તે ઘણી જ ટુંકી છે, તેમ વ્યાકરણાનુસારી પણ નથી, તેથી પ્રા. કા.નો પાઠ ઉપર સ્વીકાર્યો છે. ફા. માં ‘પામું જ્ઞાનપ્રકાશ’ છે. ૧૭૩૨ વર્ણ૦—પ્રા. કા૦ ‘મંદ મતિ અવિધાર જી’ છે. ૧૭૩૩ નિરંતર ફા. નિર્મલ. ‘વિપ્ર પ્રેમાનંદ’ ફા. ‘વિપ્ર વલ્લભ નિધાન’ છે. ૧૭૩૪ પદબંધ૦—ફા. “થયો પદબંધ પૂર્ણાનંદ” છે. થયું ફા. કરૂં. ૧૭૩૫. સાંભળશે--પ્રા. કા. માં ‘સાંભળે” છે.

કાવનાં વિનયવચન અને આખ્યાનનું શ્રુતિફલ.

સ્નેહે કથા જે સાંભળશે બાળક વૃદ્ધ નરનાર જી, ૧૭૩૫
તેને કૃપા કરે શ્રીકૃષ્ણજી જીવન જગદાધાર જી.
કહી કવિતા, નિમિત્ત માત્ર છું, કરનાર શ્રી ભગવાન જી,
શ્રોતાજન કો ખોડ માં દેશો, કહી કથા બુદ્ધિનિધાન જી.
એક મનથી જે સાંભળે એ સુભદ્રાનું હરણ જી,
તેને કૃપા કરે અવિનાશી સ્વામી અશરણશરણ જી. ૧૭૪૦
શુભમસ્તુ કલ્યાણકારી જય મંગલ હરિનું નામ જી,
લક્ષ્મીવરના પ્રદને પામે, જે ગાય ગોવિંદના ગુણગ્રામ જી

વલણ

ગોપિજન ગોવિંદજી કૃપા કરે અંતર ધરી આનંદ રે
કર જોડી કહે વિપ્ર પ્રેમાનંદ શ્રી હરિ ભણો હરિજન રે. ૧૭૪૪

ઇતિ શિવમ્.

શુભમસ્તુ.

૧૭૩૭. કરનાર =પ્રા. કા. માં "કરનારો" છે. ૧૭૩૯.....સાંભળે-પ્રા. કા. માં "એ કથા જે સાંભળે" છે. પ્રા. કા. કરતાં મૂળ પ્રત માં ભાવ ઠીક રહેલો છે. ૧૭૪૩-પ્રા. કા. માં આ પંક્તિ આમ છે:-"ગોવિંદજી કૃપા કરે શ્રોતા સમજો મન રે." ૧૭૪૪ કા. માં આ પંક્તિ આમ છે:-કરજોડી કહે વિપ્ર વલ્લભ, હરિ ભજો જન ગોવંદ રે.

પરિશિષ્ટ.

ફાર્બસ સભાની પ્રતિનાં પાઠાંતર.

પ્રસ્તુત ગ્રંથનું મૂળ પૂર લગભગ પૂરૂં છપાઈ રહેવા આવ્યું હતું, એટલે કે ૨૮ મા કડવાની ૧૫૦૦ પંક્તિ સુધીનો ભાગ પ્રકટ થઈ ચૂક્યો હતો તે પછી શ્રી ફાર્બસ ગુજરાતી સભાનો તરતનો નવો આવેલો પ્રાચીન પુસ્તકોનો સંગ્રહ જોવાનો અવકાશ તેના માનદ મંત્રી સાક્ષરવર શ્રીયુત તનસુખરામ મનઃસુખરામ ત્રિપાઠીની કૃપાથી મળ્યો. તેમાં સુભદ્રાહરણની એક પ્રતિ સંવત ૧૮૩૬ માં લખેલી જોવામાં આવી. એ પ્રતિમાં લેખકનું નામ કવિ પ્રેમાનંદને બદલે "વિપ્ર વલ્લભ"નું નામ જણાયું. આખોએ ગ્રન્થ અવલોકતાં વલણને બદલે 'ઉથલો' એ સિવાય તેમજ કવિના નામફેર સિવાય અન્ય કોઇ મહત્વનો ફેરફાર જણાતો નથી. આ પ્રતિ, જે મૂળ પ્રતિને આધારે આખ્યાન છપાવ્યું છે તેને પ્રસ્તુત લગભગ થોડાક અપવાદ સિવાય સર્વ અંશે મળે છે. તેમાં ૨૮ મા કડવાના અંત પર્યંત સુધીના ભાગનાં જે પાઠાંતર છે તે સર્વે તેનીજ જોડણીમાં નીચે આપ્યાં છે; કારણ બાકીના એટલે કે ૩૨ મા કડવા સુધીના ભાગનાં પાઠાંતર તે ભાગની હેઠળજ સામેલ કરી દીધાં છે.

કડવું ૧.

૨ વિઘન હરણ વાણી તમ જડે રે. ૪ ગુઢ મતી ઇષ્ટ માતા તમ વડે રે. ૫ તમ વડે ઇષ્ટ માતા માહારી, તે કરો મુજ કરૂણાએ. ૬ દયા આણજો રંક છેઉં તાહરો, રેહેજો રૂદઆ માંહે. ૧૧ આ લીટી પડી છે. ૧૪ છૂટીએ. ૨૪ જે સ્થકી ઓદ્ધાર. ૩૦ તાંહાં સ્થલી ભગવંતે રાખ્યા, ભગત માટે પ્રતિપાલા. ૩૧ શણંગે નાઠા નદી ઉતરી ગયા ધરમ રાજન. ૩૩ પછે હેડંબ દૈઇતને વંન રાણીને ત્યાં વળી હેડંબા નાર. ૩૪ પછે બક રાક્ષસને નીપાતો તેહને ક્ષાર કરી મોરાર. ૩૬ ધૌમ સંગાથે પાંડવ ચાલ્યાં, તાંહાં મલ્યા અનેક ભૂપાલ. ૪૦ પછી વધારો; પછે કૃષ્ણદેવ પાંડવ કને આવ્યા, રાએ ધૃતારષ્ટરે

સમજાવ્યા ઇન્દ્ર પ્રશનું રાજ આપવું, તતક્ષણ તાંહાં સહુ આવ્યાં. ૪૧ શમરા. ૪૨ (ચાર) ત્રણ ૪૬ સંધે, વલણ ને બદલે ઉથલો છે. ૫૦ વદે, વિપ્ર વલ્લભ પ્રણવી.

કડવું ૨ જું.

૫૩ શ્રેષ. ૫૫ હાવે ઇન્દ્રપરસ્થમાંહાં પાંડવ આવ્યા, કુંત્યા દ્રુપદી સાથે. ૫૬ લોક સહુ હસ્તીનાપુર કેવળ આવી વશા સાક્ષાત. ૫૭ મુગતા ફૂલ કુસંમે વધાવ્યા, પ્રજાએ ધરમ રાજંન. ૫૮ ભ્રાત ચાહારે રેહે સેવા વીખે સદા થઇ સાવધાન. ૫૯ થી ૬૨ ને બદલે આ વધારો છે:—

પ્રજા શરવ જે પ્રેમે પાલે, જુધીષ્ટર રાજંન;
દીવશ કેટલે ઇદ્રપરસ્થમાં આવ્યા નારદજી ભગવાન.
પુજા કરીને આશન આપુ, હૈડે હરખ ન માએ,
દ્રૂપદ શુતાને શીઘ્રે લગાડી બાનુ બાવને પાએ.
તેણે શંમે નારદ એમ ઉચરે, ધરમ પુત્ર શુણ વાત.
તમે પાંચ વચે વીનતા એક રાખી નીશે(શ્ચે) પામશો પ્રા(પા)ત.
વલતા રાએ જુધીષ્ટર બોલા, આણી ગન્યાંન વીવેક,
અમ્યો પાંચ ભ્રાતનું સાંભળ્યો રૂખીજી, (મન) સદા થીર છે એક.
રાએ તણાં એવાં વચન સાંભળીને, બોલ્યા મંન ઓલ્યાશ (ઉલ્લાસ)
એક ઉપદેશ તુજને કહું રાજા, પુરાતન આ(ઇ)તીહાશ;
આગે શંધ (સુંદ) ઉપશંધ (સુંદ), બેઅ હુતા તેણે તપ માંડો જઇ વંન;
ઉગ્ર તપ દેખી આ(અ)જ આતા, માગો વછ(ત્સ) વરદાન.
વચન શુણીને બ્રં(બ્ર)હ્માને વેગે, તતક્ષેણ લાગા ચરણ,
સ્તુતી કરી માગા વર બેહુએ, અમ્યો કોઇથી ન પાંમું મરણ.
બ્રંમા કહે રે જે જંનમ્યો પ્રાણી, કાલે તેહેન્યો નાશ,
એ કારણ રૂદે માંહાં ધરીને માગો વર ઓલ્યાશ.
પછે ભ્રાત બેહુએ વીચાર કરીને ધાતાશું બોલા ક્ષેવ
અમ્યો ભ્રાત માંહો માંહાં વઢી મરૂં અન્યથી નહી અશ્વ(અવશ્ય)મેવ,
એ વર મુજને આપો પીતાજી અશતુ કહી ચાલ્યાં બ્રહ્માંએ

પછે ભ્રાત બેહુ આવ્યા શ્રવ(સ્વ)સ્થાને રૂદે માંહે હરખ ન માએ.
ત્રીલોક મધે શુ(સુર)નર રાજા મુની દૂખી કરી શરવ પ્રાણી;
દેવે શરવે રાવ કરી બ્રંહ્માંને તારે ધાતા બોલ્યા વાંણી;
તેજ તમારૂં આપો અમને આજ કરૂ એક કાજ;
તારે તેજ સરવ દેવે મલીને આપું, કન્યા પ્રગટી ખેણુ મુઝાર.
ત્રીલોકમાં તેહેનું નામ જ પરઠૂ, સુંદર મુખ શોભાલ
કર શંમ પુષ્ટ કરી કંન્યા બોલી, બ્રહંમાશું તતકાલ.
મુજને જે કાજે પ્રગટ કરી, તે કારણુ કોહો નીરધાર;
બ્રહંમા કેહે અતલોક માંહાં વીએ, શંધ્ર ઉપશંધ બેહુના ઠાર.
બન્યો ભ્રાત જે બળીઆ કહીએ, ત્રીલોકના દમનાર,
તું તાંહાં જઇને મોહો ઉપજાવે જેમ તેમ થાએ એ નીધંન.
ત્રીલોક માંહાં પછે તાંહાંથી પરવરી આનંદ આણી મંન;
શંધ ને ઉપશંધ બેહુ અગયા રંમે જાંહાં વંન,
ત્રીલોક માંહાં આવી શહી જેનું વીજલડી મુખ ધામ,
શંધ ઉપશંધ તેહને બેહુને, દેખતાં, શબલ પ્રગટો કાંમ.
પછે બેહુ જણાએ ગ્રહ્યો જઇને ત્રીલોતંમાનો પાંણુ;
તે અન્યો અંન વદે તા હવા, બેહુ ભ્રાત માંહો માંહ વાંણુ.
તારે શંધ કેહે છે ઉપશંધને સાંભલ કહુ શત ઉપાએ,
મેં એ વરી અલગો રેહે પાપી, એ ધટે તાહારી માએ.
ઉપશંધ વળતો એમ વદે રે તું ભ્રાત સાંભલ રે સોએ;
પ્રથમ શ(સા)હી મે એને વરી, તારે પુત્રી સ્થાનકે હોએ.
શ્રી મુખ બન્યો જણ ઉચરે, રાએ જુધીષ્ટર અવીધાર;
બેહુ ન મુકે તે શુદરી, પછે માંડૂ જુધ અપાર.
ગદાજુધ કરતા હવા તે શુભટ વીર વીક્ષાત,
શંગ્રાંમ રંણુ શબલ્યો ફરીને તે ઉભે પામ્યા પાત.
દૂદભી વાગાં દેવનાં શુખ પામ્યા શુરેશ;
માટે પાંચમાં વીનતાં થકી શરવથા થાશે કલેશ.

નારદ તણાં એવાં વાએક શુણીને બોલ્યા જુધીષ્ટર રાએ;
તમો સ્વામી અમ પ્રતે કોહો ત્યે કસૂં શદા ઉપાએ.
પછે નારદ કેહે જો મંન ગમે તો કહુ એક જ પેર;
બે માસ ધાદશ દિન દ્રુપતી એક એક રાખો ઘેર.
એમ અનુકરમે પાંચે જણાં ભોગવે દ્રુપતી જે નાર;
અવધ વીત્યાં દ્રુપતી કણે કોણે નવ જાવૂ નીરધાર.
પંચાલીને વારા વીત્યા કો જાશો એકો દંન,
તે બાર વરશ જૈ વેઠશેરે માહાં ભયાંનક વંન.
એવી પરઠંણ કરીને નારદ તાંહાંથી પલીઆ.
પછે રાજ કરે રાજા જુધીષ્ટર ધરંમ મારગે બલીઆ.
એ કથા રહી એટલે, સાંભલો જંનમેજે રાએ;
રાજ કરે તાંહાં જુધીષ્ટર આનંદ અંગ ન માએ.

ઉથલ્યો.

આનંદ અંગ ન માએ રે અને પ્રજા પાલે મહીપતી;
શાહાસ્ત્ર પુરાણ ને હરી કથા વલી ભજે શ્રી લક્ષમી પ્રતી.

કડવું ૨.

શ્રી રાગ મારૂ

વૈશંમપાએ ને રૂષી એણીપેરે બોલ્યા શુણ-જનમેજે રાએ
કહું જશ હરીનાં વાહાલાનો શુણતાં પાતીક જાએ.

(આટલું લાંબું ઉમેરણ અલબત્ત મહાભારતના મૂળ કથાક્રમને અનુસરીને દ્રુપદી સાથેના પાંચે ભાઇઓના સહગમનની પ્રતિજ્ઞાનો વિશેષ સ્ફોટ કરે છે, પરંતુ તેના વર્ણનમાં કંઇ રસ કે અલંકારાદિની કે વાણી છટાની ખુબી જણાતી નથી. પ્રેમાનંદનું કાવ્ય પોતાને નામે ફેરવવા મથન કરતાં વિપ્ર વલ્લભે રસ્તે જતું આ **ઉમેરણ ટાયલા જેવું** કરેલું છે.)

૬૩ હાવે પ્રથમ વારો વડભ્રાત તણો છે. ૬૮ ઉતપાત. ૭૦ કવણ. ૭૦ થી ૭૬ ને બદલે નીચેનો વધારો છેઃ—

પછે વીપ્ર પ્રતે અરજુન કેહે રે ધીરજ ધરો ભુદેવ;
કાલે ગૌ તમને આણી આપીશ, શત વચન તાંહાં એવ.
વડ ભ્રાત તણે ઘેર શેહે(શ)સ્ત્ર માહારાં છે જતાં મુજને હાંણ,
દવા દશ વરશ ભોગવવાં પડશે, રૂખી માંનો શહી નીરવાંણ.
ત્યારે વીપ્ર એહવું શાંભલીને આક્રંદ માંડુ અનંત;
ગૌઉ શાહે કરતાં વીલંબ કરે નવ ઘટે તુજને એ મત.
દીજ તણું એવું વાએક શાંમલીને પછી વીમાંશું મન માંહે;
ચખે (ચક્ષુએ) વસ્ત્ર વીટી નર જે, આવો નુ(નૃ)પના ઘર માંહે.
અસ્ત્ર ગ્રહી કપીધજ તતકાલ આવો બાહાર;
પછે રથ ચઢી ધાઓ તદા, એક હેલાં માત્ર મોઝાર.
પારથનો શબ્દ શ્રવણે સાંભલતાં જાણે ગડગડો આકાશ;
શુ(સુ)રભી તજી તશકર ગઆ, મન શઅલ્ર ધરતા ત્રાશ.
તે ધેનુ લઇને શમરપી, હવે પધારો રૂખી દેવ,
ધેનુ લઇને પાછો વલ્યો વીપ્ર તાંહાં તતખેવ.
રૂખીએ આશરવાદ દીધો તુજને હજો રંણુકલ્યાંણ;
પાએ લાગીને અરજુન આવ્યો, ધરમ કને નીરવાંણ.
કર અંશમપુષ્ટ કરીને આગના માગી વન જાવા અરજુન
વદે જુધીષ્ટર ગૌપ્રકાર જે દોશ નહી અરજુન.
ત્યારે પારથ કેહે નારદનું વાએક કેમ ઉવેખું શાર;
ત્યારે રાએ કેહે કુશલ જઇ આવો, આપણે ગ્રેહે દુવાર.

મૂળને બદલે આ વધારો કેવળ કવિત્વહીન છે, એટલું જ નહીં પણ નરવીર અર્જુનની કાયરતા દર્શાવી તેના શૌર્યને ઝાંખું પાડે છે.

"પછે આગન્યા લેઇ વંન વીખે, શહી ચાલીઆ અરજુન. ૭૮ વીપ્ર સાથે લીધા તતક્ષેન. ૭૯ ભગવંતજીનું. સાથે રૂખી સમતાએ, ૮૧ દાન અપરીમીત શાર. ૮૩ થી ૮૯ ને બદલે આ પંક્તિઓ છેઃ—

શેખ નાગને સ્વશુર કરીને મંનીપુર વીખે શહી આવા,
ચીત્રાંગદાતું પાણી ગ્રહણુ કીધુ અતી રૂડું મન ભાવા.

બભ્રુવાહન સુત પ્રગટો તેહનો પારથ થકી અશ્વમેવ;
આગાન્યા માગી તાંહાંથી ચાલ્યા પંચકુપ ભણી ક્ષેવ.
શાર(રા)પ થકી ગ્રહા (ગ્રાહ) મુકાવી પંચકુપની જેહ
સુંદર રૂપ ધરી સદા ચાલી સ્વરગ વીખે તાંહાં તેહ.

૯૦ પૃથ્વીમાં જે હોએ. ૯૧ પછે અવધ વંનની થઇ પરીપુરંણુ વોલા દીજ શરવ કોએ. ૯૨ મી લીટી જ નથી. ૯૩ દેતા આશીર વચંન. ૯૪ તવ પ્રભાસ તીરથ વીસે આવ્યો, કુંત્યા કેરો તંન. ૯૫-૯૬ કપીધજ અવગહાન કરીને, શમરી જુગ જીવન, પ્રભુ તમ કીરપાએ, તીરથ સહુ નાહો, આપો મુજને દરશંણુ. ૯૬-૯૮ કડી નથી. ૯૯-૧૦૯ આપો મુજ દરશંન તે પ્રભુ તે લાડ પાલ્યાં અમતણાં, કરજોડી અરજુન સ્તુતી કરે, ભગતવછલ બરદનું વેહે ઘણાં.

કડવું ૩ જું.

રાગ શાંમેરી, ૧૦૧ એણીપેરે બોલ્યા. ૧૦૨ મન શાધે વનમાંહિ. ૧૦૫ પરસ્પરે મલીઆ મોહન. ૧૦૭ તેણે સમે શ્રીકૃષ્ણ પુછે શુણ પાંડુકુમાર. ૧૦૮ ઇંદ્રપ્રસ્થ થકી કેમ આવા તે કોહો મુજને વિસ્તાર. ૧૦૯ ત્યારે અરજુને અથ ઇતિ વારતા, કહી શરવે વીસ્તારી. ૧૧૦ મોરારી. ૧૧૧-૧૨ આ બે પંક્તિઓ નથી. ૧૧૫ વીશ્વાધાર. ૧૧૭ પરવરા. ૧૧૯ અવગાહન કીધૂ. ૧૨૮ વેહેવા કરાનું મંન પ્રભુનૂ. ૧૩૦ જુગદાધાર. ૧૩૨ પછી આ પંક્તિ વધુ છેઃ—શીઘ્રે થઈ અમે ખરચવો, શીખ દો મોરાર. ૧૩૪ અદ્ભુત. ૧૩૯-૧૪૦ આ બે પંક્તિઓ નથી. તેમ તે પછીનું વલણ પણ નથી.

કડવું ૪ થું.

આ પ્રતિમાં અહીં કડવું ૪ થું છૂટું નથી, તેમ ૧૪૨ મી પંક્તિ પણ નથી, પરંતુ ૩ જું કડવું ચાલુ જ છે. તેમ 'રે' પૂરક અહીંથી કેટલીક લીટીઓમાં છે. ૧૪૩ આમાં નથી. ૧૪૪ રાય૦-કોઇએ ન પ્રીછે અંન, ૧૫૬ અરુણ તે રંગ કુપાલ. ૧૩૨ કરડુંઓ, ૧૬૭ નહી. આખા કડવામાં 'રે' પૂરક છે. એ એમ બતાવે છે કે બે કડવાનું એક કડવું ભૂલમાં બનાવેલું છે. ૧૬૮ કહે ધંનધંન રે ૧૭૫ મનમાં. ૧૭૬ કોઇ કેહે બ્રંહ્મા વીસ્નુ શરવથા, ધરીઊં દીશે રૂપરે. વલણુ અને ૧૮૧-૨ એ બે પંક્તિઓ નથી.

કડવું ૫ મું.

ગોડી દોહોરી. ૧૮૬ છે દુવારીયં નગ્ર મોઝાર. :૧૯૨ શુભ હાથ. ૧૯૪ ત્યાં–બાઝુ. ૧૯૭ એ ભૂપ–ક્ષત્રીરૂપ. ૧૯૭ શરૂપ. ૨૦૨ જીભે–જે. ૨૧૨ આશ્રમ મઠ દવારીકામાં. ૨૨૮ અવધુતકેરૂં સરૂપ જોઇ.

કડવું ૬ ઠું.

ધન્યાશ્રી. ૨૩૫ ગાલીયા–જલેચા. ૨૩૭ પછી આ લીટી વધુ છેઃ—આ જોગી પુર મધે આવા તો ભાએગ આપણાં ધનજી. ૨૪૮ જાદવ નીશાએ. ૨૪૯ લગાડયો હદજી. ૨૫૭ પ્રણકુટી તતપેર કરી આપી, બાવાજી-ને તે ત્યાંહેજી. ૨૬૫ પ્રભાતે ઊઠી ગોમતી મરજન, અરજુન નીત જાએજી. ૨૬૮ ભણુતા. ૨૭૪ બાવોજી સહુને મન ગમે. ૨૭૮ નું છેલ્લું અને ૨૭૯ નું પહેલું પદ ઉલટ સુલટ છે. ૨૯૨ જેહ–જાય. તેહ–શબ્દ નથી. ૨૯૪ દરદવંત.

કડવું ૮ મું.

૩૧૯ હરખ રૂદયા શંમેત. ૩૨૩ ક્ષુદ્ર–અતી ખુદ. ૩૩૮ બાવાજી–સ્વામી! ૩૩૯ જાદવ–આવે મોહા શાર. ૩૪૦ ઘેર–લાવે ઘેર નીરધાર. ૩૪૧ પૂજન–ભોજન. ૩૪૬ બાલક૦–એમ શબ્દ ઠામોઠામ. ૩૪૭ બાવોજી૦–આવા સહુને મન સરખા.

કડવું ૯ મું.

શારંગની દેશી. દરેક પંક્તિને છેડે 'રે' પૂરક નથી. ૩૫૮ ત્યાં રહ્યા રે–તાંહાં. મોહ૦–મોહા મનમાંહાં. ૩૫૯ માગે. ૩૬૩ મોટા શાધ જતી સહુ-કોએ અતીતને ઘણું વીખાણે શોએ. ૩૭૧ તેનું રૂપ વરણવ નવ લહુ. ૩૭૩ બ્રહ્મા ઇંદ્ર ધરૂ સ્વરૂપ. ૩૭૭ તે૦–આ નગર મોઝાર. ૩૮૩ કર્યો–કરવો. ૩૮૭ તેડીએ. વીક્ષાંણે. ૩૯૫ કો જોગી સંસારીને વીખાંણે. ૩૯૭ તેહ–તેડાવો–લાવો. ૪૦૨ આવ્યો–આવતો. ૪૦૪ નહી તો જાદવમાં ન શંમાએ, હોશે જતી શંતોકી કોએ. ૪૧૦ લાવું–પધરાવું. ૪૧૧ આપણાં. ૪૧૩ કેહે. ૪૧૪ ને કાંમ ને મોક્ષ રામ–પરતક્ષ.

કડવું ૧૦ મું.

૪૧૭ ઓચરે. ૪૨૧ દંડી–લંડી. ઘણા આવે જોગી સાર. આથી પછીની પંક્તિ સાથે પ્રાસ બેસતો નથી. ૪૨૨ શીશ–રીશાવી શીશ. અન્યત્ર અંન જોગી–ભોગી. ૪૨૮ કોણ–શું. ૪૨૯ તો૦–પ્રભુ પાડે પુરૂં. ૪૩૦ વસ્તીમાં શે અર્થે આવે, તેહને શું અધુરૂં. ૪૩૧ વનવીએ રહી ગોવિંદજી-શું ૪૪૩ નવ–શું. ૪૩૬ તો૦–મધુકરી ઘેર ઘેર. ૪૪૩ તું શું જાણે અતીતને કેવલ છે કે બ્રંહ્મ. ૪૪૬ ભૂદેવ–ગોકુલ માંહાં ક્ષેવ, આથી માપ વધી જાય છે. ૪૫૭ જે બોલા મુખ વચન. ૪૬૧ આવે–કોઇજ ઘેર આવે. ૪૬૨ અગનાને વચન મેં કંહાંતાં, રખે બાધવ મંન લાવો. ૪૬૬ લોપે–ગ્રોપું.

કડવું ૧૧ મું.

૪૭૧ 'જી' પૂરક નથી. શુભ–પવીત્ર ૪૭૩ તે સમે–હરખ સાથે. ૪૭૫ તત્પર–તાર. ૪૭૭–ભોજન રચો–રસોઇ નીપજાવજો કહું છું રૂડી પેર જી. ૪૭૮ જેમ સીધ જોગી હરખ પામે. ૪૭૨ ભાઇ–જી. આસન–આશ્રમ. ૪૯૦ આવ્યા–આવે. ૪૯૦ પછી આ પંક્તિ વધારે છેઃ—તારે બાવોજી કહે જાદવ પ્રતે, કોણ આપે છે એહ. ૪૯૬ ભગવાન. ૫૦૬ બાપુ–આપુ. બેસો આ–એઠ બેટ.

કડવું ૧૨ મું.

૫૪૪ ગૃહસ્થ કેરાં ઘર દેખી. ૫૫૪ કીજે–કરવી. ૫૫૭ આવડા–શા કરાવો. કો કરવો–શું કરવો. ૫૬૯ તે માટે શત માનજો મુજ વચન એ તાહાં રામ. ગયાનું–વાહનનું. ૫૭૪ તે તો અંન પીરશશે તમને લઘુવે છે બાલ કુમારી. ૫૮૦ પ્રસન્ન–સાવધાન.

કડવું ૧૩ મું.

રાગ ભીમ પલાશ. ૫૮૩ મહીમાયજી. ૫૮૪ શજ થાએજી–ભોજંન કરવા એજી. 'રે' પૂરક નથી. ૫૯૧ રક્ત–અંગ. ૬૦૦ એવા શબ્દ–એમ શહુ. ૬૦૩ ઘેર ઘેર સહુ જોવાને બાલેક વૃધ ચતુરસુજાંણ ૬૦૪ બાલક–સ્ત્રી આદિ. ૬૦૫–૬૦૬ જંત્ર તંત્ર જે શબ્દ બાલેક નાહાંનાં શું નાંહાંનાં અસ્ત્રી શું વદે વાંણી; દંડ વત કરે બેહુ હાથ જોડી, બાવા નમો નારાણ. ૬૧૩ નિરખતાં–જોઇ. ૬૨૨ ગલીચા–જલેચા.

કડવું ૧૪ મું.

રાગ માલવ ગોડી. ૬૩૩ શરવ જન. અહીં લહીઆનો દોષ છે. ૬૩૫ સહુ૦ કરે ભાવે શહી પુજાએ. ૬૪૦ સધસો. ૬૪૩ બલીભદ્ર કેહે શ્રીધ તેવા જાંણે પરમેશ્વર જેહેવા. ૬૪૪ રાજન–અરજુન. ૬૫૦ બાંધી–વાળી. વાળી–અતીત. આ પાઠ પ્રા. કા. ના પાઠ કરતાં સ્પષ્ટ છે. પ્રા. કા. માં 'અતીત'ને બદલે લહીયાના લેખનદોષથી 'અતી' (અતિ) થયું હશે. ૬૫૧ અતિ–ઘણું. ૬૫૫ ચરણકૃપાએ–ચરણપ્રતાપે. ૬૫૬ ચરણરેણુથી–ચરણપ્રતાપે. ૬૫૭ પ્રાહુણા–પરોણા. ૬૬૧ તત્ક્ષણ શબ્દ નથી. ૬૭૭ હાથ ને પાગ. ૬૮૪ અતિ–કોટી. ૬૮૫ મોરો–ખત્રી. ૬૮૭ મારૂં–શોભદ્રાનું. ૬૮૮ એતો૦–હવડાં દીસે છે અવતરીઓ. ૬૮૯ વેષમાં–વયમાં. ૬૯૦ તો૦–પરમેશ્વર જોજો મુજ સામું. ૬૯૫ પામું–જાણીશ. ૬૯૮ કરી૦–છે શોભદ્રાને રૂદે આઘાત, માટે કીપા કરજો ભવાંની માત. ૭૦૧ એમ ઇચ્છે છે મન સુભદ્રાય, પછે બાવોજી આવા ઘરમાંયે. ૭૦૨ પાછળ–ભગતીમાં. ૭૦૩ સેવા–ભગ્તી.

કડવું ૧૫ મું.

રાગ ધ્યવલ ધંન્યાશી. ૭૦૯ આ પ્રતમાં નથી. ૭૧૦ કનક ઝારી જલે ભરી, ભરો કર હુઓ ગુણવાંનજી; ચંદન ચરચીને પુજા કીધી હવે આરોગીએ ભગવાંનજી. ૭૧૫ સુભદ્રા–છે કન્યા. ૭૧૬ પછી વધારો:–હેવું સાંભળી બાવાજીને હરખ ઉપનો મંનજી. ૭૧૮ આ લીટી નથી. ૭૨૦ આરોગીએ મુજ નાથજી. ૭૨૪ મસ્તકે–મસ્તક પેર. ૭૩૩ ગમે. ૭૪૨ કરજો૦–પૂછે વાંણી માતજી. પુનરૂકિત થાય છે. ૭૪૪ અંતર–અતિ ૭૪૯ પછી આ વધારો છે:–જો તુજને મોહો લાગો બાવો, હું કહું તે કર એક મંત્રજી. ૭૫૦ પુત્રી શું. ૭૫૧ કેરે–મઠ. ૭૫૫ મીઠી–આઇ. ૭૫૭ પુત્રી૦–પુંઠે જેમ તેમ કરીને જાઓજી. ૭૬૧ સાંભળ૦–એ કો દીસે છે ક્ષત્રી જાતજી. ૭૬૪ બાવાજીના–મઠ. ૭૬૫ રહી–વલી. સહી મલી.

કડવું ૧૬ મું.

૭૭૬ પ્રકાર–ચેન. ૭૮૫ જાઓ. ૭૮૭ જુક્ત–રજની. ૭૮૮ માર્ગ વીખે નીરધાર. ૭૯૧ બેસ૦–સ્વસ્થ થઈ બેસ. ૭૯૪ પછી વધારો:–જો જાણું

હશે તો સાંભલ પુત્રી, નથી પૃથવી ઠામ; માહા ચકોર છે કૃષ્ણુ દેવ, લેહે અવરનાં મનનું કાંમ. ૮૦૬ તારે૦—વેગે તાહાસૂં હોએ. ૮૦૮ બોલી. ૮૦૯ વળી કૃષ્ણુ કેહે સાંભળ ભગિની એઠ—.૮૨૪ આપો. ૮૩૧ આસન—આશ્રમ. ૮૪૧ તેના મનની—અરજ્જુન ભુપતી. ૮૪૩ હીર—કારણુ. ધીર—ધારણુ. ૮૫૪ જદુનાથ. ૮૫૬ પોઢયા.—શ્યાંમ જુગજીવન. ૮૬૦ યુગ—શુલી.

કડવું ૧૭ મું.

૮૬૧ રૂખી કેહે રાજાજી શુણો મહીમા કહું કુંતીશુત તણો, ચાર જામ—. ઢાળ નથી. ૮૬૯ પછી—પછે રૂદયા માંહે ધરા ભગવાન. ૮૭૦ મોહે કરાં શોભન. ૮૭૪ જોઇ તે—જેહેનો જેહ. ૮૭૯ કરડુએ ઝોલી. ૮૮૪ પન કુટીનું. ૮૮૭ રાશ—આજ. ૮૮૯ શુભ ઠામ. ૮૯૦ જડશે. ૮૯૩ કહે૦—તારે પ્રભુજી થાજો અગ્રે. ૮૯૪ જે૦—હવડાં જવું, તે સ્થાનકે જઈ જોવું નવું. ૮૯૭ જાવાની શેરી—જોવા નીશરી. ૯૦૨ વિપ્ર પ્રેમાનંદ—ભટ વલ્લભ.

કડવું ૧૮ મું.

૯૦૩ રાએ જનમે જે. ૯૦૪ જાદવ—સજ. ઉત્સવ૦—સહુ ઓછવે જાવારે. ઢાલ છે. ૯૦૮ શરવાંગે શુંદર સોભતાં વળી વસ્ત્ર ભુક્ષં(ષ)ણુ હોએ. ૯૦૯ નીમા ફરતી. ૯૧૩ ગુચ પેચ બાંધા. ૯૧૮ કંઠે—કોહોને.૯૨૦ કનકમે. ૯૨૨ ધરીઆં. ૯૨૩ ન માય—હોએ. ૯૨૭ હે(હય)હી સાર. ૯૨૮ તૈયાર—શાર. ૯૩૦ થાઓ.૯૩૩ લાવે—વદે. ૯૩૬ ગાલીચા—જલેચા. ૯૪૧ એ પ્રકારે—એમ પુરૂષે.

કડવું ૧૯ મું.

૯૪૪ સજે. ૯૫૦મી લીટી નથી. ૯૫૪ રૂપ૦—રૂડે વાન શોભા માને છે. ૯૫૮ ધરાં શરવાંગે ભુક્ષં(ષ)ણુ દેહ અતી ઓપે છે. ૯૫૯ નાનાવિધ. ૯૬૦ સામી૦—શમીર ઉઘાડે ચીર. ૯૬૧ દેવાને નેહેરી. ૯૭૫ થઉં. ૯૮૦ સહુ—પ્રજા સરવ.

કડવું ૨૦ મું.

૯૯૦ વીક્ષેપાત. ૯૯૧ આજ—એહ. શે કાજ—છે જેહ. ૯૯૬ 'છે' શબ્દ નથી. ૯૯૮ પુત્રી મોકલી. ૧૦૦૧ આવો. ૧૦૧૦ બાવા કંણે મંન જાવા ધશે. ૧૦૧૦ પછી વધારો:—હરખ ઉપજે રૂદે મુઝાર, જાવા તીરથ વીખે નીરધાર.

૧૦૨૦ રાજ કરી. ૧૦૨૨ થશે. ૧૦૨૩ હોએ—જ થાએ. ૧૦૨૪ જાશો—જાએો. તો—પણ. ૧૦૨૭ કોણ—શે. ૧૦૩૬ આણીને. ૧૦૩૨ ઘોડા તણાં નામ. ૧૦૪૫ કંધ. ૧૦૪૯ આંગણે. ૧૦૫૨ હરખી ઘણી.

કડવું ૨૧ મું.

રાગ મારૂણી. ૧૦૫૭ છે૦—તેનું કો નવ જાણે મૂલ રે. ૧૦૫૯ મણિની—માદલીઆં ને. ૧૦૬૦ અંગે૦—મુંહિ જડીત નંગ અપાર રે. ૧૦૬૧ ઝવેર મય જવ—એહુ હાથે શુદર. ૧૦૬૨મી લીટી નથી. ૧૦૬૩ રત્ન ચોક ને. ઉભી૦—હેમ વતે દરપણ શાથે રે. ૧૦૬૪ બાજુ બંધ ગલુ બંધ માળા ભેલી રે, જંઘે જડીત રેખા હથેલી રે. ૧૦૬૫ શાંકળીના દોરા. રતન જડાવ. ૧૦૬૬ અણુવટ—તેનો શબ્દ ફિડે રણુકાર રે. ૧૦૭૧ જેવી વીશ્વાધાર. ૧૦૭૩ નું પહેલું અને ૧૦૭૪નું બીજું ચરણ નથી, પણ તેને બદલે આ લીટી છે:—શોભે કપોતે જેશી ગ્રીવા રે, અબલા અતીશે શુંદર કાએ રે. ૧૦૭૪ રૂપે સહસ્ત્ર અઠયાશી ચૂકે રે. ૧૦૭૬ જાળે—ગાલે. ૧૦૭૭ મીલીટી નથી. ૧૦૭૯ પામી હંકાર. ૧૦૮૫ ‘મારો’, અને ‘ને કાંઇ’ શબ્દો નથા. ૧૦૮૭ રખે૦—બલીભદ્ર પછે બોલા એમ રે ૧૦૮૮ માટે ૦—પ્રા. કા. ને મળતી બે લીટીઓ છે. ૧૦૮૯ શુણી વચન વદે જન ત્યાંએ રે, રામ ઘણું શું કહીએ વારોવાર રે.

કડવુ ૨૨ મું.

૧૧૦૨ કૈં મન—રહી તાંહે ૧૧૦૩—૦૪ નથી. ૧૧૧૫ જોડાં. ૧૧૧૬ હોડ—ગોડાં ૧૧૨૫ શબ્દશુ—સંવાદશું ૧૧૨૬ ઉત્સવે—ઓછવ કરવા. ૧૧૩૬ કવણ ૧૧૪૨ નિરધાર—મારગ મોઝાર. ૧૧૪૮ માર્ગે—ભાગે. ૧૧૪૮ કવણ ૧૧૫૩ કોય—શોય. ૧૧૫૮ હયની—એહની. છે એહ—હએ જેહ. ૧૧૬૫ ઉપજયો—શબ્દ પાંગ્યો. ૯૧૭૪ બાઇ! બળ કરી—બળે કરીને.

કડવું ૨૩ મું.

૧૨૧૨ વાટે૦—વાટમાં રે. ૧૨૦૪ ઓઘરૂપી ઝાલ અંગની ૧૨૦૮ કવણ૦—કોણ કુમતી દુષ્ટ ઘાલે હાથ. ૧૨૧૨ જાએ—ગયો. ૧૨૨૩ મોઝાર—માંહે. સાર—તાંહે. ૧૨૨૭ ચક્ર—સાંગ. ૧૨૩૨ ધાયા—ધસ્યા જાદવ. ૧૨૪૩ મળ્યા—સાંભલી.

કડવું ૨૪ મું.

૧૨૫૪ દેખડાવોની. ૧૨૬૦ તમ ઉપર ૧૨૫૭ ક્રોધાક્રાંત. ૧૨૬૯—૧૨૭૦ હજી શું જુઓ છો શૂર કેહે કોણ શુણતાંમાં લીધાં બાણ; કો કોની મો

કરશો કેહેણુ, ચોહે ગમેથી છુટે બાણુ. ૧૨૭૩ જલધાર–મુશલધાર. ૧૨૮૮૧ રણુ–તો.

કડવું ૨૫ મું.

૧૨૮૦ સર્વ કો. ૧૨૮૨ જોગીડા. ૧૨૮૬ વર્ષા. ૧૨૮૮ પ્રયોજીને. ૧૨૮૯ દ્વાદશ ઢાલબંધ ૧૨૯૨ તજી આવ્યા–તજતા. ૧૨૯૪ પાછળ. ૧૩૦૨ શારથીનું કસ્ટ ભેદન, લાખું કરી છેદન. ૧૩૦૨ ફરી વીંટયો ઇન્દ્રસુતને ત્યારે ૧૩૦૬ જો–જે. ૧૩૧૦ આકાશથી. ૧૩૨૪ મૂકયાં. ૧૩૨૫ મુર્છિત–મુડછા. ૧૩૨૮ રામ. ૧૩૩૦ શ્રી જુગદીશ. ૧૩૩૪ ઇન્દ્રનો સંતાન. ૧૩૪૧ થઉં. ૧૩૪૮ અંનાથ. ૧૩૬૦ વદે વીપ્ર વલ્લભ હરિ કહો શોતાજન શારથીક થાએ રે.

કડવું ૨૬ મું.

૧૩૬૩ આનંધો. ૧૩૬૭ ઉગામીને ઓદર મરાએ. ૧૩૭૫ અતિ શબ્દ નથી. ૧૩૮૦ ભાઇ! પુજ્ય–પુર. ૧૩૮૪ સાર–સાજ. ઝમકાર–અણુ વાજ. ૧૩૮૭ મણિ–તણી. ૧૩૯૩ અન્યો ભાઇ–જાય લઇ. ૧૩૯૪ મણિ–માણેક. ૧૩૯૮ સજાઇશું–શોભાશું. ૧૪૦૫ ‘રામ’ છે; પ્રા.કા. ની પેઠે ‘શ્યામ’ નથી. ૧૪૦૮ પરીબ્રહ્મજ તણું.

કડવું ૨૭ મું.

૧૪૧૨ સુખીઓ. ૧૪૧૫ સારંગ પ્રાણીજી. ૧૪૧૯ ક્રોધાક્રાંત. ૧૪૨૩ થઇ. ૧૪૨૬ શ્રી મહારાજજી. ૧૪૨૭ અધ્યે–અગર. ૧૪૩૨ કરશે અર્જુન–ફરી થાપશે. ૧૪૩૬ મન–મળે. ૧૪૩૯ જાજુલમાનજી. ૧૪૪૬ વાત–ધાત. ૧૪૪૮ સધ શીઘ્ર. ૧૪૫૦ પછી વધારો:–મેં એ કહું તે વીધે કેહેજે બાઇ–માન વચન નીરધાર. ૧૪૫૧ હર્ષે–હરીએ. આ પ્રતમાં બીજું ચરણુ તે. ૧૪૫૨ નું પહેલું ચરણ નથી. ૧૪૫૪ એ–જોડ.

કડવું ૨૮ મું.

૧૪૬૨ શકે અરક ઉદે થયો જાણેરાજ.–૧૪૭૫ ઇન્દુ–ચન્દ્ર ૧૪૭૬ લાલ–કોટીલા. ૧૪૭૯ કરમાં૦–માંહો માંહે કર ઝાલે. ૧૪૮૦ ચાલી. ૧૪૮૧ ઠામ. ૧૪૮૨ મોરાર–છે સાર. ૧૪૮૫ પામી–મૂકી. ૧૪૮૮ સહુ–મન. ૧૪૮૯ ‘દ્રૌપદી’ એ શબ્દ નથી. ૧૪૯૪ કરો–વરો.

ટીકા.

હરણ—(સં. ધાતુ હૃ=પરાણે પકડી જવું) કન્યાને તેની રાજી ખુશીથી, પરંતુ તેના પિતા આદિની સામા પડીને કે તેની ઇચ્છા વિરૂદ્ધ પણ બલાત્કારે પોતાને ત્યાં વિવાહ અર્થે ઉપાડી જવી, તેને હરણ કહે છે. ધર્મશાસ્ત્રમાં વિવાહ આઠ પ્રકારના કહેલા છે. તેમાં ક્ષત્રિયને યોગ્ય ચાર છેઃ—આસુર, ગાંધર્વ રાક્ષસ અને પૈશાચ. ક્ષત્રિયો બલસંપન્ન હોવાથી તથા સમાન કે ઉચ્ચ કક્ષાવાળાં રાજ્યો સાથે સંબંધ બાંધવાની અગર તો પ્રતિસ્પર્ધિ રાજાને નમાવવાની તેમને સ્વાભાવિક રીતે ઉત્કટ લાલસા હોવાથી તેમને માટે સ્વયંવર, હરણ આદિથી રાજકન્યા મેળવવાનો વિધિ યોગ્ય અને માનનીય ગણેલો છે. હરણનો સમાવેશ રાક્ષસ. વિવાહમાં થાય છે. સ્મૃતિકાર **મનુ** તેનું આ લક્ષણ આપે છેઃ—

हत्वा छित्वा च भित्वा च क्रोशन्तीं रूदतीं ग्रहात् ।
प्रसह्य कन्याहरणं राक्षसो विधिरूच्यते ।

અધ્યાય ૩. શ્લોક ૩૩.

કન્યાનાં સંબંધીઓને મારી નાંખી, તેઓનાં સૈન્યાદિનું છેદનભેદન કરી, રડતી અને ચીસો પાડતી કન્યાને રાજગૃહમાંથી બલાત્કારે હરી જવી, એ રાક્ષસ વિવાહ કહેવાય છે. સારાંશ કે રાક્ષસનાં જેવાં કૂર કર્મો કરીને આ વિવાહ આદરાય છે; તેથી તે રાક્ષસ વિવાહ મનાય છે. ક્ષત્રિયોને માટે તે માનપ્રદ અને યશસ્વી મનાયલો છે; કારણ તેમાં બલ, શૌર્ય ધૈર્ય અને સાહસની યોગ્ય કસોટી થાય છે. **મહાભારતમાં** ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ, અર્જુનને સુભદ્રા મેળવવાનો ઉપાય કહેતાં હરણ એટલે શું તેનો ખ્યાલ યોગ્ય રીતે નીચેના શ્લોકથી આપે છેઃ—

स्वयंवरः क्षत्रियाणां विवाहः पुरुषर्षभ ।
स च संशयितः पार्थ स्वभावस्यानिमित्ततः ॥

प्रसह्य हरणं चापि क्षत्रियाणां प्रशस्यते ।
विवाहहेतुः शूराणामिति धर्मविदो विदुः ॥

આદિપર્વ અધ્યાય ૨૧૯ શ્લોક ૨૧–૨૩

ભાવાર્થ:—હે પુરુષોમાં ઉત્તમ અર્જુન ! ક્ષત્રિયોને માટે સ્વયંવર એ જ વિવાહનો યોગ્ય પ્રકાર છે, પરંતુ સ્ત્રીનું ચિત્ત શૌર્ય કે પાંડિત્યની અપેક્ષા કરવા કરતાં આપાતતઃ રમણીય પુરુષ નિરખી તેના ઉપર મોહી પડતું હોવાથી તેનું ઇષ્ટ પરિણામ આવવા વિષે સંશય રહે છે. આથી ક્ષત્રિયોને માટે તો પરાણે ઇષ્ટ રાજકન્યાનું હરણ કરવું, એ જ પ્રશંસાપાત્ર માર્ગ ગણાય છે. ધર્મજ્ઞો હરણને જ શૂરોના વિવાહનો હેતુ ગણે છે. તેટલા માટે તું મારી કલ્યાણિની બેનનું હરણ કર; કારણ સ્વયંવરમાં એ શું કરશે તે કોણ જાણે !

મંગલાચરણ—समाप्तिकामो मंगलमाचरेत् ગ્રંથસમાપ્તિની કામનાવાળાએ મંગલાચરણ કરવું, એ વિધિને કવિ અહીં અનુસર્યો છે. ૧–૮. આ પંક્તિઓ દ્વારા કવિ પોતાનાં ઇષ્ટ દેવદેવીને અને ગુરુને નમન કરે છે. તેથી આરમ્ભમાં મંગલાચરણની, **आशीर्नमस्क्रियावस्तु,** એ ત્રણ પ્રકારમાંથી, ગમે તે એક પ્રકારે ગ્રંથના આરંભે મંગલ ગાવું, એને મંગલાચરણ કર્યું કહેવાય. પ્રાચીન ગ્રંથકારોનો એવો રવૈયો પડી ગયેલો જ છે. પ્રસ્તુત મંગલાચરણમાં નમસ્ક્રિયા દ્વારા કવિ, વિઘ્નરાજ ગણપતિ, બુદ્ધિપ્રેરક ગુરૂ અને વાણીદાત્રી સરસ્વતી, એ ત્રણેને નમન કરી, વાણીનો ખળખળ પ્રવાહ અણિશુદ્ધ ચાલ્યો જાય અને ગ્રંથ સડસડાટ ચાલે તે માટે વિઘ્નો દૂર કરવા અને બુદ્ધિ પ્રેરવા વિનવે છે.

૧. **શ્રી** (સં. સંપત્તિ)—ઐશ્વર્યવાન્ દેવ કે મહતી વ્યક્તિ કે મહાન્ ધર્મગ્રંથના નામની પૂર્વે તેના અંતર્હિત ઐશ્વર્યનું કે મહત્તાનું કે પવિત્રતાનું સૂચન કરાવવા વપરાતું પદ.

ગણપતિ—(સં. **गण**=સમૂહ, જગત્‌ની સંહારક મૂર્તિ શિવના અનુચરોના સમૂહનો+**पति**, નાયક) શંકરનો મંગલકારી પુત્ર; તે બુદ્ધિનો પ્રેરક અને રિદ્ધિસિદ્ધિનો દાતા દેવ છે. કોઇની શુભ કામ, તેનું નામસ્મરણ કર્યા વિના

થતું જ નથી; તેમ તેના નામનું સંકીર્તન કરનારને વિઘ્ન પણ નડતું નથી, એવી પરંપરાગત લોકમાન્યતા છે.

ગુરુ—શાસ્ત્ર પ્રમાણે, જે પુરુષ, વિદ્યાર્થીને સંસ્કારથી પવિત્ર કરી, વેદની વિદ્યા શીખવે તે; યાજ્ઞવલ્ક્યપ્રણીત મિતાક્ષરામાં ગુરુનું આ લક્ષણ આપેલું છેઃ—

स गुरुर्यः क्रियाः कृत्वा वेदमस्मै प्रयच्छति ।

તે પછી ગુરુનાં લક્ષણ સંબંધી સામાન્ય માન્યતા નીચે પ્રમાણે પ્રસરેલી છેઃ—

विदलयति कुबोधं बोधयत्यागमार्थम्
सुगतिकुगतिमार्गौ पुण्यपापे व्यनक्ति ।
अवगमयति कृत्याकृत्यभेदे गुरोर्यः
भवजलनिधिपोतस्त्वं विना नास्ति कश्चित् ॥

ભાવાર્થઃ—જે કુબોધને દળે છે, જે આગમ-વેદના અર્થનો સુબોધ કરે છે, જે સારી અને માઠી ગતિના માર્ગ તેમ જ પુણ્યપાપનો વિવેક સમજાવે છે અને જે કરવા તથા નહીં કરવા યોગ્ય કામોનો ભેદ મન ઉપર ઠસાવે છે, એવા હે ગુરુ! તારા વિના ભવસાગરનું નાવ અન્ય કોઈ પણ નથી. સર્વેય ગુર્જર કવિઓ ગુરુપૂજામાં અતીવ શ્રદ્ધા ધરાવતા હતા એ સુપ્રસિદ્ધ છે.

ગિરિજાય—(**સં. गिरि** = હિમાલયથી + **जा** ઉત્પન્ન થયેલી પુત્રી) પાર્વતી. અહીં ગિરિજાનો પુત્ર એવો અર્થ લેવાનો છે. કવિએ છઠ્ઠી વિભક્તિના પ્રત્યય "નો" નો લોપ કર્યો છે, અને પ્લુતોચ્ચાર માટે 'ય'કાર ઉમેર્યો છે.

સ્તવું (સં. **સ્તુ**) સ્તુતિ કરૂં. સુત-સુતને. કવિતાના માપના બંધનથી કવિએ દ્વિતીયા વિભક્તિના પ્રત્યય 'ને' નો લોપ કર્યો છે.

૨. **વિઘ્નરહિત**—ગ્રંથ બાંધવામાં કોઈ પણ પ્રકારનાં નડતાં આગંતુક વિઘ્નો વિનાની. ગણપતિ, વિઘ્નનાશક અને બુદ્ધિપ્રેરક ગણાતો હોવાથી, વિઘ્નો દૂર કરવાની વિનતિ કવિ તેને કરે છે.

વાણિ—વચનોનો પ્રવાહ.

૩. **હંસવાહિની**—(હંસ જેનું વાહન છે તે) સરસ્વતી દેવી. હંસ, દૂધ અને પાણીનો, અર્થાત્ સારા નરસાનો વિવેક કરનારું પક્ષી, તેમનું વાહન ગણાય છે. વિદ્યા મનુષ્યને આવી વિવેકશક્તિ પ્રાપ્ત કરાવે છે, તેનું સૂચન થાય છે.

દુર્મતિ—(**સં. दु** = દુષ્ટ + **मति** = બુદ્ધિ) નઠારી બુદ્ધિ—વિચાર.

સરસ્વતી—(સં. **सरस् वती**) વાણિદાત્રી દેવી. બ્રહ્માની પુત્રી.

૪. **મૂઢપણું**—અજ્ઞાનથી થયલો મોહ. કાલિદાસ આદિ કવિઓને સરસ્વતીએ કૃપા કર્યાનાં દૃષ્ટાંત ગ્રંથોમાં મોજૂદ છે.

૫. **સાર**—(સં. **सृ** = ગતિમાં મૂકવું) સહાયતા.

૬. **મુજને**=કવિતામાં બહુધા 'મને' ને બદલે મુજને વપરાય છે. **ઉતારો** (સં. **उत्** + **तृ** = તારવું) ઓળંઘાવો. **પાર** =(**સં. पर**—જે અંતે છે તે) અંત; કવિતા રૂપી સરિતાનો સામો કિનારો, અર્થાત્ "આ કાવ્ય રૂપી નદી મને ઓળંઘાવો."

૭. **હસિતવદની**—હાસ્યયુક્ત વદન=મુખવાળી સરસ્વતી, શુક્લ વર્ણની અને હીમના જેવા શુક્લ હાસ્યવાળી, ગણાય છે. **સ્મરણ**—(**સં. स्मृ**=યાદ કરવું.) યાદગિરી. **श्रवणं कीर्त्तनं ध्यानं स्मरणं पादसेवनं** આદિ નવ પ્રકારની ભક્તિમાંનો ધ્યાનનો એક પ્રકાર.

૮. **શુદ્ધ**—(સરસ્વતી નિર્દોષ હોઈને) દોષ વિનાની. **સુભદ્રા-હરણ**—અર્જુને સુભદ્રાના કરેલા હરણનું આખ્યાન.

૯. **મહાભારત**—અસંખ્ય ઉપાખ્યાનો સાથે ભારતના વંશનો ઇતિહાસ આપનાર, અતિ પ્રસિદ્ધ, વીરરસપ્રેરક મહાકાવ્ય ગ્રંથ. **પાંડુ** અને ધૃતરાષ્ટ્રના વંશજો વચ્ચે હસ્તિનાપુરના રાજ્યાસન માટે થયેલી સ્પર્ધાઓ અને યુદ્ધનો ઇતિહાસ આ ગ્રંથ મુખ્યત્વે વર્ણવે છે. તેનાં ૧૮ પર્વ છે. શ્રીકૃષ્ણ દ્વૈપાયન **વ્યાસ** તેના આદ્ય ગ્રંથકાર—ગુંથનાર મનાય છે. **આદિપર્વ**—અઢાર પર્વમાંનું પ્રથમ પર્વ. એમાં પાંડવોના પૂર્વજોનાં તેમ જ પાંડવોનાં આદિ ચરિત્રો વર્ણવેલાં છે. **ચરિત્ર** (**સં. चर्**=ચાલવું) પરાક્રમ, આખ્યાન.

૧૦. **શુદ્ધ મને**—રાગદ્વેષ આદિ વિકાર કાઢી નાંખી ચોખ્ખા મનથી. ધર્મશાસ્ત્રનો એ વિહિત નિયમ છે કે, શુદ્ધ ચિત્તથી કરેલું કૃત્ય ઇષ્ટ ફળ આપે છે.

દેહ થાય પવિત્ર—મહાપુરૂષોનાં ચરિત્રો સાંભળવાથી સર્વ કિલ્મિષનો નાશ થાય છે અને તેથી દેહ પાવન થાય છે, એવો નિયમ છે.

૧૧. **જનમેજય**—જે રાજાને ઉદ્દેશીને શ્રીકૃષ્ણ દ્વૈપાયન વ્યાસના શિષ્ય વૈશંપાયને મહાભારત કહેલું હતું તે રાજા. એ અર્જુનનો પુત્ર અભિમાન્યુનો પૌત્ર હતો. તેણે અશ્વમેધ યજ્ઞ કરવાનો વિચાર કર્યો ત્યારે શ્રી વ્યાસ મુનિએ આવીને વાર્યો કે-

"હે રાજન્! સમય બદલાયો છે તેથી તારે અશ્વમેધ યજ્ઞ કરવો નહીં. પણ તારાથી તે કર્યા સિવાય રહેવાશે નહિ. તેથી જો તું યજ્ઞહોમ કરૂં તો તેમાં યુવાન બ્રાહ્મણોને નોતરીશ નહીં પરંતુ તે પણ તું કરવાનો. અને તેમ કરતાં જો તું યુવાન બ્રાહ્મણોને નોતરે તો ક્રોધ કરીશ નહીં; પણ તેય તારે હાથે થશે; છતાં જો તારાથી ક્રોધી થઈ જવાય તો કાંઈ પણ વસ્તુ છૂટી મારવી નહીં; પણ ભાવિ પ્રબળ હોવાથી તેમ થશે; સમય જતે વ્યાસ મુનિના કહેવા પ્રમાણે જ થયું. અશ્વમેધ યજ્ઞની પૂર્ણાહુતિ સમયે રાજા જનમેજયની પત્ની વપુષ્ટમાએ મૃત અશ્વનું લિંગ ધારણ કર્યું. પરંતુ કામવાસનાથી અને જનમેજયનો યજ્ઞ ભંગ કરવાની લાલસાથી ઇંદ્રે અશ્વમાં પણ પ્રવેશ કર્યો, અને તે હાલ્યું. આથી જનમેજય બ્રાહ્મણો ઉપર ચીઢાયો કે, તેમણે અશ્વને બરોબર નહીં હણેલો હોવાથી આમ તેનામાં જીવ આવ્યો. આમ સમજી બ્રાહ્મણો ઉપર ત્રામઠ છૂટું માર્યું અને તેણે ચક્ર રૂપ બની જઈને યજ્ઞમાં નિમંત્રેલા અઢારે બ્રાહ્મણોને મારી નાંખ્યા. પછી તેને ખબર પડી કે ઈંદ્રની દુષ્ટ બુદ્ધિનું એ પરિણામ હતું. પરંતુ તેને અઢાર બ્રહ્મહત્યા લાગી. આવી આખ્યાયિકા છે. (જુઓ હરિવંશ ભવિષ્ય પર્વ અધ્યાય ૩.)

૧૨. **વર્યા**—(સં. વૃ=પસંદ કરવું) વરણ કર્યું. યજ્ઞ કરાવવા માટે પસંદ કરી; તેમને પૂજન-અર્ચનથી યજ્ઞકાર્યમાં યોજ્યા.

દ્વિજરાય–ઉત્તમ, પાત્ર બ્રાહ્મણો; અહીં 'રાય' પદ ઉત્તમતાનું વાચક છે.– ' દ્વિજોમાં રાય. '

૧૨. **વળગી કાય**—કાયાને બાઝી, અર્થાત્ કોઢ રૂપે કાયા ઉપર દેખાઇ. બ્રહ્મહત્યાના પાપથી કુષ્ટ આદિ રોગ થાય એવું સ્મૃતિવચન છે. **मनुस्मृति**નો ૧૧ મો અધ્યાય જોવો.વળી જુઓ:–**ब्रह्महा क्षयरोगित्वं । सूत्र ४३.**

જનમેજયને અઢાર જાતના કોઢ વળગ્યાનું અને મહાભારતનાં અઢાર પર્વ સાંભળવાથી તે રોગની નિવૃત્તિ થયાનું કહેવાય છે.

૧૩. **અધર્મ**—(**सं. अ**=નહિ+**धर्म**) ધર્મથી વિરૂદ્ધ કર્મ.

૧૪. **શિર બેઠી**—મને લાગી. **કર્મ**–કર્મથી કર્મવડે; અહીં 'થી'નો લોપ કવિએ કર્યો છે. **એ**=એને. **છૂટીશ** (**सं. छूट्**=કાપવું) કાપીશ. આ અર્થ અપરિચિત છે. છૂટીશ...**કર્મ**–એ પાપકર્મનું ફલ હું શી રીતે ભોગવી, તેમાંથી મુક્ત થઇશ. કર્યાં કર્મ પ્રાણીને ભોગવવાં પડે છે, એવો શાસ્ત્રનો સનાતન નિયમ છે. બ્રહ્મહત્યાનું પાપ અઘોર મનાતું હોવાથી અનેક જન્મે સુકૃત કરવાથી તેમાંથી ઉત્તરોત્તર જન્મે ક્રમે ક્રમે પ્રાણી છૂટો થાય છે.

૧૫. **ગયાની**—શી રીતે ટળે તે વિષે. **પેર**–રીતિ, યુક્તિ.

૧૭. **પરિક્ષિત**—અભિમન્યુની સ્ત્રી ઉત્તરાનો પુત્ર અને જનમેજયનો પિતા.

પાગ પખાળી—(પ્રક્ષાલી) ઋષિ કે પવિત્ર બ્રાહ્મણ ઘેર આવતાં તેનો સત્કાર કરવાને તેના પગ ધોઈ, આસને બેસાડી, અર્ઘ્યપાદ્યથી પૂજા કરવાનો નિયમ ગૃહસ્થને માટે શાસ્ત્રમાં કહેલો છે. **પવિત્રાસન**–(પવિત્રનું આસન) દર્ભનું આસન. દર્ભમાં પાવન કરવાનો ગુણ મનાવાથી તેને 'પવિત્ર' ઉપનામ અપાયું છે.

૧૮. **અર્ઘ્ય**—(**सं. अर्ह्**=પૂજા કરવી) દેવ કે પૂજ્ય પુરૂષોના પૂજનની સામગ્રી. સામાન્ય રીતે અર્ઘ્યમાં પાણી, અક્ષત , ગંધ અને પુષ્પ હોય છે. સર્વ એક પાત્રમાં એકઠું કરી બ્રાહ્મણના હાથમાં રેડાય છે. **પાદ્ય**–પદ્=પગનો અંગુઠો ધોવાનું જલ.

૧૯. **મુનિ**–સાધુ. શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાં મુનિનું આ લક્ષણ આપેલું છેઃ–

दुःखेष्वनुद्विग्नमना सुखेषु विगतस्पृहः ।
वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥ અ. ૨ શ્લો. ૫૬

દુઃખમાં જેનું મન ચિંતાતુર થતું નથી, સુખમાં જે સ્પૃહા રાખતો નથી, જેના રાગ, ભય અને ક્રોધ જતા રહેલા છે, એવો નિશ્ચય બુદ્ધિવાળો પુરૂષ મુનિ કહેવાય છે.

માઠું—(**સં. मृष्ट**=ભુંસાયલું **मृज्** ધાતુ ઉપરથી) ખરાબ કામ. (અહીં વિશેષણનો નામ તરીકે ઉપયોગ થયો છે.) **બ્રહ્મર્ષિરાય**–બ્રાહ્મણો અને ઋષિઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા મહાત્માઓ. **સં.ब्रह्म**–બ્રાહ્મણ **ब्रह्म जानाति ब्राह्मणः** બ્રહ્મ નિરાકાર પરમાત્માને જાણે તે બ્રાહ્મણ. **ऋषि ऋषति–प्राप्नोति सर्वान् मन्त्रान् ज्ञानेन पश्यति संसारपारं वा** સર્વ મન્ત્રોના રહસ્યને પ્રાપ્ત કરે વા જ્ઞાનશક્તિથી સંસારનો પાર જુએ તે. રાય–એ શ્રેષ્ઠતા વાચક શબ્દ છે. ઋષિઓ સાત પ્રકારના છેઃ ૧ બ્રહ્મર્ષિ ૨. દેવર્ષિ, ૩ મહર્ષિ; ૪ પરમર્ષિ; ૧ કાણ્ડર્ષિ; ૬ શ્રુતર્ષિ; અને રાજર્ષિ.

૨૦. **નાસે** (**સં. नश्**=મરણ પામવું. નાશ થવો.) ભુંસાઇ જાય. **ઉપાય કરો**–સાધન દાખવો.

૨૧. **તેણી**—(વિશેષણ). કવિતામાં સ્ત્રીલિંગ વાચક 'તે' ને બદલે વપરાય છે.

૨૨. **મહાભારત**—(જુઓ ૯ મી પંક્તિની ટીકા.) **ઉતરશો**–(**સં उत्+तृ**=તરી પાર ઉતરવું.) સંસારને સમુદ્ર રૂપ માનેલો હોવાથી તેના એક માયાવાળા કાંઠેથી સામા માયાથી રહિત બીજા કાંઠે મૃત્યુ લોકમાંથી બ્રહ્મ લોકમાં જવું તે ભવ પાર ઉતરવું કહેવાય છે.

૨૩. **પર્વ**—(**સં. पर्वत्**=ગ્રંથી. સેરડીની પેરાઇને પર્વ કહે છે.) મહાભારતનો એક ભાગ, એમાં મુખ્ય ૧૮ પર્વ છેઃ–૧ આદિ; ૨. સભા; ૩ આરણ્ય, ૪ વિરાટ્, ૫ ઉદ્યોગ, ૬ ભીષ્મ, ૭ દ્રોણ, ૮ કર્ણ, ૯ શલ્ય,

૧૦ ગદા, ૧૧ સૌપ્તિક ૧૨ સ્ત્રી, ૧૩ શાન્તિ, ૧૪ આશ્વમેધિક, ૧૫ આશ્રમવાસિક ૧૬ મૌસલ ૧૭ મહાપ્રસ્થાનિક અને ૧૮ સ્વર્ગારોહણ.

૨૪. **મહીપતિ**—(**સં. મહ્**=માન આપવું.) **મહી**=પૃથ્વીનો પતિ એટલે પાલન કરનાર **પતિ–સં. પા**=પાલન કરવું. રક્ષણ કરવું). **ઉદ્ધાર**–(**उद्–धृ** ઉંચે લાવવું.) મુક્તિ; સંસાર સમુદ્રના પાપરૂપી બંધનમાંથી છૂટકો.

૨૫. આ કડીથી કવિ, મહાભારતના પહેલા પર્વથી આરંભી કથા શરૂ કરે છે. પ્રસ્તુત કથા આદિપર્વના પેટાપર્વમાં એટલે અર્જુનવનવાસ પર્વમાં આપેલી છે. એટલે કવિ ત્યાં સુધીની સર્વ હકીકત ટુંકમાં આપી જાય છે. **વંશાવલિ**–વંશની આવલિ. વંશમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા પુત્રપૌત્રાદિકનાં નામોની ક્રમવાર સૂચિ. અહીં છઠ્ઠી વિભક્તિના પ્રત્યય "નો" નો લોપ થયો છે. વંશાવલિનો વિસ્તાર, એમ જોઈએ. **વિસ્તાર**–ફેલાવ.

૨૬. **સોમવંશી**–સોમ–ચંદ્રના વંશથી ઉતરેલા પાંડવાદિ. **સૂર્યવંશી**–સૂર્યના વંશથી ઉતરેલા રાજાઓ.

૨૭. **પૂર્વજ**—(**સં. પૂર્વ**=પહેલાં **જ**=જન્મેલો) ઘરડેરા. **પાંડવ**—શન્તનુ રાજાના પુત્ર **વિચિત્રવીર્યનો**, તેની વિધવા ભાર્યા અંબાલિકાને વિષે, નિયોગ દ્વારા **વેદવ્યાસથી** ઉત્પન્ન થયેલો, ક્ષેત્રજ પુત્ર, **પાંડુ**રાજા. તેને પાંચ પુત્ર હતા. તેમની ઉત્પત્તિ કુંતિ અને **માદ્રી**થી થઈ હતી. "સ્ત્રીસમાગમથી જીવ જશે" એવો શ્રાપ પાંડુ રાજાને મળ્યો હતો; તેથી તેની પત્ની કુંતિએ પતિની સંમતિથી ધર્મ, વાયુ અને ઇંદ્રની ભાવનાથી યુધિષ્ઠિર, **ભીમ** અને અર્જુનને અને **માદ્રીએ** બે **અશ્વની**કુમારોની ભાવનાથી **સહદેવ** અને **નકુલ**ને ઉત્પન્ન કર્યા. એ પાંડુના ક્ષેત્રજ પુત્ર હતા. **કૌરવ**—કુરુવંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા તે. વાસ્તવિક રીતે પાંડવો પણ કૌરવો કહેવાય, પરંતુ ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો–દુર્યોધનાદિના સંબંધમાં એ પદ વિશેષે વપરાય છે. સાંપ્રત દિલ્હીની ઉત્તરનો પ્રદેશ કુરુ દેશ ગણાતો હતો. એથી કુરુ દેશમાં રાજ્ય કરનારા તે કૌરવો ગણાયા. લાક્ષણિક અર્થમાં દુર્યોધન આદિ ભાઈઓ કૌરવો ગણાય છે. શન્તનુ રાજાના પુત્ર **વિચિત્રવીર્યનો**, તેની વિધવા ભાર્યા અંબિકાને વિષે નિયોગ દ્વારા **વેદવ્યાસથી** ઉત્પન્ન થયેલો ક્ષેત્રજ પુત્ર ધૃતરાષ્ટ્ર. તે અંધ હતો; તેથી તે

રાજપાટ માટે અયોગ્ય ગણાયો. તેની સાધ્વી પત્ની, ગાંધાર દેશના રાજાની પુત્રી ગાંધારીએ, દુર્વાસાની કૃપાથી સો પુત્રને સાથે લાગો જન્મ આપવાનું વરદાન મેળવ્યું હતું. તે પ્રમાણે તેણે સગર્ભાવસ્થા પૂર્ણ થતાં એક મોટા ઈંડાને જન્મ આપ્યો. તેમાંથી દુર્યોધનાદિ સો પુત્રો ઉત્પન્ન થયા. (અગ્નિપુરાણમાં આ કથા સવિસ્તર છે.)

પરિવાર—(**સં. परि**=ચારે કોર. **वृ**=ઢાંકવું) વંશજો.

૨૮. **રાય તને**—પાઠાંતરમાં નોંધેલી ટીકા જોવી. **મોઝાર**—(હેમચંદ્ર દેશી **मज्झार–सं. मध्यम्+अगार**=ઘર.) કવિતામાં સાતમી વિભક્તિ "માં"ના અર્થમા વપરાતો શબ્દયોગી અવ્યય.

૨૯. **લાક્ષાગૃહ**—ગુરુ દ્રોણાચાર્યને, ઇચ્છિત ગુરુદક્ષિણા આપવાને અર્જુન આદિ પાંચ બાંધવોએ તેના મિત્રદ્રોહી સહાધ્યાયી **પાંચાલ રાજા** દ્રુપદને હરાવ્યો–એ કાર્યમાં દુર્યોધનાદિ કૌરવો નિષ્ફળ ગયા હતા. તેઓ પાંડવોની આ જિતથી ઇર્ષ્યાવાન થયા. તેથી તેમનો ખોડો સદાને માટે કાઢવા તેમણે વારણાવતમાં લાખનું એક મંદિર બંધાવરાવ્યું અને ઉત્સવ નિમિત્ત પાંડવોને ત્યાં મોકલી, રાત્રિએ વિરોચન દ્વારા તે મંદિરને પાંડવો સમેત બાળી નાંખવાનો સંકેત રચ્યો. શાણા **વિદૂરજી** આ સંકેત જાણતા હોવાથી તેમણે પાંડવોના ઉગારા માટે સઘળી તદબીર અગાઉથી જ સૂત્રધાર દ્વારા રચાવી, અને યુધિષ્ઠિરને તેના ભેદથી વાકેફ કર્યા. તેમ ચબરાક **ભીમ** પણ એ ગૃહમાં પ્રવેશ કરતાં વેંત જ ગંધ ઉપરથી ચેત્યો અને દુર્યોધનનો એ છલ જાણી ગયો. પછી સમય સાધી, **ભીમે** જ દુષ્ટ **વૈરોચન** સહિત એ લાક્ષાગૃહને બાળી દીધું અને **વિદૂરજી**ની સૂચના અનુસાર આગળથી કરાવી રાખેલા ગુપ્ત ભૂમિભાગેં, તે માતા અને ભાઇઓને ખભે અને કેડે બેસાડીને ગંગાતટે નીકળી આવ્યો. **વિદૂર**ની તદબીર અનુસાર હોડીમાં બેસી, તેઓ સર્વે પેલી પાર ઉતરી પડયાં. (આ કથા માટે મહાભારત આદિપર્વ પેટા પર્વના ૧૪૧–૧૫૧ અધ્યાય જોવા.) આ ગૃહની રચના મહાભારતમાં નીચે પ્રમાણે વર્ણવેલી છે:

નિપુણ શિલ્પશાસ્ત્રી પુરોચનને પૈસેટકે સંતોષી તથા સંકેત ગુપ્ત રાખવાને વિશ્વાસુ વચનો કહી, દુર્યોધને વારણાવત જવાની આજ્ઞા કરી અને કહ્યું કે:—

तत्र गत्वा चतुःशालं गृहं परमसंवृतम् ।
नगरोपान्तमाश्रित्य कारयेथाः महाधनम् ॥
शणसर्जरसादीनि यानि द्रव्याणि कानिचित् ।
आग्नेयान्युत सन्तीह तानि तत्र प्रदापय ॥
सर्पिस्तैलवसाभिश्च लाक्षयाचाप्यनल्पया ।
मृत्तिकां मिश्रयित्वा त्वं लेपं कुड्येषु दापय ॥

× ×   × ×   × ×   × ×

यथायतन्न पश्येरन्परीक्षन्तोऽपि पान्डवाः ।
आग्नेयमिति तत्कार्यमपिचान्येऽपि मानवाः ॥
आसनानि च दिव्यानि यानानि शयनानि च ।
निधातव्यानि पाण्डूनां यथा तुष्येच्च मे पिता ॥
यथायतन्न जानन्ति नगरे वारणावते ।
तथा सर्वं विधातव्यं यावत्कालस्य पर्ययः ॥
ज्ञात्वाय तान्सुविश्वस्ता शयानानकुतोभयान् ।
अग्निस्त्वया ततो देयो द्वारतस्तस्य वेश्मनः ॥

(આદિપર્વ–અધ્યાય ૧૪૪ શ્લોક ૭–૧૮)

ભાવાર્થઃ—તું વેગવાળા ખચ્ચરો જોડેલા રથમાં બેસી આજે વારણાવત જા. ત્યાં જઇ નગરની પડોશમાં એક ચોખંડું અને ઘણું જ બંધીયાર મોટું મંદિર બંધાવ. વળી શણુ, રાળ વગેરે સળગે એવા સઘળા પદાર્થો તેમાં વાપરજે; અને ઘી, તેલ, ચરબી અને ખૂબ લાખ તથા લાકડાં અને તેનો વ્હેર વગેરે માટી સાથે મેળવી, ભીંતો ઉપર તેનો લેપ કરાવજે. વળી ઘરના પેટામાં ઘી, તેલ, ચરબી, લાકડાં એવી રીતે ભરી રાખજે કે જેથી પાંડવો કે અન્ય માણુસો એમ કળી શકે નહીં, કે એ ઘર સળગે એવા

પદાર્થોનું બનાવેલું છે. તેમાં દિવ્ય આસનો શય્યાઓ, વાહનો ઇત્યાદિની ગોઠવણ કરજે; જેથી અમારા પિતા ધૃતરાષ્ટ્ર પ્રસન્ન થાય...પછી પાંડવો નિશ્ચિંત થઇને નિદ્રાવશ થાય ત્યારે તું આગલે બારણેથી એ મંદિરને સળગાવી મૂકજે.

બાળ્યા—સળગાવ્યા. દંતકથા એમ છે કે પુરોચને લાક્ષાગૃહને અગ્નિ સળગાવ્યો અને પાંડવોને ઉપાડીને **ભીમ**, વિદૂરે તૈયાર કરાવેલી સુરંગ દ્વારા નીકળી ગયો. પરંતુ મૂળમાં ફેર છે. પાંડવોએ જ વિદૂરની સલાહ અને સંકેત પ્રમાણે સુરંગ ખોદાવી હતી અને **ભીમે** જ અગ્નિ પ્રકટાવી, પુરોચન સાથે લાક્ષાગૃહને બાળી, સુરંગ વાટે પ્રયાણ કર્યું હતું.

૩૦. **ત્યાંથી**-તેમાંથી. **પાળ્યા**—(**સં. पा**=રક્ષણ કરવું; કારક **पाल्**) ઉગાર્યાં. કહેવાય છે કે "જેને રામ રાખે તેને કોણ ચાખે." **ભગવંત**-છ પ્રકારનાં ઐશ્વર્યવાળા, પ્રભુ, **ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीरणा** ॥ (વિષ્ણુપુરાણ) સંપૂર્ણ ઐશ્વર્ય, વીર્ય, યશ, લક્ષ્મી, જ્ઞાન અને વૈરાગ્યવાળો.

૩૧. **મહાવન**—ગંગાતટ ઉપરનું મોટું વન. **યુધિષ્ઠિર**-(**સં. युधि** યુદ્ધમાં **स्थिर**=અડગ છે તે) પાંચ પાંડવોમાં જ્યેષ્ટ; ધર્મની ભાવનાથી, કુંતિને વિષે ઉત્પન્ન થયેલો પાંડુનો ક્ષેત્રજ પુત્ર.

૩૪. **અનન્ત**—(**સં. अन्**=નહીં **अंत**) અતિશય. **ભગવન્ત**

૩૫. **રાખ્યા**—(**સં. रक्ष्**=રક્ષણ કરવું) રક્ષણ કર્યું, ઉગાર્યાં.

૩૬. **રાજાના**—(ખરી રીતે) રાજાની પુત્રી દ્રૌપદીના. **સ્વયંવર**= (**સં. स्वयं**=પોતે **वृ**=વરવું.) ક્ષત્રિય રાજકુંવરીઓની પોતાની જાતે વરને પસંદ કરવાની વિવાહપદ્ધતિ. એ માટે દેશ દેશના રાજાઓ ઠાઠમાઠ સાથે એકત્ર થાય અને ભર સભામાં પરાક્રમ કે રૂપ જોઇ, તેની ખ્યાતિ અનુસાર કન્યા ઇષ્ટ વરને વરે. **ભાળ** (**સં. भल्**=બોલવું) ખબર, સમાચાર.

૩૭. **દયા**—કૃપા. **મત્સ્ય**-(શબ્દાર્થ-માછલું) લક્ષ્ય. મહાભારતમાં "લક્ષ્ય" છે. "**...कारितं लक्ष्यमुत्तमम् । यन्त्र वैहायसं चापि कारयामास कृत्रिमम्** ॥ (આદિપર્વ અધ્યાય ૧૮૪ સ્વયંવર પર્વ.) આકાશમાં

કૃત્રિમ યંત્ર દ્વારા એક કાંચન લક્ષ્ય ગોઠવ્યું હતું. તે લક્ષ્યને તેના એક છિદ્ર- માંથી બાણવડે જે કોઈ ભેદશે તેને દ્રૌપદી વરશે, એવી દ્રુપદ રાજાની પ્રતિજ્ઞા હતી. અર્જુને તે લક્ષ્ય ભેદ્યો અને દ્રૌપદીને વર્યો. **અર્જુન**–અર્જુને કવિતામાં ત્રીજી વિભક્તિને બદલે પ્રથમા વાપરવાની કવિઓને છૂટ છે.

૩૮. **કુંતામાતવચન**—માતા કુંતાના વચનથી. કવિએ, પંચમીના પ્રત્યયનો લોપ કર્યો છે. મહાભારતમાં (આદિપર્વના–સ્વયંવર પર્વના અધ્યાય ૧૯૧) એવી કથા છે, કે સ્વયંવરમાં દ્રૌપદીને વરી, સ્પર્ધા કરનારા દ્વેષી રાજાઓને હરાવી, અર્જુન અને ભીમસેન કુંતા માતા પાસે કુંભારને ઘેર તેઓ ઉતર્યા હતાં ત્યાં આવ્યા અને માને કહ્યું કે “અમે ભીક્ષા લાવ્યા છીએ.” (**भीक्षेत्यथा वेदयता नराग्र्यौ.**) ત્યારે કુંતાએ તેમની તરફ નજર ન કરતાં કહ્યું: (**प्रोवाच भुङ्क्तेति समेत्य सर्वे**) સર્વેય મળીને તેનો ઉપભોગ કરો.” માતાનું આ વચન પાળવાને પાંચે ભાઇઓ દ્રૌપદીને પરણ્યા.

૩૯. **પહેરામણી**—કન્યાદાનમાં જમાઈ અને તેનાં સગાંને અપાતી ભેટો. **પરિવાર**–(**સં. परि**=આસપાસ. **वृ**=ફરીવળવું.) છોકરાં, સેવકો વગેરે.

૪૦. **પ્રકટ**—(**સં. प्र**=પ્રકૃષ્ટ–વિશેષ+**कट्**=ગતિ કરવી) પોતાના ખુલ્લા મૂળ રૂપમાં. લાક્ષાગૃહમાં પાંડવો બળી ગયા છે, એવી જ ભ્રાન્તિમાં દુર્યોધનને નચિંત રાખવાને, પાંડવો બ્રાહ્મણના વેષે ફરતા હતા. એ જ રૂપમાં દ્રૌપદીના સ્વયંવરમાં આવ્યા હતા; અને વિજયી અર્જુનને બ્રાહ્મણ જાણીને જ ક્ષત્રિયો ચીઢાયા હતા. હવે લગ્ન કરી તેઓ પાંડવ રૂપે જ ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા પાસે આવ્યા અને રાજ્યભાગ માગ્યો.

૪૧. **વન ગયા**—અહીં અર્જુનના ફરી વનવાસના સૂચન દ્વારા મૂળ સુભદ્રાહરણના વસ્તુના બીજનો નિક્ષેપ કરવામાં આવ્યો છે. **આરાધવા**–(**સં. आ**=સર્વ રીતે+**राध्**=પૂજવું) અર્થાત્ સર્વ રીતે પ્રસન્ન કરવા. **અશરણશરણ**–(**સં. अ**=નહીં+**शरण**=આશરો) જેને કોઈનું શરણ–રક્ષણ નહીં તે અશરણ તેના શરણ એટલે રક્ષક અર્થાત્ રક્ષણવિહોણાના રક્ષક પ્રભુ, પરમેશ્વર અહીં શ્રીકૃષ્ણ.

૪૨. **વનિતા**—(**સં. વન્**=પ્રેમ ધરવો.) પ્રેમ ધરાવનારી અર્થાત્ સ્ત્રી. ચાર-મહાભારતના આદિપર્વે અર્જુન વનવાસ પર્વમાં માત્ર **એ જ સ્ત્રી** ઉલૂપી અને ચિત્રાંગદા અર્જુન સાથે વર્યાનું કહેલું છે.

૪૫. **રામ**—બલરામ. **સહાય** (**સં. સાહાય્ય**) મદદ કરનારા.

૪૬. **મન**—મનમાં સપ્તમીના પ્રત્યયનો, લાઘવને અર્થે, લોપ. **વિસ્મય** (**સં. વિ**=વિશેષે+**સ્મય**=હસવું) આશ્ચર્ય.

૪૭. **મહિમાય**—(**સં. મહત્**=મોટું) પ્રતાપ. કવિતામાં અન્તના આકારાન્ત શબ્દો લંબાવી "ય" ઉમેરવાની રીતિ છે.

૫૦. **વિપ્ર**—(**સં. વપ્**=વાવવું, ઓરવું) બ્રાહ્મણ. વિપ્રનું મૂળ લક્ષણ એ છે, કે તે વેદપાઠી વિદ્યાવાન્ હોવો જોઈએ. (**વેદપાઠી ભવેદ્વિપ્રઃ** અથવા **વિદ્યયા યાતિ વિપ્રત્વમ્**)

કડવું ૨ જું.

૫૧. **શ્રવણ**—(**સં. શ્રુ**=સાંભળવું) કાને. અહિં "શ્રવણે"નો સપ્તમીનો પ્રત્યય લોપ કરવામાં આવ્યો છે.

૫૪. **પાવન**—(**સં. પૂ**=પવિત્ર થવું.) પવિત્ર. અહીં 'તુજ' શબ્દ 'પૂર્વજનાં'ની પૂર્વે અધ્યાહાર છે.

૫૫. **પુરમાં**—હસ્તિનાપુરમાં.

૫૬. **આનંદ્યા**—(**સં. આ**=સર્વ રીતે+**નન્દ્**=પ્રસન્ન થવું.) પ્રસન્ન થયા. હસ્તિનાપુરની ગાદીના હક્કદાર ધાર્મિષ્ટ પાંડવો પ્રતિ લોકનો પ્રેમ સૂચવાયો છે. **મુકતા**=મોતી. (**સં. મુચ્ મુક્ત**) **કુસુમ**=ફુલો. અહીં તૃતીયાના પ્રત્યય "વડે"નો લોપ થયો છે. **વધાવ્યા** (**સં. વર્ધ્**) સત્કાર કર્યો. ભક્તિના કે પ્રસન્નતાના ઉલ્લાસમાં ફુલ, ચોખા કે મોતી ઉછાળી, પૂજ્ય કે પ્રિયનો સત્કાર કરવો તેને 'વધાવવું' કહે છે.

૫૮. **અંતરિક્ષ**—આકાશ. (**સં. અંતરા**=સ્વર્ગ અને પૃથ્વીની વચ્ચે **ક્ષાંત**=આવેલું.) **નારદ**—બ્રહ્માના દશ માનસ પુત્રોમાંના એક. એ દેવર્ષિ હતા, તેઓ મનુષ્યોને ધર્મનો ઉદ્બોધ કરતા, એથી તેમનું નામ સાર્થ હતું. (**નર**-

સ્ય ધર્મં નારં=માનવ ધર્મ+**દા**=દાતા આપનાર) તેમની ગતિ સર્વે લોકમાં હતી. **ઋષિરાઈ**=ઋષિરાય; કવિતામાં યકારનો 'ઇ'કાર ઉં્પલી લિટિ સાથે પ્રાસ અર્થે થયો છે.

૫૯. **કથા**—દ્રૌપદી પૂર્વે જન્મે કોણ હતી અને તે મૃત્યુ લોકમાં શા માટે અવતરી તથા તેને પાંચ પતિ થવાનો યોગ શાથી પ્રાપ્ત થયો, તે સંબંધી વાર્તા (જુઓ આદિપર્વ, અધ્યાય ૧૮૭) **તનયા**–(તનથી ઉત્પન્ન થયેલી) છોકરી.

૬૦. **અવધિ**—સમયનો નિયમ. દ્રૌપદી સાથે વર્ષનો કેટકેટલો ભાગ પ્રત્યેક ભાઇએ એકાન્તમાં રહેવું તેના સમયનો નિયમ. (**સં અવ+ધા**=નક્કી કરવું.)

૬૧. **પ્રતિજ્ઞા**—પરંતુ મૂળમાં પ્રતિજ્ઞા આ પ્રમાણે છેઃ—

द्रौपद्या नः सहासीनानन्योन्यं योऽभिदर्शयेत् ।
स नो द्वादश वर्षाणि ब्रह्मचारी वने वसेत् ॥

(આદિપર્વ–અધ્યાય ૧૯૨–૨૯)

ભાવાર્થઃ—આપણા બધામાંથી જે ભાઇ પોતાના બીજા ભાઇને દ્રૌપદી સાથે એકાંતમાં બેઠેલો દેખે, તે બાર વર્ષ પર્યંત બ્રહ્મચર્ય પાળે અને વનમાં વસે.

૬૨. **બ્રહ્મચર્ય**—(અહીં) વિષય નહીં ભોગવવાનું વ્રત. (**સં. ब्रह्मणे वेदग्रहणार्थं चर्यं व्रतम्**) તેનો મૂળ અર્થ આ છેઃ–વેદનું રહસ્ય ગ્રહણ કરવાને અર્થે આચરેલું વ્રત. પૂર્વે કાલમાં શાસ્ત્રનો એ નિયમ હતો કે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યના બાલકે ઉપવીત લીધા પછી આચાર્ય સાથે રહી બાર વર્ષ વેદનો અભ્યાસ કરવો તથા અન્ય વિદ્યાઓ પ્રાપ્ત કરવી. મનુ મહારાજ બ્રહ્મચારીના નિયમોનું સેવન કરવામાં પ્રથમ ઇંદ્રિયસંયમને આવશ્યક ગણે છે. **सन्नियमेन्द्रियग्रामं तपोवृद्धयर्थमात्मनः ॥** પોતાના તપની વૃદ્ધિને અર્થે ઇન્દ્રિયના સમૂહોને સંયમમાં રાખવા. કાલાન્તરે બ્રહ્મચર્યનો મુખ્ય હેતુ વેદાભ્યાસ કંઇક અંશે ગૌણ થયો. અને ઇંદ્રિયસંયમ પ્રધાન અંશે ગણાયો

લાગે છે. યોગ શાસ્ત્રમાં આથી બ્રહ્મચર્યનું આ લક્ષણ બંધાયું છેઃ **ब्रह्मचर्यं गुप्तेन्द्रियस्योपस्थस्य संयमः** ગુપ્ત ઇંદ્રિય ઉપસ્થનો સંયમ એ બ્રહ્મચર્ય.' તેના લાભમાં પાતંજલ કહે છે કે **ब्रह्मचर्यप्रतिष्ठायां वीर्यलाभः॥** બ્રહ્મચર્યની પ્રતિષ્ઠાથી વીર્યનો લાભ થાય છે. વીર્યના રક્ષણનો લાભ વિચારણીય છે. આ ઉપરનું ભાષ્ય મનનીય છે. તેમાં જણાવેલું છે કે **वीर्यसामर्थ्यं यस्य लाभादप्रतिमान् गुणानुत्कर्षयति सिद्धश्च विनेयेषु ज्ञानमाधातुं समर्थो भवति।** વીર્યના લાભથી સામર્થ્ય પ્રાપ્ત અમૂલ્ય ગુણોનો ઉત્કર્ષ શિષ્યોમાં સિદ્ધ કરી શકે છે અને તેના જ્ઞાનના અંકુરો સ્ફૂરાવવાને તે સમર્થ થાય છે.

વનકુલ—(**સં. वन+दुकुल**-ઝીણું વસ્ત્ર) વનમાં પહેરી જવાનાં વસ્ત્ર. (**वल्कल** ઉપરથી) વૃક્ષના છાયલનાં વસ્ત્રો. રામચંદ્રાદિએ વનવાસ સમયે છાલનાં વસ્ત્ર પહેર્યાનું પ્રસિદ્ધ છે. હાલમાં આફ્રિકામાં આવાં વસ્ત્રો બને છે.

૬૩. **વારો**—(**सं. वासर**=દિવસ) અમુક ઠરાવેલા અંતરે ક્રમ પ્રમાણે આવતો સમય. વડ-(**सं. वृद्ध. प्रा. वड्डो**=સૌથી મોટો) મોટા. **વીર**-ભાઇ. પાંડવોમાં સૌથી મોટા બાંધવ=યુધિષ્ઠિર. **તણો**-કવિતામાં વપરાતો છઠ્ઠી વિભક્તિનો પ્રત્યય. **સુજાણ**-(**सं. सु+ज्ञा** સારી રીતે જાણવું.) શાણો.

૬૪. **દ્વિજ**—(**सं. द्वि**=બે વાર+**ज**=જન્મેલો) પ્રથમ ગર્ભમાંથી જન્મ અને પછી સંસ્કારથી જન્મ–એ બે જન્મવાળો. અર્થાત્ (અહીં) બ્રાહ્મણ શાસ્ત્રમાં છે કે **जन्मना जायते शूद्रः संस्काराद् द्विज उच्यते॥** જન્મસમયે પ્રત્યેક મનુષ્ય શૂદ્રવત્ અવતરે છે, અને સંસ્કાર થવાથી દ્વિજ કહેવાય છે. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય ત્રણે સંસ્કારના યોગથી પૂર્વ કાળમાં દ્વિજ કહેવાતા હતા, પરંતુ કાળે કરીને ક્ષત્રિય અને વૈશ્યોમાંથી સંસ્કારક્રિયા ભુંસાઇ જવાથી કેવળ બ્રાહ્મણો દ્વિજ ગણાતા થયા.

બૂમરાણ—(અવાજ વાચક બૂમ+રણ=રણકાર) કળકળાટ.

૬૬. **ધેનુ**—ગાય. **મઠથકી**=મઠમાંથી.

૬૮. **કરે**—કરતો હોય. **ઉપાધ**—(**સં. उपाधि**=પીડા) સંતાપ; અહીં પ્રાસ ખાતર ધિ'નો 'ધ' કરેલો છે.

૬૯. **જોયાં**—ખોળ્યાં.

૭૦. **પ્રકાર**—ઉપાય.

૭૨. **ચોર**—જઇને ચોરને હાથથી પકડયો.

૭૪. **પાર્થ**—પૃથા=કુંતિનો પુત્ર. અર્જુન.

પસ્તાયો—(મેં આ કામ શા માટે કર્યું એવો) પશ્ચાત્તાપ કરવા લાગ્યો. **મન**=મનમાં. **અંગ**=અંગે=અંગમાં, અહીં કવિતાના માપને અંગે સપ્તમી વિભક્તિનો પ્રત્યય પડતો મૂકાયો છે. **અવિદ્યા**=(**સં. अ**=નહીં+**विद्या** જ્ઞાન) અર્થાત્ અવિચારીપણું. (આ અર્થ અપરિચિત છે.) "અવિચારીપણાને વશ થઇ દ્રૌપદીના અંતઃપુરમાં નહીં પેસવાની પ્રતિજ્ઞા તોડી." મહાભારતમાં આ પ્રસંગ ઘણો જ ઉન્નત ભાવ પ્રેરે એવો છે. કવિ પ્રેમાનંદે એ પ્રસંગ, અહીં અતિ પામર મનુષ્યભાવ આલેખવા જતાં, બગાડયો છે. ઉપોદ્ઘાતમાં એ સંબંધી વિવરણ જોવું. વસ્તુતઃ ધર્મી અર્જુનને ગ્લાનિ થતી જ નથી. કેવળ ધર્મ્ય કર્તવ્ય તરીકે જ, સત્યની ખાતર, **शरीरस्य विनाशेन धर्म एव विशिष्यते, न व्याजेन चरेद्धर्ममिति मे भवतः श्रुतम्। न सत्याद्विचलिष्यामि सत्येनायुधमालभे॥** એવા દૃઢ નિશ્ચયથી જ, તે બ્રાહ્મણના તસ્કરને મારી, યુધિષ્ઠિરાદિનાથી ઉપરમતો થઇને વનમાં સીધાર્યો હતો. પ્રેમાનંદે એ મહાન્ ઉચ્ચાશયી વીર અર્જુનના ચારિત્ર્યને અહીં વિકારી કર્યું છે, એ કેવળ અનુચિત જ છે.

૭૫. અર્જુનના મુખથી આ લીટીના ઉદ્ગાર કર્તવ્યના સંતોષથી નીકળ્યા છેઃ—" કંઇ નહીં, બ્રાહ્મણનું ભલું તો કર્યું છે, એ પણ સારૂં જ થયું છે." **ધર્મ-વિભાગી**—ક્ષત્રિયને ભાગે નિર્માણ થયેલું કર્ત્તવ્ય. ગૌ—બ્રાહ્મણનું પ્રતિપાલન કરવાનું કાર્ય. **શ્રીમદ્ ભગવદ્**ગીતામાં શ્રી કૃષ્ણ કહે છે કે **कर्माणि प्रविभक्तानि:** સર્વ વર્ણોનાં કર્મના મેં વિભાગ કર્યા છે. ક્ષત્રિયનાં કર્મ આ પ્રમાણે ગણાવેલાં છેઃ—

प्रजानां रक्षणं दानमिज्याध्ययनमेव च ।
विषयेष्वप्रसक्तिश्च क्षत्रियस्य समासतः ॥

મનુ. અધ્યાય ૧ શ્લો. ૮૯.

ભાવાર્થઃ—પ્રજાનું રક્ષણ, દાન, યજ્ઞ, અધ્યયન અને વિષયોમાં અનાસક્તિ એ છ કર્મો ક્ષત્રિયનાં છે. અહીં બે કર્મ અર્જુને કર્યાં. પ્રજાનું રક્ષણ અને પત્ની દ્રૌપદીની આસક્તિનો ત્યાગ.

૭૭. **હર્ષ ધરીને**—લીટી ૭૪ મીમાં "પસ્તાયો" અને "અવિદ્યા વ્યાપી" એ વચનો સાથે આ વચનને સરખાવો.

૭૮. **ઋષિ**—કીયા ? મૂળમાં કોઈ ઋષિનું ખાસ નામ આપેલું નથી. **ઋષિજન**—ઋષિઓનો સમૂહ. જનસમૂહવાચક છે. **હરિ**—અર્જુનનું એક નામ.

૭૯. **ભગવત કેરૂં**—ભગવાનનું. **ભગવાં**—ગેરુના પાણીમાં બોળેલાં. અનુમાન થાય છે કે આ શબ્દ ભગવાન ઉપરથી ઉતરી આવ્યો હશે. સંન્યાસીને ભગવાન કહેવાનો પ્રચલિત નિયમ હોવાથી તેમનાં વસ્ત્રો ભગવાં કહેવાયાં. સુતરનાં વસ્ત્રને ગેરુમાં બોળી, રંગવામાં આવેલાં વસ્ત્ર 'ભગવાં' કહેવાય છે. તે માટે શાસ્ત્રનો નિયમ છે કે એક ભાગ ગેરુનો લઈ, તેને ચાર, આઠ કે સોળ ભાગ પાણીમાં ઉકાળવો અને પછી ચોથો ભાગ રહે, એટલે તેમાં વસ્ત્રો બોળીને રંગવાં.

કાય=(**सं. चीयते अस्मिन् अस्थ्यादिकं इति कायः** જેની અંદર અસ્થિ વિગેરે એકત્ર થાય છે તે દેહ) શરીર. કાયા ઉપર. સાતમીના પ્રત્યયનો કવિએ લોપ કરેલો છે.

૮૦. **તીર્થ**—(**सं. तॄ**=તારવું) તારનાર સ્થાન. આ સંસારસમુદ્રમાં મનુષ્યો શુદ્ધ થાય તો તે તરી સ્વર્ગ પામે છે, એવો શાસ્ત્રનિયમ છે. પવિત્ર સ્થળો, નદીઓ આદિ, મનુષ્યોને શુદ્ધ કરવાનાં સાધન હોવાથી તીર્થ તારનારાં કહેવાય છે.

૮૧. **પાર કાઢયો**—(**सं. पॄ**=પૂરૂં કરવું) છેડે પહોંચી ગયો, અર્થાત્

સમગ્ર પૃથ્વી ઉપર અટન કરી આવ્યો. મહાભારત અવલોકતાં માત્ર ભરત ખંડમાં જ તે ફર્યો છે, એમ સ્પષ્ટ સમજાય છે. પરંતુ અહીં કવિ પ્રેમાનંદ, અતિશયોક્તિથી પૃથ્વી ફર્યો કહે છે.

૮૨. **ભવિષ્ય પદાર્થ**—બનવા કાળ હતું તેથી; ભાવિથી નિર્માણ થયું હતું તેથી.

૮૩. **પંચતીર્થ**—મહાભારતમાં વર્ણવેલાં, દક્ષિણ સમુદ્ર ઉપરનાં પાંચ-તીર્થઃ—૧ અગસ્ત્ય. ૨ સૌભદ્ર. ૩ પૌલોમ. ૪ કારંધમ અને ૫ હયમેધફલ. **ગ્રાહ**-(**સં. ગ્રહ**=પકડવું) મગરી. પાંચ મગરીને અર્જુને ઉગારી હતી. ૧ વર્ગા. ૨ સૌરભેયી. ૩ સમીચી. ૪ બુદ્બુદા અને ૫ લતા. આ સંબંધમાં આવી આખ્યાયિકા મહાભારતમાં છેઃ–

દક્ષિણ સમુદ્ર ઉપર તપસ્વીઓથી ભરપૂર પ્રદેશમાં પાંચ તીર્થોનાં દર્શન અર્જુને કર્યાં; તે ઉજ્જડ હતાં. તપસ્વીઓએ તેને કહ્યું કે આ તીર્થોમાં સ્નાન કરનારાને તેમાં રહેલા પાંચ મગરો મારી નાંખે છે, તેથી કોઇ તેના જલનો ઉપયોગ કરી શકતું નથી. એટલે અર્જુન સૌભદ્ર તીર્થમાં સ્નાન કરવાને ઉતર્યો. અને મગરે તેનો પગ પકડ્યો. પણ અતિબલી અર્જુને તેને બલથી ખેંચી પાણી બહાર આણ્યો. તરત તે અપ્સરા બની ગઇ. અર્જુને તેને આમ કેમ થયું તે સંબંધી એ અપ્સરાને પ્રશ્ન પૂછ્યું, તેના ઉત્તરમાં તે બોલી કે "હું તથા મારી ચાર સખી અપ્સરાઓ કૂબેરને ત્યાં જતી હતી. રસ્તામાં રૂપાળો બ્રાહ્મણ અમે જોયો. તેના તપથી વન તેજોમય થયું હતું. તેના તપમાં વિઘ્ન નાંખવાનું અમે મથન કર્યું અને તેને લોભાવવાને મથ્યાં. પણ તે નિર્મળ બ્રાહ્મણ ચળ્યો નહી. તેણે અમને ઉલટો એવો શાપ દીધો કે તમે ગ્રુંડ થઇ સો વર્ષ જળમાં રહેજો. અમે તેનું સાંત્વન કરી ક્ષમા માગી. તેણે અમને કહ્યું કે–કોઇ શ્રેષ્ઠ પુરુષ તમને જળ બહાર કાઢશે, એટલે તમારો ઉદ્ધાર થશે અને તમે પુનઃ પૂર્વરૂપ પામશો. પછી અમે ત્યાંથી યોગ્ય તીર્થ શોધતાં ચાલ્યાં. માર્ગમાં **નારદ** મુનિએ અમને આ તીર્થો બતાવ્યાં અને અર્જુન તમારો ઉદ્ધાર કરશે એમ જણાવ્યું,"

આ કથા જાણ્યા પછી અર્જુને બીજી ચારે અપ્સરાઓને મુક્ત કરી. (મહાભારત આદિપર્વ અધ્યાય ૧૯૬-૭)

સમૂળો=મૂળ સહિત અર્થાત્ સઘળો. **કાપ્યો**—છેદી નાંખ્યો, દૂર કર્યો. મગરીઓનો ઉદ્ધાર કરી તેમનો તથા તીર્થવાસીઓનો શોક દૂર કર્યો.

૮૪. **ઉલૂપિશું**—ઉલૂપિ સાથે ('સહ'નું શું થયું છે.) ઐરાવત કુલના નાગોના રાજા કૌરવ્યની પુત્રી. અર્જુન ઉપલાં પંચ તીર્થોમાં જવા અગાઉ ગંગાદ્વારમાં સ્નાન કરવા ઉતર્યો હતો. ત્યાં નાગરાજની કન્યા ઉલૂપિ, કામવાસનાથી તેને જલમાં ઘસડી ગઈ; અને એને પોતાના મંદિરે આણ્યો. ત્યાં ઉલૂપિના આગ્રહથી અર્જુન તેને પરણ્યો. આ લગ્નસંબંધથી તેને ઈરાવાન નામનો પુત્ર થયો. આ સંબંધથી તેની બ્રહ્મચર્યવ્રતની પ્રતિજ્ઞા તૂટી. પરંતુ શ્રી વ્યાસે તેનો ખુલાસો આપદ્ધર્મના અપવાદથી કરી, તેના મનનું સમાધાન કીધું. અહિંથી વનવાસનો નિયમ પાળવાને અર્જુન ચાલી નીકળ્યો. પ્રેમાનંદને તો આવો પ્રશ્ન થયો જ નથી.

ચિત્રાંગદા—મણિપૂરના રાજા ચિત્રવાહનની પુત્રી. વિષ્ણુપુરાણમાં કહ્યું છે કે ઉલૂપિ ચિત્રાંગદાની સહચરી હતી. એટલે કવિએ અહિં તે સંબંધ દર્શાવ્યો છે.

૮૬. **તેર**—બારવર્ષ વનવાસનો નિયમ હતો. છતાં કવિ, અર્જુનના દ્વારકાના ગુપ્ત નિવાસવાળા વર્ષને વનવાસમાં ગણી 'તેર' નો નિયમ જણાવે છે.

પુત્ર આપ્યો—ગર્ભમાં પુત્ર ધારણ કરાવ્યો. તેનું નામ ઈરાવાન હતું.

૮૫. **શેષનાગ**—નાગોનો રાજા. એને હઝાર ફેણ હોવાનું કહેવાય છે. તેનું નામ અનંત છે. પુરાણકારો એવી માન્યતા આલેખે છે કે પૃથ્વી તેની ફેણાઓ ઉપર સ્થિર રહેલી છે અને શ્રી વિષ્ણુ તેના શરીર ઉપર પોઢે છે.

૮૭. લીટીનું માપ વધી જાય છે.

૮૮. **બભ્રુવાહન**—ચિત્રાંગદાનો અર્જુનથી થયેલો પુત્ર. મણિપૂરના રાજાના વંશમાં કુલપરમ્પરાથી એક જ અપત્ય થતું અને તેનાથી તેનો વંશ રહેતો. આ નિયમે ચિત્રવાહનને માત્ર એક જ પુત્રી નામે ચિત્રાંગદા હતી. તેણે અર્જુન સાથે એ પુત્રી એવી શરતે પરણાવી કે તેનાથી જે પુત્ર થાય તેને

તમારે મને સોંપી દેવો. અર્જુને તેમ કર્યું. આવી શરતથી કીધેલા લગ્નવિધિને શાસ્ત્રમાં "પુત્રિકા હેતુવિધિ" કહે છે. મનુસ્મૃતિમાં તેનું વિધાન છે.

૯૦. **અપરિમિત**—(સં. अ=નહીં+**परिमित**=માપવાળું) અસંખ્ય.

૯૨. કૃષ્ણને મળવાને દ્વારકા જવા માટે, ઋષિઓને વિદાય કર્યા.

૯૪. **આહ્લાદ**—આનંદ. ૯૫. **કોડ**=હોંસ. ૯૬. **શ્રી રણછોડ**—શ્રી કૃષ્ણની. છઠ્ઠી વિભક્તિના પ્રત્યયનો અત્રે લોપ થયેલો છે.

૯૭. **નારાયણ**—(**नार**=જલ+**अयन**=આશ્રય સ્થળ) વિષ્ણુ-કૃષ્ણ.

દ્વારકા—અનેક દ્વારવાળી હોવાને લીધે તે દ્વારકા કહેવાય છે.

કડવું ૩ જું.

૧૦૨. **વનમાંય**—પ્રભાસપાટણ પાસેનું પ્રાચીનું વન.

૧૦૩. **ચતુર્ભુજ**—(**सं. चतुः**=ચાર+**भुज**=હાથ) ચાર હાથવાળા શ્રી કૃષ્ણ.

૧૦૪. **અવિનાશી**—(**सं. अ**=નહીં+**विनाशिन्**=નાશ થાય એવો **वि+नश्**=નાશ થવો). શ્રી કૃષ્ણ, પ્રભુના દશ અવતારોમાંના એક અવતાર ધરનારા હોવાથી પ્રભુની પેઠે નાશરહિત મનાયલા છે. **મનમાં મોહન ભાવ્યા**—મોહનને જોઈ મનમાં પ્રસન્ન થયો. **મોહન**—(**सं. मुह्**=મોહ થવો) શ્રી કૃષ્ણ, વાંસળીથી તેમ જ ગુણશક્તિથી ભક્તોનાં મન વશ કરી લેતા; માટે મોહન કહેવાયા.

૧૦૬. **પ્રદક્ષિણા**—દક્ષિણ એટલે જમણી બાજુ તરફ મુખ રાખી, ડાબી બાજુએથી જમણી બાજુએ વળી, પૂજ્ય દેવ કે ગુરુની આસપાસ ફરવું તે. **ભાવ ધરી**—સ્નેહ-પૂજ્ય બુદ્ધિથી મનમાં આણી.

અર્જુન=અર્જુને. કવિતામાં તૃતીયાર્થે પ્રથમા.

૧૦૭. **પરબ્રહ્મ**—(**सं. पर**=સર્વોત્તમ+**ब्रह्म**-નિત્ય. શુદ્ધબુદ્ધ, મુક્ત સ્વભાવવાળા, સર્વદા, સર્વશક્તિમાન્ આત્મા) પરમાત્મા. શ્રી કૃષ્ણ પ્રભુના દશાવતારોમાંના એક હોવાથી પરબ્રહ્મ કહેવાય છે.

૧૦૯. **જુગ્મ**—(**સં. युग्म**=બે) બે. ૧૧૦. **જદુનાથ**—યદુરાજાના વંશી, યાદવોના આગેવાન, શ્રી કૃષ્ણ.

૧૧૧. **જાણુ**—જાણીતાં, પ્રસિદ્ધ.

૧૧૨. **અવતાર**—(**સં. अव**=હેઠળ+**तृ**=ઉતરવું) પિતૃ આદિ લોકોમાંથી જગતમાં જન્મ લેવો તે; જન્મ. **સાર્થક**—જે અર્થ સહિત છે તે. અર્થાત્ જીવનનો હેતુ સફલ થયો. **શાર્ઙ્ગપાણુ**—શાર્ઙ્ગ=ધનુષ્ય જેના પાણુ =પાણિ=હાથમાં છે તે શ્રી કૃષ્ણ.

૧૧૩. **અપરમપાર**=જેનો કાંઈ પણ પાર નહીં એટલી, અથાગ.

૧૧૪. **વિશ્વાધાર**—(**સં. विश्व**=સમસ્ત લોક+**आधार**=ટકાવનાર) પ્રભુના દશાવતારમાંના શ્રી કૃષ્ણ.

૧૧૫. **પ્રભાસપાટણ**—આ નગર ઘણું જ પ્રાચીન છે. જૂનાગઢ પાસે વેરાવળ નજીકના સમુદ્ર કાંઠે તે આવેલુ છે. સ્કંદપુરાણમાં પ્રભાસખંડમાં આ નગરની ઉત્પત્તિ, તેની પવિત્રતા, માહાત્મ્ય આદિ સંબંધી વર્ણન આપેલું છે. એ દેવ-પાટણ, સોમનાથ-પાટણ અને હાલ વેરાવળ-પાટણના નામથી ઓળખાય છે. સ્કંદપુરાણમાં તેની ઉત્પત્તિ સંબંધી વિવિધ ઉલ્લેખમાં આ એક પ્રાચીન ઉલ્લેખ છે:—

अथवा दक्षशप्तेन चेन्दुना निष्प्रभेण च ।
तत्र देवि प्रभा लब्धा तेन प्राभासिकं स्मृतम् ॥

એવી આખ્યાયિકા છે કે દક્ષની ૨૭ નક્ષત્ર કન્યાઓને ચંદ્ર વર્યો હતો. તેમાં તે માત્ર રોહિણી ઉપર જ પ્રીતિ દર્શાવતો, આથી બીજી પુત્રીઓ રડતી રડતી પિતા પાસે ગઈ. દક્ષે, ચંદ્રને, સર્વમાં સમાન પ્રીતિ ધરવાનું ઘણુંયે કહ્યું પણ ચંદ્રને ગળે તે ઉતર્યું નહીં; એટલે દક્ષે શ્રાપ આપ્યો કે તું ક્ષયરોગી થશે. પછી રોગી ચંદ્ર અનેક તીર્થો ફરતો આ સ્થળે આવ્યો. અને શિવની કૃપાથી તેનો પંદર દિવસ શુકલપક્ષમાં ક્ષય રોગ મટે એવું વરદાન પામ્યો. ચંદ્રને અહીં પ્રભા-કાન્તિ મળી તેથી આ સ્થળ પ્રભાસપાટણ કહેવાય છે. વળી પ્રભાસપાટણની કુદરતી સ્થિતિ એવી છે કે તે સમુ-

દ્રના કોણમાં આવેલું હોવાથી, સૂર્યનાં કિરણોથી તેની ખુબી ઓર દેખાવ આપે છે. આથી પણ તેણી ઉત્પત્તિ વિષે કહેવાય છે કેઃ—

प्रत्यक्षं भास्करो यत्र सदा तिष्ठति भामिनि।
तेन प्रभासनामेति त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥

આ સ્થળ દ્વાદશ જ્યોતિર્લિંગમાંના સોમનાથેશ્વરને લીધે સુપ્રસિદ્ધ અને યાત્રાનું પ્રાચીનતમ તીર્થ છે. મહમદ ગઝનવી, અલ્લાઉદ્દીન ખીલજીએ, ગુજરાતના પહેલા મુઝફ્ફર, અને તે પછી ઔરંગઝેબે આ નગર ઉપર હલ્લો કરી, સોમનાથનું દેવળ જમિનદોસ્ત કર્યું હતું. તેમાં ઔરંગઝેબે તો તેનું નામનિશાને રહેવા દેવડાવ્યું નહીં. એટલે મૂળ સ્થાનથી થોડે અંતરે ૧૭૮૩ માં હોલ્કરનાં વિધવા રાણી અહલ્યાબાઇએ નવું મંદિર બંધાવ્યું. પાટણ પાંચ વિષય માટે પ્રસિદ્ધ છે.

प्रभासे पंचरत्नानि नदी नारी तुरंगमाः।
चतुर्थः सोमनाथश्च पंचमं हरिदर्शनम् ॥

આ સ્થાન પૂર્વે, કાઠીઆવાડના વ્યાપારનું મુખ્ય બંદર હતું. (આની વિશેષ વિગત માટે જુઓ જુનાગઢનું ગેઝેટીઅર.)

સરસ્વતી—પ્રભાસપાટણમાં સમુદ્રને મળતી પવિત્ર નદી છે. અહીં ત્રિવેણી સંગમ થાય છે; સરસ્વતી, હિરણ્યા અને કપિલાનો. આ સ્થળે યાદવો આંતર કલહ કરી, પરસ્પર કપાયા હતા. આ સ્થળે પિંડદાન મૂકવાથી પિતૃઓ ઉદ્ધરે છે, એમ મનાય છે.

૧૧૮. **ગિરિનાર**—એ રેવતાચલ પર્વત પણ કહેવાય છે. આ પર્વતનાં પાંચ પ્રસિદ્ધ શિખર છે. યાદવો આ પર્વત ઉપર ઉત્સવ નિમિત્ત આવતા. આ પર્વત અઘોરીઓ અને યોગીઓનું સ્થાન છે. જૈનોનાં પવિત્ર દેરાસરો પણ અહીં છે, તે ઉપર ચુડાસમા રાજાનો કોટ છે. (તેની કથા આખ્યાયિકા તેમ જ ઇતિહાસ માટે જુનાગઢ ગેઝેટીઅર જુઓ.)

૧૨૦. **દામોદર કુંડ**—શ્રી કૃષ્ણ, દ્વારામતીમાં રહેતા હતા, છતાં અવા-

રનગાર રેવતાચલ–ગિરિનાર ઉપર આવતા અને રહેતા. તેમનું નામ દામો-દર હતું. દામન=દોરડું જેને ઉદરે બાંધેલું છે એ દામોદર; કૃષ્ણ તોફાન કરતા તેથી એક સમયે યશોદાએ તેમને પેટે દોરડું બાંધી, ખાણીઆ સાથે બાંધ્યા. પણ ખાણીઆ સાથે તેઓ જંગલમાં દોડયા, યમલ અને અર્જુન એ નામનાં બે વૃક્ષો ભાગ્યાં. આથી તેઓ દામોદર કહેવાયા. એ દામોદર ઉપરથી ગિરિ-નાર તળેટીના કુંડનું નામ દામોદર પડેલું છે. ત્યાં દામોદરજીનું મંદિર હજી છે. નૃસિંહ મહેતાના હારનું આ સ્થલ ગણાય છે. ખરી રીતે એ કુંડ નથી; પરંતુ ગિરિનારની નદી દામોદરાના બે કીનારા બાંધેલા છે. આ સ્થળ પવિત્ર મનાય છે. આ કુંડના પાણીમાં હાડકાં ઓગાળવાનો ગુણ છે. અહીં લોકો દૂરથી આવી પોતાના પૂર્વજનાં હાડકાં નાંખે છે. (વિગત માટે જુઓ જુનાગઢ ગેઝેટીઅર.)

૧૨૧. **અવધિ**—વનવાસ કરવાનો સમય. **નિરધાર**—(સં. निर् =તીવ્રપણે + ધૃ = પકડી રાખવું) નક્કી.

૧૨૩. **બાર**—૮૬ મી લીટીમાં 'તેર' કહ્યું છે. તે કદાચ અનવધા-નનું કે પાંડવોના પ્રસિદ્ધ વનવાસના અવધિના સ્મરણનું પરિણામ હશે.

૧૨૫. અહીં કવિ મૂળ આખ્યાનના હેતુનું બિન્દુ બીજ રૂપે પ્ર-કટ કરે છે.

૧૨૬. **કારજ**—(સં. कार्य=કામ) લગ્નનો હેતુ. પાણ્ડુવંશી રાજા સાથે સંબંધ બાંધવાનો હેતુ.

થાય=સધાય.

૧૨૮. **ન જાણે અર્જુન**—અહીં કવિ મહાભારતના કથા ભાગથી છૂટો પડે છે. મૂળમાં અર્જુનને જ પોતે શ્રીકૃષ્ણ, સુભદ્રા મેળવવાની પેરવી સુઝાડે છે. પ્રસ્તુત આખ્યાનમાં શ્રીકૃષ્ણનું બહારનું વર્તન, પોતાનો આ હેતુ ગુપ્ત રહે તેને અનુકૂલ હોવાથી, અર્જુન પણ જાણતો નથી, એમ કવિ સૂચવે છે.

૧૩૦. **શ્યામ**—શ્રી કૃષ્ણનો વર્ણ શ્યામ–મેઘના જેવો કાળો હોવાથી, શ્યામ, શ્યામળો કહેવાય છે.

૧૩૧. ૫. આ કથન દ્વારા, બીજાને ખીલવવાના પોષક હેતુનો ગર્ભ કવિ અહીં નાંખે છે.

૧૩૨. **અવધૂત**—(**સં. अव**=નીચું, હેઠળ. **धू**=ખંખેરી નાંખવું.) જેણે માયાના વિષયો અને વૃત્તિને ખંખેરી નાંખ્યાં છે તે અર્થાત્ વિરાગી-વૈરાગી. આગળનું વર્ણન જોતાં કવિ અહીં કેવળ 'જોગટો' એ અર્થમાં આ શબ્દ વાપરે છે. **અતિથિ** (**अ+तिथि**) પરોણો. એક દિવસથી વિશેષ સમય સુધી ન રહે તે. **અતીત** (**સં. अति**=મર્યાદા પાર+**इत**=ગયેલો.**इ**=જવું) સંસારની વિષયમર્યાદાને વટાવી જનાર અર્થાત્ વિષયોથી નહીં લોભાનાર, સાધુ, સંન્યાસી.

૧૩૩. **રખે...કરતા**–સુભદ્રાના હરણનો ઈષ્ટ હેતુ સિદ્ધ કરવાને ગુપ્ત રહેવાનો સંકેત સાચવવાની સૂચના અહીં કવિએ કરેલી છે. **માનશે**-સમજશે. ભાવાર્થ–જો તમે **અર્જુન** છો એ વાત પ્રકટ નહીં કરો તો દ્વારકાના લોક ધર્મઘેલા હોવાથી તમને ખરા અવધૂત–અતીત માનશે.

૧૩૪. **તાપસ**—તપસ્વી. તપ આદરનાર. **છાના**-(**સં. छन्न–छद्**= ઢંકાઈ રહેવું) ગુપ્ત વેશે.

૧૩૫. **કાંઇ...થાશે**=સુભદ્રા સાથે તમારૂં લગ્ન થાશે, એ કાર્યનું કાંઇક આર્મિક રીતે, શ્રીકૃષ્ણ અહીં સૂચન કરે છે.

૧૩૬. **ધનંજયેઃ**—(**સં=धनं**=પૈસો+**जय**=જિતે છે તે) અર્જુન. તેનું આ નામ કેમ પડ્યું તેની વ્યાખ્યા મહાભારતકારે અર્જુનના મુખે જ આ પ્રમાણે કહાવેલી છે.

सर्वाञ्जनपदाञ्जित्वा वित्तमादाय केवलम् ।
मध्ये धनस्य तिष्ठामि तेनाहुर्मां धनंजयम् ॥ (**મહાભારત**).

ભાવાર્થઃ—'સર્વ લોકને જિતીને, કેવલ ધન લાવી, તે ધનના ઢગ વચ્ચે હું સ્થિતિ કરી રહું છું તેથી લોક મને ધનંજય કહે છે.')

કડવું ચોથું.

૧૪૪: **તાપસ**—તાપસનું.

૧૪૫. **અદ્દ્ભુત—(સં.** નિરુક્તકાર **न भूतं=अद्भुतं** કહે છે. પૂર્વે જેના જેવું કંઈ પણ થયું નથી તે અર્થાત્) વિસ્મયજનક.

સંન્યાસી—અહીં ખરો સંન્યાસી ન માનવો; કારણ કે **અર્જુન** તો ગૃહી છે. એટલે કેવળ સાધુ એવો અર્થ લેવો (**સં. सं+न्यस्=**જેણે ઐહિક વાસનાઓ, વૃત્તિઓનો પરબ્રહ્મમાં સંપૂર્ણ નિક્ષેપ કરી સ્વત્વ વિલાવ્યું છે તે) ભગવદ્દગીતામાં અ. ૬. ૨ માં કહેલું છે કે: **काम्यानां कर्मणां त्यागं संन्यासं कवयो विदुः** ॥ કામનાવાળાં કર્મોના ફલનો ત્યાગ કરનાર એ સંન્યાસી છે. તેમ જે કોઇનો દ્વેષ કરતો નથી તેમ કાંઈ આકાંક્ષા રાખતો નથી તે નિત્ય સંન્યાસી છે. (અ. ૫. શ્લો. ૩.) સંન્યાસીના ધર્મ, સંન્યાસ ક્યારે લેવો, વિગેરે માટે મનુસ્મૃતિ અ. ૬ શ્લોક ૩૩ થી ૯૪ પર્યંત જુઓ.

મહંત—(સં. महत्=મોટું) મઠનો સર્વોપરી ચાલક. કાઠીઆવાડમાં રાધવગિર આદિ ઘણા મહંતો છે. તેઓ ગૃહી સાધુઓ છે. અહીં **અર્જુનનો** વેષ મોટે ભાગે આ મહંતોના વેષને જ મળતો કવિએ આલેખેલો છે.

૧૪૬. **સાધુશિરોમણિ—(સં. साध्**=સિદ્ધ કરવું) સાધુ, સદાચારી, શાન્ત પ્રકૃતિવાળો, વિરાગી-એવા પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ. **શિરોમણિ**-શિર=માથું-મુકુટનો (મુખ્ય) મણિ અર્થાત્ શ્રેષ્ઠ. સાધુનું સામાન્ય લક્ષણ આ છે:—

साधोः प्रकोपितस्यापि मनो नायाति विक्रियाम् ॥

અર્થાત્ વિશાળ અર્થમાં લેતાં, કોપ આદિ કોઈ પણ વૃત્તિથી જેનું મન વિકારને ન પામે, એ સાધુ-નિર્વિકારી. એવા પુરુષોને વિપત્તિ અને સંપત્તિ સમાન હોય છે. તેથી તેમને હર્ષ કે શોક થતો નથી. (જુઓ **ભ**ગવદ્દગીતા-અ. ૨. ૮૪-૫.)

સંત—(સં.=सत्=સદાચારી) સાધુ પુરુષ. કવિ જગન્નાથ (૧-૧૧૩) કહે છે કે-**अविरतं परकार्यं कृतां सतां मधुरिमातिशयेन वचोऽमृतं** અવિરત પરંતુ કાર્ય કરનારા સત્પુરુષોની અતિશય મધુરતાવાળી વાણી અમૃત સમાન છે. કાલિદાસ પણ રઘુવંશમાં **सदसद्व्यक्ति हेतवः सन्तः** સારા અને નરસાનો વિવેક કરનાર-કહે છે.

૧૪૭. **બાવના ચંદન**—સુકટની એક જાત. એ અતિશય સુગંધી હોય છે. તેને ઘસી તૈયાર કરેલો લેપ. વૈષ્ણવ સંપ્રદાયમાં બાર સ્થાને તિલક કરવાનો વિધિ હોય છેઃ મસ્તક, કપોલ, કંઠ, બે સ્કંધ, છાતી, બે બાહુ, બે હસ્ત, નાભિ અને પીઠ.

૧૪૮. **પીતાંબર**—(**सं. पीतं**=પીળું+**अंबरं**=વસ્ત્ર) પીળું રેશમી વસ્ત્ર. પરંતુ હવે ગમે તે રંગના રેશમ. સોળાને પીતામ્બર કહે છે. **સારૂં**–ઉત્તમ.

૧૪૯. **વ્યાઘ્રામ્બર**—(**सं. व्याघ्र**=વાઘ અર્થાત્ ચર્મ+**अंबर**=વસ્ત્ર) વાઘના ચામડાનું વસ્ત્ર. **ગજચર્મ** (**सं. गज**=હાથી+**चर्म**=ચામડું હાથીનું ચામડું.

૧૫૦. **રૂદ્રાક્ષ**—(**सं. रुद्र**=શિવ+**अक्ष**=મણકો) મહાદેવને પ્રિય ગણાતા બોરડી જેવા એક વૃક્ષના મણકા. રૂદ્રાક્ષમાં વિજળિક બળ સંઘરવાની શક્તિ છે, એમ વૈજ્ઞાનિકો પણ માને છે. **સોહે**=શોભે. **પર્મ**=પરમ–ઉત્કૃષ્ટ રીતે કવિતામાં 'પરમ'નો "ર"કાર ખોડો થયેલો છે.

૧૫૧. **કાછ**—(**सं कच्छ**–અથવા **कक्षा** ઉપરથી દેશ્ય) ધોતીઉં કે પીતાંબરની પાટલી છૂટી ન રાખતાં પાછળ કેડના બંધમાં ભેરવવી તે. **કછીઓ**=કચ્છ વાળ્યો (નામ ઉપરથી ક્રિયાપદ). **માળા**=મેખલા. કેડે કંદોરાને બદલે માળાના કરેલા કંદોરામાં કચ્છ ભેરવ્યો.

૧૫૨. **નાથ**—(**सं**) નિયામકઃ શૈવી સાધુઓ (લિંગાયત કોમના) કંઠમાં અથવા તો ઝોળીમાં જે શિવલિંગ રાખે છે અને વૈષ્ણવી સાધુઓ જે શાલિગ્રામ ઝોળીમાં રાખે છે તેને 'નાથ' કહે છે. **માંહ્ય મૂકયા નાથ રે**–અહીં પ્રા. કા. ના ટીકાકારે વાકયનો અન્વય કરવામાં ગોથું ખાધેલું જણાય છે. "માંહ્ય મુકયા નાથ રે" એનો તે એવો અન્વય કરે છે કે નાથે (અર્જુને) ઝોળીમાં શંખ આદિ મૂકયાં હતાં. આ અન્વય યોગ્ય નથી. સામાન્ય રીતે સાધુઓ શાલિગ્રામ પાસે રાખવાને ચૂકતા નથી માટે 'નાથ' નો સ્વાભાવિક અર્થ 'શાલિગ્રામ' છે. એથી પ્રથમાન્ત "નાથ" રાખીને જ તૃતીયાન્ત "તે નાથે" એમ ધારી લેવાની ફરજ નહીં પડે.

૧૫૩. **જોગમાર્ગની જેહ**—યોગીને પોતાના યોગની સાધનામાં આવશ્યક ઉપકરણ—સામગ્રી.

૧૫૪. **મુદ્રિકા**—(**સં. મુદ્રા**=વીંટી ઉપરથી અલ્પાર્થસૂચક) નામના ટુંક લેખવાળી વીંટી. અહીં છાપાં. શ્રીકૃષ્ણ કે શિવનાં હસ્તપાદાદિ સૂચવનારાં ચિહ્નોવાળાં લાકડાંનાં કે ધાતુમાં ચોકઠાં. વૈષ્ણવોએ દ્વાદશ તિલક સાથે મુદ્રાઓ પણ અંગ ઉપર કરવી, એવો નિયમ છે.

કંકણ—શૈવી જંગમ સાધુઓ મંત્રેલાં કંકણ પાસે રાખી, ભક્તોને તે પ્રસાદ તરીકે આપે છે.

૧૫૫. **માદળીઆં**—ભૂત, પિશાચ આદિને વશ કરનારાં, 'જંતર મંતર' નાં કાગળીઆં, ભૂર્જપત્ર કે દોરાને રાખવાનાં ત્રાંબા કે ચાંદીસોનાનાં ગોળ, ચોખંડાં, નાનાં ભુંગળાં. પોતાને મંત્રજંત્રમાં પાવરધા મનાવવાને અનેક માદળીઆં અર્જુને રાખ્યાં હતાં, એમ સૂચવી કવિ તેને પ્રાકૃત વ્હેમી સાધુડો કલ્પે છે.

૧૫૬. **આંખ રાતી**—સામાન્ય રીતે ગાંજો આદિ માદક પદાર્થની ચલમથી સાધુઓની આંખમાં લાલાશ જણાય છે.

અરૂણ—સૂર્યનો સારથી. કદ્રુથી ઉત્પન્ન થયેલો કશ્યપ મુનિનો પુત્ર. એની પીઠ ત્રાંબા જેવી લાલ કલ્પેલી છે. (વિશેષ વર્ણન માટે મહાભારત આદિ પર્વ અધ્યાય ૨૨૪ જુઓ) સૂર્યનાં કિરણો તેની પીઠે અડકતાં તે ઉપરથી પડતો પ્રતિબિંબ પ્રકાશ અરૂણોદય કહેવાય છે. આ એક કલ્પના છે. પ્રભાતમાં સૂર્યપ્રકાશ લાલચોળ હોવાથી આ કલ્પના ઉદ્ભવેલી જણાય છે.

૧૫૭. **જરકશી** (ફા. જર+કસબ) સોનાના કે ગર્ભ સુતરાઉ અથવા હિરાગળ તાંતણા ઉપર વિંટાળેલા સોનાના તારથી ગુંથેલું.

૧૫૮. **છોગાં**—કપોળ અને કર્ણપ્રદેશ ઉપર રાખેલા વાળના ગુચ્છા. સામાન્ય બાવાઓ માથાના બધા વાળ જ વધારે છે; લીટી ૧૫ માં "જટા બાંધી" એમ કવિ કહે છે; છતાં અહીં રૂપમાં એક નવીનતા કલ્પવાને હાલના મઠાધિપતિ "ગિર" નો વેષ કલ્પી, છોગાં રખાવે છે. આથી વર્ણનસંકરતા જણાઈ આવશે. **જરસેર**—ફેંટાનો લટકતો કસબી તોરો.

૧૫૯. **સૂત્ર કેરી માળા**—જોગીઓ માથે સુતરની દોરી જટાની આસપાસ ગુંથે છે તે.

૧૬૦. **કૌતુક** (અર્જુનનું કૌતુક) (**સં. कुतुक**) આનંદ આપનારૂં અને જોવાની ઇચ્છાને ઉત્કટ કરનારૂં દશ્ય.

૧૬૨. **કરવડો**—(**સં. कर**=નાળચું+**वृत्त**=વળેલું) નાળચાવાળું જલપાત્ર. સંન્યાસીઓ કમંડલુ રાખે છે ત્યારે બાવાઓ પિત્તળનો કે અન્ય ધાતુનો નાળચાવાળો અને નાગણવાળો લોટો રાખે છે, તેને કરવડો કહે છે.

૧૬૩. **છડી**—(**સં. यष्टि**) ગુચ્છા કે મુંઠવાળી લાકડી. જતિયો છડી રાખે છે.

૧૬૪. **ત્રૈલોક્ય કેરૂં**—અહીં અદ્‌ભુત રૂપ દાખવવા તેજના અંબારના લખલખાટની કલ્પના કવિ કરે છે.

૧૬૫. **અનંગ**—(**સં. अन्**=નહીં+**अंग**=શરીર) અહીં ઉત્પ્રેક્ષા છે. કામદેવને શિવે બાળી નાંખવાથી તે મર્ણ પામતાં, તેની સ્ત્રી રતિએ તપ કર્યું. મહાદેવના વરદાનથી તેનો પતિ પ્રધુમ્ન રૂપે શ્રી કૃષ્ણને ત્યાં અવતર્યો, એવી-પુરાણ પ્રસિદ્ધ કથા છે. હરિવંશના વિષ્ણુ પર્વમાં આ કથા વિગતવાર આપેલી છે.

૧૬૬. **ત્રિપુણ્ડ**—આ શૈવી ચિહ્ન છે. શિવે ભાલમાં અર્ધચન્દ્ર રાખેલો હોવાથી શૈવીઓ એવા આકારનું ત્રિપુણ્ડ કરે છે.

૧૬૯. **માણમાણે**—માંડમાંડ, મંદમંદ, ધીમે ધીમે. પ્રયાસપૂર્વક: આ લક્ષણ, મોટાઇ, કે ગૌરવનું મનાય છે. હળવાં-(હેમ-દેશ્ય. **हलुओ-लघुक**) હલકાં; ભાર ન પડે તેમ. ડગ=પગલાં.

૧૭૦. **મોહ્યા ખગ**—'ખ'(આકાશ)માં વિચરનારા અર્થાત્ અનેકાનેક દશ્યો જોનારા, દેવો અર્જુનનું રૂપ જોઈ મોહ પામ્યા તો પછી માણસો તો શી વિશાતમાં ? અર્થાત્ તેઓ તો માત્ર માનવ લોકમાં વિચરનાર હોવાથી તેમને અલ્પ જોવાનો અવકાશ મળે, તેથી તેઓ આવું અદ્‌ભુત રૂપ જોઈ, વિસ્મય પામે એમાં તે શી નવાઈ ?

શા આસરા—શું ગજું–માનવોની કેટલી ગુંજાશ કે તેઓ વિસ્મય ન પામે.

૧૭૧–૧૭૫. અર્જુનના અતીત રૂપના અદ્દ્ભુતપણાથી, વિસ્મયચકિત ભાવ કવિએ અચ્છી રીતે વર્ણવ્યો છે.

પશુ મોહ્યાં—શ્રીમદ્ ભાગવતમાં શ્રીકૃષ્ણની બંસરીના નાદથી ગાયોને મોહ થયાનું ઉત્કૃષ્ટ વર્ણન છે, પશુને મોહ થવો, એ રૂપના અદ્દ્ભુતપણાની પરાકાષ્ઠા છે. **હાર**—પશુઓની હારની હાર. હારબંધ.

૧૭૨. **રહ્યાં**—ચાર ચરવાનું ભૂલી જઈ, કેવળ ટગરટગર જોઈ રહ્યાં.

૧૭૪. **સંસાર-લોક**—(**सं. सं+सृ-सरति**) જે ચક્રની પેઠે નિરંતર ફર્યાં કરે છે તેઃ આર્ય વિદ્વાનો આ જગત્‌ને ચક્રની ઉપમા આપે છે. દાખલા તરીકેઃ **नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण** ॥ લાક્ષણિક અર્થ–સાંસારિક લોક.

૧૭૫. **વિમાસે**—(**सं. वि+मनस्यक**=શૂન્ય મનવાળા થઈ જવું અર્થાત્) વિચારમાં પડી જવું. **કૈલાસનો ભૂપ**—શંકર હિમાલયના શિખર કૈલાસ ગિરિ ઉપર સદાશિવનો વાસ મનાય છે.

૧૭૬. **શાકે** (ઉત્પ્રેક્ષાલંકાર.)

૧૭૮. **વધાવે**=(**सं. वृद्ध**નું પ્રેરક) અભિનંદન આપે. કીર્તિ, જય કે સુખની અભિવૃદ્ધિ ઇચ્છે. નગર કે ગૃહના પ્રવેશસમયે મહાન્ વા મંગલકારી સજ્જનનો સત્કાર કરવાનો નિયમ આર્યોમાં પ્રાચીન કાલથી પ્રચલિત છે. સામાન્ય રીતે તે માટે અક્ષત વપરાય છે. અહીં લોકો ધનાઢ્ય હોવાથી પોતાના હર્ષનો અવધિ દર્શાવવાને ‘ મોતી અને પુષ્પોના વર્ષાદથી બાવાને વધાવી લે છે. **પર્જન્ય**=વર્ષાદ.

૧૭૯. **ચિત્રની પેરે**—ચિત્ર જેમ કંઈ પણ ચેષ્ટા કે ઉદ્દ્ગારથી પોતાની લાગણી દર્શાવવા અશક્ત છે, તેમ લોક બાવાના (અર્જુનના) અદ્દ્ભુત રૂપથી અતિશય આશ્ચર્યચકિત થયા અને કંઈ પણ ચેષ્ટા કરી શક્યા નહીં તેમ જીભ જડાઈ ગયાથી કાંઈ ઉદ્દ્ગાર ધણુ કાઢી શક્યા નહીં. એ વિસ્મયની

પરાકાષ્ઠા છે, સરખાવોઃ " **चित्रार्पितारंभ इवावतस्थे** " રઘુ. સર્ગ ૨.

૧૮૦. સામાન્ય રીતે એવો નિયમ છે કે અતિથિને કુશલ સમાચાર પૂછી " આવો, ક્યાંથી પધાર્યા " ઇત્યાદિ પ્રશ્નો પૂછવા. **पद्यागच्छ समाश्वसास नमिदं.** ૧૭૯-૮૦ એ લીટી મોટી છેઃ ખરી રીતે તે આમ જોઇએ !–" ચિત્ર પેરે સહુ (કો) જુએ, મુખે (કોણે) નવ બોલાય રે; ક્યાંથી આવ્યા ? ક્યાં જશો, (એમ) કોઇએ નવ પૂછાય રે. "

૧૮૨. **થોકે થોક—(સં. स्तोक)** ઠઠ બંધ.

કડવું ૫ મું.

૧૮૪. અતીત. **(સં. अति+इ**=મર્યાદાથી પાર જવું) ઇંદ્રિયાદિ વિષયવૃત્તિનાં સાધનો જેના મન ઉપર અસર કરવા અશક્ત છે તેઃ સંયમી.

૧૯૧. અહીં, કરી, ફરી, ધરી, એ અંતર્યમક છે. પ્રેમાનંદની શૈલીમાં તે પરિચિત નહીં હોવાનું જે કેટલાક જણાવે છે, તે વાસ્તવિક નથી. આથી પણ વધુ ખુબીવાળા અંતર્યમકો પ્રેમાનંદની પૂર્વના કવિઓનાં અને ખુદ પ્રેમાનંદનાં કાવ્યોમાં અનેકાનેક છે.

૧૯૨. **અભયી—(સં. नास्ति कुतोऽभयम्)** ભયથી રહિત. સંન્યાસી વા મહાન્ પુરુષની પ્રસન્નતાનું આ એક લક્ષણ છે.

૧૯૪. **ત્યાં**—માપ વધી જાય છે.

૧૯૬–૨૦૧. લોકની સ્વાભાવિક અટકળોનું રુબહુ ચિત્ર છે.

૧૯૮. **ભૂલ્યો**—મૃત્યુ લોકમાં ભૂલો પડેલો.

૨૦૨. અહીં લોકની જીજ્ઞાસા અતિશય તીવ્ર દર્શાવવા કવિ ઉપરાછાપરી પ્રશ્નો પૂછાવે છે અને ' તમે ચેષ્ટાથી નહીં પણ " જીભે "–વચનથી ઉત્તર આપો ' એ કથન દ્વારા તેની પરાકાષ્ઠા વર્ણવે છે.

૨૦૨. **અભિધાન—(સં. अभि+धा)** સાંકેતિક ઓળખ. સાધુ પુરુષ સંસારીઓની પેઠે સામાન્ય નામથી ઓળખાતા નથી. તેઓ પરમાત્મા વાચક કોઇ સાંકેતિક નામ ધારણ કરે છે.

૨૯૩. **અતીતને**—જેણે ઇંદ્રિયાદિનો સંયમ કર્યો છે, જેણે વાસના ત્યાગી છે, તેને તે વળી રહેવાના ખાસ સ્થળની શી જરૂર છે?

ધામ--(સં. ધા) રહેવાનું સ્થાન; પવિત્ર તીર્થસ્થળના અર્થમાં પણ વપરાય છે.

૨૦૪. **અવધૂત**—બાવો, જોગી, સંન્યાસી, ફાવે એવું સર્વસાધારણ નામ યોગીને માટે યોગ્ય છે. કોઈ પણ વિશેષ નામ રાખવાની અગત્ય પણ શી છે?" **वाचारंभणं विकारो नामधेयं**-એ સૂત્ર પ્રકારાન્તરે અહીં ઉપલક્ષિત થાય છે. અહીં તેનું નિઃસ્પૃહીપણું વ્યંજિત છે. અર્જુન શુષ્ક વેદાંતિનો, બ્રહ્મભૂત દશાએ પહોંચેલા સંન્યાસીનો ડોળ કરે છે.

૨૦૮. **ભાવિક**—ભાવ-પ્રેમ-વાળી. સાધુસંત ઉપર સારી નિષ્ઠા રાખનારી. **અતીતનો**—અતીતને આશ્રય આપવાવાળી; સેવા પરોણાગતથી સંતોષનારી.

૨૦૯. **ચાતુર્માસ**—ચાર મહિના. લાક્ષણિક અર્થઃ ચોમાસાના ચાર મહિના. શા હેતુથી ચાર માસ એક સ્થળે રહેવું તે વિષે ધર્મસિંધુના દ્વિતીય પરિચ્છેદમાં આમ કહેલું છેઃ સંન્યાસીએ ચાતુર્માસ રહેવાનો સંકલ્પ નીચે પ્રમાણે કરવોઃ—

अहंतावन्निवत्स्यामि सर्वभूतहिताय वै
प्रायेण प्रावृषि प्राणिसंकुलं वर्त्म दृश्यते ॥
अतस्तेषामहिंसार्थं पक्षान्वै श्रुतिसंश्रयान्
स्थास्यामश्चतुरो मासानत्रैवा सति बाधके ॥

સંન્યાસીએ કોઈ ગામમાં મહિના પર્યંત રહેવું નહીં, એવો નિયમ છે, પણ ચાતુર્માસમાં વર્ષાદથી ઉદ્ભવેલાં જીવજંતુના પગરવથી હિંસા ન થાય, એ કારણે કોઈ એક જ નિયત સ્થળે રહેવાની આજ્ઞા આપેલી છે. આષાઢ સુદ ૧૧ થી કાર્તિક ૧૧ સુધીનો સમય ચાતુર્માસ ગણાય છે.

૨૧૧. **મઠ--(સં. મઠ્=રહેવું)** સાધુ સંન્યાસીઓનો આશ્રમ.

મઠી=નાનો મઠ.

૨૨૦. **જાદવ માત્ર**--સઘળા યાદવો. **સમવાય**--(**सं. सम्+अव+इ**) જમેલો; સમૂહ.

૨૨૫. શેરી—(દેશ્ય. સિહરિણી) ગલી, રાજ્યમાર્ગના ઉપરાટા નાના મહોલ્લા.

૨૨૬. **"નમો નારાયણ"**—સામાન્ય રીતે સંન્યાસીને નમન કરતાં આ સંબોધન વપરાય છે; કારણ કે તે નારાયણ, વિષ્ણુસ્વરૂપ ગણાય છે; પરંતુ પ્રેમાનંદનો બાવો **અર્જુન** તો જતિ, જંગમ, સેવકો, સંન્યાસી. મહંત, જે કહો તે હોવાથી તેને મન ગમે તે સંબોધન યોગ્ય જ છે.

કડવું ૬ ઠું.

૨૩૩=૨૪૭. આ પંક્તિમાં ઉત્સાહી લોકોના વિવિધ સેવાના પ્રકાર વર્ણવ્યા છે. હજીયે ગામડામાં કોઈ સાધુ આવતાં તેનો આવી જ રીતે લોક પડી પડીને સત્કાર કરે છે.

૨૩૪. **પરમ વિધિ**—ઉત્તમ જાતિનાં.

૨૩૫. **જરકશી**—(ફારસી—જર=સોનું + (અરબ્બી) કસબ=ભરત કામમાં વપરાતી દોરી) સોના અને ચાંદીના ઝીણા તાર અને સુતરના દોરાઓની મિલાવટવાળું ભરત.

૨૩૮. **સ્વાગત**—(**सं. सु. आगता**) અતિથિની સેવાચાકરી; સત્કાર.

૨૪૦. **સંયુક્ત**—એ કે તેથી વધારે પાનનાં વાળેલાં, બાસઠ બીડેલાં પાનની બનાવેલી બીડી ઉત્તમ ગણાય છે. એ ઉક્તિ સરખાવો: 'બીડલે બાસઠ પાન.'

સ્વામીન—જેમને જે સર્વસ્વ અર્પણ કરેલું છે અને જે તેના માલિક છે તે. અહીં બાવાને યાદવો અતિભાવથી પોતાના પ્રભુ માને છે.

૨૪૧. **હૈડે હર્ષ૦**—પોતાની પ્રિયા સુભદ્રાના સંબંધી યાદવોની સેવાથી અર્જુનને થતો પરમ હર્ષ અહીં વર્ણવ્યો છે.

માય—(**સં. મા**–માપવું) સમાય.

૨૪૩. **પાનપાત્ર**—પાણીનું વાસણ. **સાહે઼જી**–પકડે.

૨૪૪. **વાળા**—વીરણવાળા. એ સુગંધી અને શીતોપચારને યોગ્ય હોવાથી તેના વીંજણા બનાવી, તે ઉનાળામાં વાપરવામાં આવે છે.

૨૪૫. **મુહુરતે**—(**સં. મુહૂર્ત**–૪૮ મિનિટનો સમય) સારા યોગમાં.

૨૪૯–૨૫૪. આ પંક્તિઓ ગામડાંમાં કે જંગલમાં સાદાં પણ સુઘડ ઝુંપડાંઓ કેમ બંધાય છે તેનો ખ્યાલ આપે છે. પ્રેમાનંદે પોતાના જમાનાનું હુબહૂ અને સ્વાભાવિક ચિત્ર આપતાં, મહાભારતના કાળની અદ્ભુત રચનાવાળી દ્વારકાને ઘડીભર ખ્યાલ બહાર રાખી છે.

૨૪૯. **પર્ણકુટી**—(**સં. પર્ણ+કુટિર**) પાંદડાંથી છાયેલી ઝુંપડી. પૂર્વે સામાન્ય રીતે પર્વતાદિનાં કોટર–કોતરમાં બાવાઓ વસતા, અને તે વાંકાંચૂકાં (**કુટ્**–વાંકું થવું) હતાં. પછીથી બાવાઓની ઝુંપડીઓ કુટિર, કે કુટિ કહેવાવા લાગી.

૨૫૦. **મોહ લગાડ્યા**—મોહ લગાડેલા.

૨૫૧. પ્રથમ ખપ જોગી મઢી બંધાવ્યા પછી સારો મઠ યાદવોએ બાંધ્યો, એમ કહેવાનું પ્રયોજન છે.

વારૂ—(**સં. વરમ્**=ઉત્તમ) સારોઃ સુંદર.

બેઠક—દિવાનખાનું; સર્વ લોકોને મળવાનું સ્થાનક.

૨૫૩. **સામસામાં**—હવા અજવાળાની સારી સોઈ સૂચવે છે, આથી તે વેળાના ગૃહશિલ્પના ઉત્તમ નિયમનું ભાન થાય એમ છે.

૨૫૪. **અગ્નિકુંડ**—આહુતિ આપવા માટે અગ્નિનો કુંડ.

૨૫૬. **મહંત**—અહીં મહંત શબ્દ દ્વારા કાઠીઆવાડમાંના "ગિર" નામના અતીતનું સૂચન કરેલું છે. તેઓ સંન્યાસી હોતા નથી.

૨૫૯. **તત્કાળ**—તે સમયેઃ તુર્ત જઃ

૨૬૨. **વારા**—(**સં. વાસર**=દિવસ) ક્રમ પ્રમાણે કોને ઘેર કીયે દિવસે બાવાએ જમવા જવું તેનો નિયમ.

૨૬૪. **અપરિમિત**—(સં. अ=નહી+परिमित=પ્રમાણ) અથાક. **પેર**–(સં. प्रकार) રીત.

૨૬૬. **વેદપાઠ**—ક્ષત્રિયને વેદાધિકાર છે એનું અહીં સૂચન છે.

૨૬૮. **શ્રીકૃષ્ણજી**—શ્રીકૃષ્ણ હવે અર્જુન, રાજમંદિરમાં શી રીતે આવે તેની પેરવીમાં છે, એમ સૂચવી, કવિ બીજ નાંખે છે.

આ લીટીનું માપ વધે છે, તેથી તે આમ જોઇએઃ–શ્રી...શ્રોતાજન બોલો હરિ રે.

કડવું સાતમું.

૨૭૦. **તેણે ઠામ**—તે ઠારે; તે સ્થળે. નામનો પ્રત્યય વિશેષણને પણ લગાડીને કવિતામાં "તે ઠાર" ને બદલે "તેણે ઠાર" કહેવાની પદ્ધતિ પ્રચલિત છે,

૨૭૨. ૨૭૩. ભાવ (સેવા) મૂર્ત્ત સ્વરૂપમાં યાદવોએ દાખવ્યાના પ્રકાર અહીં વર્ણવેલા છે.

૨૭૪. **સહુને મન ગમે**—સર્વને પ્રિય થઈ પડયા. અર્જુનની મોહિની નાંખવાની અદ્‌ભુત શક્તિનું સૂચન છે.

૨૭૬. **ધર્મ**=કર્ત્તવ્ય–સંન્યાસીની ગૃહીએ પૂજાસેવા કરવી એ શાસ્ત્રે ઉપદેશેલું કર્ત્તવ્ય છે. **પર્મ**–પરમ–ઉત્તમ રીતે.

૨૭૭–૨૮૮. લોકો નિષ્કામ વૃત્તિથી નહીં પણ સકામ વૃત્તિ–ફલની ઇચ્છાથી સેવા કરતા હતા, એમ સૂચવી સર્વના અભિલાપ બતાવ્યા છે.

૨૭૭–૮. મંત્રજંત્ર સાધવાની લોકની વૃત્તિ વર્ણવેલી છે.

૨૭૭. **મંત્ર**—(૧) મૂલ અર્થઃ વેદની સંહિતાનો શ્લોક–ઋચા. (૨) દેવને પ્રસન્ન કરવાને જાપ જપવાનો, પ્રભુસ્તુતિનો શ્લોક (૩) (ધીરે ધીરે એ અર્થમાં વિકાર થતાં) મારણ, જારણ, વશીકરણ–ઈત્યાદિ માટે, તેમ જ વીર, મેલડી, જક્ષ આદિ સાધવા સારૂ તેમજ સાપ, વિંછીના ઝેરના ઉતારણ માટે જપાતો, સધાતો સંસ્કૃત કે પ્રાકૃત શ્લોક. એવા મંત્રવડે પાણી, કે માદળીઉ કે કોઇ વસ્તુ મંત્રવાનો રિવાજ છે.

જંત્ર—(સં. યંત્ર) (૧) મંગળ, શનિ, આદિ નડતા ગૃહોની શાંતિને અર્થે આંકડા કે અક્ષરો કોતરી તૈયાર કરેલું ત્રાંબાનું કે અન્ય ધાતુનું પતરૂં કે તેવું લખેલું ભૂર્જપત્ર. (૨) ધીરે ધીરે આ ભાવનો વિકાર થતાં, ભૂત, પિશાચ, મેલડીથી પીડાતા મનાતા જીવોના વિકાર મટાડવા ભૂર્જપત્ર ઉપર આકડાના દુધ કે એવા જ કોઇ પ્રવાહિથી મંત્ર કે આંકડા કે અક્ષરો લખી તૈયાર કરેલા પત્રને 'જંતર' કહે છે.

કરે મન આશ—ભૂત આદિની સિદ્ધિ માટે મંત્ર, અને જંત્ર પેદા કરી લેવાની આશા-લાલચ કરે.

૨૭૮. **મહામંત્ર**—સર્વ મંત્રજંત્રને પણ ટપી જાય એવા મંત્ર ઉપજાવવાની વિદ્યા-જ્ઞાન.

૨૭૯. અહીં લોકની મોક્ષની ઉત્તમ વૃત્તિ સૂચવી છે.

મુક્તિ—પરબ્રહ્મ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરી જીવપણાથી છૂટા થવું તે. આ ઇચ્છા ઉચ્ચ પ્રકારની છે. એવા સાધકને અન્ય કશાની ગરજ ન હોવાથી તે અર્જુન પાસેથી લગાર પણ અલગ-આઘો ન હોતો જતો, એવો ભાવ છે.

૨૮૦-૪ અહીં પુત્ર, ધન આદિ વાંચ્છના વર્ણવી છે.

૨૮૦. સિદ્ધનો હાથ માથે પડતાં સદાની આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિ એ ત્રિવિધ બાધાઓ ટળતી હોવાથી એમાંની કોઇ બાધાથી મુક્ત થવાની ઇચ્છાવાળા લોક હતા, એ ભાવ છે.

૨૮૩. **વાયક—(સં. વાક્ય)** અહીં અક્ષર **ક** અને **ય** ઉલટાયા છે. વાણી; વચન. **પાછું ઠ**—વૃથા ન થાય અર્થાત્ ફળે.

૨૮૫. અહીં મેલી વિદ્યાનું સૂચન કરેલું છે.

મોહિની—મોહ પમાડવાની, ભુરકી નાંખવાની કલા. **વશીકરણ—(સં. વશ્=તાબે કરવું)** પતિ, પત્ની, શત્રુ આદિને વશ-(તાબે) કરવાનો પ્રયોગ.

૨૮૬. અહીં વૈદકહુન્નર સાધવાની વૃત્તિનું સૂચન છે.

ધાતુ માર્યાની—પારો તથા બીજી કોઇ કાચી ધાતુને અગ્નિમાં પકવ્યા વગર, એમની એમ અન્ય માફક પદાર્થો ભેગી ભેળવવી, તેને ધાતુ મારવી કહે છે; એ રીતિ શીખવનારી કલા તે ધાતુ માર્યાની વિદ્યા કહેવાય છે.

સોનુંરૂપું—કીમીઆની કલા. અહીં એકદમ ધનવાન થવાનો લોકનો અભખરો સૂચવ્યો છે.

૨૮૮. **આશિકા (સં. आशा+क)**—(૧) સારાની આશા આપનારી વસ્તુ; (૨) દેવને કે મહાન સાધુને ચઢાવેલી વસ્તુ(જલ કે પુષ્પ)નો કે યજ્ઞની રક્ષાનો પ્રસાદ (ભાગ). એવા પ્રસાદથી ઇષ્ટ લાભની વૃદ્ધિ થાય છે, એવી માન્યતાથી વેપારીઓ ગલ્લા ઉપર તેને મૂકે છે.

૨૯૧–૯૩. અહીં દોષ કે રોગ મટાડવાના ચમત્કાર વર્ણવ્યા છે.

બીધેલા—(સં. **भी**) ભય પામેલા.

૨૯૨. **પીંછી નાંખતાં**—પીંછી ફેરવી દોષ હરી લેવો. પીંછીથી ઉતારી મૂકતાં રોગની શાન્તિ થાય છે, એમ મનાય છે. અહીં લીટીનું માપ વધી જાય છે.

૨૯૪. અહીં **અર્જુન**માં આવા ચમત્કારની શક્તિ શી રીતે આવી, એવી શંકાનું સમાધાન કરતાં કવિ કહે છે, કે યાદવોને મોહિની લગાડવાને શ્રી કૃષ્ણે આવી સિદ્ધિ તેને આપી હતી; તેથી એ કૃષ્ણની કૃપાનું ફળ છે.

વારૂ—સારાં.

૨૯૫. **પાંચ જાતના જ્વર**—ટાઢો, ઉનો, એકાંતરીઓ, ચોથીઓ અને શૂળીઓ (શૂળ નાંખનારો.)

૨૯૮ **મૂઠ**—શત્રુને મારી નાંખવાને સધાતો મંત્રપ્રયોગ–ચોટ. **નજર**–ગ્રહોમાની કે ભૂતની કે મેલડીની દુષ્ટ ભાવવાળી દૃષ્ટિ પડવી તેને નજર લાગવી કહે છે. એથી જેની ઉપર એવી નજર પડી હોય તે માંદું પડે છે, એવી માન્યતા છે. **નડે**–અડચણ કરે.

૩૦૧. **પાખંડ**—ઢોંગ.

૩૦૩. અહીં **અર્જુન**ની દિનચર્યા વર્ણવતાં યાદવોની ભાવપૂર્વક–સહાયતા વર્ણવી છે.

મજજન—(સં. **मज्जू**=પાણીમાં ડુબકી મારવી) સ્નાન.

૩૦૪. **કરવડો**—(સં. **कर**=હાથ+**वृत्त**=વાળેલું) વાળેલા નાળચાવાળો લોટો.

૩૦૫. **વિભૂતિ**—(સં. **वि**=ખાસ કરીને+**भू**=હોવું–મહત્તા) ભસ્મરક્ષા. (યજ્ઞની કે યોગની મહત્તા દર્શાવનારી વસ્તુ).

૩૦૬. **પ્રજાય**—કવિતામાં 'ય' કાર ઉમેરાયો છે.

૩૦૭. **સમર્પે**—(सं. **सं**=સારી પેઠે+**अर्प्**=આપવું) ભાવથી અર્પણ કરે.

નેટ—(सं. **न+हठ्**) નક્કી (દઢતાસૂચક છે).

૩૦૯. દુઃખી૦—દુઃખ પળી ગયું. અહીં બાવાની કલ્યાણકારી હાજરી સૂચવી છે.

૩૧૧. **જગજીવન**—જગજીવનની, કૃષ્ણની. છઠ્ઠી વિભક્તિનો પ્રત્યય અધ્યાહાર છે.

૩૧૨. **ચરિત્ર**—લક્ષણ.

કડવું ૮ મું.

૩૧૮. **સ્વકુટુંબવર્ગ સમેત**=પોતાના કુટુંબનાં માણસો તથા વર્ગ-જ્ઞાતિબંધુઓ સહિત. **સમેત**=(सं. **सं+ई**=જવું) સાથે.

૩૨૦. **અનુદિન**—(सं. **अनु**=પછી+**दिन**) (**दिनं दिनं अनुदिनं**. ઉપપદ-સમાસ). પ્રતિદિવસ. હરહમેશ.

૩૨૨. **સાર્થક**—સફળ. "પહેલું સુખ તે જાતે નર્યા" એ કથન પ્રમાણે "આરોગ્ય" એ જીવનની પહેલી સાર્થકતા કહેવાય છે.

૩૨૩. દદ્રુ—(सं) દાદર. (કહોડનો એક નરમ પ્રકાર ગણાય છે.)

કહોડી—(सं· **कुष्टी**) ચામડીનો રોગ; આ રોગથી સઘળી કે થોડી થોડી ચામડી સફેદ કે રતુમડી સફેત થતી જાય છે. **ગલિત** (सं. **गल्**=ખરી પડવું) કહોડનો રોગ શરીરમાં વધુ જામતાં પગનાં, હાથનાં આંગળાં પડે છે તેને ગલિત કહેવામાં આવે છે. **ક્ષુદ્ર**-અધમ. (કોઈ રોગ આદિથી) વિકારવાળી; વાળ ઘસાઈ જવા; તલના કે કરોળીઆના કાળા ડાઘ પડવા, ખીલ થવા વિગેરે, નિદાનમાં કહેલા ૯૦ રોગોમાંનો કોઈ એક રોગ.

૩૨૪. **પળાય**—(सं. **पला-परा**=સામી બાજુ+**ई**=જવું) નાસી જાય; જતા રહે.

૩૨૫. **પરત**—(પરતવું) ઝીણી ભૂકી; ભસ્મ.

૩૨૭. **મંત્ર**—હાથ મૂકી મંત્ર ભણી તૈયાર કરેલું. **યથાયોગ્ય**-જેવો રોગી તે પ્રમાણે.

૩૨૭–૨૮. અહીં પાણી પીવાથી અને સ્પર્શ કરવાથી પણ રોગ મટાડવાની શક્તિ વર્ણવી છે.

૩૩૧–૩૪. **બાવા–અર્જુનની મોહિનીથી** ભુરકાયલાં યાદવ બાલસ્ત્રી-પુરુષોની લગની વર્ણવેલી છે.

૩૩૧–૩૨. બાપ ઘણું વધી જાય છે.

૩૩૩. **સ્વપ્નથી૦**—બાવાથી મોહેલાં, ભર ઉંઘમાં પડેલાં છોકરાં સ્વપ્નમાં પણ બાવાનું નામ સાંભળતાં પ્રેમથી જાગી ઉઠતાં. આ તેમ જ પછીની પંક્તિમાં બાવા ઉપરનો બાળકોનો નિર્દોષ પ્રેમ વર્ણવેલો છે.

૩૩૫. **વિનય**—વિવેક.

૩૪૧. **કૃષ્ણાગરુ**—અગરુ એ એક જાતની અતિ સુગંધી સુખડ છે. તેમાં કાળો અગરુ વિશેષ સુગંધી છે; એ અષ્ટ ગંધમાંનો એક ગંધ છે.

૩૪૫. **પંચામૃત**—અમૃત જેવાં સ્વાદુ, દુધ, દહીં માખણ, ઘી અને સાકર, એ પાંચ અમૃત તુલ્ય ગણાય છે.

૩૪૬. **ત્યાર**—ત્યારે. તેવે વખતે.

૩૪૭. **આનંદે**—આનંદ મહાણે.

૩૪૮. **રીત**—(રીતિએ)=પેઠે.

કડવું ૯ મું.

૩૫૭. **લહે**—ગણે અને માને.

૩૫૯. **માને આજ્ઞા**—જે કોઈ ફરમાવે તે પ્રમાણે વર્ત્તે.

૩૬૧. **ચારે દિશા**—ચારે દિશાએ. સઘળા.

૩૬૨. **થઈ વિસ્તાર**—ફેલાઇ.

૩૬૬. પ્રભુની સંપૂર્ણ કૃપા હોવાથી તે જે ધારે છે તે થાય છે. પ્રભુ તેને હાજરાહજુર છે, એ ભાવ છે.

૩૬૭. અહીંથી રાજદરબારમાં અર્જુનના પગ શી રીતે થયા, તેનું બીજ નંખાય છે.

૩૬૮. **રામ**—બળરામ. કૃષ્ણના મોટા ભાઈ, રેવતીથી વસુદેવવડે જન્મેલા.

૩૭૧. અહીં ચકિત થયેલા સેવકની, સેવ્યને વર્ણવવાની મુઝવણ ચીતરેલી છે. યાદવને પ્રથમ એ પ્રશ્ન થાય છે, તેના રૂપ વિષે હું કહું પણ તરત જ બાવાના અદ્દભુતપણાનો વિચાર કરી, કહે છે કે હું બરાબર એના રૂપનો ચિતાર મનમાં ઉતારી આપી શકીશ નહીં; પછી ગુણનો વિચાર આવે છે અને તેમાં પણ ગુણના અનેકપણાથી કીયા કહેવા તેનો વિચાર થઈ પડે છે.

૩૭૨. **થઈ જોગી આકાર**—જોગીનું રૂપ ધરીને.

૩૭૩. **કોસલનો ભૂપ**—કોસલનો રાજા. (**રામચંદ્ર અર્થાત્** વિષ્ણુ. બ્રહ્મા, અને ઈશ્વર, એટલે શંકર અહીં ગણાવેલા હોવાથી **રામચંદ્રરૂપ** "વિષ્ણુ" અર્થ બરોબર લાગે છે.

કોસલ—અયોધ્યાની ઉત્તરનો પ્રદેશ. રામચંદ્રના માતામહ(કૌસલ્યાના પિતા)નો દેશ: એ દેશના રાજા અતિ સુંદર ગણાતા. **ઈશ=શંકર** (**ઈશ્**= તંત્ર ચલાવવું.) જગતનું તંત્ર ચલાવવાની શક્તિ હોવાથી ઇશ કહેવાય છે.

૩૭૪. **સોય**—(કવિતામાં વપરાય છે. **નર્મકોષ**) **વસુધા**=પૃથિવી.

૩૭૬. **આફણી**—(આપણ ઉપરથી) પોતાની મેળે અર્થાત્ કોઇની પ્રેરણા સિવાય-તરત જ.

૩૭૭. **કોણ ઠામ**—કીયે સ્થળે.

૩૭૮. **સુખે**—સુખથી. આનંદથી.

૩૮૦. **વન વિષેથી**—વનમાંથી અહીં અર્જુનની મહત્તા બતાવવા સ્થળ ન સૂચવતાં તે જંગલમાંથી આવ્યાનું સૂચવ્યું છે.

૩૮૨. **રૂપે......વાળી**—બ્રહ્માએ તેને અતિશય રૂપરૂપનો ભંડાર બનાવ્યો છે.

છેક વાધ્યો—છેલ્લામાં છેલ્લી કક્ષાપર્યંત સર્વથી ચઢીયાતો થયો છે.

૩૯૧. **જગજીવન**—જગતના જીવનરૂપ, જેને આધારે જગતનાં પ્રાણીઓનું જીવન છે, તે.

૩૯૨. **મુંડ્યા માથાનો નહિં પાર રે**—માથું મુંડાવીને જોગી થયલાઓનાં હૃદય-ભીતરની વાત કોઈ પામી શકતું નથી; અર્થાત્ તે ખરો યોગી છે, કે ખોટો તે સમજવું મુશ્કેલ છે. સરખાવો:–"વાટ્યું ઓસડ ને મુંડ્યો ગોસાંઇ."

અહીં કૃષ્ણ પહેલેથી **अज्ञातकुलशीलस्य वासो देयो न कस्यचित्** એ નિયમથી સાવધ રહેવાનું સૂચવી, પાછળથી કાંઇ થતાં પોતાને માથે તેનો દોષ ન આવે એવો પેંતરો રચે છે; અને પોતે આ તરકટ ઉભું કર્યું છે, છતાં નિરાળા હોવાનો દંભ દેખાડ્યો છે. બળદેવની અંધશ્રદ્ધા જાગ્રત કરવાને પોતે આની વિરૂદ્ધ હોવાનો પ્રપંચ રચ્યો છે. અને બળદેવ તેમાં ફસાય છે.

૩૯૩. **ષટ્દર્શન–दर्शन=दृश्यते यथार्थतया ज्ञायते तत्त्वं अनेन**=યથાર્થપણે જેનાથી તત્વ જાણી શકાય છે તે દર્શન. વેદ-ઇશ્વરના **अस्तित्व** ને માનનારાં તે આસ્તિક અને ઇશ્વિરના અસ્તિત્વને નહીં માનનારાં તે નાસ્તિક, એમ બે પ્રકારનાં દર્શન છે. અર્થાત્ પરલોક જેવું કાંઇક છે અને તેનો દૃષ્ટા ઇશ્વર પણ છે, એવા મતવાળાં આસ્તિક દર્શનો અને પરલોક તો છે જ નહીં તથા તેનો કોઈ દૃષ્ટા ઇશ્વિર હોઈ જ શકે શાનો? એવા મતવાળાં નાસ્તિક દર્શનો કહેવાય છે. ૭ આસ્તિક દર્શન, તેના દર્શનકાર સાથે નીચે પ્રમાણે છેઃ-(૧) ન્યાયદર્શન—ગૌતમ મુનિ. (૨) વૈશેષિક કે ઔલુક્ય દર્શન—કણાદ. (૩) સાંખ્ય—કપિલ. (૪) યોગ—પતંજલિ. (૫) પુર્વ મિમાંસા—જૈમિનિ અને (૬) વેદાન્ત વા ઉત્તર મિમાંસા—બાદરાયણ—વ્યાસ. નાસ્તિક ૭ દર્શન આ પ્રમાણે છેઃ-(૧) ચાર્વાક વા લૌકાયતિક (૨) માધ્યમિક (૩) યોગાચાર. (૪) સૌત્રાન્તિક; (૫) વૈભાષિક અને (૬) દિગંબર. ખરી રીતે ૨, ૩, ૪ અને ૫ નો સમાવેશ બૌદ્ધ દર્શનમાં જ થવો જોઇએ.

સંક્ષેપમાં ૭ આસ્તિક દર્શનોનાં મંતવ્ય આ પ્રમાણે છેઃ—

(૧) **ન્યાયદર્શન**—(સિદ્ધાંત) "દેહાદિ અનાત્મ વસ્તુમાં આત્મબુદ્ધિ રૂપ અજ્ઞાનથી દ્વેષ, રાગ, મોહ આદિ દોષોનો આવિર્ભાવ થાય છે. આ દોષોથી પાપરૂપ અથવા પુણ્યરૂપ પ્રવૃત્તિ થાય છે. પ્રવૃત્તિથી ધર્માધર્મ ઉત્પન્ન થાય છે. કોઇ પૂર્વપુણ્યના પ્રભાવથી સદ્દગુરૂ પ્રાપ્ત કરી "આ સર્વ દુઃખનું સ્થાન છે અને દુઃખથી અનુવક્ત છે" એમ જાણે છે, ત્યારે અજ્ઞા-

નથી આરંભી દુઃખ સુધીના સંસારચક્રને હેય ગણે છે. સર્વનું મૂળ અજ્ઞાન છે એમ જાણતાં તેની નિવૃત્તિના ઉપાય–તત્વજ્ઞાન માટે તે પ્રયત્ન સાધે છે. તેથી સર્વ દોષ પળાય છે. દુઃખની નિવૃત્તિ તે જ મોક્ષ છે. અનુમાનથી ઈશ્વરત્વ સિદ્ધ થાય છે. ઈશ્વર પ્રસાદમોક્ષ માટે આવશ્યક છે.''

(૨) **વૈશેષિક દર્શન**—" તેના સ્થાપક કણાદ–(કણ)=પરમાણું +અદ=આવું--કારણ માનવું. વળી કણ=કાગડો+અદ=આવું એટલે ઉલુક=ઘુવડ). આ દર્શનમાં વિશેષને પદાર્થ માનવામાં આવે છે તેથી જ તે વૈશેષિક કહેવાય છે. (સિદ્ધાન્ત) દુઃખનું ભાન સર્વને છે, તેથી સર્વ તેની નિવૃત્તિ ઇચ્છે છે, આ નિવૃત્તિ ઈશ્વરસાક્ષાત્કારથી થાય છે; અને ઈશ્વરસાક્ષાત્કાર શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસનથી થાય છે. મનન માટે અનુમાન અને તેનો અંગી પદાર્થવિવેક આવશ્યક છે. પદાર્થવિવેક પ્રાપ્ય હોવાથી તેની શાસ્ત્રવ્યવસ્થા આ દર્શનમાં કરેલી છે, આત્યંતિકી દુઃખનિવૃત્તિ એ જ મોક્ષ છે.''

(૩) **સાંખ્ય દર્શન**—" કપિલ, ગૌડપાદ આ દર્શનના મુખ્ય પ્રવર્તક છે. સાંખ્યવાદ પરિણામવાદ કહેવાય છે. આ દર્શનમાં પ્રકૃતિ, વિકૃતિ ઉભયાત્મક અને અનુભયાત્મક એ રીત્યા ચાર પ્રકારના પદાર્થ–મનાય છે. પુરુષ અનુભયાત્મક છે. પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને આ વાકય એ ત્રણ પ્રમાણ છે. સાંખ્યવાદ એ સત્કાર્યવાદ છે, કારણ તે મત પ્રમાણે કાર્ય ઉત્પત્તિની પૂર્વે સત્ છે. કાર્ય કારણથી ભિન્ન ન હોવાથી સુખદુઃખમોહાદિનું કારણ ત્રિગુણાત્મક પ્રધાન મનાય છે. પ્રધાન અચેતન હોવાથી, પુરુષના મોક્ષરૂપ પ્રયોજનને લીધે તેની પ્રવૃત્તિ ઉત્પન્ન છે. અંધપંગુ સંબંધ જેવો પુરુષપ્રકૃતિનો સંબંધ છે. પુરુષ અને પ્રકૃતિના અન્યત્વનું જ્ઞાન એ મોક્ષ મનાય છે.

(૪) **યોગ દર્શન**—યોગમાં ઈશ્વરનું ધ્યાન આવશ્યક હોવાથી આ સેશ્વર સાંખ્ય કહેવાય છે. તેના મુખ્ય પ્રવર્તક પતંજલિ મુનિ છે. ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ એ યોગ છે. તપ, સ્વાધ્યાય અને ઈશ્વરપ્રણિધાનથી એ ક્રિયાયોગ સધાય છે. સાંખ્યનાં પ્રધાનાદિ પચ્ચીસ તત્વોમાં છવ્વીસમું તત્વ યોગદર્શન ઉમેરે છે. ધર્મવિપાક અને આશયના સ્પર્શથી પરમ પુરુષ પોતાની ઇચ્છાથી નિર્માયલા શરીરમાં રહી, લૌકિક અને વૈદિક સંપ્રદાયને પ્રવર્તાવે

છે; અને તે સંસારતાપથી તપતા પ્રાણીઓ ઉપર અનુગ્રહ કરે છે. ક્રમે ક્રમે સ્વેચ્છાથી રહિત કર્મ કરવું, એ જ મોક્ષસાધન છે. સંસાર, સંસારહેતુ, મોક્ષ અને મોક્ષના ઉપાય, એ ચારનો વિચાર આ દર્શનમાં કરેલો છે. સંસાર દુઃખમય હોવાથી ત્યાજ્ય છે. પુરુષ અને પ્રધાનનો સંયોગ હેય ભોગનો હેતુ છે. આત્યંતિકી નિવૃત્તિ એ તેનો નાશ છે. સમગ્ર દર્શન એ નાશનો ઉપાય છે.

(૫) **પૂર્વમિમાંસા**—આ જૈમિનીદર્શન વા કર્મમિમાંસા કહેવાય. છે. વેદના કર્મકાંડનાં ભિન્ન ભિન્ન વાક્યોની સંગતિ દર્શાવવી, એ આ દર્શનનું મુખ્ય પ્રયોજન છે. વેદ અપૌરૂષેય મનાય છે. શબ્દના નિત્યત્વને આધારે, તેનું અપૌરૂષેયત્વ સિદ્ધ થાય છે. વેદ સ્વતઃ પ્રમાણ છે.

(૬) **ઉત્તરમિમાંસા**—આને વેદાંત દર્શન પણ કહે છે. આ વિભાગ જ્ઞાનકાંડ ગણાય છે. આમાં નિષ્કામ કરતાં કરતાં જ્ઞાનિએ કર્મશેષને નિર્બીજ કરી જ્ઞાનમય-બ્રહ્મમય, કેમ થવું, એ વેદ-ઉપનિષદનાં વચનોથી સમજાવેલું છે. આ દર્શનમાં જ્ઞાન પ્રધાનભૂત છે, અને કર્મો અમુક અવધિપર્યંત આવશ્યક ગણેલાં છે.

હવે વેદ વિરૂદ્ધ દર્શનોનું તત્વ અવલોકીએ.

(૧) **ચાર્વાક દર્શન**—આ દર્શન લૌકાયતિક-લોકોને વિષે આયત ફેલાયલું પણ કહેવાય છે. ચારૂ, લોકસંમત વાક્ય—લોકગાથાઓનો આશ્રય આ દર્શન કરે છે, અને પારલૌકિકને માનતું નથી. તેથી જ તે લૌકાયતિક છે. આ મત પ્રત્યક્ષને જ પ્રમાણ માને છે. અને અનુમાન તથા શબ્દપ્રમાણનો નિષેધ કરે છે. આત્મા અથવા શરીર વિશિષ્ટ ચેતન કેવળ જડનું પરિણામ છે એવો તેનો મત છે. દેહસુખ એ જ પુરુષાર્થ છે. આત્મોચ્છેદ અથવા શરીરચ્છેદ એ મોક્ષ છે. વેદના આચરવિચારને એ ધૂર્તોનો ઢોંગ માને છે; અને શ્રાદ્ધાદિકને મૂર્ખ લોકનો મિથ્યા શ્રમ ગણે છે. તેઓ પરમેશ્વર સ્વર્ગ, નરક, પુણ્ય કે પાપનો અંગિકાર કરતા નથી. તેનો સિદ્ધાંત આ છે.

यावज्जीवं सुखं जीवेन्नास्ति मृत्योरगोचरः ।
भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः ॥

ચાર્વાક નાસ્તિકશિરોમણિ કહેવાય છે. બૃહસ્પતિ એ મતના એક આચાર્ય હતા. તેમાં બે મત છે:–એક દેહને અને બીજો મત અસ્તિતાને માને છે.

૨—૫. **બૌદ્ધદર્શન**—આ દર્શન પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન એ પ્રમાણ સ્વીકારે છે. ચાર ભાવનાઓના વારંવાર નિશ્ચયપૂર્વક વિચારથી પરમ પુરુષાર્થની થાય છે:–(૧) સર્વ ક્ષણિક છે. (૨) સર્વ દુઃખ છે. (૩) સર્વ સ્વલક્ષણ છે. અને (૪) સર્વ શૂન્ય છે. આ ભાવનાઓથી સકલ વાસનાઓની નિવૃત્તિ થતાં શૂન્યરૂપ પરનિર્વાણનો અવિર્ભાવ થાય છે. અજ્ઞાતના જ્ઞાનની નિવૃત્તિ માટે પૃચ્છા એ યોગ અને ગુરૂએ કહેલા અર્થનો અંગીકાર એ આચાર છે. ભાવમાત્ર સત્ તેમ જ અસત્ કે સદસત્ નથી. તે અનિર્વચનીય અને નિઃસ્વભાવ છે.

માધ્યમિક—બૌદ્ધ દર્શનનો એક ભાગ. આ મતવાળા સર્વ શૂન્યવાદી છે. આમાં પદાર્થ માત્ર કેવળ શૂન્ય રૂપ મનાય છે. ઉપર્યુક્ત ચાર ભાવનાઓનું ચિંતન થતાં ભાવ વિશીર્ણ થાય છે. બુદ્ધે પ્રથમ જેઓ પ્રતિ સર્વ શૂન્ય છે એમ કહ્યું અને તેમાંથે જેમણે ગુરુના એ વચનનો શ્રદ્ધાથી સ્વીકાર કર્યો, તેઓ કનિષ્ઠ નહિ, તેમ જ બુદ્ધિ વાપરી શંકા ન ઉઠાવી માટે શ્રેષ્ઠ નહીં, એટલે મધ્યમ અને માધ્યમિક કહેવાયા.

યોગાચાર—બૌદ્ધો ભાવના ચતુષ્ટયને નિર્વાણનો હેતુ માને છે, પણ બાહ્ય પદાર્થને શૂન્ય માને છે; અને આંતર અર્થ સ્વયંવેદન હોવાનો સ્વીકાર કરે છે. અનાદિ મિથ્યા વાસના અજ્ઞાનથી સ્વયંવેદનબુદ્ધિ ભિન્નવત્ ભાસે છે અને તેથી બુદ્ધિથી અભિન્ન બાહ્ય અર્થ ભિન્નવત્ ભાસે છે. આ મતવાળા ક્ષણિક વિજ્ઞાનવાદી મનાય છે. (આ સર્વનો સ્ફોટ માટે જુઓ સર્વદર્શન સંગ્રહ, જે ના. ગાયકવાડ સરકારની મદદથી પ્રકટ થયો છે.)

સૌત્રાન્તિક બૌદ્ધો બાહ્ય વસ્તુને કેવળ શૂન્ય નહીં માનતાં તેને અનુમેય માને છે. બાહ્ય પદાર્થનું જ્ઞાન નિરંતર ન થતાં કદાચિત્ થાય છે. આ બૌદ્ધો આલયવિજ્ઞાન અને પ્રવૃત્તિવિજ્ઞાનનો સ્વીકાર કરે છે.

વૈભાષિક બૌદ્ધો બાહ્ય અર્થને પ્રત્યક્ષ માને છે. સંકલ્પ જ્ઞાનને અપ્રમાણ અને નિર્વિકલ્પ જ્ઞાનને પ્રમાણ માને છે.

દિગંબર—આ દર્શનવાળા જીવમાત્ર ઉપર દયા કરવી, એને મુખ્ય ધર્મ સમજે છે. જૈનો કર્મફળ સ્વીકારે છે પણ જગતનું નિત્ય મૂલ કારણ ઈશ્વરનો સ્વીકાર કરતા નથી. પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને શબ્દ એ ત્રણ પ્રમાણ માને છે. શબ્દપ્રમાણમાં પોતાનાં આગમ--સર્વજ્ઞના શબ્દને માને છે. તે અનુસાર સમ્યક્ જ્ઞાન, સમ્યક્ દર્શન અને સમ્યક્ ચારિત્ર્યથી મનુષ્ય આવરણનો ક્ષય કરી, સર્વજ્ઞ થઈ શકે છે. આ મતમાં બે મુખ્ય તત્વ છે. જીવ અને અજીવ: તે બન્ને અનાદિ અને અનંત છે. શ્વેતાંબરો તીર્થંકરોની મૂર્તિને અલંકારોથી શોભાવે છે. દિગંબરો તેમ કરતા નથી. શ્વેતાંબરો બાર સ્વર્ગ અને ચોસટ ઇંદ્ર, તો દિગંબરો સોળ સ્વર્ગ અને સો ઇંદ્ર માને છે. શ્વેતાંબર યતિઓ વાસણમાં ખાય છે, દિગંબરો હાથમાં ખાય છે. શ્વેતાંબરો સ્ત્રીને મોક્ષનો અધિકાર છે એમ માને છે તો દિગંબરો તેમ માનતા નથી.

ષટ્ દર્શનમાં પાખંડ=છ દર્શનોમાં કેટલીક એવી બાબતો છે કે જે અણસમજુને પાખંડ-ધર્મ ધૂર્તપણાને માર્ગે લઇ જાય એવી છે. **પાખંડ**—ધર્મમાં ઢોંગીપણું.

કો સાધુ: આ ષટ્ દર્શનોના અનુયાયીઓમાં કેટલાક સજ્જનો હોય છે, ત્યારે કેટલાક માતેલા સાંઢ જેવા મત્સરવાળા હોય છે.

સાંઢ= મત્સરવાળા, માતેલા, લુચ્ચા.

૩૯૪. **અહિંથી** કવિ છ વેદમતાનુકૂલ અને છ વેદબાહ્ય દર્શનોના અનુયાયીઓ ગણાવે છે.

જ્ઞાની—આત્મજ્ઞાન ધરાવનારા (વેદાંતી); **ધ્યાની**-ધ્યાનમાં મગ્ન—ચિત્તનો નિગ્રહ કરવાવાળા; **યોગી**-(પાતંજલ મત-યોગવાળો) **લંપટ**-કેવળ સંસારમાં જ લપટાનાર; ચાર્વાક મતવાળા. **ऋणं कृत्वा घृतं पीबेत्** Eat, Drink & Be merry—ખાઓ, પીઓ અને લ્હેર મારો, એ જ મતના છે, **દાંભિક**-બૌદ્ધો-માધ્યમિક, યોગાચાર, સૌત્રાન્તિક અને વૈભાષિક વાળા. આ મતાનુયાયીઓ સ્વકીય મતના, અતિ હઠાગ્રહી હોવાથી દાંભિક કહેવાય છે.

૩૯૫. **જોગી**—મિમાંસકનું તત્ત્વ નહીં જાણનાર, પણ કેવળ તેના મતને અંધતાથી અનુસરનાર કર્મકાંડમાં જ મન રાખી, સંસારમાં જ મનને

તૃપ્તિ પમાડનાર, આ મતવાદીઓ મનાય છે.

એક પરમેશ્વર–કણાદાદિના મતના અનુયાયી.

૩૯૬. **સિદ્ધ**–ગૌત્તમ મતાનુયાયીઓ. **અવધૂત**–જૈનો.

૩૯૭. **તે માટે**......આ સર્વ પ્રકારના સત્ય જ્ઞાનથી વિરૂદ્ધ મન અને આચરણવાળા સાધુઓ પણ હોય છે, માટે તેનો પ્રથમ વિચાર કરવો.

આ લીટી માપમાં વધી જાય છે; તેથી 'તે' અને 'પછી' કૌંસમાં જોઇએ.

૩૯૯–૪૧૪. આ પંક્તિઓ બળરામની સાધુ ઉપરની અંધ શ્રદ્ધા વર્ણવે છે.

૪૦૦. **તારે**=તને લાગે છે એવો એ સાધુ લાંડ નથી.

૪૦૩. **રહ્યા સમાય** = જેનામાં ગુણ ન હોય તેને યાદવો સુખે પોષે જ નહીં.

૪૦૭. **કૃતાર્થ** = સફળ.

૪૧૦. **વિનય** = વિવેક.

૪૧૩. **ચાર પદાર્થ**–ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ.

કડવું ૧૦ મું.

આ પ્રકરણમાં વિવિધ પ્રકારના બાવાઓનાં લક્ષણ એકત્રિત કરી, તેનો નિર્દેશ કરી, બાવો બનેલા **અર્જુન** સંબંધમાં **બળદેવ**ના મનમાં શંકા ઉત્પન્ન કરવાનું બીજ કવિએ નાંખેલું છે; જેથી ભવિષ્યમાં **અર્જુન**ને હાથે થયેલા અપહરણના કૃત્ય માટે કૃષ્ણને માથે નિમિત્ત હોવાના દોષનો પરિહાર થાય.

૪૧૯. **સંન્યાસી**—શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાં, કર્મમાં ફલબુદ્ધિનો ત્યાગ કરનારો ખરો સંન્યાસી કહેવાય છે. શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાના ૫ મા અધ્યાયના ૩ થી ૮ શ્લોક જોવા. અહીં કવિ " ગમે તે ભગવી ચીંદડી વાળો" એ અર્થમાં આ શબ્દ વાપરે છે.

૪૨૦. **ભેખમાં—જ્ઞાત**=ભેખ લીધો, ત્યાગી થયો, એટલે પછી જ્ઞાતિ–જાતિનો પણ ત્યાગ કર્યો એમ મનાય છે. તેથી ' જાતભાતના ભેદ

વિના સર્વ જ્ઞાતિના બાવાઓ એક જ જાતના થઇ જાય છે.' કહેવત છે કે 'ભીખ બડા વ્યાપાર કે ઉસમેં લાજ નહોતી' સરખાવોઃ–'મૂડયા માથાનો નહીં પાર' (કડવું ૯. પંક્તિ ૩૫૨) 'વાટયું ઓસડ ને મૂડયો ગોસાઇ.'

૪૨૧. **દંડી**—દંડ ગૃહણ કરનાર સંન્યાસી, જોગી. **ઉન્મત્ત ભોગી**–યોગીની ભોગ વાસના મરી જવી જોઇએ ત્યારે જોગીઓની તો, ભોગની બુદ્ધિ ઉન્મત્ત થયલી હોય છે. **વિષયાંધ** ભોગાસક્ત.

વાર્તિકકાર મલિન મનના સંન્યાસીનું વર્ણન આપે છેઃ—

प्रमादिनो बहिश्चित्ताः पिशुनाः कलहोत्सुकाः
संन्यासिनोऽपि दृश्यन्ते दैवसन्दुषिताशयाः ॥

૪૨૨. **અન્યત્ર આહારના ભોગી**—ઘેર સારૂં સારૂં ન મળે એટલે બીજાનાં ઘરનાં પકવાન્ન મિષ્ટાન ખાવાનો જોગ શોધનારા જોગી.

૪૨૩. **ઘેર......અતીત**=રળવાની શક્તિ હોય નહીં એટલે ભીખને જ પેટ ભરવાનો ધંધો ગણનારા બાવા. સાથે સરખાવોઃ—

" ટોપી ઘાલે ત્રણ ગુણ, નહીં વારો નહીં વેડ;
બાવો બાવો સહુ કહે, સુખે ભરે પેટ. "
" શિરમુંડનમાં તીન ગુણ શિરકી જાવે લાજ;
ખાનેમેં લડુ મીલે લોગ કહે મહારાજ. "

અતીત=જે ઇંદ્રિય બલ–વાસના–આસક્ત કરવાના બળ–થી મુક્ત છે તે. અહીં કેવળ 'બાવો' એ જ અર્થ છે. ગુજરાતમાં અતીત જાતના બાવા પ્રસિદ્ધ છે. તેઓ ગૃહી હોય છે,

૪૨૪-૨૫. **જ્યાં...રીત**=સરખાવોઃ–'જ્યાં મળી રોટી ત્યાં પડયા લોટી' શ્રીમદ્ **શંકર ભગવાન્** કહે છેઃ—

जटिलो मुण्डी लुञ्चितकेशः काषायांबरबहुधृतवेषः
पश्यन्नपि च पश्यति मूढः उदरनिमित्तं ब[...]कृतवेषः

(ચર્પટ પંજરિકા–૩)

૪૨૬. લોકમાં માનબુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરવા માટે ખોટા ત્યાગી થઇ, ખરા ત્યાગીનાં અનેક ચરિત્ર કરવાને તૈયાર થયા હોય છે; કારણ બીજી

રીતે એ મૂઢો પેટ ભરવા પોતાને અશક્ત માને છે.

નિર્ધાર=નક્કી. (**સં. નિર્+ધૃ**=દઢતાથી વળગી રહેવું.)

૪૨૭. **સિદ્ધ**=પોતે સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી હોય તો તેમને વનમાં બેઠાં બેઠાં જ નિર્વાહનાં સાધનો આપોઆપ કુદરતથી, આકાશવૃત્તિથી મળી રહે.

૪૨૮. નગર એ દુષ્ટવાસનાઓમાં લલચાવનાર હોવાથી સાધુ ત્યાગી પુરુષે શાંતિનાં સ્થાન-જંગલ છોડી આવાં લાલચોનાં સ્થાનોમાં શા માટે આવવું ?

કોણુ—કિમ્. મૂળ પ્રશ્નાર્થક રુપમાં 'શું' ના અર્થમાં વપરાયો છે.

૪૨૯. **પાંચે**—કાન, ત્વક, આંખ, જીભ અને નાક, **વિમાસ્યે**-સંકલ્પ કર્યે, અહીં આંદોલનનું બળ વર્ણવેલું છે. **આવે**-સન્મુખ પ્રાપ્ત થાય.

૪૨૯-૩૨. જો ઇંદ્રિય વશ હોય તો પછી શબ્દ, સ્પર્શ આદિ પાંચ-વિષયો તેના મનને લલચાવી શકતા નથી; અને પાંચ વિષયો પરાસ્ત થયા એટલે પોતે જ સર્વ ઇષ્ટ સાધન મેળવવાને શક્તિમાન્ છે. એવા સિદ્ધને સત્યસંકલ્પબળથી ધારી વસ્તુ આપોઆપ મળી આવે. વનમાં રહી, પરમાત્મા સાથે ચિત્તને સંલગ્ન કરે અને મન(મનિપા)ને પરમાત્મપદથી ચળવા ન દે તો તેને સર્વ વસ્તુ સાધ્ય જ છે. (મનસા=મનિષા)

૪૩૩. પણ જેઓ કેવળ પેટ ભરવા અર્થે જ, આત્મવસ્તુની ઓળખ માટે નહીં, બાવા થયલા છે તેઓ પરમાત્માનું સ્વરૂપ શી રીતે સમજી શકે ?

એક ઠામે—એક જ લક્ષ્ય અર્થાત્ પરમાત્મામાં સ્થિર.

૪૩૩. **જાણે**=ઓળખે.

૪૩૪. **ડોમકી**=ડીમાકી, ત્યાગીના ડીમાક-દમામવાળા બહારના વેશના આડંબરથી મોહી પડયાથી લોકો એવાઓને વખાણે છે. અહીં લોકની મૂઢ બુદ્ધિ-સદસદ્‌વિવેક બુદ્ધિના અભાવનું યથાર્થ સૂચન કરેલું છે.

૪૩૫. **પેર**=પ્રકાર.

૪૩૭. સરખાવોઃ—' નખથી તે શીખ લગી; ' 'રોમેરોમે.'

૪૩૯-૪૫૫. આ પંક્તિઓમાં **બળરામની** બાવામાં જડ શ્રદ્ધાનું વર્ણન કરેલું છે.

૪૪૦. **ભગવાન**—ઐશ્વર્યવાન્ પૂજ્ય.

૪૪૧. જેને દેવ પણ જોવાની ઇચ્છા કરે.

૪૪૨. **અમરનાથ**—દેવોનો દેવ. ઇન્દ્ર.

૪૪૪. **ફોગટ......કર્મ**—નાહક નિંદા કરી પાપ કર્મનો પોટલો બાંધે છે, વહોરે છે.

૪૪૭. આ પંક્તિથી બળરામ, કૃષ્ણની સાધુ પુરુષને નહીં ઓળખી શકવાની શક્તિનું હાસ્ય કરી, તેનું કારણ બતાવે છે. ગૌચારી તું કેવળ ગાયો ચરાવી ખાનાર, અનાડી, જંગલી જેવો ગોવાળીઓ જ છે. એક જ ઇન્દ્રિયના જ્ઞાનવાળો છે. પરંતુ બલરામ પોતે જ કૃષ્ણનો ગૌચારનાર સહચારી હતો, તે ભૂલી જાય છે.

૪૫૩-૫૪. આપણે તો સાધુ જાણીને તેને ભોજન કરાવીએ છીએ; તેની જાતભાતનું કે તેની સાધુતા કે ખળતાનું આપણને શું પ્રયોજન છે?

૪૫૬-૬૪. શ્રીકૃષ્ણે બળરામને અર્જુન પ્રતિ લોભાયા (ફસાયા) જાણી, બરાબર ઇષ્ટ હેતુ હવે નક્કી કરી, નમતી મૂકી; અને ભાઇનું સાંત્વન કરવા મંડી ગયા.

૪૬૨. આપણું ધાર્યું શું થાય છે? કર્ત્તાહર્ત્તા શ્રી જગદીશની પ્રારબ્ધ ફલાન્વિત કરવાની યોજના અનેરડી, ઔર, અદ્ભુત ન કળાય તેવી છે, તે આપણે કેમ જાણી શકીએ? જે ભાવી હશે તે થનાર જ છે; માટે મારો આગ્રહ આ રહ્યો પડતો. ચાલો અતીતને નોતરવાની પેરવી કરીએ. અહીં ભવિષ્યમાં થનારી બાબતનું સૂચન આડકતરી રીતે થયેલું છે.

૪૬૬. અહીં વડીલ ભાઇની આજ્ઞા, કનિષ્ઠે નહીં લોપવાનો આર્યધર્મનો સિદ્ધાંત કવિએ નિરૂપ્યો છે.

કડવું ૧૧ મું.

આ કડવામાં કવિએ અર્જુનને તેડવાની બળરામની આતુરતા અને આવાની દાંભિક નિસ્પૃહતા અને બલરામને વિશેષ આતુર કરવાની યુક્તિનું સચોટ વર્ણન કરી, મનુષ્યસ્વભાવ સારી રીતે ચીતર્યો છે.

૪૭૨. અહીં "કૃષ્ણ થયા" એટલું અધ્યાહાર છે, ગયા કડવાના અંતિમ નિર્દેશ સાથે તેનો સંબંધ જોવો.

હલધર—બલરામ; તેમનું આયુધ 'હલ' હતો.

૪૭૩. **રામને**=રામના મનમાં હર્ષ માયો સમાતો નથી.

૪૭૪. સરખાવો:—"એક નૂર કાયા, સો નૂર કપડાં,
હઝાર નૂર ટાપટીપ, લાખ નૂર નખરાં."

૪૭૫. **તત્પર:**—તત્-એ અતીતને, પર-ઉદ્યોગ; **અર્થાત્** તેના સત્કારને અનુકૂલ.

૪૭૬. **ભોજન રચો**—ભોજનને અર્થે રસોઇની વાનીઓ નીપાવજો.

૪૮૦. "**કૃષ્ણને**" જોઇએ; 'કૃષ્ણ' એ ભૂલથી છપાયું છે.

૪૮૫. **અપરિમિત**—(**સં. अ**=નહીં+**परिमित**=મપાય **परि+मा**) અમાપ, અસંખ્ય.

પાળા—પગપાળા, સાધુને તેડવા જતાં વિનય તેમ જ લઘુતા દર્શાવવા, કૃષ્ણ અને બળરામ પગે ચાલતા ગયા એવો કવિના કથનનો ભાવ છે.

૪૮૯. **ઉઠી બેઠી**—સાચો સત્કાર કરવા જવા ઉઠવાનું મન કરે, અને પાછા કંઇક વિચારથી બેસી રહે, ચંચળ; (મનમાં ધાધા ડુવો થાય.)

સભા—સભાજનો.

૪૯૪. **કરો વિનયપ્રણામ** –વિનય-વિવેક, રાજવંશી પ્રત્યે માન દર્શાવનારા પ્રણામ કરો. અહીં કવિએ ગોવાળીયાની તુચ્છ બુદ્ધિ વ્યકત કરેલી છે, કારણ તે એટલું પણ સમજતો નથી કે રાજા કરતાં અતીત ચઢ્યો છે.

૪૯૫. બાવો પણ રાયરંક પ્રતિ સરખો ભાવ તેમ જ નિસ્પૃહતા દર્શાવવા દ્વાર ઉપર સામો ન જતા પોતાને આસને આવી બેસે છે, અને સાધુતાનો પાઠ પૂર દાઢથી ભજવે છે.

૫૦૦. **નેત્રપલ્લવી**—(**नेत्र+पल्लव**=પાંદડાં; અહીં પાંપણ) નેત્રની પાંપણો મચમચકાવી તે. આ રીતિએ કૃષ્ણ પ્રત્યેનો પૂજ્યભાવ **અર્જુને** દાખવ્યો. અહીં બાવો **અર્જુન** કૃષ્ણને ઓળખે છે અને તેમનો **અર્જુનના** તર્કટમાં હાથ છે એવો ખ્યાલ ભોળા **બળદેવને** ન જાય છતાં તે કૃષ્ણ પ્રત્યેનો પોતાનો પૂજ્યભાવ અંતરથી બતાવી શકે, માટે કવિએ આ યુક્તિ વાપરી છે.

૫૦૧. શ્રી કૃષ્ણે પણ સામી નેત્ર 'સમસ્યા' કરી–સૂચક રીતે નેત્ર મચકાવી તેનો પ્રત્યુત્તર વાળ્યો.

૫૦૨. બલિભદ્ર પગે લાગ્યા એમ જણાવી, કવિ કૃષ્ણ પ્રભુ હોવાથી પગે ન લાગ્યા એમ ગર્ભિત સૂચવે છે.

૫૧૪. **સ્વામજી**—સ્વામીજી!

છઉં—છીએ; આ રૂપ જૂનું છે; હવે વપરાતું નથી.

૪૧૫. **માન માગું છું**=વિનતિ કરૂં છું, તમારા માન સ્નેહભાવની માગણી કરૂં છું. સરખાવો: "વલવલુ વિઠ્ઠલા બેઉ કર જોડીને માન માગું" નરસિંહની હારમાળા.

૫૧૬. **ભોજનને**–ભોજન માટે. અહીં સુભદ્રા અને અર્જુનના પ્રેમનું બીજ ઉદ્ભવવાનું એક સમીપતર ઉપકરણ કવિએ વર્ણવ્યું છે; કારણ ભોજનને નિમિત્તે બાવો સુભદ્રા–કુંવારી કન્યાના હાથથી ભોજન આરોગવાની પોતાની પ્રતિજ્ઞા દર્શાવે છે અને આખરે તે દ્વારા તે બન્નેનાં હૃદયમાં પ્રેમાંકુર ફુટે છે.

૫૧૮ **હું સેવકથી**–હું જે તમારો સેવક છું તેનાથી. આવી રચના અટપટી છે, પરંતુ સર્વનામના સંબંધમાં ગુજરાતીમાં પ્રચલિત છે.

૫૧૯. **અવિધારો**—(सं अव+धृ) નિશ્ચય કરો.

૫૨૨. **સાંપ્રત**—તૈયાર. **તત્પર.**

કડવું ૧૨ મું.

આ કડવામાં અર્જુન અંતરમાં બળભદ્રને ત્યાં સુભદ્રાને મળવાની આતુરતાથી જવા ઇચ્છે છે, પરંતુ પોતાની નિસ્પૃહતા બતાવી, બળદેવ પાસેથી વધારે આગ્રહ માગી લે છે. એ દ્વારા કવિએ બન્નેનાં હૃદયનું મંથન યથાર્થ રીત્યે ચીતર્યું છે.

૫૨૬. **ચરિત્ર**–લક્ષણ અહીં અર્થ વિકૃતિને પામ્યાં છે.

૫૩૦. અતીતને તે વળી રાજદ્વાર કેવું? તેને તે વળી મોહાંધ કરનાર રાજદ્વારમાં આવવાનું પ્રયોજન શું?

ઉપજે–(**उत्पद्यते**) વિચાર સ્ફુરે.

૫૩૧. રાય અને રંક, ધનવંત અને દરિદ્રિ એવા ભેદ જો કે બ્રહ્માએ નિર્મ્યા છે ખરા, પરંતુ તે સાપેક્ષ છે. વાસ્તવિક રીતે રંક પોતાને ઘેર તો રાજા જ છે; એ તત્ત્વ તમે વિચારો એમ બાવો રામકૃષ્ણને કહે છે.

૫૩૩. તું—બાવો કેશવરામ કહેતો હોવાથી 'તમે' જોઇએ; પરંતુ સુભદ્રાની સમીપ જવાના હર્ષથી તેને સંભ્રમ થતાં બલરામ એકલાને જ ઉદ્દેશી બોલે છે.

૫૩૪. સંન્યાસીને મન તો રાયરંક એવો ભેદ છે જ નહીં. તે તો બ્રહ્માની સૃષ્ટિના સાપેક્ષ ભેદની ભાવનાથી અતીત, મુક્ત છે.

૫૩૬. સરખાવો, ભર્તૃહરિઃ—

क्वचित्कन्थाधारी क्वचिदपि च दिव्याम्बरधरः
क्वचिद्भूमि शय्यः क्वचिदपि च पर्यङ्कशयनः
क्वचिद्भिक्षाहृतिः क्वचिदपि च मृष्टाशनरुचिः
महात्मा योगज्ञो न गणयति दुःखं न च सुखं ॥

પંચામૃત=દહીં, દુધ, ખાંડ અને મધ, એ પાંચ પદાર્થોનું ભોજન. **કણવટ**=કણવૃત્તિ–લોકોને ઘેરથી માગી કણકણ ઉઘરાવેલા અનાજની જાર; અર્થાત્ પંચકણકીની જૂદીજૂદી જાતની ખીચડીઆ જુવાર; એમાં જૂદી. જૂદી જાતને લીધે સ્વાદ એકસરખો મીઠો નથી હોતો.

૫૩૬. સ્વામીનારાયણીય સાધુઓને માટે સઘળા ભોજ્ય પદાર્થો એકઠા કરીને જ ખાવાનો નિયમ શિક્ષાપત્રીમાં વિહિત છે. તે એ જ સૂચવે છે કે પીરસાયલા પદાર્થો વિવિધ રસવાળા હોય માટે તેનો જો કે ત્યાગ ન કરવો, પરંતુ તેની લિજ્જતનો લોભ ન રાખતાં બધાયે એકઠા કરી ખાવા,એ તેના સાધુચરિતને યોગ્ય છે; કારણ પૃથક્ પૃથક્ સ્વાદથી રસનેન્દ્રિયને બહેકતી અટકાવવી, એ સાધુનું કર્ત્તવ્ય છે.

૫૩૭. જોગ અને ભોગ પરસ્પર વિરુદ્ધ છે. જોગમાં ઇન્દ્રિયશમન મુખ્ય છે; ત્યારે ભોગમાં ઇન્દ્રિયવિલાસ મુખ્ય છે; તેથી ઇન્દ્રિયશમન અર્થે યોગીએ ભોગની ઇચ્છા ન રાખવી.

૫૩૮. **અલખ**—(અ=નહીં+લક્ષ્ય)લક્ષ્યમાં ન આવે એવું જે ભાવિમાં બનવા કાળ લખ્યું હશે અને જે અલક્ષ્ય બ્રહ્મને ગમતું (રૂચતું) હશે તે જ

બનશે. મનુષ્યનું કાંઈ ધાર્યું થતું નથી, એ ભાવ છે. **લિખિત—ભાગ્યમાં** લખાયલો । **अवश्यं भावि भावानां।** અહીં બાવા પાસે આવાં વચન કહેવડાવી, કવિ એમ વ્યંગ્ય રીતે સૂચવે છે કે "જો ભાવિમાં જોગી પદ જવું લખ્યું હશે (કે જેમ પાછળથી થાય છે) તો તે જશે, પરંતુ મારે જાણી બુઝીને રાજદરબારમાં આવી, મારે હાથે જ એ જોગીપદ જાય એવા પ્રલોભનમાં ફસી, જોગીપદ છોડવું નથી." યુક્તિથી કવિ, ભવિષ્યના બનાવનું સૂચન કરવા સાથે બાવાની નિસ્પૃહતા અને પરમાત્મામાં ભાવિ વિષે શ્રદ્ધા બતાવી બલરામનો સંશય નિવારે છે.

૫૪૦. તમે નગરના રાજા છો; એટલે આ યાદવો પણ તમારી પ્રજા છે, તેથી તેમને ઘેર જમવું, તે તમારે ઘેર જમ્યા બરોબર છે. માટે હવે તમારે દરબાર ખાસ આવવાની મને અપેક્ષા નથી. અહીં બાવો બલરામને ફુલાવે છે.

કરુણા—દયા—કૃપાનું ફલ.

હેતની લહેર—એ આશય છે કે, તમારૂં હેત છે તો તે બહુ જ છે; કંઈ તમારે ત્યાં આવ્યાથી બહુ હતું.

૫૪૪. **ભાગે**—ભંગ થાય.

૫૪૬. જે આવે તે ખાવું. સંન્યાસીને પ્રતિદિન, માત્ર પાંચ જ ઘેર ભિક્ષા માગવાનો વિધિ છે. જો કદિ એ પાંચે ઘેરથી અસત્કાર થાય તો પાછા મઠમાં આવી બેસવું અને અનાયાસે જો કોઈ કાંઈ આપવા આવે તેનો સત્કાર કરવો, ને ન આવે તો કડાકો ખેંચવો પડે તો તે પણ ખેંચી કાઢવો, પરન્તુ ભરણપોષણ માટે બીજો કોઈ પ્રયાસ ન કરવો. જતિઓને પણ 'અન્ન વોરવા' જવાનો નિયમ છે. બૌદ્ધ સાધુઓનો પણ આવો નિયમ હતો.

૫૪૭. ઉપલાં વચનોથી બલરામની બાવા ઉપરની શ્રદ્ધા વિશેષ દૃઢ થઈ અને તેની મહત્તા માટે વિશેષ માન થયું. **વિશ્વાસ આવ્યો**=શ્રદ્ધા બેઠી.

૫૪૯. **તોલે—(सं. तुल्) સમોવડ.** તુલા (કાંટા)થી બરોબર સમાન ભાગ થાય છે, તે ઉપરથી આ અર્થ ફલિત છે.

૫૫૩. આ પંક્તિથી બલરામના મનની તાલાવેલી અસ્વસ્થતા અને અતિ આતુરતાનું ભાન કવિ કરાવે છે. **આવીજે–આવીયે.**

૫૫૪. **સંભાવના**=સેવકના વચનનો આદર.

૫૫૫. બલભદ્રનાં વચનનો અર્જુને આદર ન કર્યો, અને વિવેકની પણ હદ હવે આવી રહી, એમ લાગ્યું એટલે કૃષ્ણે ખુબીબંધ વચ્ચે પૂરાઇ, અર્જુનને જણાવ્યું કે, હવે ઝાઝી હઠ ન કર અને દોરી નમતી મૂકી મુંગો મુંગો ચાલતો હો તો ચાલ. અહીં કવિએ બહુ જ ખુબી કરી, પાછળ થનારા હરણના બનાવના દોષનો બધો ભાર બળદેવના અંધ–આગ્રહ ઉપર જ મૂકી દીધો છે.

૫૫૮. **અતીત**—અતીતને તો રાયરંક સરખા છે. તો પછી રંકને ઘેર તરત જ જવું અને રાજા પાસે, ઘણા કાલાવલા કરાવતાં છતાં, પણ ન જવું, એ ભેદ ગણાય; માટે હવે જો તમે બન્નેને સરખા સમજતા હો તો શીઘ્ર ચાલો. આથી અર્જુન મહાત થાય છે.

૫૬૦–૬૪—બલરામ અર્જુનને મહાત થયલો જાણી, પોતાની વિનતિ સ્વીકારેલી સમજી, ગમે તે રીતે પણ તેને લઈ જવા ઉપરા છાપરી વિનવણીઓ કરે છે અને તેના ઉત્તરની પણ રાહ જોતા નથી.

૫૬૧. **સાંપ્રત**—સજ્જ.

૫૬૪. **અવિનાશ**—અવિનાશી. અર્જુનને સંબોધન.

૫૬૫. અહીં અર્જુન પોતાની પ્રતિજ્ઞા દ્વારા પોતાની પ્રેમાસ્પદ સુભદ્રાને હાથે ભોજન પીરસાય એવું વચન માગી લે છે. અહીં કવિએ પ્રેમબીજનો નિક્ષેપ અત્યુત્તમ રીતે કર્યો છે.

૫૭૩. **સહેલી**—(धनपाल देशी–सुहेल्ली–सं० सुख+केलीः–हेमचंद्र–सुहेल्ली–सुहल्ली–सं० सुखम्०) સરળ

૫૭૯. **પ્રણિપત**—(सं० प्र+नि+पत्) માનપૂર્વક પગે લાગવું તે.

૫૭૩. **સાંપ્રત**—(सं० संप्रति) હાલ.

૫૮૦. પોતાની પ્રેમાસ્પદ સુભદ્રાનું નામ શ્રવણ કરવાથી સ્વાભાવિક પ્રસન્નતાનું અને અર્થ સરવાની આશાનું સૂચન કવિ કરે છે.

કડવું ૧૩ મું.

આ કડવામાં બલભદ્રને ત્યાં બાવો અર્જુન જમવા જવા તૈયાર થતાં વિવિધ શણગારો સજે છે. આ શણગારોમાં, કવિ, એક જ પ્રકારના ગોંસાઈનાં ઉપકરણો તેને સજાવાને બદલે જૂદી જૂદી જાતના સઘળા ગોંસાઈઓનાં ઉપકરણો સજાવી, એક તાદૃશ સંગતિયુક્ત ચિત્રને બદલે ખીચડીયાં ઉપકરણો સજેલી "બહુ રૂપી" મૂર્તિ રજુ કરે છે. ખરેખર વિવિધ ઉપકરણોની ગણત્રી ગણાવવાનો લોભ કવિએ રાખેલો જણાય છે.

૫૮૩. **પૂર્વજ**=પૂર્વ પુરુષ=**અર્જુન. તારાનો**=ખરી રીતે "તારા પૂર્વજનો" એમ જોઈએ; પણ કવિતામાં નામને બદલે તેની સાથે સંબંધ ધરાવતા વિશેષણને કે સર્વનામને પણ વિભક્તિના પ્રત્યય લગાડવાની એક પ્રણાલિ પડેલી છે.

૫૮૪ "સજ્જ થાય" 'થાય' શબ્દ મુદ્રણમાં પડયો છે.

૫૮૭: **પવિત્ર**—(**सं. पू**=શુદ્ધ કરવું) યજ્ઞમાં સંસ્કાર પામેલી; **શુદ્ધ**—કસ્તર વિગેરે કાઢી, દૂધ આદિથી ધોઈ, તપાવી, સાફ કરેલી.

૫૮૮. **ભોવન**—ભુવનમાં, લોકમાં.

૫૮૯. **પીતાંબર** (**पीतं अंबरं यस्य सः**) પીળું રેશમી વસ્ત્ર. કૃષ્ણને તે અતિ પ્રિય ગણાય છે.

૫૯૦: **પહેરણ**—આ વસ્ત્ર બાવો પહેરે એ સાંપ્રત સમયની છાયાની નિશાની છે. આ વલ્લભી સંપ્રદાયના ગોંસાઈઓનું ઉપકરણ છે.

વળીયો છેક=(**सं. वल्**) હદ થઈ (હેમ દેશ્ય **छेक्कं**)

૫૯૧. **મૃગચર્મ**–મૃત મૃગનું ઉતારેલું ચામડું 'અહાલેક જગાવનારા, સાધુ–સંન્યાસીનું ઉપકરણ.

૫૯૨. **ઓઢીયું**—(**देश्य उढीययं सं. ऊढं-वह्** અથવા **अपि+धानुं अपिधान.**) **મધ્યે**–છાતીના ભાગની ઉપર.

૫૯૨ **છડી**=લાકડી. આ તથા પીંછી એ જૈન ગોરજીનાં ઉપકરણો છે. કરવડો–(**सं. कर+वृत्त** વળેલા નાળચાવાળો) કંઈક કમંડલના જેવું પાણીનું પાત્ર; સાધુસંન્યાસીનું ઉપકરણ."

૫૯૩. **ત્રિપુણ્ડ્ઃ (સં. त्रि+पुण्ड-कमल)** શૈવી કે શાક્ત સાધુનું ઉપકરણ. (ત્રણ અર્ધ ચંદ્રાકાર રેખાઓ ભસ્મની કરે છે તેને ત્રિપુણ્ડ્ર કહે છે; એ શિવે ચન્દ્રને ભાળ ઉપર રાખ્યાની નિશાની છે.)

૫૯૪ દ્વાદશ તિલક-(ચોથા કડવાની પંક્તિ ૧૪૭ માં જુઓ) શૈવી ઉપકરણ. **ઈશ**—મહાદેવ શિવ.

૫૯૫. હેમ-મણિમય આભૂષણ-સંન્યાસીઓ, બાવા કે સાધુઓ દરદા ગીના પહેરે નહીં. અહીં કવિ, વૈષ્ણવી આચાર્ય, 'મહંત' આદિ ધનાઢ્ય ગુરુ-ઓનાં ઉપકરણનો ઠાઠ અર્જુનને સજાવે છે.

ઉદ્યોત—(સં. उद्+द्योत्-द्युत्) પ્રકાશ. 'દેહ જાજવલ્યમાન થયેલ'

૫૯૬. જેમ વાદળાંમાં વિજળીનો ઝમકારો ચમકે છે તેમ શરીરની ભસ્મ ઉપર આભૂષણો ચળકે છે.

૫૯૭. **પાવડી—(સં. पाद्**નું વા,+**वृत्ति**નું વટ+ડી-વડી) લાકડાની હોય છે. આ સંન્યાસીઓનું ઉપકરણ છે.

૬૦૫. જત્ર તત્ર=**यत्रतत्र**. જ્યાં ત્યાં સર્વ સ્થળે. જે જે-જય જય કારના ધ્વનિ.

૬૦૬. સંન્યાસી સામે મળે ત્યારે " **नमो नारायणाय** " એવો ઉચ્ચાર કરી, પગે લાગવાનો વિધિ છે.

૬૦૮. બલભદ્ર, અર્જુનના, નગરવાસીઓને હાથે થતા, સત્કારથી હર્ષ-ઘેલા થાય છે; પણ કૃષ્ણ જાણે છે કે બળભદ્રને છેતરવાને જ અર્જુને આ (ચરિત્ર) ઢોંગ ધુતરાથી લોકને મોહ પમાડયા છે.

૬૧૦. **રામકૃષ્ણ શું**=સાથે.

૬૧૪-૬૨૦. ઓખાહરણની નીચેની પંક્તિઓ સરખાવોઃ—

સપ્ત ભૂમિનાં ભુવન તે ભાસે, જોતાં ભૂખતરસ તે નાસે
બહુ ધજા કળશ બિરાજે, જોતાં અમરાપુરી તો લાજે
શોભે છજાં ઝરૂખા ને માળ, મણિમય થંભ ઝાકઝમાળ
વાંકી બારી અને ગોખે જાળી, નીલા કાચ મૂક્યા છે ઢાળી
લીંપી ભીંતે સોનાની ગાર, ચળકે તે મીનાકાર

(કડવું ૨૦. બૃ. કા. ભાગ. ૨.)

મંદિરની અનુપમ શોભા વર્ણવી તે દ્વારા કવિ **અર્જુનના** મનમાં રતિભાવ ઉદ્દીપ્ત કરે છે.

૬૧૬. **વિશ્વકર્મા**—વેદકાળમાં આ, સૂર્ય-ઈંદ્ર સમાન એક દેવ મનાતા, તે પછીથી અત્યાર સુધી પણ શિલ્પશાસ્ત્રના આચાર્ય મનાય છે. ઋગ્વેદમાં જ તેમને ચારે કોર આંખવાળા અને અનેક હાથપગવાળા વર્ણવ્યા છે. તેમને સ્વર્ગ અને પૃથ્વીના સરજનહાર, સર્વ લોકના પિતા, દેવાના નામકરણ સંસ્કાર કરનારા વર્ણવેલા છે. શતપથ બ્રાહ્મણ અને મહાભારતમાં તેમનું વર્ણન અદ્‌ભુત આપેલું છે. પુરાણોમાં તેમને આઠમા વસુ પ્રભાસની પત્ની યોગસિદ્ધાથી થયલા પુત્ર ગણ્યા છે. વિશ્વકર્માની પુત્રી સંજ્ઞા સૂર્યને પરણાવી હતી પરંતુ તે સૂર્યનો અતિ જ્વલંત પ્રકાશ ખમી ન શકી, અને પીયેર નાસી આવી પણ વિશ્વકર્માએ ન સંઘરી ત્યારે અશ્વિની થઈ કુરુ દેશમાં રહી. ત્યાં સૂર્યથી અશ્વિનીકુમાર થયા. પછી વિશ્વકર્માએ, સૂર્યમંડળને સરાણે ચઢાવ્યું અને સૂર્યને મંડળાકાર કીધો. તેમણે શિવને ત્રિશૂળ, કાર્તિક સ્વામીને ભાલો, વિષ્ણુને ચક્ર અને ઇંદ્રને વજ્ર બનાવી આપેલું કહેવાય છે. તેઓ તક્ષક, દેવવાર્ધિક, સુધન્વન આદિ કહેવાય છે.

૬૧૮. **રાવટી**—નાની દેહેરાના ઘાટની દેવડી.

૬૨૧. **સભા**—સભામંડપ.

૬૨૨. **તકીઆ,** જાજમ-મુસલમાનો સાથેના સંપર્ક પછીનાં સભા મંડપના ઉપકરણો.

કડવું ૧૪ મું.

આ કડવામાં કવિએ વર્ણન અને રસજમાવટની હદ જ વાળી છે. તેમ જ સર્વ સંકેત ગોઠવવામાં પણ સારી ચાતુરી દેખાડી છે. અર્જુનની સેવાના સત્કારનું વર્ણન કરી, ક્રમે ક્રમે સુભદ્રાનું દર્શન કરાવી, અર્જુન મોહી પડયાનું જેવર્ણન કર્યું છે તે અદ્‌ભુત છે. પરસ્પરનો લગ્નસંબંધ બાંધવાનો નિશ્ચય પણ કવિએ આ પ્રસંગે યોજ્યો છે. બન્નેની તાલાવેલીનું ચિત્ર અતિશય આકર્ષક છે.

૬૨૭. **વખાણી**=મૂળ અર્થ—વ્યાખ્યાનમાં ઉતારી. (**वि+आख्या**) વિગત સાથે કહેવું. અહીં 'પાંડવના વંશનું વ્યાખ્યાન કરી' એવો અર્થ છે.

૬૩૧. **વીંઝણો**=(**सं. व्यजन**) પંખો.

૬૩૩. **મૂક્યો ગર્વ**=અર્જુનનાં રૂપ અને તેજ જોઇને, સર્વેએ પોતાના રૂપતેજનું અભિમાન છોડી દીધું. યાદવો પોતાના સૌંદર્ય માટે અભિમાની ગણાયા છે, તેથી કવિએ અહીં તેમનું એ અભિમાન ઉતર્યાનું સૂચવ્યું છે. વળી સુભદ્રા અને તેની માતાને અર્જુન પ્રતિ મોહબુદ્ધિ જાગવાનો અવકાશ પણ ઠીક ચીતર્યો છે. રતિભાવનું ઉદ્દીપન એથી થાય છે.

૬૩૪. **કૃતારથ**=કૃતાર્થ=(**सं. कृत अर्थ**) જે અર્થ—પ્રયોજન માટે દેહ સરજાયો છે તે અર્થની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થવી, અર્થાત્ સફલ થઇ.

૬૩૮. **જાણે**=ઉત્પ્રેક્ષા અલંકાર. **અનંગ**—કામદેવ (**सं.अन नहीं+अंग**) શંકરે અંગ બાળ્યાથી કામદેવ 'અનંગ' કહેવાય છે.

૬૪૫–૬૫૨—અર્જુન ધીરે ધીરે પોતાની મનીષા વ્યક્ત કરતો જાય છે.

૬૪૭ **નિર્વાણ**=ખચિત (**निर+वा**=જોરથી ફુંકવું).+(**वि+आवखाणु=ख्या.**) તમારા ગુણોની પ્રશંસા.

૬૫૦. **આસન વાળી**=આસન સિદ્ધ કરી. સ્થિર આસન જેનું હોય તે યોગ સાધી શકે છે અને યોગસિદ્ધિથી જ સ્વત્વ સંભાળાય છે, માટે જ કવિ તેની ઉપયુક્તતા અહીં જણાવે છે.

આપ સંભાળી=મારા સ્વત્વને સાચવતાં, યાદવપુરીનાં લોભાળાં આકર્ષણોમાં હું ફસી ન પડું તેવી પૂરતી સાવચેતી રાખતાં.

૬૬૦. **અતિશે**=અતિશય:

૬૬૨–૬૬૬ માં અર્જુનને સુભદ્રાનું અનુપમ સૌંદર્ય જોઇ, થયલો દર્શનમોહ વર્ણવ્યો છે. નળાખ્યાનના "વેલ જાણે હેમની અવેવ ફુલે ફુલી" થી માંડી આખા યે ૧૫ મા કડવામાં દમયંતીના રૂપનું વર્ણન અનહદ છે, અને આને તો છટામાં ક્યાંયે ટકોર મારે એવું છે.

૬૬૫. **મૃગનયની**–હરણના જેવાં ચપળ અને સુંદર નયનવાળી–આંખોવાળી. ભાલવિશાળી–વિશાળ ભાળવાળી. મોટું કપાળ એ સુંદરતાનું એક ચિહ્‌ન છે.

૬૬૭. **નાસિકાકીર**=પોપટની ચાંચ જેવું વાંકું અને તીણું. સરખાવોઃ–

"કીર આનનપર શ્રીખંડ શોભે" **નળાખ્યાન.**

૬૬૮. **મરાળી**=મરાળની પત્ની, હંસીના, જેવી મંદ મંદ પણ ગૌરવભરી ચાલવાળી. **માતંગી**=હાથિણીના જેવી મદભરી, ડોલતી. **થયા ચિતભ્રમ**=ચિત્ત, મોહના ચકડોળે ચઢયું.

૬૬૯. **વિનતાઃ**—વનિતા (ઉલટવાથી 'વિનતા' થયું છે.) (**સં. વન્**=પ્રીતિ ધરવી) પ્રેમ ઉત્પન્ન કરનારી સ્ત્રી.

૬૭૦. **જુએ સામું**—મીઠી દૃષ્ટિ કરે. એમના મનમાં ઉતરે.

પ્રમદા=(**સં. પ્ર+મદ્**) યૌવનમદથી માતેલી.

૬૭૧. **તેણે**—વિશેષણને પણ વિભક્તિ લગાડવાની પ્રથા પૂર્વે હતી.

૬૭૩. **કલ્પિત**—યુક્તિ=જે હેતુથી બાવો બની, અર્જુન દ્વારકા આવ્યો હતો તે હેતુની કલ્પના. કૃષ્ણ મૂળથી જ આ પ્રપંચથી વાકેફ હતા; પણ બિચારા ભોળા બળરામ અંધારામાં હતા. એટલે પેરે પેરે તેમની પાસે જ એ પ્રપંચ–યુક્તિની સફલતાના ઉપક્રમો કવિ યોજાવે છે.

૬૭૫. **સાધુ જાણી**=બળરામનું નિખાલસ દિલ દર્શાવે છે.

૬૭૭. ઘરને ઓટલે સંન્યાસીએ ભોજન પહેલાં પગહાથ ધોવા, એવો નિયમ છે.

પ્રક્ષાલ–પ્રક્ષાલન.

૬૭૮. અહીં કવિ, બન્નેની દૃષ્ટિ મળે અને તારામૈત્રક રચાય, એવો ઉપક્રમ રચે છે. અર્જુનનાં રૂપતેજ વડીલોની દૃષ્ટિ બહાર ઝીણવટથી નિરખવાનો પ્રસંગ સુભદ્રાને આપી, તેના હૃદયમાં રતિભાવનું અતિશય ઉદ્દીપન કરે છે. આ સાથે નળના (નળાખ્યાન) તેમ જ અનિરૂદ્ધના (ઓખાહરણમાં) રૂપનું વર્ણન સરખાવવા જેવું છે.

૬૮૦. **સોહે**=શોભે. જ્યોતકાર દીસે.

૬૮૧. **ચંદ્રબિંબશું**=બિંબ સદશ-સમાન = ઉત્પેક્ષા અલંકાર.

૬૮૩. અહીં કાળિદાસની ઉક્તિનો ભાસ છેઃ—

असंशयं क्षत्रपरिग्रहक्षमा यथार्थमस्यामभिलाषी मे मनः ।
सतां हि संदेहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः ॥

સુભદ્રાની ખાતરી થાય છે કે અર્જુન બાવો નહીં પણ કોઈ રાજન્ છે, અને તેથી જ મારૂં મન એની પ્રતિ આકર્ષાય છે. તે ભૂપ છે, એટલે મારા જેવી રાજપુત્રીને તે સર્વથા વરવા યોગ્ય છે; એવી અંતઃકરણની સ્ફુરણા તેને થાય છે.

૬૮૪. **લાજે અતિ અનંગ**=કામદેવ પણ રૂપમાં પાણી ભરે. વ્યતિરેક અલંકાર છે. વસ્તુતઃ અનંગ ઉપમેય છે; પણ તેના કરતાં અહીં ઉપમાન અર્જુનના રૂપની અધિકતા વર્ણવી છે. વ્યતિરેક અલંકાર છે.

૬૮૫. **શેં અર્થે** શા માટે—શા પ્રયોજનથી પ્રેરાઈ આવું બાવાનું રૂપ તેણે લીધું હશે, એવો સંશય સુભદ્રાને થાય છે.

૬૮૬. **કૈલાસનો નાથ**-મહાદેવ-શંકર કૈલાસ પર્વત ઉપર વસે છે, એવી પૌરાણિક માન્યતા છે.

૬૮૮. **જીવશું**=જીવ સહ; જીવ સાથે.

૬૮૯. **લઘુવેષ**-કુમારિકા અવસ્થા.

૬૯૧. અહીં કુલાભિમાની મોટાભાઈ બળરામ અજાણ કુળશીલવાળા બાવા સાથે પરણવા ના પાડશે, એ વિચારથી પાછી પડતાં, સુભદ્રા સંકલ્પ-સિદ્ધિને અર્થે દૈવી બળ-શક્તિ સહાય માગે છે. અબલાના સ્ત્રીસ્વભાવનું સહજપણું આમાં સારી રીતે ઉતાર્યું છે.

૬૯૨. હાવાં...કરવું = હવે મનશું (સાથે-માં) એવો નિશ્ચય કરવો કે બાવો અર્જુન જો મને ન વરે મારે મરવું."

મેં = મારે આ પ્રયોગ જૂનો છે.

૬૯૪. શક્તિસ્મરણ = રુક્મિણીહરણમાં પણ રુક્મિણી, કૃષ્ણને મેળવવા, દેવીની સહાયતા માગે છે. બન્ને સ્થળે કેટલેક અંશે પ્રસંગ પણ

સરખો છે. એકમાં મંદિરેથી તો બીજામાં મેળામાંથી બહારોબહાર નાયિકાનું હરણ થાય છે. સરખાવો પ્રેમાનંદ કૃત રુક્મિણીહરણ કડવું ૧૨ મું.

૬૯૭. **જો...દયા કરીશ** = આ મનુષ્યસ્વભાવનું તાદૃશ ચિત્ર છે. દેવીને જાણે લલચાવતી હોય તેમ તે કહે છે કે જો તું મારા ઉપર દયા કરીશ તો હું ભાવપૂર્વક તારાં વ્રત કરીશ. આવી નિષ્ઠાથી લોકો દેવદેવીની બાધા આખડી રાખે છે.

૭૮૦. **તેડે...જાઉં** = અહીં સુભદ્રાના મનમાં અર્જુન સાથે નાસી જવાની વૃત્તિ ઉદ્ભવાવી, કવિ હરણનું બીજ રોપે છે. **સાંપ્રત** = તત્પર.

કડવું ૧૫ મું.

આ કડવામાં, અર્જુનનું સુભદ્રામાં જ પરોવાયલું મન ભોજનમાં ચોટતું નથી; પણ સુભદ્રાના વિચારમાં જ મગ્ન થયાનું વર્ણન કવિએ ઉત્કૃષ્ટ રીતે કર્યું છે. કામદશાની પેહેલી મોહાવસ્થા વર્ણવેલી છે.

૭૦૭. **હેમની** = સોનાની. જો તે સંન્યાસી હોત તો તેને પતરાળુંજ મૂકાયું હત; પણ આ તો કોઈ મઠાધિપતિ આવો હોય તેમ ઠાઠપૂર્વક ભોજન માટે બેઠો હોય તેમ કવિ વર્ણવે છે.

થાળ (સં. સ્થાલી) ટાટ.

૭૦૮. **પીરસ્યાં (સં. परि+वेष्)**–આગળ ધર્યાં.

૭૦૯. **પૂજન:**–સંન્યાસીને ભોજન કરાવતાં પહેલાં તેનું પૂજન કરવાનો વિધિ શાસ્ત્રવિહિત હોવાથી, પ્રથમ સુભદ્રા પૂજા કરે છે. આ પૂજનસંધિનો લાભ લઇ, સુભદ્રા પ્રતિ અર્જુનનું ચિત્ત વિશેષ આકર્ષાવાની ખરી તક કવિને મળે છે.

૭૧૦ **સ્વામિનજી**—અહીં ગર્ભિત રીતે સુભદ્રા તેને પતિ–સ્વામી રૂપે સંબોધી પોતાનો દેહ અર્પવાનું સૂચવે છે.

૭૧૧. **આવોજી આરોગે** = અર્જુનનો રતિભાવ દૃઢતર થતો જતો હોવાનું સૂચન.

મન ઠામ નહીં = ઠેકાણે નહીં; ભમતું; આકળવિકળ થતું હતું; આ ઉદ્દીપ્ત મનોદશાનાં દશ લક્ષણોમાંનું એક છે.

૭૧૨. **દ્રૌપદીનો સ્વામ** = દ્રૌપદીના સ્વામીને ચિત્તવિભ્રમ થયો. અહીં કાવ્યનિરંકુશતાનો લાભ લઈ, કવિએ ચોથીના પ્રત્યયનો લોપ કર્યો છે.

૭૧૪. **દેહ રહી છે ફુલી** = દેહનાં સર્વ અંગો ઈચ્છિત વસ્તુ સુભદ્રાની પ્રાપ્તિની આશામાં પ્રસન્ન થયાં–વિકાસને પામ્યાં.

૭૧૫. અહીં પુરુષ કરતાં સ્ત્રીના હૃદયની વિશેષ અધીરતાનું સૂચન કવિ કરે છે. **અર્જુન**ની ચેષ્ટા પોતાના મનોરથને અનુરૂપ તેમ જ પ્રેમની પરાકાષ્ઠા દર્શાવનારો ચિત્તવિભ્રમ જોઈ, સુભદ્રા **અર્જુન**ની સાન કરવાની રાહ ન જોતાં, એકાએક મોહઘેલછાથી પ્રેરાઈ, કોઈ ન જાણે એમ પોતે જ તેને ખુબીબંધ એમ જણાવી દે છે કે હરણનો ગુપ્ત સંકેત કરવા રાત્રે તમારે ત્યાં હું આવીશ. અહીં બન્નેના મનોરથની પરિતૃપ્તિ થવાની આશાનું બીજ રોપાય છે.

૭૨૨. **સંન્યાસી** = સંત વિદાય થાય ત્યારે સર્વેએ તેમની પાસેથી આશિષ લેવી, એવો પ્રકાર છે. કવિ આનો લાભ લઈ, **અર્જુન**નું શરીર સૌન્દર્ય, સામુદ્રિક લક્ષણાદિ જોવાનો પુનઃ પ્રસંગ સુભદ્રાની માતા **રોહિણીજી**ને આપે છે; અને સુભદ્રા તથા **અર્જુન**ના ભાવી સંબંધની સરળતા કરી આપે છે.

૭૨૪. આ પંક્તિ, બાવાને પગે લાગવાનો બાળકોનો આશય સૂચવે છે.

૭૨૬. **સામુદ્રિક**—(**सं. समुद्रेण प्रोक्तम् वेत्त्यधीते**) હાથ, પગની મુદ્રા આકારેલાં શંખ, ચક્ર આદિના જેવાં ચિહ્નોથી ભવિષ્ય પારખવાની વિદ્યા.

૭૨૯. દેવ કે રાજા સિવાય અન્યને રાજપુત્રી પરણાવવી, એ યોગ્ય નથી; પરન્તુ આ બાવો નથી પણ દેવ કે રાજા છે માટે તે જમાઈ તરીકે યોગ્ય છે, એવો વિચાર **રોહિણીજી**ને સ્ફુરે છે. અહીં કૃષ્ણની, **અર્જુન** સાથે બેન સુભદ્રાનો સંબંધ બંધાવવાની યુક્તિથી **રોહિણી** પણ અજાણી છે, એમ કવિ સૂચવે છે.

સર્વથા=સર્વ રીતે.

૭૩૨. પરંતુ રોહિણીને વિચાર થાય છે કે વેષધારી બાવા સાથે, બહેનને પરણાવવાની સંમતિ કુલાભિમાની બલરામ અને કૃષ્ણ શી રીતે આપશે? અહીં સમજવા જેવું એ છે કે વસુદેવ હયાત હોવા છતાં પતિની સંમતિની દરકાર રોહિણી કરતી નથી કે સુભદ્રા પિતાની સંમતિની કરતી નથી. ઘણાં હિન્દુ કુટુંબોમાં વૃદ્ધ પિતાની સંમતિ આવી બાબતોમાં હજીયે લેવાતી નથી.

૭૩૩. મહિમા—મધુસૂદન-કૃષ્ણનો પ્રતાપ મોટો છે; અર્થાત્ તે મોટા મનનો હોવાથી બાવાની યોગ્યતા સમજી શકશે એટલે સમજાવ્યો સમજશે અને સંમતિ આપશે. અહીં કૃષ્ણના સર્વાન્તરયામીપણાનો ભાવ સૂચવાયો છે. સાહુને-ઘરનાં બીજાં સર્વને પણ સુભદ્રા અર્જુન સાથે પરણે એ ગમશે.

મધુસૂદન-(મધુ+સૂદ્=કાપવું)—મધુ નામના મથુરાંના પતિ-દૈત્યરાજાને મારનાર-કૃષ્ણ.

૭૩૪. સંકર્ષણ—બલરામ, સ્વમતાગ્રહી અને બીજાના હૃદયની ઝીણવટ સમજે એવા ન હોવાથી પ્રીછશે નહીં-સમજાવ્યા સમજશે નહીં.

૭૩૯-૭૪૭—આ પંક્તિઓમાં સુભદ્રાના, કામથી મોહિત થયલા, મનની અસ્વસ્થ દશા વર્ણવી, કવિ વિપ્રલંભની ઉદ્વેગ નામે કામદશા આલેખે છે; અને સુભદ્રાને, તેની માતાએ ઇષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિ માટે કરી આપેલી અનુકૂળતા સૂચવે છે.

૭૪૦. ઉદાસ—(સં. उत्+आस् તટસ્થ બેસવું, એ મૂળ અર્થ) ઉદ્વેગ ભર્યું. કોઈ પણ વસ્તુમાંથી ઉડી ગયલી હોંસ-ઉલટ વિનાનું; ચિંતાતુર, ચિંતા નામની કામદશાનું વર્ણન. સરખાવોઃ—

ततः सुभद्रा कलिता लज्जाभावसमन्विता ॥
सुमोह शयने दिव्ये शयाना न तथोचिता ।

....

सुभद्रा चापि न स्वस्था पार्थं प्रातिबभूव सा ।
कृशा विवर्णवदना चिन्ताशोकपरायणा ॥
निश्वासपरमा भद्रा मानसेन मनस्विनी ।

न शय्यासनभोगेषु रतिं विन्दति केनचित् ॥
न नक्तं न दिवा शेते बभूवोन्मत्तदर्शना ॥

૭૪૨. **વિખ્યાત**—(**સં. વિ=ખ્યા**=વિગત સાથે કહેવું) સ્પષ્ટ જણાવવું તે.

૭૪૩. **શીતલ**=ઠંડી, શાન્ત. માતા પોતાના ઉદ્વેગનું કારણ જાણે છે, એમ સમજવાથી તેનો ઉદ્વેગ શાન્ત પડ્યો. રાગ નામની કામદશા વર્ણવી તેની શાંતિનું સૂચન કરેલું છે.

શું પૂછે છે=તું જાણે છે જ; એટલે પૂછવા જેવું કાંઈ રહેતું જ નથી.

૭૫૨. **વચનપ્રબોધ**=જવાના સંકેતનું સૂચન. અહિં રોહિણી બાવા સાથે ચાલી જવાનો સંકેત સુભદ્રાને સૂચવે છે. બલરામ આદિ નહીં માને એમ લાગવાથી સુભદ્રાએ બાવા સાથે નાસી જવું, એ માર્ગ તેને યોગ્ય લાગે છે; અને તેની યુક્તિ સુઝાડી પેરવી અને સરળતા કરી આપે છે.

૭૫૫. **મીઠી**=(**સં. મિષ્ટ**) મધુરી, વ્હાલી. રખે...વાત=તારે આ સંકેત એવી રીતે કરવો કે તેની ખબર ભાઇ બળરામને ન પડે.

૭૫૬. **થશે ઉત્પાત**=ખળભળાટ થશે, ઉથલપાથલ થશે. બળરામ ન કરવાનું કરી બેસશે.

સંઘાતેઃ—(**સં. સમ્**=સાથે+**ઘાત-હન્**-જવું) સાથે.

૭૫૮. **મન માને તે થાઓ**—પછી અહીં ફાવે તે થાય, તેની તારે દરકાર કરવી નહીં, હું મારે સર્વ ફોડી લઇશું. ઘરના કર્તાકારવતાને સ્ત્રીઓ કેવી રીતે ડાબો મૂકે છે અને ધાર્યું કરે છે, તેનો આ સચોટ દષ્ટાંત છે.

૭૫૯. **તે બાવો...સુપાત્ર**=સારી યોગ્યતાવાળો છે.

૭૬૨. **તાપસ**=તપસ્વી,

૭૬૯. **મેં**=મારે.

કડવું ૧૬ મું.

૧૫મા કડવામાં સુભદ્રાની મોહદશા અને મનની ધડભાંગ વર્ણવી, તેના નિવેડાનો માર્ગ કવિએ સૂચવ્યો. હવે અહીં નાયક **અર્જુન**ની મોહદશા અને મનોવ્યથા વર્ણવે છે. પછી સુભદ્રાનો ભાઇઓથી ગુપ્તપણે બાવાને મળવાનો સંકેત કૃષ્ણના જાણ્યામાં આવ્યાનું જણાવી, તેમની દ્વારા એ સંકેત વધુ સરળતાથી અને સફળતાથી કેમ પાર પડયો તેની યુક્તિ કવિ ઘણી જ ખુબીથી વર્ણવે છે.

૭૬૯. **મુદા**=હર્ષથી.

૭૭૦. **મોહબાણ**=કામદેવનાં પાંચ બાણ ગણાય છે, અને તેમાં મોહ પમાડવાની શક્તિ મનાય છે. એ પાંચ બાણ આ છેઃ—

अरविन्दमशोकं च चूतं च नवमल्लिका ।
नीलोत्पलं च पञ्चैते पंञ्चबाणस्य सायकाः ॥

અથવા

संमोहनोन्मादनौ च शोषणस्तापनस्तथा ।
स्तम्भनश्चेतिकामस्य पञ्च बाणाः प्रकीर्तिताः॥

અંગ—રોમે રોમ કામ વ્યાપ્યો. અહીં 'અનંગ'ના અંગમાં વ્યાપવાની સામર્થ્યનો વિરોધાભાસ દેખાડયો છે.

૭૭૨. **ભર્યા ઉમંગ**—સુભદ્રાના સંકેતથી પોતાની ઇચ્છાનુકૂળ વાત બનવાની આશા ભર્યા. અહીં બાવાની સંમોહન–અવસ્થાનું સૂચન છે.

૭૭૩. ઉઠે–અહીં બાવાની મનોદશા અસ્વસ્થ દર્શાવી, કામદશાનું ઉદ્વેગ અંગ, કવિએ વર્ણવ્યું છે. **માનુની**–(**सं. मानिनी**) માન–અભિમાનવાળી.

૭૭૫. ચિંતા નામની કામદશા વર્ણવી છે.

૭૮૩ અહીં નાશી જવાનો સંકેત **અર્જુન**ને **સુભદ્રા** જણાવવા જાય છે તેમાં વિઘ્ન નાંખી કદિ તેને ખુબીથી આકુળવ્યાકુળ કરે છે.

૭૮૭. **જુગ્મ**–(**सं. जुग्म**)=એ.

૭૯૨. **આપણે**=પોતાને.

૭૯૩. અહિં રોહિણીને. કૃષ્ણુ માર્ગમાં મોડેસુધી ઉભા રહ્યાનું જાણી, કૃષ્ણુ એ સંકેત જાણુતા હોવાની શંકા સ્થાને થાય છે.

૭૯૪. જુગ્મ=(સં. જુગ્મ) બે.

૭૯૮. ત્રીજી વેળા સુભદ્રાને અર્ધે માર્ગે જવા દેવા સારૂ કૃષ્ણુ આડા અવળા થયા અને તરત જ અધવચ આવી, સુભદ્રાનો હાથ પકડી, તેના ગભરાટનો પાર પામી, પોતે અનુકૂળતા કરી આપે છે. પોતાની મૂળ યુક્તિ, વધુ સચોટપણે બર આણુવાનો માર્ગ કૃષ્ણુ તેને સુઝાડે છે અને ભોળા બળરામને વધુ છેતરી, પોતાની યુક્તિ અફળ જતી અટકાવે છે.

૮૦૦. બાઈ—આ મરાઠી પ્રયોગનું અનુકરણુ છે.

૮૦૨. ભાઈને મોઢું ન દેખાડી શકાયાથી મોઢું ઢાંક્યું.

શણુગટ=(શણુ+ગાંઠ) સોડીઉં વાળી લાજ કાઢવી તે. અનુમાન છે કે અગાઉ સ્ત્રીઓ માથા ઉપરથી કેડ પર્યંત અવગુંઠન બાંધતી, અને તે કદાચ 'શણુ'નું હશે, અને તે કોઇને મુખ ન બતાવવું હોય ત્યારે મુખ ઉપર વીંટી લેવાતું હશે. તે ઉપરથી ' શણુગટ ' (શણુગુંઠન) નો અર્થ સોડીયું થયો હશે.

૮૦૩. મારશે=સ્ત્રીસ્વભાવનું તાદશ વર્ણન.

૮૦૬. તેશું—'તે સહ,' તેની સાથે.

૮૦૯. કરશે=તું કરીશ. અહીં કૃષ્ણુ, સુભદ્રાની લજ્જાનું કારણુ જાણુતાં છતાં પોતે જ પોતાની ઇચ્છા જણાવી, તેના મનનો ગભરાટ દૂર કરી, પોતાની ઉપર તેનો વિશ્વાસ બેસાડે છે.

૮૧૦. કાર્ય સરશે—મનોરથ સફળ થશે.

૮૧૧. હળવેશું—હળવેથી. વારૂં—સારૂં, ઠીક.

૮૧૨. ઇચ્છાવર—ઇચ્છા અનુસાર મળે તે વર, મનનો માન્યો વર.

૮૧૪. હીસે—(સં. હ્રેષ્) હર્ષ પામે.

૮૧૬. અહીં કૃષ્ણુ સર્વ પટાંતર કાઢી નાંખી, સત્ય વાત જણાવી અર્જુન સાથે નસાડવાની પોતાની યુકિત તેને સૂચવે છે.

૮૧૮, રાજા—અર્જુન હસ્તિનાપુરનો રાજા હતો નહી છતાં કથાપ્રવાહમાં કવિ તેને એવી મહત્વની પદવીવાળો વર્ણવે છે.

૮૧૯. **બાધ**—અડચણ, પ્રતિવાય.

૮૨૦ **બુદ્ધિ**—યુક્તિનો વિચાર.

૮૨૧. **રેવતાચળ**—ગિરનાર જૂનાગઢ પાસેનો પર્વત.

૮૨૨. **સાજ**—વાહન આદિ.

૮૨૪. **દેવે આણી આપવો**—બળદેવે મંગાવી અપાવવો. પ્રા. કા. ના ટીકાકાર ‘ દેવ ’ નો અર્થ દેવની જાત્રાએ એવો કરે છે. પરંતુ ‘ દેવ ’ શબ્દ મોટાભાઇને માટે વપરાય છે. અહીં, અર્જુન સુભદ્રાનું હરણ સફળતાથી કરી શકે અને એ એકલો બળવાન શૂરા યાદવોથી પાછો ન પડે, એવો માર્ગ કૃષ્ણ સુચવે છે; કૃષ્ણનો અભંગ અને અમોઘ અસ્ત્રશસ્ત્રથી સજેલો, દૈવી અશ્વ જોડેલો રથ અર્જુનને મળે એવી પેરવી કરે છે. પોતાને હાથે વણ માગ્યે રથ આપે તો બળરામ આદિને કૃષ્ણનો પ્રપંચ જણાઇ જાય અને કુટુંબકલહ જાગે, માટે સર્વને અન્ધારામાં રાખે છે અને કાર્ય સાધે છે.

આપવો=પ્રા. કા.માં ‘ આવો ’ પાઠ છે.

૮૨૯. અર્જુનને સંકેત સૂચવવાનું, હરણનો માર્ગ સુઝાડવાનું કામ કૃષ્ણ પોતાને માથે લેઇ લે છે.

૮૨૮. **થશે**—સર્વથા સઘળા પેરવી યથાયોગ્ય થઇ જશે. અર્થાત કૃષ્ણ કહે છે કે હું અર્જુન સાથે તે વિષે બધીયે ગોઠવણ કરી લઇશ.

૮૩૩. અર્જુનને બનાવવાની પેરવી કૃષ્ણે કીધી; જાણે કોઈ જાણીતી સ્ત્રીએ બારણું ઠોક્યું હોય એવી ખુબી કરી.

૯૩૯. **અનમન્યા**—(અન્ + મન) અસ્વસ્થ, ઉદ્વેગ મનવાળા.

૮૪૧. **શોચના**—(**सं. शुच्**) ચિંતા.

૮૪૩. **હીર**—(**सं. हीरक**) દૈવત. “ તારૂં મન કેટલું સત્વવાળું છે તે મેં જાણ્યું. ”

૮૪૪. **ધીર**—ધારણ.

૮૪૬. **સવાર**—(**सं. सु+वार**) પ્રાતઃકાળમાં પોહ ફાટતાં.

૮૪૯. **રાશ**—(**सं. रश्मी**=લગામ) ઘોડાની લગામ.

૮૫૩. **માધવ**—(**સં. મા**=લક્ષ્મી+**ધવ**=પતિ) લક્ષ્મીના પતિ, કૃષ્ણ.

૮૫૮. **ક્યારે**—કઇ વારે. અહીં તારા કે ચાંદની ઉપરથી સમય વીત્યાની અટકળ, ઘટિકાયંત્રની શોધ થવા અગાઉ, કેમ કરવામાં આવતી તે સૂચવ્યું છે.

૮૬૦. **નિશા યુગ સરખી**—રાત અતિશય લાંબી, ખૂટાડી ન ખૂટે એવી.

કડવું ૧૭ મું.

આ કડવામાં અર્જુનની તાલાવેલી, ઉત્સવમાં જવા, શૃંગાર સજવાની ઉત્સુક્તા અને માર્ગમાં સુભદ્રાની વાટ જોઇ રહ્યાની આતુરતા વર્ણવેલી છે.

જામ—(**સં.=યામન્**) ત્રણ કલાકનો સમય.

૮૬૯. **મંત્રપવિત્ર**—મંત્રવડે પવિત્ર થઇ.

૮૭૧. કોઈ " ગિર "—બાવાનો પોષાક સજ્યાનું વર્ણન.

૮૭૨. **જાતકાર**—જ્યોતકાર, ઝળહળાટ. **કલગીતોરા**—ફુલના ગુચ્છાનું લટકણીયું.

૮૭૪. **રાખ્યા**—શરીર ઉપર યોગ્યસ્થાને બીજા હાર બાંધ્યા.

૮૭૫. **કાછ**—કચ્છ. કચ્છોટો.

૮૭૬. **તાવીત**—(અરબ્બી તાવીજ.) સામાના જાદુ કે મંત્રપ્રયોગની અસર ન થાય તે માટે મંત્ર કે જંત્ર લખેલાં ભોજપત્રવાળું માદળીઉં. (an amulet).

માદળીયાં—ધાતુની, પોલી, લંબગોળ ઘાટની વસ્તુ. તે ડોકે કે કોણી ઉપર કે હાથે બાંધવામાં વપરાય છે. તે માદલ એટલે મૃદંગના ઘાટનું હોવાથી માદળીયું કહેવાય છે.

મનભાવિત—મનને ભાવે, પસંદ પડે એવાં.

૮૭૭. **બાધે**—(બદ્ધે-સં. વૃદ્ધે) આખે.

૮૭૮. **પર્મ**—પરમ. વિશેષ.

૮૭૯ **નાથ**—કાનફટા બાવાઓના ગુરૂ નાથ કહેવાય છે, જેમ ગોરખનાથ, મત્સ્યેન્દ્રનાથ વગેરે.

૮૮૦. **પીંછી**—ગોરજીઓ રાખે છે તેને મળતું જ કોઇ ઉપકરણ.

છડી—દણ્ડ.

૮૮૧. **ઉપમા આપું**—સરખાવું.

૮૮૨. **શકે**—ઉત્પ્રેક્ષા અલંકાર.

૮૮૭. **શશા**—રીતસર; નિયમસર, (દર વર્ષે થાય છે તેવો.)

૮૮૯. **હમણાંથી**—(એહુણા–અધુના) આટલી વહેલી. અત્યારથી.

૮૮૯. **ઠામ**—પછી બેઠક જમાવવાની સારી જગા મળે નહીં.

૮૯૭. **શેરી**—(**દેશ્ય–સિહરિણી**–વળાતી ઝડાતી–**સંમાર્જિતા**) નેળ; સાંકડો માર્ગ.

૯૦૦. સમીર=(**સં. સમ્+ईर्**=બેઠે ધાટે, ધીરે ધીરે વાય તે)પવન.

કડવું ૧૮ મું.

આ કડવામાં યાદવોની વસ્ત્રાભૂષણ અને વાહનની વિવિધ તૈયારીઓ વર્ણવી છે, અને તે સર્વે પ્રેમાનંદના અને નવાબીની અસર હેઠળ આવેલા, જમાનાની જ છે.

૯૦૭. **મળશુદ્ધિ સ્નાને**=તીર્થમાં દેહની શુદ્ધિ પહેલાં, મળત્યાગ કરી, ઘેર જે સ્નાન કરાય તે. દિશાએ જઇ આવ્યા પછીનું સ્નાન.

૯૦૮. **સ્હોય**=સોહે, શોભે.

૯૦૯. **કભાય**=(કબા–“ય” વધારાનો છે) ફારસી તથા અરબીમાં પ્રચલિત શબ્દ “કબા” છે. ફાર્બસ હિન્દુસ્થાની કોષમાં એનો અર્થ ‘a kind of long gown’ એક જાતનો લાંબો ઝભ્ભો, એ આપેલો છે, ફુલેકામાં પરણુતી વખતે પહેરવાનું કીનખાબનું અંગરખું.

સરખાવો:—સરપાવ આપ્યો ભાટને ધન, અશ્વ, કનક કભાય વીરજી.

કભાય કોને પામરી પટકા નામ ન જાયે ગણીયાંજી, મામેરું–પ્રેમાનંદ.

“કેસરી વાઘો પહેરણે શોભતી જોરે કભાય”–ઐરાંનાં ગીત.

હોતાં=હિંદુ “હુતા”=સુંદર આ કભાયનું વિશેપણ છે.

જામા=મૂળ ફારસી શબ્દ ‘જામા.’ ગુજરાતીમાં તેનું એક વચન “જામો” ગણાય છે. ગળાથી કમ્મર સુધીનું અંગરખા ધાટનું ચુસ્ત અને કમરથી પગ સુધી ધાઘરા પ્રમાણે કાંઇક ઘેરદાર હોય છે. કબા કોઇ પણ

રંગનો બનાવી શકાય છે. પણ જામાનું વસ્ત્ર સફેદ રંગનું જ હોવું જોઇએ. જામાની બાંહ્ય, હાથ કરતાં વધારે લાંબી હોય છે. પણ પછીથી તેને કાંડા સુધી લહેરબંધવાળી ચૂડદાર કરી હાથની બરોબર કરી પહેરાય છે. આબ-રૂદાર શેઠશાહુકારોનો પહેરવેશ છે. હજીયે સુરત આદિ નવાબી શહેરોમાં સાજનમાં કેટલાક લોકો જામા પહેરે છે.

નીમા—(ફારસી નીમ–ઉપરનો કબજો.) બુટ્ટીદાર કપડાંનો કમ્મરે પટીવાળો મોટા ઘેરનો અંગરખો. જામાથી ઉંચો ને થોડા ઘેરનો.

નીમાંકુર—જોકે આ શબ્દની બરોબર વ્યુત્પત્તિ થઇ શકતી નથી, છતાં કબા અને જામાનો પૂર્ણ સંબંધ જોતાં એમ જણાય છે કે એ પણ એક જાતનું વસ્ત્ર હશે. નીમા ફારસી શબ્દ છે. મી. ફોર્બ્સ તેનો આ અર્થ આપે છેઃ–a garment like a Jama, but not so full at the breast જામાના જેવું વસ્ત્ર પણ છાતી આગળથી એટલું ભરેલું નહીં અર્થાત્ ખુલ્લું. નીમાસ્તીનને મળતું આ વસ્ત્ર હશે. નીમાસ્તીન એક જાતનું "જેકેટ" છે. અદ્યાપિ મારવાડ અને મેવાડમાં રાજપૂતો અંગરખાની ઉપર તે પહેરે છે. તે એ રેશમનું કે મુખમલનું હોય છે અને તેની ઉપર જરી વગેરેનું ભરતકામ પણ હોય છે.

પાઘડી—(હેમચંદ્ર–દેશ્ય. **पाहून–पावृतम्–प+आवृतम्** વિશે-ષતાસૂચક આભરણ, વિશેષ શૃંગારવાનું) હાથ સવાહાથ પનાનું ઘણું જ લાંબું પુરુષને માથે વીંટાળવાનું વસ્ત્ર, તે અનેક આકૃતિનું, પ્રાંતિક, નાગરિક આદિ ભેદને લઇને, હોય છે.

પટકા—(**सं.पट**=વસ્ત્ર. અલ્પાર્થસૂચક.) કમરે કે માથે વિંટાળવાનો વેંત દોઢ વેંત પહોળો અને ચારપાંચ હાથ લાંબો ખેસ.

પછેડી—પિછોડી–(હિં. પીછે=પછવાડે+ઓઢવું **सं. आ+वृ**) ખાંધ ઉપર બે પાસ ઝુલતું, અગર બરડા ઉપર ફરીવળતું પાતળું કપડું; ખેસ. વહોરાઓ હજી આવી પિછોડી ઓઢે છે. ઉત્તર હિન્દમાં સ્ત્રીઓ પણ જે સફેદ કપડું લુગડા ઉપર ઓઢે છે તેને પણ પિછોડી કહે છે.

પામરી—(હેમચંદ્ર–દેશ્ય–**पोमग**–કુસુમલ રાતું વસ્ત્ર અથવા **પામીર**–

રેશમ માટે વખણાયલો ઉત્તર અફઘાનિસ્તાનનો પ્રદેશ.) ઉન અથવા રેશમનું વણેલું ખભે ઓઢવાનું વસ્ત્ર.

શ્રીકાર=(**સં.** શ્રી-શોભા+**कार-कृ**) સારી શોભાવાળી.

૯૧૧. **મોળીઆં**=(મૂળ-મોરીયું, મુખર ઉપરથી) પાઘડીનાં કસબનાં છોગાં; કાંચળી, ચોળી, લેંઘી આદિને પણ કસબની કે હીરાગળની દેવાતી કોર.

૯૧૨. **તોરા**—(અરબ્બી) પાઘડીના છેડાનો કસબી, સોનેરી છોગાવાળો છેડો.

કલગી=(ફારસી) મુકુટ કે મંદીલ ઉપરનું પીંછા ઘાટનું છોગું.

ઝાકઝમાળ=(**સં.** **झगझग्**) અતિશય ચળકાટવાળાં.

૯૧૩. **ગોસપેચ**—ગોશપેચ-ગોશ (ફાર્સી) કાન અને પેચ એટલે વળ; ગોશપેચ-કાનસુધી જેનો પેચ પહોંચતો હોય અથવા કાન ઉપરથી પસાર થતો હોય એવો, જમણી બાજુએ બાંધેલો શિરપેચ.

૯૧૫. **બાજુબંધ**—(ફારસી-બાજુ=બાંહ્ય. કોણી ઉપરનો ભાગ+બંધ) કડાની જગ્યાએ પહેરવાનું જડાવ; ઘરેણું.

બેરખી—(**સં.** **वि**-વિશેષાર્થસૂચક+રક્ષી) માદળીઆ કે મણકાનું ગાંઠેલું સ્ત્રીઓને કોણી ઉપર પહેરવાનું ઘરેણું.

૯૧૬. **વેલીઆં**=(**સં.** **वल्ली**) વળીઆં પડેલા વાંક.

વીંટી—(**સં.** **वेष्ट्**) આંગળીએ પહેરવાના વેઢ.

છાપ—(કદાચ) ખાપ-(ચાટલું) હશે.

૯૨૦. **કટિબંધ**=મેખલા, કંદોરા.

૯૨૧. **ઉલટ અંગ ન માય** =હર્ષ ઉભરાઈ જાય.

૯૨૭. **બેલ**=બાગદ.

૯૨૯. **ચામર**—ચમરી-ગાયના પુચ્છડાંનું બનાવેલું ચમ્મર.

૯૩૦. **પ્રભુ**=શેઠ-સ્વામી.

૯૩૨. **દંડપ્રણામ**=કેટલાક લોકો વાહનમાં બેસતાં પહેલાં વિઘ્ન ન નડે માટે પ્રભુસ્તુતિ-પ્રણામ કરે છે.

૯૩૬. **જાજમ**=હિંદી શબ્દ છે. એને કેટલાક ફારસી કે અરબી ધારે છે પણ તેમ નથી. શેતરંજી.

૯૩૮. **પડ્યા હોડે**—શરત મારીને.

કડવું ૧૯ મું.

આ કડવામાં યાદવીઓના શણગાર અને ચેષ્ટાળીઓ વર્ણવેલાં છે.

શીશ—માથાના વાળ.

૯૪૫. **સેંથા**—(**सं. सीमा+अन्त**) કપાળ ઉપરના, માથાના વાળના બે ભાગ વચ્ચેની લીટીમાં સિંધુર આદિ ભરવાની રીતિ છે.

૯૪૭. **અંજન**-સાથે-(**सं. अञ्ज्**-ચોપડવું) અંજન આંજે.

૯૪૮. **ભારે**=(**सं. भृ**) ચઢાવે.

૯૪૯. **ગોફણો**—(**सं. गुम्फ्**-ગુંથવું+**फणा**=સાપની ફેણ.) અંબોડે લટકતું રાખવાનું સોનારૂપાનું ઘુઘરીઓ વાળું ઘરેણું. અંબોડાના વાળ કાળા ભમ્મર રંગના હોવાથી માથા ઉપરનો ઘાટ સાપની ફેણ જેવો જણાય છે.

૯૫૦. **ત્રિસેંથીઆ**=બંદી. સેંથાની લીટી ઉપર એક શેર અને કપાળ ઉપરની ટોચની લીટીના બે છેડાની બે શેર-એમ મળીને ત્રણશેરનું સેંથી ઉપર બાંધવાનું જડાવ ઘરેણું, તેને બંદી પણ કહે છે.

શીશફુલ=શીર્ષફુલ. અંબોડામાં ચાકને બદલે જડાવનું ઘરેણું ઘાલે છે તે.

૯૫૪. **વાને**—શરીરે. (**सं. वर्ण.**)

૯૫૬. **લંગર**—(દેશ્ય **लंगल-सं. लाङ्गुलम्**-પુંછડી) સાંકળાં.

૯૫૭. **અણુવટ**—સ્ત્રીઓને પગે અને અંગુઠે પહેરવાનું ઘુઘરીઓવાળું રૂપાનું ઘરેણું.

૯૫૮. **અમરમન**—દેવોનાં મન.

૯૫૯. **ભાળે**—ભાલ-કપાલ ઉપર.

૯૬૦. **સામી**=એક એકના સામું જોતી એટલે ચેષ્ટા કરતી.

૯૬૧. **વેણુ=વેણી. નેહરી**–તેલ ઘાલી માથાના વાળ બે પડખે કરી, હોળવા તેને નેહેરી દેવી કહે છે.

૯૬૨. **ઘેરી**=ખુમારીભર્યું.

૯૬૭. **બાંધે છેડે**=હજી પણ ગુજરાતમાં દેવ દર્શને જતી ઘણી સ્ત્રીઓ ત્યાં પાથરણામાં નાંખવાને અને દેવના ઉંબરે ઢગલીઓ કરવાને ચોખા વિગેરે અન્ન લુગડાને છેડે બાંધીને જાય છે.

૯૬૯. **ચરણાં**=ચણીયા.

૯૭૦. **રાખડી**=રક્ષા. સોના કે રૂપાની ગુંથેલી દોરી અને ઘુઘરી કાંડે પહેરવાનું રત્નજડિત ચોકવાળું ઘરેણું.

૯૭૮. **પ્રકાશે**—(પૂર્વના સંકેત અનુસાર) પ્રકટ રીતે.

૯૮૧. **રાઢ**=(રઢ–રડ) જક્ક.

૯૮૩. **કૃષ્ણશિક્ષા**=કૃષ્ણે પોતાનો રથ બળરામ પાસે મંગાવી આપવાની આપેલી શિખામણ, બુદ્ધિ.

કડવું ૨૦ મું.

આ કડવામાં સુભદ્રાની જક્ક પૂરી કરવા બળરામે કૃષ્ણ પાસે રથ માગ્યો, પણ કૃષ્ણ જાણે એથી તદ્દન અજાણ્યા હોય અને પછી ભવિષ્યમાં હરણનો પ્રસંગ બનતાં પોતાને શિરે પ્રપંચમાં હાથ હોવાનું આળ ન આવે, માટે રથ આપવાની ના પાડે છે અને તેથી થનારાં વિઘ્ન સૂચવે છે, તેમ તેમ ભોળા બળરામ તેમની જાળમાં વધુ ફસાય છે અને આખરે કૃષ્ણ નમતી મૂકી, પોતાની મૂળ ધારણા પ્રમાણે તૈયાર રખાવેલો રથ સુભદ્રાને સોંપે છે અને ભાવિ ભયનું સૂચન કરે છે.

૯૮૮. **આંસુપાત કરે** = પુષ્કળ આંસુ પાડે.

૯૯૦. **રૂદન કાં કરે** = શા માટે રૂવે છે. ?

૯૯૯. અહીં રોહિણી એકદમ કૃષ્ણનો રથ આપવાનું, પ્રપંચનો વહેમ ન જાય માટે, સૂચવતી નથી પણ બે ભાઇમાંથી કોઇને તેની સાથે જવાનું અને તેમ ન બને તો પછી કૃષ્ણનો રથ સુભદ્રાને અપાવવાનું સૂચવે છે.

૧૦૦૨. **ખેડણહાર** = (ખેડણ + હાર) ખેડનારો, રથ હાંકનારો (સરખાવો સરજનહાર).

૧૦૦૯. **ઉલ્લાસે**—ઉલ્લાસ, આનંદ પામે. (**સં–उत्+लस्**)

૧૦૧૩. **કોણ**—એ સામાન્ય રીતે કવિતામાં શા " પ્રશ્નાર્થક વિશેષણ રૂપે વપરાય છે.

૧૦૧૫. **મનસા**—મનીષા=ઇચ્છા મનનો સંકલ્પ.

૧૦૧૮. **હાંકણવિદ્યા**=હાંકવાની–ચલાવવાની વિદ્યામાં જે કુશળ, પારંગત છે તે.

૧૦૧૯. **જેને હાથે**=જેના હાથમાં રમી રહી છે.

૧૦૨૦. રથ **જોતરી**=ઘોડા જોડી લાવે. જોતરી=(**योक्तृ+युज्**=જોડવું ઉપરથી ઘોડા સાથે રથને જોડી.

૧૦૨૧. **આફણી**=(આપણી) એકાએક; આપોઆપ.

ઉત્પાત=તોફાન. ભવિષ્યમાં સુભદ્રાના હરણ રૂપ તોફાનનું સૂચન પ્રથમથી જ કરી લઇ, પોતે પ્રપંચમાં ભળ્યાના આક્ષેપથી મુક્ત થવાની યુક્તિ.

૧૦૨૩. **કલ્પાંત**=(મૂળ શબ્દ **कलपान्तं**=**कु**–અલ્પાર્થ, અધમતાર્થ સૂચક+**लप्**=બોલવું=**क+लप+अन्त**=છેડો) વ્યવસ્થા–નિશ્ચિત અર્થનો અંત નાશ આવવાથી શોક થાય છે તે કલ્પાંત કહેવાય છે.

૧૦૨૪. **આળીગારો**–આળ ચઢાવનારો. (આળ+મારો. ગાર=ચઢાવનાર આણનારના અર્થમાં વપરાય છે.)

અનર્થ=હાનિ. (**अन्+अर्थ**=હેતુ ઉલટી જાય એવું.)

૧૦૨૫. **વડવીર**=વડા–વૃદ્ધ ભાઇ.

શ્યામ શરીર=કૃષ્ણના શરીરનો વર્ણ શ્યામ છે માટે.

૧૦૨૮. **તારો...કામ**=જો આજે અણીને વખતે તારો રથ કામમાં નહીં લાગ્યો તો પછી ક્યારે કામે લાગવાનો હતો ?

૧૦૨૯. **અવશ્યમેવ**=(**अवश्यम्+एव**) નક્કી જ. **જન્મલગી**–જીવ રહેશે ત્યાં સુધી, (જન્મ અવતાર)

૧૦૩૦–**સ્ત્રીમાં રમે**–સ્ત્રીઓના વિલાસમાં જ તું ગુંથાયો રહે; એટલે

તારામાં સંસર્ગ દોષાનુસાર બેરક બુદ્ધિ અને બીહીક સદાયે રહેવાનાં જ અને તું ચીબાવલું બોલવાનો જ, તેથી મને તારા એવા ચાવળા શબ્દો ગમતા નથી.

૧૦૩૧. **ધૂર્ત્તવિદ્યા**=લુચ્ચાઇની કળા. હમેશાં તારી લુચ્ચાઇ કોઇ સમજી શકતું નથી.' તું હરેક બહાનાં પ્રપંચ શોધી, મૂળ અર્થ ઉડાવે છે.

૧૦૩૬. **ઉથાપું**-(**સં-उत्+स्था** નું પ્રેરક) ઉથલાવું. લોપું.

૧૦૩૯. **વાયક**=વાક્ય; વચન. કવિતામાં વાક્યનું "વાયક" ઘણે સ્થળે થયલું દીસે છે.

૧૦૪૨. **જયમંગળ** આદિ=કૃષ્ણના ઘોડાનાં નામ: **અમર** કોશમાં તેમ જ **મહાભારત**માં આ નામ છેઃ-

अश्वाश्च शैब्यसुग्रीवमेघपुष्पबलाहकाः ॥ શૈબ્ય, સુગ્રીવ, મેઘપુષ્પ અને બલાહક સરખાવોઃ-**तेजोबलजवोपेतैः शुक्लै हयवरोत्तमैः । वाजिभिः शैब्यसुग्रीवमेघपुष्पबलाहकैः** ॥ (આદિપર્વ).

૧૦૪૫. અહીં પાછું ભયનું સૂચન કરી, બળરામને પાછા કૃષ્ણ તેથી સાવધાન થવાની સૂચના કરે છે; તેમ બળરામ પણ કૃષ્ણનો હેતુ ન સમજતાં તેનો ઉલટો અર્થ લઇ, તેમને હસી કાઢે છે.

૧૦૪૬. **કોઇ ખાય**-કોઈ ઉપાડી જાય.

૧૦૪૯. **ભણે**=કહે.

૧૦૫૨. **મનહર્ષિત**=મનમાં હર્ષ પામી.

કડવું ૨૧ મું.

આ કડવામાં સુભદ્રાના શરીરના શણગારોનો, રૂકિમણી હરણમાં રૂકિમણીના ૧૨ મા કડવામાં વર્ણવેલા શણગારો સાથે તેમ જ મોંમેરામાં લક્ષ્મીજીનાં આભૂષણ સાથે (કડવું ૧૪) મુકાબલો કરવો યોગ્ય થઇ પડશે. કવિએ, જેમ નળાખ્યાનમાં દમયંતીનું સૌંદર્ય (કડવું ૧૬ મું.) અનુપમ રીતે વર્ણવ્યું છે તેમ અહીં તેટલી તો શું પણ તેથી અર્ધાંયે અનુપમતા વર્ણવેલી નથી.

૧૦૫૮. **દામણી**=(**સં दामन्**) કપાળની ઉપર હીરામોતિની બંદિ, કપાળ ઉપર છેક વાળ આગળના પ્રદેશ ઉપર બંધાય છે.

૧૦૬૦ ઉદ્યોતકાર=ઝળહળાટ.

૧૦૬૪. **જવેર**=જવાહીર, મોતિહીરાના ચોકવાળી પાંચ આંગળીની પાંચ વીંટીઓ સાથેની પહોંચી. તે હાથની હથેલીના પાછલા ભાગ ઉપર સ્ત્રીઓ પહેરે છે.

સરખાવોઃ—"મામેરા" માં લક્ષ્મીજીનું વર્ણન.

પ્રભુ પુંઠે કમળા રાણી રે, સભા મોહી જોઈ શેઠાણી રે;
ભલું ભાળ ભ્રમર રાજે રે, રત્નજડિત્ર રાખડી છાજે રે.
વિશાળ લોચન, ચંચળ ચાલે રે, શું ખંજન પડીઆં જાળે રેઃ
છે અધરબિંબ પરવાળી રે, મસ્તક ઉપર વેણુ વિશાળી રે.
બાજુબંધ, ગળુબંધ માળ રે, નાકવેસર ઝાકઝમાળ રે;
કટી ધમકે ક્ષુદ્રઘંટાળી રે પહેરણુ ચંપકવરણી સાડી રે.
ઝમક ઝાંઝર ઉજ્જવલ પાગે રે, વિછુવા અણુવટ બહુ વાગે રેઃ
જડાવ ચૂડલો કાંકણુ ખળકાવે રે, માયા મહેતી રૂપે આવે રે.

૧૦૬૭. **અમુલખ**=અમૂલ્ય, ભારે કિંમતનું.

૧૦૬૮. **અધર**=નીચલો હોઠ. **પ્રવાળી**=પ્રવાળાંના રંગ જેવો લાલચોળ.

૧૦૭૦. **ચન્દ્રબિંબશું**=ચન્દ્રબિમ્બસદૃશ, ચન્દ્રના બિમ્બના જેવું.

૧૦૭૧. હાથીની સુંઢ જેવા હાથ. **વિષધર**-(વિષ+ધૃ) સાપ. વેણી કેશકલાપ.

૧૦૭૨. **પોયણુપત્ર**=ચંદ્રની પ્રિય, પોયણી, રાત્રિકમલના પાન જેવું સુંદર પહોળું.

રૂપનિધાન=રૂપનો નિધિ, ભંડાર.

૧૦૭૩. **સુધા**—અમૃત જેવો મીઠો.

૧૦૭૪. **કોકીલા હારે**—કોયલ જેના કંઠનો મધુર અવાજ ણી જાણે મારી બીજી.

કોઇ પ્રતિસ્પર્ધિની કોકીલ જાગી એવા વિચારથી વિમાસણમાં પડે.

૧૦૭૫. **રંભા**—ઈન્દ્રની માનીતી અપ્સરા. **દેવાંગના**—દેવની સ્ત્રી. (અહીં અંગનાનો અર્થ પત્ની લેવાનો નથી.) **માન મૂકે**=ગર્વ—અભિમાન છોડી દે.

ચૂકે=ચળે. **તાપસ**—તપસ્વી.

૧૦૭૬. **મધુકર**=ભમરા; પુષ્પોના પરાગમાંથી મધુ ચૂસતા હોવાથી ભમરાને આ નામ અપાય છે.

ખંજન=એક જાતનાં પક્ષી. (દીવાળી ઘોડો) એ લાંબી પુંછડીવાળાં હોય છે અને વારે વારે તેની પૂંછડી હિલ્યાંજ કરે છે. તેનો આંખનો ડોળો નિરંતર ફરકતો જ રહેતો હોવાથી સુંદરીના આંખના ચંચળ ડોળાને ખંજન સાથે કવિઓ સરખાવે છે.

જાળે પડ્યાં=આંખરૂપી જાળ-બંધનમાં પડ્યાં.

મીન=મત્સ્યના જેવી સુંદર ઘાટીલી આંખ.

૧૦૭૭. **ગજગામિની**—ગજ-હાથિણી-ની પેઠે મદભરી-ગૌરવભરી હિંડછાવાળી. **ચાલ**-ગતિ. **મરાલા**-હંસી, મૃદુ મૃદુ રીતે પગલાં માંડવામાં હંસ પંકાય છે. ધબધબ, ભારે પગ પડે એ પદ્મિનીનું લક્ષણ ગણાતું નથી: પણ શંખિની ગણાય છે.

૧૦૭૮. **માનુની**—(સં. માનિની)-આત્મસંમાનવાળી; અહીં કેવળ સ્ત્રી.

૧૦૮૪. **શિક્ષા**—શીખામણ.

૧૦૮૮. **હુંશીયાર**—(સં. હોસ+યાર) ચેતનવાળો, સાવધ.

૧૦૯૩. **પધાર્યાં**—પદ-ધર્યાં, ગયાં.

કડવું ૨૨ મું.

આ કડવામાં સુભદ્રાને પોતાનો મનોરથ સફળ થાય એવા શુભ શુકનો મળે છે. કાળીદાસના ધ્રુવાખ્યાનમાં તપ કરવા જતા ધ્રુવજીને મળતા શુકનોના વર્ણન સાથે આ વર્ણન કંઇક સરખાવવા જેવું છે. શુકન વર્ણવીને, પછી કવિ વાહનો હાંકવાની યાદવોની હોડનું અને તે પછી રથ ઉપર અર્જુનને લેવા સુભદ્રાએ નુપૂર કાઢી નાંખી દારૂકને તે લેવા મોકલવાની યુક્તિનું વર્ણન કરેલું છે.

૧૦૯૬. **શુભ**=કલ્યાણકારી, અર્થ સિદ્ધ થાય એવા અનુકૂળ.

શુકન—(સં. શકુન; એક જાતનું પક્ષી, ઘણુંખરૂં એક જાતનું ચાસ. આ પક્ષી વટેમાર્ગુને જમણે પડખેથી ઉડતું જણાય તો તે કલ્યાણ થવાનું સૂચવે છે.) સારાં ચિહ્ન.

૧૦૯૮. **પ્રસન્ન**—હસતી. સરખાવો.

શુકને મળી સવત્સી ગાય, સુવાસણી બેહું ભરી જાય.
વરકન્યા પરણીને મળ્યાં, વેદ ભણંતા વિદ્યાર્થી મળ્યા. (ધ્રુવાખ્યાન)

૧૧૦૧. **કૈં**—અનેરા વિચાર કરે.

૧૧૦૨. **અર્થ**—હેતુ. **સહી થાશે**—ચોક્કસ સરશે.

૧૧૦૫. **કિર્ત્તાર**=પ્રભુની અહીં છઠ્ઠીના પ્રત્યયનો લોપ થયો છે.

કપિલા=રતાશ અને વધારે પીળાશ મારતા રંગની. આ ગાયના શુકન ઉત્તમ મનાય છે.

૧૧૦૬. **વંદે**—(**સં.–वन्द्**) માન આપે, સાદાર કરે. (જૈનોમાં અમને વાંદવું–માન આપવું કહે છે, એવો અહીં અર્થ છે.)

૧૧૧૧. **ગાંદરે**=(**गो+रुध्**) ગાયને ચરવાની ગામના પાદરની ચરાની જગા, એ ગામની હદ સૂચવે છે.

૧૧૧૦. **ડચકારશું**—ડચકાર સાથે, હાંકનારનો ડચકારો નીકળતાં વેંત જ અર્થાત્ વિના ચાબુક હલાવે દોડયા જ જાય. આવા શબ્દાનુસારી ઘોડા ઉંચી જાતના ગણાય છે. કહેવત છે કે "તેજીને તુંકારો બસ છે."

૧૧૧૩. **મેગળ**=મદ્ગળ=મદઝરતા હાથી.

સુખપાલ—એક જાતનું તાવદાન, જેમાં બેસનારને હેલો હરકત ન આવે એવી પાલખી.

૧૧૧૫. **જોડ રાખે**=દમોદમ, સાથે સાથે રાખે.

૧૧૧૪. **વાગા**—સુગંધવાળાં, રંગીન કે રંગની છાંટવાળાં કપડાં. ઘણુંખરૂં મૂર્તિનાં કપડાંને વાગા કહે છે. ઉનાળામાં ઠાકોરજીને ચંદનના વાગા ચઢાવે છે.

૧૧૧૬. **પાધર**=(હેમચંદ્ર દેશ્ય **पद्धरं**=સીધું) સીધો, સપાટ ખુલ્લો રાજમાર્ગ.

હોડ=શરત (હેમચંદ્ર દેશ્ય **हुड्डा**=પણ)

૧૧૧૭.—**વાદ**=(**સં. वद्**) વાદે ચઢી; (હરીફાઈ બકી.)

૧૧૧૯. **રસિયા**—રસવટીયા, રસે ચઢનારા.

૧૧૨૦. **કોટ**–કોટે, ગળે. (**સં. क्रोड**)

૧૧૨૪. **અલબેલા**=(**અલ્‌+વયલ્લા** રાજાના ઉપહારના વહેંચનાર) મૂળ ઉદાર, પછીથી શોખીન, મોજમઝા ઉડાવનારા અને રંગીલા.

૧૧૨૫. **શબ્દશું**=શબ્દ–સહુ–થી સમજનારા.

૧૧૨૮. **ચાબકા**—(**સં.** ચાબુક) સાટકા. ચાબુક નરમ હોય છે, ત્યારે ચાબખા સખ્ત હોય છે.

૧૧૩૨. **મુજ સાથ**=મારી જોડી.

૧૧૩૬. **કોણ**—કેવો. કોણ હવે વિશેષણ રૂપે વપરાતો નથી. જૂની ભાષાનો આ સંસ્કાર છે.

૧૧૩૯. અહીં, **શકુંતલા** ડાળીએ એકાવલી ભરાયાના નિમિત્તે દુષ્યંતને જોવા લાગ સાધે છે, તેમ **સુભદ્રા** નેપૂર નાંખી દે છે અને **દારૂક**ને ઉતારી અર્જુનને રથપર લેવાની પેરવી કરે છે.

૧૧૪૪ **ગ્રહીશ**—પકડી રાખીશ.

૧૧૪૭. **અશ્વ ઉડયા**–ઘોડા પવન વેગે દોડયા.

૧૧૪૯. **મારે ઠાર**—મારી જ નાંખે.

૧૧૫૧. **જોરતારશું**=જોરથી અને તારથી અર્થાત્‌ તીણા સ્વરથી.

૧૧૫૬. **ઉત્પાત**—તોફાન.

૧૧૫૭. **ગતિ**—અન્ય કોઇના હાથે જ રહેવાની ટેવ.

૧૧૫૮. **કોને હાથ ન રહે**=કોઈના કબજામાં ન રહે.

૧૧૬૨. જેમ **રામાયણ**માં **રામ**ને ભયમાં જાણી રક્ષણ અર્થે પોતે રહેલો હોવાથી તેને એકલી મૂકી જતાં ખચકાં ખાતા **લક્ષ્મણ**ને **સીતા** કહેવા ન કહેવાનાં વચનો કહે છે તેમ અહીં **અર્જુન**ને રથ ઉપર લેવા માટે **દારૂક**ને હેઠે ઉતારવા, **સુભદ્રા** કડવાં વચનો બોલે છે. માત્ર ફેર એટલો જ છે કે **સીતા**નાં સ્વાભાવિક વચન છે ત્યારે **સુભદ્રા**નાં કપટભર્યાં છે; તેમ શિરજોરીનાં અને ઠાકરડાની છોકરીને, નહીં કે રાજકુમારીને, છાજે એવાં છે. હજી પાટીદારો, કોળી નાળી હસકે ને તસકે ઠાર મારીશ" કહે છે. રાજાઓના સારથી પૂજ્ય અને પરમ વિશ્વાસુ ગણાતા, તેમનું આવું અપમાન કુલીન કુંવરી કરે, એ અણઘટતું છે.

૧૧૬૪. આ વચનો રાજપુત્રીને છાજતાં નથી, કોઇ રાજ્યમાં ધન-મદમાં ડુબેલાની પુત્રીને છાજે એવાં સાંપ્રત કાલને ઉચિત છે.

ઠાર મરાવું=(કામ) જીવ જાય એમ તેને તે જગ્યાએ લગારે ચસકવા દીધા સિવાય મરાવું.

૧૧૮૨. ઉરાડી—હવામાં ફેંકી દીધાં.

૧૧૮૪. **અશ્વમંત્ર**=ઘોડાના કાનમાં એ મંત્ર કહેવાથી ઘોડા પવનવેગે પૂર જોશથી દોડે છે, નળને એ વિદ્યા સાધ્ય હતી અને તેણે ઋતુપર્ણ રાજાને આપી હતી એમ નળાખ્યાનમાં છે. **સાહી**=પકડી.

૧૧૯૧. **હવો હાહાકાર**=સરખાવો.

क्षुब्धास्तेनाथ शब्देन भोजवृष्ण्यन्धकास्तदा
अन्नपानमपास्याथ समापेतुः समन्ततः ।।
तत्रजाम्बुनदाङ्गानि स्पर्ध्यास्तरणवन्ति च
मणिविद्रुमचित्राणि ज्वलिताग्निप्रभाणि च ।।
भेजिरे पुरुषव्याघ्रा वृष्ण्यन्धकमहारथाः
सिंहासनानि शतशो धिष्ण्यानीव हुताशनाः ।।
तच्छ्रुत्वा वृष्णिवीरास्ते मदसंरक्तलोचनाः
अमृष्यमाणाः पार्थस्य समुत्पेतुरहंकृताः ।।

(આદિ પર્વ. અ. ૨૨૧. શ્લોક ૧૨–૧૫)

ક્યાં આ રસભર વર્ણન અને ક્યાં પ્રેમાનંદનું શાબ્દિક વર્ણન.

૧૧૯૩. **ધનંજય**=અર્જુન. મહાભારતમાં આ નામ શાથી પડ્યું તે વિષે અર્જુન પોતે આમ કહે છે કેઃ—

सर्वाञ्जनपदाञ्जित्वा वित्तमादाय केवलम्
मध्ये धनस्य तिष्ठामि तेनाहुर्मां धनजयं ।।

સર્વે લોક-દેશને જિતી હું કેવળ વિત્ત આણું છું, અને ધનની મધ્યે ઉભો રહું છું તેથી લોક મને ધનંજય કહે છે.

૧૧૯૪. મૂળમાં આથી પણ અનેક શસ્ત્રઅસ્ત્ર ગણાવ્યાં છે.

કડવું ૨૩ મું.

આ કડવામાં યુદ્ધ માટે મથતા બલરામ ગર્વભર્યા વચનો ઉચ્ચારી, કૃષ્ણને સજ્જ થવા પ્રેરે છે અને કેવી રીતે બધું બન્યું છે તે જાણનારા શ્રી કૃષ્ણ માત્ર બહારનો જ ક્રોધ દાખવી તૈયાર થાય છે અને યાદવો લઢવા પ્રેરાય છે.

૧૨૦૨. **વેષ મૂકયો**–બાવાનો સ્વાંગ છોડયો.

૧૨૦૪. **ક્રોધ—શીશ**=સરખાવો "નખથી શીખ લગી ક્રોધ ચઢયો."

૧૨૦૮. 'મારા જેવા સિંહના મુખમાં હાથ ઘાલનાર એવો તે કીયો મૂર્ખ છે' **કવણુ**=કોણ-કીયો.

૧૨૧૪. સરખાવો–' બેસવાની ડાળ કાપી,' 'ખાધું તેનું ખોદ્યું,' હરામ કર્યું. મૂળની પંક્તિ જુઓ. બળરામનાં ઉપરનાં વચનો સાથે નીચેનાં વચનો સરખાવવા જેવાં છેઃ—

किमवागुपविष्टोऽसि प्रेक्षमाणो जनार्दन ॥

(કૃષ્ણને બળદેવ કહે તું શું બેઠો છે ભ્રાત !)

सत्कृतस्त्वत्कृते पार्थः सर्वैरस्माभिरच्युत ।

न च सोऽर्हति तां पूजां दुर्बुद्धिः कुलपांसनः ॥

को हि तत्रैव भुक्त्वान्नं भाजनं भेत्तुमर्हति ।

(જયાં ખાધું ત્યાંહિ પાખંડીએ પાત્ર ભાંજ્યું બહાર)

मन्यमानः कुले जातं आत्मानं पुरुषः क्वचित् ॥

सोऽवमन्य तथास्माकं मनादृत्य च केशवम् ।

प्रसह्य हृतवानद्य सुभद्रां मृत्युमात्मनः ॥

(ભગિનીને લઈ જાએ જોગી થાયે મહા ઉત્પાત)

कथं हि शिरसा मध्ये कृतं तेन पदं मम ।
मर्षयिष्यामि गोविन्द पाद स्पर्शमिवोरगः ॥
अद्य निष्कौरवामेकः करिष्यामि वसुन्धराम् ।
नहि मे मर्षणीयोऽयमर्जुनस्य व्यतिक्रमः ॥

(આદિપર્વ અ. ૨૨૦. ૨૫. ૩૧.)

૧૨૧૯. અહીં, જાણે કૃષ્ણ અર્જુન-ભાવાની આ યુક્તિથી અજાણ્યા હોય તેમ બળરામ સાથે મળી જઈ ક્રોધ કરતા હોય તેમ કવિ તેમને વર્ણવે છે. પણ મહાભારતના મૂળ પ્રસંગમાં તેમ નથી. અર્જુન સુભદ્રાને હરી ગયાના સમાચાર સાંભળી બળરામ આદિ ક્રોધે ભરાય છે, ત્યારે કૃષ્ણ પ્રસ્તુત અણીને પ્રસંગે શું કરવું તેની સલાહ લેવા શાણા યાદવ વીરોની સભા ભરવાના નિશ્ચય ઉપર આવે છે, અને એવી સભા ભરાતાં તેમાં કૃષ્ણ, નીચે પ્રમાણે સર્વના મનનું સાંત્વન કરે છેઃ—

ततोऽब्रवीद्वासुदेवो वाक्यं धर्मार्थसंयुतम्
नावमानं कुलस्याऽस्य गुडाकेशः प्रयुक्तवान् ॥
सम्मानोऽभ्याधिकस्तेन प्रयुक्तोऽयं न संशयः
अर्थलुब्धान्न वः पार्थो मन्यते सात्वतान् सदा ॥
स्वयंवरमनाधृष्यं मन्यते चापि पांडवः
प्रदानमपि कन्यायाः पशुवत्कोऽनु मन्यते ॥
विक्रयं चाप्यपत्यस्य कः कुर्यात्पुरुषो भुवि
एतान्दोषास्तु कौन्तेयो दृष्टवानिति मे मतिः ॥
अतः प्रसह्य हृतवान्कन्यां धर्मेण पांडवः
उचितश्चैव संबन्धः सुभद्रां च यशस्विनीम् ॥

एषयाणी दशः पार्थ प्रसह्य हृतावानिति ॥
न तं पश्यामि यः पार्थं विजयेत रणे बलात्
योद्धा पार्थश्च शीघ्रास्त्रः को नु तेन समो भवेत् ॥
न्यचवर्त्तयत स दृष्टाः ममैषा परमा मतिः
यदि निर्जित्य वः पार्थो बलाद्गच्छेत्स्वकं पुरम्
प्रणस्येंद्रो यशः सद्यो न तु सांत्वे पराजयः ॥

(અ. ૨૨૨. શ્લો. ૧–૧૧)

૧૨૧૯ **સામું જુએ**—કુદૃષ્ટિથી નિહાળે.

૧૨૨૦. **ઉતારૂં નીર**=પાણી–બળનું અભિમાન તોડી હરાવું. (તરવાર વિગેરેની તીક્ષ્ણ શક્તિને નીર–પાણી કહે છે. અને તેની એ શક્તિ બુઠ્ઠી થાય ત્યારે પાણી ઉતર્યું કહેવાય છે.)

૧૨૨૨. **રીસ**—રીસે, રીસ ચઢાવી.

૧૨૨૩. **અધર્મી**–કૃષ્ણે જ આ પ્રપંચ અર્જુન પાસે કરાવેલો હોવાથી તેમના મુખમાં આ વચન શોભતાં નથી, છતાં કવિએ જ્યારે કૃષ્ણને પ્રપંચી લુચ્ચા, જુઠ્ઠા ચિતર્યા છે ત્યારે તો એ વર્ણનને એ ઉચિત જ છે.

૧૨૨૫. **બણુગાં**=રણશિંગડાં (ભંડ–ભંડ) **નફેરી**=(ફા. **नफीर** અવાજ) એક જાતનું વાદ્ય ઢોલ.

દુંદુભી—દુમદુમ અવાજ કાઢનારાં ઢોલ. **નિશાન**–(ફા.) વાવટાવાળી નોબત.

રણતુર—રણમાં શૂર ચઢાવવા વગાડાતી તુરી–(clarion)

૧૨૨૬. **સાગરપૂર**=જાણે સમુદ્રમાં પૂર આવ્યું હોય તેમ ધસમસતું.

૧૨૨૭. **રણછોડ**=(ઋણ+છોડાવવું) પિતામાતાને ઋણમાંથી મુક્ત કરવા માટે કૃષ્ણ રણછોડ કહેવાય છે.

૧૨૩૦. **કરવા અંત**=અર્જુનનો અંત લાવવા હણવા.

૧૨૩૫. **ખપૂવા**–મોચી લોકો જેથી ચામડું સોરે છે તેને ખપુરો કહે છે. (ફરસી જેવું હોય છે.)

૧૨૩૭. **સુભટ**=(સં.=સારો+भट=પરાક્રમી વીર.) અતિપરાક્રમી યોદ્ધો.

૧૨૪૧. **વર્તી**—જામી.

૧૨૪૬. કવિ અર્જુનને કૃષ્ણની સહાયતા ઉપર રાખે છે. મૂળમાં અર્જુન આત્મબળે ઝઝુમ્યો છે, એમ છે.

કડવું ૨૪ મું.

અહીં ખરી રજપૂતાણી હોય તેમ રાજકુમારી સુભદ્રા, ખચકો ખાતાં અર્જુનને યાદવો સામે બાથ ભીડી, પરાક્રમ દાખવવાનો ઉજ્જ્વલ પ્રબોધ કરે છે. અને અર્જુનનો કૃષ્ણ આદિ સાથે લઢવાનો કચવાટ દૂર કરે છે. આ કડવામાં વીર રસ કવિએ ઉત્કૃષ્ટ રીતે દાખવ્યો છે. છતાં મહાભારતમાં સુભદ્રા જેવી હિમ્મત દાખવી, રથ હાંકી, લઢવાની સહાયતા આપે છે, તેનો આભાસ માત્ર પણ કવિ કરાવી શક્યો નથી.

૧૨૫૦ **ધીરજપણું**—ધીરજ. અહીં ભાવવાચક નામના બેવડા પ્રત્યય લાગ્યા છે.

પરહરે—(સં. परि+हृ) તદ્દન છોડી દો.

૧૨૫૩-૫૪ કૃષ્ણે અનુકૂલતા કરી આપ્યાથી તેની તરફની વિરૂદ્ધતા નહી ગણવાનો વિશ્વાસ દર્શાવાયો છે.

૧૨૫૬. **લાજ**—મર્યાદા.

अर्जुनस्य प्रतिज्ञे द्वे न दैन्यं न पलायनम्

૧૨૫૮. **હાથ દેખાડો**=પરાક્રમ દાખવો. (હાથ વડે પરાક્રમ થતું હોવાથી એ અર્થમાં 'હાથ' શબ્દ વપરાય છે.)

મહાભારતમાં યુદ્ધપ્રસંગે સુભદ્રા કહે છે કે

उदीर्णरथनागाश्वमनीकमभीवीक्ष्य तत् ।
उवाच परमप्रीता सुभद्रा भद्रभाषिणी ॥
संग्रहीतुमभिप्रायो दीर्घकालकृतो मम ।
युद्धमानस्य सङ्ग्रामे रथं तव नरर्षभ ॥

ओजस्तेजोद्युतिबलैरन्वितस्य महात्मनः ।
पार्थ ते सारथित्वेन भाविता शिक्षितास्म्यहम् ॥

(આદિ પર્વ કુંભકોણ પ્રતિ અધ્યાય ૨૪૪ શ્લોક ૬૮.)

૧૨૫૯. **પ્રૌઢા**—(**प्र** ઉત્કૃષ્ટાર્થ સૂચક+**ऊढ**) ઉંચા અને ઉત્કૃષ્ટ.

૧૨૬૨. **ટંકાર**—(**સં. टं+कृ.**) ધનુષ્યની પ્રત્યંચા ચઢાવતાં દોરી ખેંચવાથી જે અવાજ થાય છે તે.

વર્ત્યો=(**સં. वृत्-वर्त्=**થવું) મચી રહ્યો.

૧૨૬૪. **અર્જુન દે ગાળ**=અહીં કવિ સામાન્ય માણસની પેઠે અર્જુન પાસે કૃષ્ણને, ડોળ ખાતર, ગાળ દેવરાવે છે ત્યારે મનમાં તેમનું નામ=સ્મરણ કરાવે છે; પણ તે કેવળ અયોગ્ય છે.

૧૨૬૬. **નિર્વાણ**—(**સં. निर्+वा**) મૂળ અર્થ પ્રાણ નીકળી જવા તે; તે ઉપરથી 'ખચિત' ચોક્કસ.

૧૨૭૧. **મુદ્ગર**=હથોડીઓ. (**मुदं गिरति**-શત્રુના શરીરમાં આનંદથી પેસે તે.)

ભોગલ—('ભું' અવાજ કરતી અર્ગલા-આગલો) બારણાની આડે વાસતી વેળા રખાતો લાકડાનો કે લોઢાનો ગજીઓ.

૧૨૭૨. **તરકસ**=(ફા. **तीर+कसीदन्. સં. कृष्**=ખેંચવું) બાણનાં ભાથાં.

૧૨૭૫. **લઘુલાઘવી**=(**સં. लघु**=અલ્પ. પરંતુ ચપળ સાથે નિપુણના અર્થમાં વપરાય છે+**लाघवी**=નિપુણતા) ચંચળતાથી તેમ જ બારીક સફાઇથી યુક્તિ કરવી તે.

સરખાવો:—"લાંબો કર કરી લઘુલાઘવીમાં પંખીનો કર ઝાલ્યો" પ્રેમાનંદ કૃત **નળાખ્યાન.**

૧૨૭૬. "સુભદ્રા, પોતાનું અંગ" અશ્વ અને રથને ઇજા ન પહોંચે અને શત્રુને ઇજા ન થાય, એવી નિપુણતાથી સંગ્રામ મચાવ્યો.

કડવું ૨૫ મું.

આ કડવામાં અર્જુનની નિપુણતાભરી યુદ્ધકળા વર્ણવી છે. અર્જુન યાદવો અને બળરામને હાર ખવરાવે છે, તેમ સુભદ્રાના પ્રોત્સાહનથી અતિ ઉત્સાહી થઈ, બળરામને મૂર્છા પમાડે છે. પછી કૃષ્ણ તેમને નિરર્થક ક્રોધ કરતા અટકાવી શાન્ત પાડે છે.

૧૨૮૦. **સુભટ**—(**સં. सुभट्ट**)–મહાબળીયા.

૧૨૮૨. **કલ્પાંત૦**=શેષ વર્તાવી મૂકી.

૧૨૮૫. **જુજાર**=ઝુઝાર. (**સં. युद्ध–योद्धार, युयुत्सु**) લડવાને ઝઝુમી રહેલા.

૧૨૮૭. **મંત્રપ્રયોજિત**=મંત્રથી મંત્રી યોજેલાં, મંત્રબલથી તેમાં શક્તિ આવે છે, એવી બાણાવલિઓની માન્યતા અને સંકલ્પ હોય છે.

૧૨૮૯–૯૦. કવિ, અંગબલથી બાણની સંખ્યા, ચઢતા ક્રમમાં અનેક-ગણી થયાનું સૂચવે છે.

જોડ—સાથે લાગાં.

૧૨૯૩. **રણમાં રહ્યું ન જાય**—મારથી હિમ્મત હારી જતાં સામા ઉભું રહી ન શકાય; અર્થાત્ નાસી જવાનું મન થાય.

૧૨૯૭. **ખાળ્યો** (**સં. क्षर्**–' પડવું'નું પ્રેરક ' પાડવું ') હેઠો પાડ્યો, અટકાવ્યો.

૧૩૦૦. **દ્વાદશ મેઘ**—બાર સૂર્યની પેઠે બાર મેઘ ગણાય છે. તેનાં નામ:—(૧) તક્ષક, (૨) કંબલ, (૩) હિમમાલી, (૪) મહેન્દ્ર, (૫) વજ્ર-દંષ્ટ, (૬) પ્રયુશ્ર, (૭) નંદશાલિ, (૮) વિષપ્રદ, (૯) કરકોટક, (૧૦) વાસુકી, (૧૧) પ્રદ્યુમ્ન, (૧૨) હરિકૌતુકિ. (દયારામ–વસ્તુ વૃંદદીપિકા–કાવ્ય સંગ્રહ ભાગ ૧.)

૧૩૦૪ **શું જુઓ છો ?** = શાનો વિચાર કરો છો ? કેમ વિલંબ લગાડો છો ?

જાણ—જાણકાર, જ્ઞાતા.

૧૩૦૫. **દારૂણ**=(**સં. दृ**= ફાડી નાંખવું) ભયંકર.

૧૩૧૦. **વાયુ૦**—જેમ પ્રચંડ વાયુના વેગથી આકાશમાંનાં વાદળાં

વિખેરાઈ જાય તેમ અર્જુનની બાણવૃષ્ટિથી સર્વ યાદવો છિન્નભિન્ન થઇ પલાયન કરી ગયા.

૧૩૨૯. **વર્તી**=પ્રવર્તી, ફેલાઈ.

૧૩૩૨. **ઇંદ્રનો સુત**=કુંતાજી બાલ્યાવસ્થામાં હતાં ત્યારે તેમણે પાલક પિતા કુંતિભોજને ગૃહે અતિથિ રૂપે પધારેલા દુર્વાસાને પૂજાવિધિથી પ્રસન્ન કરી, તેમની પાસેથી પુત્રપ્રાપ્તિનાં પાંચ વરદાન મેળવ્યાં હતાં. દુર્વાસાએ પાંચ દેવ સૂર્ય, ધર્મ, ઇંદ્ર, વાયુ અને બે અશ્વિનીકુમારની ઉપાસનાના મંત્રો આપી, તેમની દ્વારા સંતતિ મળશે, એવું વરદાન આપ્યું હતું. કુંતાજીએ કન્યા–અવસ્થામાં એ વરદાનનું ખરાપણું જાણવાની ઉત્સુકતાથી સૂર્યને આવાહનથી બોલાવ્યો. પછી કાન દ્વારા સૂર્યે પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યો. તેથી તેનું નામ કર્ણ પડયું. પછી કુંતાજી લગ્નથી **પાંડુ** રાજાને પરણ્યાં અને **પાંડુ**ને મૃગયામાં સંસારસુખ ભોગવતાં મૃત્યુ થવાનો શ્રાપ મળ્યો હતો. એટલે **પાંડુ**થી કુંતાજી પુત્રો ઉત્પન્ન કરી શકે એમ ન હતું; પરંતુ **પાંડુ**એ સંમતિ આપ્યાથી કુંતાજીએ ધર્મ, ઇન્દ્ર આદિ દેવોનું આવાહન કરી, ત્રણ પુત્રો મેળવ્યા. તેમાં ઇન્દ્રથી ઉત્પન્ન થયલો પુત્ર અર્જુન હતો.

૧૩૩૩. **ફોઈ** (દેશ્ય–**पिउ+च्छा पुप्फा–पितृष्वसा**) શૂરની પુત્રી અને વસુદેવની બહેન માટે કુંતા ફોઈ.

૧૩૩૮. **યથાર્થ**–આપણા કુળને યોગ્ય જેવો શૂરવીર અને કુલીન વર જોઇએ, એવો જ મળ્યો છે.

૧૩૪૦. **પૃથ્વીપાત**=પૃથ્વીને પણ યોદ્ધાઓના સંહારના ભારથી ચળાવવી તે.

૧૩૪૧. **વાર્યા**=(**સં. वृ**=અટકાવવું) અટકાવ્યા. આ વચનથી કૃષ્ણે બળરામને તેમની મૂર્ખાઈનું ભાન કરાવ્યાથી તેઓ અતિશય ગુસ્સે થયા.

૧૩૪૨. **નેટ**=(**न+हठ**) નક્કી.

૧૩૪૪. **વાયક**=વાક્ય, વચન.

૧૩૪૫. **પ્રીછવે**=(**पृच्छ्** ઉપરથી) સમજાવે.

સરખાવોઃ—"કુટુમ્બ સર્વે પ્રીછવ્યું અને પ્રીછવી ધરનાર રે." હરિદાસ.

૧૩૪૬. **વાનાં**=(ધનપાળ દેશી=**વણિમો સં. વસ્તુ**) વાત. "આટલી બધી વાત-બાબત તેં જ કરાવી છે."

કાળા—અહીં કાળાં, કુટિલ કર્મનો ધ્વનિ છે.

૧૩૫૯. **હસ્તિનાપુર**. (૧૩૯૮ લીટીમાં અર્જુન અને સુભદ્રા ઇંદ્રપ્રસ્થમાં હોવાનું કવિ જણાવે છે અને ખરી વાત એ છે. દ્રૌપદીસ્વયંવરમાં વિજય મળતાં, કૌરવરાજા ધૃતરાષ્ટ્રને દુર્યોધનના ઉપરમતા થઇને પાંડવોને રાજ્યપાટમાં ભાગ આપવો પડ્યો હતો અને ધર્મરાજાએ પોતાના ભાગના રાજ્યની રાજધાની ઇંદ્રપ્રસ્થ નગરી રચાવી હતી. તે પછી સુભદ્રાહરણનો પ્રસંગ બન્યો છે; માટે અહીં હસ્તિનાપુર કહેવામાં કવિની વિસ્મૃતિ થઇ છે.

કડવું ૨૬ મું.

આ કડવામાં નીચેનું વર્ણન છેઃ—અર્જુન ઇંદ્રપ્રસ્થ પહોંચે છે અને કૃષ્ણ બળરામને શાંત પાડી, સુભદ્રાને યોગ્ય પહેરામણી મોકલવા સમજાવે છે; અને પોતાની સાથે તેમને પાંડવોની રાજનગરીમાં લઈ જાય છે. અને અર્જુનનાં યથાવિધિ લગ્ન થાય છે.

૧૩૬૩. **પાંડવસાથ**—પાંડવો આદિ સાથે પાંડવો અને તેમનાં સગાં સ્નેહીઓ.

૧૩૬૫. **યથા**=જે પ્રમાણે.

૧૩૬૬. **વાળ્યો**—યાદવો સામા થતા અટક્યા, એટલે રણમાંથી રથ ફેરવી ઈન્દ્રપ્રસ્થ ભણી હાંક્યો.

૧૩૬૭. **ઉગામી**=(**સં.** उद्+**गम्**=ઉંચે જવું) ઉપાડીને. ઉદરપર= સુભદ્રા સહોદરી બહેન અને તેનો પતિ, એટલે એની ઉપર ઘા ઉગામવો, એ બહેન ઉપર અથવા ફોઇના પુત્ર ઉપર અને આયંદે આપણા પોતાના પેટ ઉપર ઉગામવો, એ સરખું છે.

૧૩૬૮. **કુંતાજીનો સુત**=આપણા પિતાની સહોદરી કુંતિનો પણ એ પુત્ર છે.

વિચારતાં ભાસે અદ્દભુત=આપણા પિતાની સહોદરીનો પણ એ

પુત્ર છે, તે વિચારતાં જે ઘટના ઘડાઇ છે, તે અદ્દભુત—અસાધારણ થઇ છે; અર્થાત્ ઘણો જ ગુંચવણભર્યો પ્રસંગ ઉભો થયો છે. નિકટ સગો હોવાથી એને મરાય એમ નથી; અને એ આપણી લાજ લઇ ગયો છે, એટલે એને મારવો તો જોઇએ, છતાં મારી શકાય એમ નથી જ, આમ "દ્વિપાસા રજ્જુ" જેવું સંકટ આવ્યું છે.

૧૩૭૦. **શું કાજ**=તમને હવે શું સુઝે છે? કૃષ્ણ અહીં બે પાસનું સંકટ સૂચવી, ખરો માર્ગ બળરામના મુખેથી જ યુક્તિસર કહેવડાવે છે.

૧૩૭૨. **બ્રહ્માએ૦**—સરખાવોઃ—

"લખ્યા લેખ મિથ્યા નવ થાયે હરિહરના જે ઘડીઆ."

પ્રચલિત ઉક્તિ.

વિશેક (સં. वि+शिष्) ખાસ નિર્માણ થયા તે.

૧૩૭૩. **ફોકટ** (હેમ. દેશ્ય **फुक्क**) મિથ્યા.

૧૩૭૮. જાત=જાતિની.

૧૩૮૦. **પૂજ્ય**=પૂજાને યોગ્ય. બનેવી હમેશાં પૂજા યોગ્ય ગણાય છે.

વળાવાય=(**સં. वल्**=પાસું ફેરવવું-નું પ્રેરક) વિદાય કરવા. ઘેર પહોંચાડવા.

૧૩૮૨. **સામગ્રી**=પહેરામણીની વસ્તુઓ. સરખાવો **મહાભારત** આદિ પર્વ અધ્યાય ૨૨૨ શ્લો. ૪૩–૫૬ કુંભ કોણ પ્રતિ અધ્યાય ૨૪૭ શ્લો.૩૪–૪૮.

કવિને જાણે સંખ્યાની કાંઇ ગણત્રી જ ન હોય તેમ તે હરેક વસ્તુની સંખ્યા અપરિમિત જણાવે છે. એક રાજ્યમાં એટલી સંખ્યા જેટલી વસ્તુ હોઇ શકે કે નહીં તેનો કવિએ વિચાર કર્યો જ નથી. પુરાણીઓની પરિપાટીને તે અનુસર્યો છે.

સુભદ્રાનેઃ—**प्रवालानि च हाराणि भूषणानि सहस्रशः । कुथास्तरपरिस्तोमान्व्याघ्राजिनपुरस्कृतान् ॥** યુધિષ્ઠિરનેઃ-વિવિધ રત્નોના ઓઘ, શયન, આસન અને વાહનો. બધા **પાંડવો** વચ્ચેઃ—**रथानां काञ्चनाङ्गानाम् किङ्किणीजालमालिनाम्–सूतैः कुशलशिक्षितैः उपेतानाम् सहस्रं ॥** મથુરા દેશની પુણ્ય વર્ચસ્વવાળી **गवामयुतम् । शुद्धानाम् वाडवानाम्** (ઘોડાઓ) **सहस्रं हेमभूषितम् । वातरंहसाम् अश्वतरीणां**

(ખચ્ચરીઓ) દરેકને ૫૦૦, ૫૦૦, દરેકને સારા વેષવાળા સુંદર, અને સુવર્ણે શણગારેલી, હજાર હજાર સ્ત્રી, બાલ્હિક દેશના સો હજાર (લાખ) ઘોડા. દશ મનુષ્યોના વજનનું સોનું. હજાર મદઝરતા હાથીઓ, વરરાજા અર્જુનને કમ્બલો અને વસ્ત્રો, મહા ધન અને રત્નના ઓઘ; અને મહાગજ.

૧૩૮૬—અંબાડી (અરબ્બી અમારી) હાથી ઉપરની બેઠક.

૧૩૯૦. **અમુલક**–(**अ**=નહીં+**मूल्य**) અથાક કિંમતી.

૧૩૯૨. **ખુરી** (**सं. क्षुर्**) ખરી, પગની રૂપાની ઝાંઝરી.

શૃંગી–શીંગડાંવાળી, સોને મઢેલાં શીંગડાંવાળી.

૧૩૯૪. આમળાં જેવડાં મોટાં મોતી. આ મોતી અતિશય મોંઘેરા મૂલ્યનાં અને અસાધારણ હોય છે.

૧૩૯૬ **વળાવા**—સાસરે સાસરવાસા સાથે પહોંચાડવા.

૧૩૯૮ **સજાઇશું**—સાજવારી સાથે.

૧૩૯૯ **પરબ્રહ્મ**=કૃષ્ણ.

૧૪૦૦. **સાથ**–અર્જુનનાં સગાં.

૧૪૦૭. કૃષ્ણને હજી દ્રૌપદીના સાંત્વન અર્થે રાખવાનું કામ હોવાથી કવિ તેમને રાખી, બીજા બધા યાદવોને વળાવે છે.

૧૪૦૮. **અર્જુનને...પરબ્રહ્મતણું**=બન્ને **નરનારાયણ** હોવાથી એક એકથી અળગા નથી, એવો ભાવ છે.

કડવું ૨૭ મું.

અહીં, રામાયણમાં જેમ મંથરા રામ ઉપરના પૂર્વના વૈરના સ્મરણથી કૈકેયીને ભેરવી રામને વનવાસ કઢાવે છે, તેમ અર્જુન સામે તેમની ધર્મપત્ની દ્રૌપદીને ઉશ્કેરી, એક દાસી બન્ને વચ્ચે ઉંચા મન કરાવી સતિને હાથે અર્જુનને શાપ અપાવવાની બાજી બેસે છે. કૃષ્ણ તે સમજી જાય છે અને અદ્દભુત રીતે, યુક્તિથી, એ બાજીમાંથી પોતાની બેન અને અર્જુનને બચાવે છે.

૧૪૧૩ **દુર્યોધનને**–શ્રીમદ્ ભાગવતમાં જણાવેલું છે કે બલરામનું મન

દુર્યોધનને સુભદ્રા આપવાનું હતું. પરંતુ હરણ કરી અર્જુન તેને લઇ ગયો તેથી તે ચીઢાયો.

૧૪૧૬. **પટરાણી**=પટ્ટરાણી, રાજ્યપાટ ઉપર બેસવાને યોગ્ય.

૧૪૧૮. **લપડાક**=(**સં. लिप्**=ચોપડવું.) નખથી તે કાંડા સુધીના હાથનો ભાગ, હથેલીથી મારેલો તમાચો.

લઘુવયમાં=નાની ઉમ્મરમાં.

૧૪૧૯. **ક્રોધાંતકાલ**=ક્રોધથી ભરેલા કાલ,યમરાજાના જેવી;ક્રોધનું જાળું.

રીસ=(**સં. ईर्षा**) ચીઢ.

૧૪૨૩. અહીં દ્રૌપદીના મનની સ્વાભાવિક સરળતા અને સતી પત્ની તરીકેની સ્નેહલતા દર્શાવ્યામાં આવી છે.

રળીઆત=ખુશી (રઙ્ગવું ઉપરથી).

૧૪૨૩-૨૬. આર્ય સતી સ્ત્રી, પરદેશથી લાંબે સમય પતિ પાછો ફરતાં તેનો સત્કાર કેવી રીતે કરે છે તેનું યથાર્થ ચિત્ર.

૧૪૨૭. **ઉપહાર**=(**સં. उप+हृ**) પૂજાની સામગ્રી.

૧૪૩૦. **અર્જુન૦**=આ વાત કંઇક અસંગત જેવી લાગે છે. કારણ મૂળ મહાભારતમાં તો અર્જુન યુધિષ્ઠિરાદિની સંમતિ મેળવ્યા પછી જ સુભદ્રાનું હરણ કરે છે. આ હકીગત અલગ રાખતાં પણ અર્જુન ઇંદ્રપ્રસ્થ સુભદ્રા સાથે આવી સભામાં બેઠો, શ્રીકૃષ્ણ બલરામ આદિએ પહેરામણી સર્વ સગાંને મબલક આપી, ત્યાં સુધી પણ દ્રૌપદી તેના લગ્નની, વાતથી કેવળ અજ્ઞાત રહે, એ માનવું પણ કાંઇક મુશ્કેલ જણાય છે.

૧૪૩૧. કુસંપનું બીજ અહીં નંખાયું છે. આગળ દ્રૌપદીના માનભંગના અને સતીત્વની હાનિના સૂચક પ્રસંગનું બી પણ કંઇક અહીં રોપાયું છે. મધ્યકાળમાં કે હાલના સમયમાં જેમ દાસીઓ રાજાની રાણીઓને ભેરવી, રાજગાદી માટે કલહ-કંકાસ કરાવે છે, તેમ કવિ અહીં પણ એવો ઉપક્રમ યોજે છે.

૧૪૩૨. **પટરાણી**—માનીતી રાણી, નવી. ખરી રીતે પહેલી પરણેલી સ્ત્રીને જ મહિષિનો અધિકાર છે. પરંતુ કવિ એ ક્રમ કંઇક બદલાઇ ગયાનું

સૂચવે છે, એમ જણાશે. પરંતુ અહીં 'પટરાણી'નો શાસ્ત્રીય અર્થ લેવાનો નથી. રાજાઓ નવી સ્ત્રીને માનીતી ગણી જૂનીને અણમાનીતી ઠરાવે છે, એવું સૂચન અહીં છે.

૧૪૩૪. **આણુશે ગર્વ** = સરખાવો:–" ધણીની માનીતી ઢેયડી આખું ગામ અભડાવે."

૧૪૩૫. **વશ વર્ત્તશે**=તાબે રહેશે. કહ્યામાં રહેશે.

૧૪૩૬. **મુજ જોતાં**—મને લાગે છે તે પ્રમાણે તો. **ચંદ્ર ચકોર**=જેમ ચકોર પક્ષી, ચંદ્ર કીરણના પાનથી જ જીવે છે તેમ અર્જુન તેને જોઇને જ ઘેલો ઘેલો થઇ જશે અને તેને જ દેખ્યાં કરશે.

૧૪૩૭. **વશ વર્તશો**—તેના કહ્યાગરા થવું પડશે. અર્જુનની માનીતી સુભદ્રા હોવાથી તમારે, પટરાણી હોવા છતાં, તેના કહ્યામાં રહેવું પડશે અને તે તમારા ઉપર હુકમ ચલાવશે. મધ્યકાલના અને હાલના રજવાડાનો ચિતાર કવિ ચિતરે છે.

૧૪૩૮. **ફોક થયો**=મિથ્યા ગયો, જતો રહ્યો. (હેમચંદ્ર દેશ્ય=**फुक्क**).

૧૪૩૯. **જાજવલ્યમાન**=અતિશય જ્વલંત, પ્રદીપ્ત, અતિશય તેજદાર.

૧૪૪૦. **શરીરે ન રહી સાનજી**=શરીર, મનમાંથી સમજશક્તિ ચાલી ગઇ; બહાવરી બની ગઇ.

૧૪૪૦–૪૪. અહીં કવિ માનભંગ નાયિકાની સ્થિતિ વર્ણવે છે.

૧૪૪૧. **દીન**=મ્લાન, કરમાયલું.

૧૪૪૩. **મસ્તકે કર દઇ**=અતિશય નિરાશ થઇ. જ્યારે માણસ નિરાશ અને કાંઇ આરો ન રહે ત્યારે માથે હાથ દઇ બેસે છે.

ચક્ષ=ચક્ષુ–આંખમાંથી.

૧૪૪૪. **શાપ દેવાને**=અહીં સતી પોતાના સતીત્વથી ચળવા જેવું અને અતિ માનુષી, સાધારણ સ્ત્રીને પણ લગાર ઓછું છાજતું કાર્ય કરવા તત્પર થાય છે. સતીત્વની ઉચ્ચ ભાવનાના આદર્શરૂપ દ્રૌપદીને આમ પતિને શાપ દેવા જેવું, અણઘટતું કામ કરવા પ્રેરવી, એ હીનપાત્રાલેખનનો દોષ સૂચવે છે, અને દૂષિત રસસંકરનું ભાન કરાવે છે. અલબત્ત મહાભારતની દ્રૌપદી

અર્જુન ઉપર સપત્ની (શોક) સુભદ્રાના આગમનથી ચીઢાય છે ખરી, પણ તેને શ્રાપ દેવા તત્પર કરવી, એ અતિ પડતું છે. મૂળમાં માત્ર એટલું જ છે કે દ્રૌપદી સ્વાભાવિક રીતે સપત્ની (શૉક) આવવાથી ચીઢાય છે અને અર્જુન ઉપર પ્રણયકોપ કરે છે. અર્જુન પણ તે પૂર્વે આવી ઘટના થશે એમ કળી જાય છે, એટલે સુભદ્રાને ગોવાલણીના વેષે દ્રૌપદીને પગે લાગવા મોકલે છે અને તે કદાચ સખ્ત વચન કહે તો તે સાંખી પણ લેવા સલાહ આપે છે. સુભદ્રા ગોવાલણી બની જાય છે, એટલે દ્રૌપદી તેને વહાલભેર વધાવે છે અને વરદાન દે છે. પછી અર્જુન જતાં તે પ્રણયકોપથી માત્ર એટલું જ કહે છે કે, **तत्रैव गच्छ कौन्तेय यत्र सा सात्वजात्मजा। सुबद्धस्यापि भारस्य पूर्वबंधः श्लथायते ॥** ત્યારે અર્જુન 'બહુ વિધ વિલાપ કરતી' દ્રૌપદીના મનનું સાંત્વન કરે છે.

૧૪૪૫. **પર**=અહીં કવિ કૃષ્ણને પોતાના સમયના જનસમાજની માન્યતા પ્રમાણે પ્રપંચી ચીતરે છે. કેટલાક માનવભાવ દેવ આદિ અવતારી પુરુષોમાં ઉતારવાની કળાને સહજ પાત્રાલેખનની નિપુણતા ગણે છે, તેની ના પડાય એમ નથી; પરંતુ જ્યારે એક મહાપુરુષનું ચારિત્ર્ય જ ઉલટું પ્રપંચમય કરી નાંખનાર માનવતાના અધમ અંશો દાખલ કરાય છે, ત્યારે તો એ કલાને દૂષિત જ કહ્યા વિના ચાલતું નથી.

૧૪૪૭ મૂળમાં અર્જુન ગોવાલણીના, નહીં કે રાજકુંવરીના, વેષે દ્રૌપદી પાસે સુભદ્રાને મોકલે છે અને તેને નીચેની શિખ દે છેઃ—**गोपिकायास्तु वेषेण गच्छ त्वं वृजिनं पुरम्–कामव्याहारिणी कृष्णा रोचतां ते वचो मम ॥**

૧૪૪૯. અહીં સતી સ્ત્રીના સહજ કોમળ હૃદયનું પ્રતિબિંબ કવિ ઉત્કૃષ્ટ રીતે પાડે છે.

૧૪૫૦. **મારા પુત્રને રાજ્ય૦**—આ વચન દ્વારા કવિ દ્રૌપદીના મુખથી જ પોતાનું પટરાણીપદ ત્યજવાની વાત કહાવે છે. જો કે બને છે પણ એમ જ. અને તે એ કે સુભદ્રાના પુત્ર અભિમન્યુનો પુત્ર પરિક્ષિત રાજપાટ ભોગવે છે, છતાં મહાભારતમાં આમ દ્રૌપદી પાસેથી વરદાન લેવાયાની વાત

નથી. કવિ ભવિષ્યના પ્રસંગને આમ વરદાનનું રૂપ આપી, કંઇક અદ્દ્ભુતતા-દર્શાવે છે.

કડવું ૨૮ મું.

આ કડવામાં કવિ અર્જુનમાં ત્ર્યૈલોક્યનું તેજ મૂકી, દ્રૌપદીને કામવાસનાથી વિહ્વલ કરે છે અને સુભદ્રાને નમાવી કંઇક તેના ક્રોધને શમાવે છે અને પોતાના ઉપર ક્રોધને શ્રાપરૂપે વહોરી લે છે.

શારંગધર=(શુદ્ધ **शार्ङ्गधर. शार्ङ्ग**=વિશ્ણુનું ધનુષ્ય+**धर**=ધરનાર) વિશ્ણુ, કૃષ્ણ.

૧૪૫૮. **ભેદ**=યુક્તિ.

વિશ્વવ્યાપ—વિશ્વવ્યાપકે-કૃષ્ણે.

૧૪૫૯. **ત્રિભુવન**=ત્રિભુવનમાં. સ્વર્ગ, મૃત્યુ અને પાતાળ-ત્રણે લોકમાં.

૧૪૬૦. **જગજીવન**—જગજીવને.

૧૪૬૧. જાણે દેહમાંથી કિરણ ફૂટતાં હોય એવી જ્યોતિર્મય.

૧૪૬૨. **શકે**-ઉત્પ્રેક્ષાલંકાર=બાર સૂર્યઃ—

आदित्यं प्रथमं नाम द्वितीयं तु दिवाकरः
तृतीयं भास्करः प्रोक्तं चतुर्थं तु प्रभाकरः ॥
पंचमं तु सहस्रांशुः षष्ठं चैव त्रिलोचनः
सप्तमं हरिदश्वश्च अष्टमं तु विभावसुः ॥
नवमं दिनकृत् प्रोक्तं दशमं द्वादशात्मकम्
एकादशं त्रयीमूर्त्तिं द्वादशं सूर्य एव च ॥

(આદિત્યહૃદયસ્તોત્ર.)

૧૪૬૩. **અર્જુન**-નર હોવાથી મૃત્યુમાં જ તેજોમય હતો, એમ કહેવાનો આશય છે.

૧૪૬૪. **ઝાતકાર**—જ્યોતિકાર.

૧૪૬૫. **સૂર્યકિરણ સુધાકર**-અહીં કવિ એ વિશેષતા દાખવે છે કે

બાર સૂર્યનું તેજ પ્રચંડ અને અતિ અસહ્ય છે, તેથી અર્જુન તેવો અસહ્ય તેજવાળો ન થતાં ચન્દ્રના જેવો મીઠા મધુરા તેજના અંબાર જેવો થયો.

૧૪૬૬. વિજળીના તેજથી પણ અતિશય ઝળકે.

૧૪૬૭. **માન મૂકી**–કામદેવ પણ પોતાના રૂપનું અભિમાન છોડી જાય.

૧૪૬૮. **સાગરરૂપ**=સમુદ્ર સમાન ગંભીર અને રૂપથી છલઅલતા. **દેવાંગના**–દેવોની અંગના, અપ્સરાઓ.

૧૪૭૩. **બાવના ચંદન**=એક ઉત્તમ જાતની સુકટ.

બહેકે=મગમગાટ પમરી રહે.

૧૪૭૪. **ચુઆ**=નાળીએરની કાચલી બાળી તેમાંથી કાઢેલા તેલમાં ખુશબો મેળવી, બનાવેલો સુગંધી પદાર્થ.

૧૪૭૫. **મૃગમદ**=કસ્તુરી મૃગનો ઝરેલો મદ.

અર્ધ ઇંદુ=અર્ધચન્દ્રાકાર ત્રિપુંડ. જાણે ચંદ્ર હોય, એમ ઝગહગે.

૧૪૭૬. **લાલ રત્નનાં બિંદુ**–કુંડલમાં જડેલાં માણેકના કટકા.

૧૪૮૦. **માણુમાણે**=મદઝરતી હાથિણીની પેઠે ડોલતી અને મહાલતી, ધીરે ધીરે.

૧૪૮૫. અહીં કવિ, ક્રોધાલુ દ્રૌપદીમાં પણ, રૂપતેજના અંબાર પ્રિયપતિ અર્જુનને જોયાથી ક્રોધ ઉતર્યાનું અને પોતાને થયલી ગ્લાનિ તથા આવેલા અઘટિત વિચાર માટે પસ્તાવો કરતી હોવાનું ચીતરે છે, એ ખરેખર સહજ ચિત્ર છે.

માનુની–માનની ભરેલી સ્ત્રી. અહીં "માનુની" પદથી કવિ એમ સૂચવે છે કે માનની ભરેલી હોવા છતાં તે લજ્જા પામી.

૧૪૮૭. **દ્રૌપદીના૦**–અહીં કવિ, કૃષ્ણ દ્રૌપદીના મનમાં ઉતર્યા, એવું અદ્ભુત રસનું સૂચન કરતાં દ્રૌપદીના સહજ સ્નેહ અને પતિભાવને કંઇક ન્યૂન કરે છે, એ સહજ નહીં પણ કૃત્રિમ દેખાય છે. અદ્ભુતતા આણવા જતાં સાહજિકતાને હાનિ પુગે છે.

૧૪૮૯. **જલાંજલિ**–શ્રાપ દેવાને પાણી હાથમાં લીધેલું તે નાંખી દીધું.

૧૪૯૦. **અબળા** (अ=નહીં+बल) પતિને દેખતાં પૂર્વ સ્નેહનું સ્મરણ થતાં, બળહીન થઇ, વિવશ બની ગઇ.

૧૪૯૧. **વિમાસે**–વિચાર કરે, પસ્તાય.

૧૪૯૩. **અબુધ૦**–દ્રૌપદી જેવી માની સ્ત્રીના મુખમાં સ્ત્રીની અધોગતિના ઉદ્દગારો ન છાજે.

૧૪૯૪. **લક્ષ કરો તમો નાર**=આ તમારી નારી, સ્ત્રી ઉપર મીઠી નજર રાખો.

૧૪૯૫. **વહાલપણું**–વહાલ. અહીં ભાવવાચક નામનો પ્રત્યય બેવડો લાગ્યો છે.

૧૪૯૮. **ભુજ ભરી**=બે હાથ વચ્ચે દાબી.

૧૫૦૦. **શ્રી ગોવિંદ**=શ્રી ગોવિંદે=કૃષ્ણે. અહીં કવિતામાં તૃતીયાના પ્રત્યયનો લોભ થયો છે.

૧૫૦૨. **પ્રદક્ષિણા**=ડાબેથી જમણી બાજુએ જઇ, પૂજ્યની આસ-પાસ ફરવું તે પ્રદક્ષિણા કહેવાય છે.

કડવું ૨૯ મું.

આ કડવામાં સુભદ્રા દ્રૌપદીને પગે લાગી પાંચ વરદાન મેળવે છે અને છેલ્લું પોતાના પુત્રને માટે રાજ્યપાટ મેળવવાનું વરદાન માગતાં જો કે દ્રૌપદી તે આપે છે, છતાંયે વરદાન માગવાનું સુઝાડનાર કૃષ્ણને શાપ દે છે.

૧૫૦૫. **અભિલાષ**=વાંછના. **હ્રદે**=હ્રદયમાં.

૧૫૦૬. **પરિત્યાગો**–(**परि+त्यज्**) પૂરેપૂરી તજી દો.

૧૫૧૦. **આરત**–માગણી=(**સં. आर्त्त**–દુઃખ આપવું) સંતોષાયા વિના જીવને કરાર ન વળે એવી ઇચ્છા.

૧૫૧૨. અહીંથી વરદાનપરંપરા ચાલે છે; કવિ તેમાં ખુબી વાપરી, "ઘર તમારૂં તો કહે વાસ કાઢો" એ કહેતી પ્રમાણે સુભદ્રા પાસે દ્રૌપદી પ્રતિ સ્નેહભાવ અને પૂજ્યભાવ ટકે એવા પ્રકારની આર્જવયુક્ત માગણી કરાવી, પછીથી તેના ભલા હ્રદયમાં નિખાલસપણું જમાવી, તેના પુત્રને બદલે પોતાના પુત્રને રાજ્યપાટ મળે એવી માગણી કરાવી, સતિના ઉંડા અભિલા-ષનું નિકંદન તેની પાસે જ કરાવે છે.

૧૫૧૩. **નિત્ય તમારૂં દર્શન**=તમારાથી હું ઘડી પણ વેગળી ન પડું. આવો વર સપત્ની-શોક માગે અને તે પ્રમાણે જો બન્નેનો સંસાર ચાલે તો બે બાયડીના ભરથારને 'ભાઇ જેની ભારજા ભુંડી રે તેની અક્કલ ગઇ છે ખુડી રે', એવાં આત્મતિરસ્કારનાં વચન ઉચ્ચારવાનો અવકાશ જ ન રહે.

૧૫૧૭. **હું=મને.** કવિતામાં "મને" ને બદલે "હું ને" વપરાય છે. અહીં 'કવિએ' દ્વિતીયાના "ને" નો લોપ કર્યો છે.

સેવાને રાખો=તમારી સેવા ઉઠાવવાનો મને જ અધિકાર આપો.

૧૫૧૮. **ધર્મથી**—કુલવધુને યોગ્ય કર્તવ્યથી. **ચળે**—(**સં. चल्** ડગલું) ડગે.

૧૫૧૯. આ વરદાનમાં ધીરે ધીરે યુક્તિ પ્રવેશેલી જણાય છે. અપરાધ થાય છતાં તમારે (દ્રૌપદીએ) કદીયે મારી ઉપર ક્રોધ ન કરવો એમ કહી, પછી પોતાના પુત્રને રાજ્યપાટનો હક્ક મળે એમ જણાવી, ઉલટું તેને ક્રોધ ઉપજે એવું કાર્ય કરે છે. સતિનો શાપ ટાળવાની એ એક ખુબી છે. રીસ ન કરવાનું વરદાન આપ્યાથી, પછી તે તેના ઉપર રીસ ન કરી શકે, એવી યુક્તિ દ્વારા સુભદ્રા પ્રથમ, સતીના શાપના ત્રાસથી મુક્ત થઇ, પોતાનું કામ કાઢી લે છે. ઝેરી ઉંદરની પેઠે ફુંકી ફુંકીને કરડવાની આ રીતિ છે.

૧૫૨૦. માણસ ભૂલને પાત્ર હોઈને મારા રોજ અપરાધ થશે છતાં તે માફ કરવા.

૧૫૨૩ **સાધુમુદ્રા**—મોંઢાનો ભાવ શાળો અને નિર્દોષ જણાય એવી મોંકળા.

૧૫૨૪. **મહાદીન**=અતિશય આર્જવપૂર્વક. સરખાવો:—

નમેં નમેં મેં ફેર હય બહોત નમેં નાદાન,
દગલબાજ દોરા નમેં ચિત્તા ચોર કમાન.

એ પ્રમાણે દ્રૌપદીનું સર્વસ્વ તેની પાસેથી જ હરી લેવાની યુક્તિ કરતાં અતિશય નિર્દોષભાવ કૃષ્ણની બહેન, સુભદ્રા ધારણ કરે છે. કૃષ્ણ કપટી એટલે તેની બહેન પણ કપટભાવ ખુબીથી યોજી શકે, એમ કવિને કુદરતી લાગેલું જણાય છે.

૧૫૨૫, સર્વથા—સર્વ પ્રકારે અર્થાત્ ગમે તેવા સંજોગ હોય છતાંયે મારા પુત્રનો પણ રાજ્યાધિકાર જાય)

મુજ આજ=આજે મારી ઉપર. અહીં કવિ સપ્તમીનો ભાગ દર્શાવનારો શબ્દપ્રયોગી અવ્યય " ઉપર " નો લોપ કરે છે.

૧૫૨૭. અહીં કવિ દ્રૌપદીના ક્રોધ દ્વારા, સ્વાભાવિક કોમળતાવાળી સ્ત્રી પણ પોતાનું સર્વસ્વ હણાતાં ક્રોધે ભરાય છે તેનું દૃષ્ટાંત-ચિત્ર આલેખે છે.

૧૫૨૯. **એવું૦**-પોતે સુભદ્રાને તેનાપર રીસ ન કરવાનું વચન આપ્યાથી દ્રૌપદી તેને શાપ ન દેતાં એવી સ્વાર્થબુદ્ધિ સુઝાડનાર કૃષ્ણને શાપ આપે છે. કવિ અહીં સુભદ્રા ઉપર રીસ ન કરવાની દ્રૌપદીની પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ ન થાય અને કુદરતી રીસનો ઊભરો કાઢી શકાય તેમ કૃષ્ણના વંશચ્છેદના ભાવિ નિર્માણના નિમિત્તનું બીજ રોપી અનુકૂળ માર્ગ પૂરી ખુબીથી યોજે છે.

૧૫૩૧. **જેણે**—જે બુદ્ધિથી.

૧૫૩૨. **ભગવાન**=ભગવાને-કૃષ્ણે. તૃતીયાના પ્રત્યયનો લોપ કરાયો છે.

૧૫૩૩. **મન**=તારા મનમાં. સપ્તમીના પ્રત્યય "માં"નો લોપ થયો છે.

૧૫૩૪. **કૃષ્ણશું**—કૃષ્ણ સાથે, પ્રત્યે.

૧૫૩૫. **કામણગારા**—હેમચંદ્ર દેશ્ય **कामणं सं. कार्मणम्, कर्मन्-कृ**=કરવું + ગાર ફારસી) વશીકરણ કરનાર, મોહ પમાડનાર શ્રી કૃષ્ણ પુરાણો પ્રમાણે ગોપીઓના લાડીલા ગણાતા હોવાથી તેમના સંબંધમાં આ વિશેષણ ઘણું જ વપરાય છે, 'કામણ ટુમણ કરવું' એટલે 'વશ કરી લેવું' એમ કહેવાય છે.

કાળીયા=મૂળ કૃષ્ણ વર્ણવાળા, પછી કાળાં કર્મમાં સામેલ થનારા. **હું......નથી**=મેં કાંઇ તારૂં બગાડયું નથી, તેમ હું તારી દુશ્મન નથી છતાં તેં મારા પુત્રનો રાજ્યહક્ક છીનવી, તારી ભાણેજને અપાવવાનો પ્રપંચ સાધ્યો, એ યોગ્ય નથી.

૧૫૩૬. **વણસાડયું**—(वि + नश्નું પ્રેરક) બગાડયું. તને આમ મારૂં-બગાડવાનું શું કારણ મળ્યું ? મેં તો તને એવું કાંઇ નિમિત્ત આપ્યું નથી.

૧૫૩૭. **તારા મનનું હેત જાણ્યું**=તું મને કૃષ્ણા, બહેન કરીને જે હેત દાખવતો હતો, તે ખોટું ઉપર ઉપરનું હતું, અનું તું મને વ્હાલો હતો, તેની મને આજ ખાત્રી થઇ છે.

૧૫૩૮. **ધાઈ**=દોડી. સરખાવો:—

" જો આવે બેનનો ભાઇ, તો પેસે ઘરમાં ધાઇ;
જો આવે ભાઇનો ભાઇ, તો ઉભો રહે કમાડ સાહી. "

દીયર કે જેઠ ભાઇ ઘરમાં ન હોય તો ઘરમાં પેસતાં સંકોચ પામે અને બહારથી ખબર કાઢી પાછો જાય, ત્યારે બેનનો ભાઇ (સાળો) બનેવી ઘરમાં હો કે ન હો, પણ "બહેન" કહેતો, ભર્યે મ્હોંએ ઘરમાં પેસે, એવો હાલ રિવાજ પડી ગયો છે, તેનું ચિત્ર.

૧૫૩૯. **લહી**=જાણી. ભાઇ બહેનની આપણી પ્રીતિ મિથ્યા હતી, સ્વાર્થની હતી એની મને સમજણ પડી. સરખાવો:–'સગપણ તે સોનું અને પ્રીત તે પીતળ.' "ભાઇ તે ભૈયાં અને બીજાં તે ઐયાં (નકામાં)."

૧૫૪૦. **બેન સુભદ્રા**=ખરી બહેન તો તારી સુભદ્રા, હું તો બીજા લોહીની એટલે માત્ર કહેવાની. **માજાઈ બહેન વધુ ઠરી**=તેં "સગપણ તે સોનું અને પ્રીત તે પિત્તળ" એ કહેતી ખરી કરી આપી. Blood is thicker than water.

લોકાલોક = સામાન્ય લોક જેવી. એક લોહીની બહેન જેવી વહાલી નહીં.

૧૫૪૧. **હુલામણે** = ખુશીથી, ઉમળકાથી લાડનો લાડતો. **દૂર રહી** = દૂરથી પણ અંતરનો ઉમળકો દાખવી.

શીખવી = ચઢાવી, ભંભેરી.

૧૫૪૨. **જાણ્યું**૦—પરંતુ તેં મારૂં સર્વસ્વ હરાવી લેવાનું તારી બહેનને શીખવ્યું ત્યારે જ મેં જાણ્યું કે, એ સર્વ તારાં સ્નેહ આદિ ઉપર ઉપરનાં–લોકને દેખાડવાનાં હતાં.

૧૫૪૩. **સાંચ્યાં** = ઢાંકયાં, છૂપાં (**सं** = **सं** + **चि** = સંચવું).

લક્ષણ—ચરિત્ર.

નહી વાંક=એમાં સુભદ્રાનો કાંઇ દોષ નથી. એ તો તારૂં શીખવ્યું

બોલી છે. તે બુદ્ધિપૂર્વક, આવી યુક્તિ રમી નથી; એટલે હું તેને શાપ ન આપતાં, એ યુક્તિ સુઝાડનારને—તને જ શ્રાપ આપું છું.

૧૫૪૪. **ગજું** = શક્તિ (મૂળ ગજવું. ગુંજું; ગૂહ = છુપાવવું. જે ઉપરથી એટલે વાત, સંકેત વગેરે ગુપ્ત રાખવાનું સામર્થ્ય.)

રાંક = રંક-ગરીબ.

૧૫૪૫. **વંશ ઉચ્છેદ કરવા**=મારા પુત્ર અને તેના વંશજો રાજ્યગાદીનો હક્ક પડાવી લેવો, અને એ રીતે એ વંશને રાજ્યવંશથી ભ્રષ્ટ કરવો તે નિર્વંશ કરવા સરખું છે.

ઉચ્છેદ,=(**સં. उद्+छिद्** કાપવું) નિર્મૂળ. **ચટક**=ચટ દઈને.

૧૫૪૬. **મારા સરખું**=મારૂં જેવું તે ઇચ્છયું તેવું, એટલે મારો વંશ નિર્મૂળ થવાનું ઇચ્છયું તેમ તારો વંશ પણ નિર્વંશ થજો. "જેવું ઇચ્છે તેવું ફળે" "આંધળાનો ગોળી બહાર અને ઘરનો સંહાર" એ કહેતી સત્ય થજો. **ઉજળું ફટક થજો**=તારૂં સર્વ ઉજ્જડ થજો. નિકંદન જજો. જેમ ડાઘાવાળું લુગડું ઉજળું થતાં એ લુગડાનું સત્વ હણાઈ જાય છે, તેમ તારો વંશ બધો ધોવાઇ જજો અને તું ધોએલા મૂળા જેવો ઉજળો ફટક રહેજો.

ફટક=(**સં स्फटिक**) સ્ફટિકના મણકા જેવું ધોળુંધબ.

૧૫૪૭–૫૦. મૂળ મહાભારતમાં દ્રૌપદીના શાપથી આવું પરિણામ આવ્યાનો પ્રસંગ ઉભો થયો જ નથી. પણ દુર્યોધનને કૃષ્ણે અવળી મતિ આપી, કૌરવોના ઉચ્છેદનો માર્ગ મોકળો કરી આપવા માટે, **ગાંધારીએ** કૃષ્ણને આવો શાપ આપ્યાનું સૂચવ્યું છે.

૧૫૫૧. **ઉપમા કરે છે**=(Gives credit) મીઠાં વચન કહી સાંત્વન કરે છે.

૧૫૫૩; **રતિ**=(**સં. रम्**) લીલા. **ભાગ્યની રતિ**=ભાવિની લીલા. એ જ મને એવી યુક્તિ સુઝાડી, એટલે જે ભાગ્યમાં થવાનું હતું તેનું બી આમ રોપાયું.

કડવું ૩૦ મું.

આ કડવામાં કવિ બે પત્નીવાળા સંસારીનો સંસારનો તાદશ ચિતાર આપે છે. તેણે અહીં અતિશય સહજ ચિત્ર આપેલું છે, પાત્રનો તેમાં દોષ હોય તો તે એટલો જ છે કે, દ્રૌપદી જેવી સતિ સ્ત્રીને અતિશય માનુષીભાવવાળી ચીતરી, તેની પાસે સતિત્વ ચળે એવાં અને સતિત્વને કલંકિત કરે એવાં ન છાજતાં વચનો કવિએ બોલાવ્યાં છે.

૧૫૬૦. **સઘળે**૦=સર્વે મુશ્કેલીઓમાંથી બચ્યા. દ્વારિકામાંથી બળદેવ આદિના હાથથી આરંભી, ઠેઠ દ્રૌપદી સાથેના મિલન સુધીની સર્વ વિટંબણાઓમાંથી બચ્યા.

ઊગર્યા (**સં. उत्+गॄ** બહાર નીકળવું) વગર આંચે બચ્યા.

કૃપાળ=કૃપાળુ (**कृपा+आलु**) કૃપાવંત.

૧૫૬૨. **શામારાજ્ય વિલાસ**=સુંદર પત્ની અને રાજ્યપાટના વિલાસથી.

૧૫૬૫. અહીં કવિ, બે શૉકો વચ્ચે વિનોદમાંથી ઉંચાં મન થયાનું અને દ્રૌપદીનું માનભંગ થયાનું બીજ નાંખે છે. "રોગનું મૂળ ખાંસી અને કંકાસનું મૂળ હાંસી" એ કહેવત પ્રમાણે પરિણામ આવે છે. શ્રીમદ્ ભાગવતના દશમસ્કંધના ઉતરાર્ધના ૮૩ મા અધ્યાયમાં દ્રૌપદી કૃષ્ણની અષ્ટ પટરાણીઓને તેઓ કૃષ્ણને શા ગુણથી અને કેવા સંજોગમાં વરી તે વિષે બહુ વિનોદભરી પૃચ્છા કરે છે, તે ઉપરથી આ પ્રસંગ કવિને સ્ફૂર્યો છે. પરંતુ તે પ્રસંગ જ્યારે આનંદમાં સમાપ્ત થાય છે, ત્યારે આ પ્રસંગ દ્રૌપદીના સતીત્વને ડગાવનારો હીન નીવડે છે.

૧૫૬૬. **અતિહાસ**=અતિશય હાસ્ય. મજાક.

કહેવત છે:—" અતિ હસવું સારૂં નહિ રે શામળીયા, અતિ હસવે થાયે શોક રે પાતળીયા."

રળી=રળીઆત થઇ.

૧૫૭૨. **મનભાવીઆ**=મનને ગમ્યા. હૃદયમાં સચોટ વસ્યા.

૧૫૭૩ **નિશ્ચયે**=નક્કી. **એને**=અર્જુનને.

૧૫૭૫. **જદુહાર મનાવીઆ**=યાદવોને હાર ખવરાવી કબૂલ કરાવ્યું.

૧૫૭૭. **સંસારમાં થઇ વાર્ત્તા**=લોકમાં હરણુની વાત પ્રસરી, પણ ખરી રીતે એ પ્રેમનું બંધન અને પરિણામ હતું, એવો ભાવાર્થ છે.

૧૫૮૦. **પિતા મારે**=મારા પિતાએ. કવિતામાં તૃતીયા વિભક્તિનો પ્રત્યય અધ્યાહાર રહ્યો છે.

૧૫૮૧. **મંડાવીયું**=શણગાર્યો. ખરી રીતે સ્વયંવર પુલ્લિંગ હોવાથી "મંડાવ્યો" જોઇએ; પરંતુ જૂની ભાષાનો લેશ રહી ગયો છે. (**मंडावित: मंडाविअ, मंडाविउं.**)

૧૫૮૨. **જાણ ભૂપતિને થયું**=રાજાઓના પણ, એ જાણ્યામાં આવ્યું.

૧૫૮૫. **પણ પોંકયું**=પણ=પ્રતિજ્ઞા–શરત જાહેર કરી. પોંકયું (**સં: प्रोक्ष्**=પાણી છાંટવું) વધાવ્યું. શાસ્ત્રનો એ નિયમ છે કે કોઇ સારી વસ્તુ દેવ આદિ પૂજ્યને ધરાવતાં પહેલાં તેની ઉપર શુદ્ધિ માટે પાણીના છાંટા નાખવા.

૧૫૮૭. **વેધાયો**=(**સં. विध्**–ભેદવું) વેધી શકાયો.

૧૫૯૦. **શ્યામળે**=કૃષ્ણે.

૧૫૯૧. **પાવક**=(**સં: पू**=શુદ્ધ કરવું) પવિત્ર અગ્નિ. **ધનુષ્ય=ગાંડિવ** નામનું. ખાંડવ વન અગ્નિને બાળવા દેવામાં અર્જુને સહાયતા કરેલી હોવાથી અગ્નિએ તેને ગાંડિવ ધનુષ્ય આપ્યું હતું. પરંતુ આ પ્રસંગ સુભદ્રાના હરણ પછી બનેલો છે, છતાં મહત્તા દર્શાવવા કવિએ ક્રમ સાચવ્યો નથી.

મત્સ્ય=ખરી રીતે એ વિંધવાનું લક્ષ્ય કંઇ માછલું નહતું, પરંતુ એક પ્રકારનું લક્ષ્ય હતું અને તેનું નીચે પાણીમાં પ્રતિબંબ જોઇ, પોતાના શરીરનું તોલ એક સરખું રાખી વેધવાનું હતું.

૧૫૯૩. **સંગ્રામે આવીઆ**=સંગ્રામ કરવા સામા આવ્યા. (આનું વર્ણન પૂર્વ ભાગમાં પહેલા કડવાના પેટામાં આપેલું છે.)

૧૫૯૪. **અતુલ** (**સં. तुल्**–તોલવું, માપ કાઢવું,) અમાપ.

૧૫૯૫. **મુખ ભંગ કર્યા**=મોંનું નૂર ઉતાર્યું. મોં પડી ગયું. અહીં " મુખ " મોંના તેજ માટે વપરાયું છે.

૧૫૯૬. **વેરે**–સાથે. (**સં. ઘર** ઉપરથી).

૧૫૯૮. **હાક વાગી**=ઘોષ પડી રહ્યો.

છતા થયા=(**સં. છન્ન**) પાંડવોને દુર્યોધને લાક્ષાગૃહમાં બાળવા પ્રયાસ કર્યો પણ તેઓ ત્યાંથી વિદુરજીની હિકમતથી ઉગર્યાં, પણ તે પછી તેઓ ગુપ્ત બ્રાહ્મણના વેષમાં ફરતા હતા, તે સ્વયંવરમાં પરાક્રમ કરી ખુલ્લા થયા, પાંડવ તરીકે બહાર પડયા.

૧૬૦૦. **સંન્યાસી જોગીને વરી**=આ મહેણાના વચનથી દ્રૌપદી, હાસી કરતાં સુભદ્રાના હ્રદયમાં ચરેરા પાડે છે. અહી " સંન્યાસી "નો અર્થ જોગટો, બાવો, એ છે.

તેમાં શું દીઠું ખરૂં=ખરી રીતે ક્ષત્રાણિએ શૂરવીરતા જોવાની છે, પણ તુ એવું તે શું ખરૂં સત્વ, એમાં જોઇને તું એને મોહી ?

૧૬૦૧. **રૂપ૦**=તુ રૂપને અને શરીરસૌંદર્યને વરી.

૧૬૦૨. **જાદવને૦**=તમે જાદવો આહીર-ગોવાળીઆં, મૂળનાં જ ક્ષત્રિય નહીં એટલે તમારામાં તે એવી ઉંડી પહોંચ કયાંથી હોય ? માત્ર બહારના ભભકાથી મોહી પડો તેમાં નવાઇ શી ?

હીનમત=(**સં. हा**) ઓછી મતિવાળાં. **શું લહે જ્ઞાન**=ખરી સમજ કયાંથી હોઇ શકે ?

૧૬૦૩. **ચાતુરી**=ચતુરાઇ. પતિ પસંદ કરવાની સમજ. તમે રાજવંશી નહીં એટલે એ ચાતુરી તમે આહીરડાં ન જાણો; એટલે એમાં તારો વાંક નથી, એ તો (તારા બાપદાદાના વંશની પરંપરાની ખામી છે.

૧૬૦૪. **ભૂરકી નાંખી**=જાદુઇ અસરથી મોહમાં પાડી. **ભૂરકી**-એવી માન્યતા છે કે બાવાઓ ભસ્મની મંત્રેલી ચપટી નાંખી, માણસને એવો તો અંધ બનાવે છે કે તે તેને એકલાને જ જોઇ. પાળેલા ઢોરની પેઠે મુંગો મુંગો તેની પછવાડે ચાલે છે.

૧૬૦૫. **જેને તેને**=ગમે તેને. યોગ્યાયોગ્યતાનો વિવેક ભૂલી જઈ, કેવળ મોહથી અંજાઇ ફાવે તેને પરણો.

૧૬૦૭. **તુંમાં**=તારામાં. આ પ્રમાણે મૂળ શબ્દને વિભક્તિનો પ્રત્યય લગાડવાની જૂની પદ્ધતિ કવિતામાં પ્રચલિત છે.

૧૬૦૮. **જોગી સાથે ઉઠી ગઈ**=આવા સાથે ચાલી નીકળી. વડીલની સંમતિ વિના કે ઉંડી સમજ વાપર્યા વિના તું ચાલી નીકળી: અર્થાત્ તું પરણેતર જેવી ધર્મપત્ની નથી, પણ આણેલી નાતરીયા ધણીઆણી જેવી છે,

ઉઠી-(**सं. उत्+स्था**) ઉત્થાન-ફટી ગઈ; જાત છોડી ગઈ.

૧૬૦૯. **સાલતાં**=શલ્યપેરે હૃદયમાં પીડા કરતાં (**सं. शल्य** ઉપરથી).

૧૬૧૦. **વિનોદ૦**=બહારથી ટોળટપ્પાથી આનંદ મ્હાણતાં છતાં અંદરથી મહેણાંટુંણાંથી બળી મરતી હતી.

૧૬૧૧. **સુભદ્રા હારે**=આવા નિત્ય વિવાદ-ચર્ચા કરતાં સુભદ્રા પાછી પડે. બંધાઇ જાય. કવિ આ વચન દ્વારા, તેના હૃદયના શલ્યને વધુ તીવ્ર સંતાપજનક થયું એમ કહે છે.

૧૬૧૩. **ગતિ નહીં**=કાંઇ ચાલે નહીં.

૧૬૧૫. **સભા**=સભામાં. **બોલ કહે**=મેહેણાં મારે.

૧૬૧૬. **જોગી૦**-સુભદ્રાનાં આ વચનથી કવિ અર્જુનને જોગીનો વેષ પાછો લેવડાવવાનું અને સુભદ્રાની પેઠે દ્રૌપદીને પણ જોગીને જોઇ મોહમાં પાડી, તેનું માન તોડવાનું બીજ નાંખે છે. પરંતુ એ ભેદ ભૂલી જાય છે કે સુભદ્રા જોગીને જોઇ મોહી ત્યારે કુંવારી હતી અને દ્રૌપદી, જોગીને જોઇ મોહ પામે છે ત્યારે પરણેલી ધર્મપત્ની છે.

૧૬૧૭. **અપવાદ**=(**सं. अप+वद**) હલકાં-મહેણાંનાં વચન.

શું કહું-કહી શકતા નથી.

૧૬૧૯. **માન ઉતરે**=માન (ગર્વ) હેઠું પડે. માનભંગ થાય. **માન**=અભિમાનથી માણસના મુખ ઉપર નૂર, નીશાનું જે લેરખું હોય છે, તે માનભંગ થતાં જતું રહે છે. તેથી "માન ઉતર્યું" એમ કહેવાય છે.

૧૬૨૫ **ચતુરંગ**=ચાર જાતનાં દળવાળી-૧ અશ્વ, ૨ ગજ, ૩ રથ અને ૪ પાયદળ.

૧૬૨૬. **પંચસ્વર**=પાંચ જાતનાં રણવાદ્યોના સૂર.

૧૬૨૭. **ડંભક કરી**-ડીમાક આડંબર કરી=જોગીનો ગુપ્ત વેશ પોતે લઇ શકે તે માટે મૃગયા જવાનો ખોટો ડોળ-ઢોંગસોંગ કર્યો. **રાણી**=દ્રૌપદી.

૧૬૨૮. **સુખ સારૂ**=આનંદ માટે. **પરિજને૦**=સેવકે આ સમાચાર કહી, રાણીને (શોક)-દુઃખ કરાવ્યું.

૧૬૩૦. **અંતર્ધાન**=(**સં. अंतर्**=ગુપ્ત+**धा**=મૂકવું) અદશ્ય થયા.

૧૬૩૧. **પૂર્વનું**=પૂર્વે-સુભદ્રાના હરણ પ્રસંગે લીધું હતું તેવું.

૧૬૩૨. **દ્રૌપદી**=દ્રૌપદીને. **અષ્ટ અંગે**=આઠે અંગે. હાથ, પગ, મસ્તક, મુખ, છાતી, અને પેટ.

૧૬૩૬. **શકે વિધુ કે વિજળીળા**=જાણે વિધુ-ચંદ્ર કે વિજળી હોય તેવા દેદીપ્યમાન. (ઉત્પેક્ષા અલંકાર.)

૧૬૩૭. **વિજયા પ્રેમ**=(દુર્ગાનું નામ વિજયા છે, તે ઉપરથી). ભાગના ચકચૂર પાનથી.

૧૬૪૦. **વિશ્વકર્મા**=દેવોનો શિલ્પી સૂત્રધાર-સુતાર. (**સં. विश्व+कर्मन्**-વિશ્વની રચના ઘડનારો).

૧૬૪૧. **મોરની પીંછી**=મોરપીંછની બનાવેલી પીંછી.

૧૬૪૨, **શૃંગી**=શીંગડું (વગાડવાને).

૧૬૪૯. **મોહિત**=મોહ પમાડે એવો.

૧૬૫૦. **સકળ કળાનું વિત્ત**=સર્વ ચાતુરીના સત્વનું ધામ.

૧૬૫૩. **મન**=મનમાં.

૧૬૫૪. **સ્થળસ્થાન**=સંભ્રમથી પુનરૂક્તિ કરી છે. **તણો**='તણું' જોઇએ; સંભ્રમનું પરિણામ.

૧૫૫૭, **ગગનમાર્ગે**=અહીં કવિ અદ્ભુત રસની ઝાંખી કરાવે છે.

૧૬૬૧. **અંતરિક્ષ**=(**સં. अंतः** સ્વર્ગ અને પૃથ્વીની મધ્યે **दृश्यते**=જોવાય છે.) આકાશ.

૧૬૬૩. **ઈન્દ્રસદન**=અમરાપુરી.

૧૬૬૫. **ધન્ય લીલા જોગને**=યોગની લીલાને ધન્ય છે. અહીં ખરી રીતે " જોગને " બદલે " જોગની " અને " લીલા " ને બદલે " લીલાને," એમ જોઇએ.

૧૬૬૫. **સંસારસુખ**=ભોગને=યોગની લીલા, સિદ્ધિ આગળ સંસારમાં પ્રાપ્ત થતાં સર્વે સુખ વ્યર્થ છે. સુખ અને ભોગ પણ તેની આગળ પાણી ભરે એમ હોવાથી, તે હોય તોયે એથી હઠે છે.

૧૬૬૭. **મનસા**–મનીષા, ઇચ્છા.

૧૬૬૮. અહીં કવિ, બાવામાં દ્રૌપદીને મોહાંધ થયલી વર્ણવી, તેના મુખથી એક આર્ય સ્ત્રીના મુખમાં ઉચિત નહીં એવાં, પતિ સંબંધે તિરસ્કાર દર્શાવનારા ઉદ્દગારો કઢાયલા આલેખી, અધમ જનરૂચિને પોષવાનો અયોગ્ય માર્ગ લે છે. (વિશેષ માટે "સમીક્ષા" જુઓ.)

સમે=(**સં. समय**) બોલવાની ઉતાવળથી **य** નો **इ** થઈ **सम** જોડે મળી 'સમે' થયો.

૧૬૭૪. **ઉવેખતાં**=તરછોડતાં. **સં. उद्+द्विष्** અથવા **उपेक्ष**માંથી)

૧૬૭૬. **આળપંપાળ**=મિથ્યા.

૧૬૭૯. **માર્ગ સર્વ**=સંસારવ્યવહારની સર્વ પ્રણાલિઓ, જાતિબંધનની મર્યાદાઓ.

ગહન ગતિ=જેની ગતિ ન સમજી શકાય એવી.

રહેંટ=(**સં. रहाट**–ઝરો) કુવામાંથી પાણી કાઢવાની, આરાવાળી અને તે ઉપર પાણીનાં ઢોચકાં બાંધેલી મોટી ગરગડી.

સરખાવો:—"ઘડા ઘટમાળના ખાલી, થતા પાછા ભરાવાને."

૧૬૮૧. **અન્યાય**=અઘટિત કર્મ. **અધર્મ**=ધર્મથી ભ્રષ્ટ કરનારો.

૧૬૮૪. **શરે**=નિયમથી (અરબ્બી–મુસલમાની કાયદો).

૧૬૮૫. **પરહર્યા**=(**સં. परि+हृ**) છોડયા. તજ્યા.

૧૬૮૬. **પાપ પુણ્ય બ્રહ્મ જાણે**=પાપ અને પુણ્ય તો બ્રાહ્મણોને લાગે. અગર એવી માન્યતા તો બ્રાહ્મણોએ જ ઘડેલી છે, તે કાંઇ જ ખરી નથી.

તજું છે="તજું છું"=જોઇએ; કદાચ ઉપરની લીટી સાથે પ્રાસ મેળવવા આ ચૂક થયલી હશે અગર લહીઆની ચૂક હશે.

૧૬૯૨. **શણગટ**=(શણ+ગાંઠ–ગ્રંથી) માથા આગળનું સોડીઉં ખેંચી, મોંઢા ઉપર નાખવું તેને શણગટ નાંખ્યો કહે છે.

૧૬૯૪. સુભદ્રાના મનની નિશ્ચિંતતા દર્શાવી છે.

૧૬૯૩. આવા અલ્પ હેતુ અર્થે સતી દ્રૌપદીના સતીત્વને હાનિ પહોંચાડવાનું સાહસ કવિએ ખેડયું છે, એ અતિશય શોચનીય છે.

૧૬૯૯. **પરવરે**=પાછી વળે (**सं. प्र+वृत्**).

૧૭૦૦ અહીં કવિ મોટાની આજ્ઞામાં નાનાએ રહેવું, એ નિયમ પળાયો છે, એમ ચિઙ્ગવટથી જણાવે છે.

૧૭૦૨. **અમૃતરસ**=અમૃતરસનો ભરેલો પ્રીતિ પણ અમૃતની પેઠે જીવનને આનંદમય અને ચિરંજીવ કરનારી છે.

કડવું ૩૧ મું.

૧૭૦૭. **કહ્યો ન જાય**=કહી ન શકાય એટલો મોટો, ગહન છે.

૧૭૦૮. અહીં **यत्र योगेश्वरः कृष्णः यत्र पार्थो धनुर्धरः ॥ तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्ध्रुवा नीतिर्मतिर्मम**, એ વચનનું સૂચન કરેલું છે.

૧૭૧૦. **પુરૂષ પુરાણ**=પુરાણ=પ્રાચીનમાં પ્રાચીન. **પુરૂષ=બ્રહ્મ**. કૃષ્ણ.

વિરહ ધવલ=વિરહથી ધવલ-ધોળા, ફીક્કા પાડનારો. (સરખાવો-**इयं मूर्तिर्नाङ्गे प्रियविरहजन्मा धवलिमा**).

૧૭૧૫. **મૂળનાં**=પોતાનાં, પૂર્વસ્થળ.

૧૭૧૮. **અગ્નિનું**=યજ્ઞમાં આહુતિઓ ખાધાથી તે ન પચી શકવાથી અગ્નિ મંદ પ્રકૃતિવાળો થયો અને અર્જુન અસ્ત્રના બળથી ખાંડવ વનની ઔષધિઓ બાળી, પોતાનો રોગ ટાળવા તેણે વિનતિ કરી. અર્જુને ઇંદ્ર, વરૂણ આદિ દેવોને નહીં ગણકારતાં, મંત્રબળ અને બાણવિદ્યાથી અગ્નિને નિર્ભય રીતે ખાંડવવન બાળવા દીધું.

૧૭૨૫. અહીં કવિ કહે છે કે-આખ્યાનની ૮૩૫ કડી એટલે ૧૬૭૦ પંક્તિઓ છે. જ્યારે ઉપલબ્ધ હસ્તલિખિત ગ્રંથમાં કુલ પંક્તિ ૧૭૪૪ છે. એટલે ૭૪ પંક્તિઓ કોઇએ પાછળથી ઘુસાડેલી અથવા તો કવિએ અન્ય પ્રસંગે ઉમરેલી હોય તો તે રામ જાણે એ ૭૪ પંક્તિઓ કઇ છે, તે ગોતવાનું સાધન નથી કારણ અદ્ય પ્રાપ્ત સર્વે પ્રતિઓમાં એ પંક્તિઓ ઉતારેલી છે, એમ સમજાય છે.

૧૭૨૯. **સૂર્યપુર=સુરત. સૂર્યની પુત્રી તાપીને** તટે આવેલું માટે **સૂર્યપૂર**.

દક્ષ=દક્ષિણ-જમણો.

૧૭૩૫-૧૭૪૪. ગ્રંથમાહાત્મ્ય.

इति शिवम्